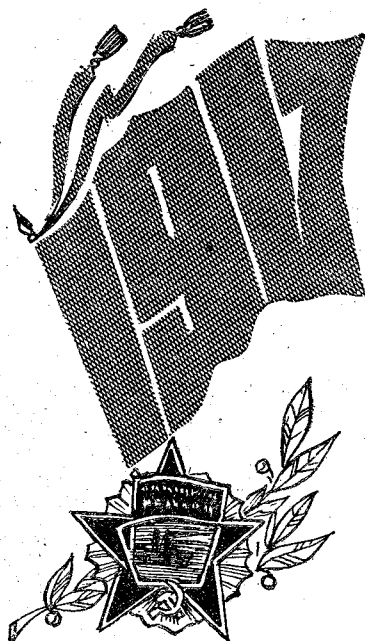

Шарк юлдузи

Ўзбекистон Ёзувчилар
союзининг органи

ОЙЛИК, АДАБИЙ-БАДИИЙ,
ИЖТИМОИЙ, СИЁСИЙ ЖУРНАЛ

■
48-ЙИЛ ЧИҚИШИ

ҒАФУР ҒУЛОМ НОМИДАГИ
АДАБИЁТ ВА САНЪАТ
НАШРИЕТИ

1980

11

МУНДАРИЖА

Р. Қодирий. Мехр. Фахрия. Шеърлар.	3
Х. Тўхтабоев. Қасоскорнинг олтин боши. Тарихий саргузашт роман.	7
Т. Ҳамид. Гулоб. Достон.	59
О. Мухтор. Учкур поездлар. Хужжатли қисса. Давоми.	66

ШЕЪРЛАР

Т. Норов. Қўлимга олиб тор...	113
Б. Қайпназаров. Мен сенинг бир новдангман.	114
О. Суюндиқова. Туйғуларим.	116
О. Раббимова. Деразамдан мўралайди ой.	118
Т. Тўла. Ойгул ва Омоной ҳақида.	117
Н. Сафаров. Момақалдиروق. Роман. Охири.	120
И. Турғенев. Тутун. Романдан боблар.	177

АБУ АЛИ ИБН СИНО ТУҒИЛГАН КУННИНГ 1000 ЙИЛЛИГИГА

З. Аъламов. Афшонанинг бугунги жамоли.	206
С. Шермухамедов, С. Мирзаев. Уйғун — адабиётимиз оқсоқоли.	210

МИРТЕМИР ТУҒИЛГАН КУННИНГ 70 ЙИЛЛИГИГА

С. Мамажонов. Оқ қоядай абадий	216
Ж. Жабборов. Устод	220
Б. Акрамов. Сўзи алёр, кўшиғи сел санъаткор	222

ЮБИЛЯРДАРИМИЗ

П. Шермухамедов. Энг покиза туйғулар.	225
---	-----

МЕРОСИМИЗНИ УРГАНАМИЗ

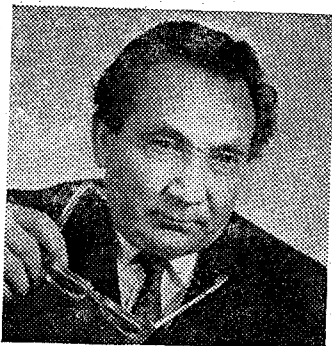
Ғ. Хўжаев. Бобирнома аънаналари.	228
--	-----

ТАНҚИД ВА АДАБИЕТШУНОСЛИК

А. Эшонқулов. Ешлар прозасига бир назар.	230
--	-----

ТАҚРИЗЛАР

А. Ортиқов, Э. Умаров. Нутқ санъати асослари.	235
М. Тоиров. Кувончнинг жаранги.	238

Рўзи Қодирий

МЕҲР

(Фаҳрия)

Жисмимда ловуллар икки аланга,
Кезар томиримда икки ҳарорат.
Икки ёр севгиси яшарми жонда,
Бу қандай ҳодиса?
Қандай аломат?
Гўё ёз офтобин тафти бор танда,
Лаҳча-лаҳча чўғдан оташ кўкрагим.
На бунча қўш ўтлар ёнади сенда?
Қолдим мен ҳайратда,
Айтгин юрагим?!
Онам,
Ё жигарим соғинчларидан
Яралган оташлар бирдан жўшдимми?!
Ёхуд киндик қоним томган Қашқардан
Бошланган ҳижронга ўт туташдимми?!
Ёки бир кўз очган,
Ҳамнафас ўсган,
Саҳар-кеч ажралмас тенгдош дўстларим,
Бахт,
Омад,
Ёруғлик нима —
кўрмаган,
Нур излаб толиққан,
Дарддош дўстларим,
Соғинчиданми ё бу ёндирган ўт,
Вужудим тамоман чўғ бўлди шу топ!
Шунчалар ёқарми туққан она юрт,
Наздимда, бу ўтдан кучсиздир офтоб.
Қучоғин кенг очган,
Бошим силаган
Бундаги дўстларим меҳрими бу ё?!
Иккинчи диёрим —
Шу Ўзбекистон
Муҳаббати,

Меҳри,
 Сеҳрими бу ё!
 Жондошим, ўзбегим,
 Мурувваткорим,
 Мурувват оловин тўқдими яна?!
 Мардим, мададкорим,
 Яловбардорим,
 Қалбдаги яловин тўқдими яна?!
 Ё кўнгли мусаффо кўкдек кенг,
тиниқ,
 Ғамхўр рус оғамнинг сўнмас меҳрими?!
 Юрагим ҳаммага баробар ёниқ,
 Суянчим ўша рус қалбин қўрими?!
 Ё «Бағрим — жигарим» деб ардоқлаган
 Томирдош қозогим дил қўрими бу?!
 Ё азалдан ҳамдард,
 Ҳамфикр туркман
 Меҳри сени шунча ловуллаатдими?!
 Ё қадимдан қўшни,
 Яқин қадиноз,
 Ҳамсоя,
 Ҳамжиҳат,
 Ҳамўй, ҳамтилақ;
 Соддаю самимий,
 Дилдан ҳамовоз
 Қирғизим ўтими,
 Айтсанг-чи, юрак!
 Ё Помир бағрида ҳамнафас ўтган,
 Яйловда ҳамтунов бўлган сирдошим,
 Қардошим тожикнинг дилидан жўшган
 Елқинлардан тўлиб тошгансан
балким!
 Ё улкан чўққилар сари йўллаган,
 Узлуксиз ўргатган зукко мураббим,
 Онгимга онг қўшган,
 Сийлаб,
 Қўллаган,
 Қўлдошим,
 Таянчим,
 Устодим,
 Пирим, —
 Таълими,
 Зиёси бахш этган олов
 Танимни шу қадар ёндирмоқдами?!
 Партиям даҳоси яратган ялов
 Орзумни нурларга қондирмоқдами?!
 Ё башар қуёши — муқаддас доҳим
 Ленин ёғдусими бунчалар жўшган?!
 Жисмимни тоблабон гуриллар доим,
 Замоним чўғими бунча тафт қўшган!
 Оламга ҳуррият шуъласин сочган —
 Иқболгоҳ Москвам шарорими ё?!
 Фазога биринчи дафъа йўл очган
 Совет заковати
 Сурурими ё?!
 Саволларим тинглаб

Қалб жүшди яна,
 Гурсиллаб тепмоғи авжида ҳамон.
 Ловуллаб,
 Гуриллаб бердилар садо,
 Садоки,
 Юракдан отилган тугён:
 «Айтганларинг тўғри,
 Аммо икки ёр
 «Ишқими?» деб ўйлар сурганинг хато!
 Бу ёнган қўш ўтда қўш моҳият бор,
 Қўш ўтки,
 Икки юрт ишқидан пайдо!
 Икки юрт меҳрининг қўш зиёси бу,
 Томир-томирингда оқур умрбод.
 Қариндошликнинг ҳам қўш маъноси бу,
 Шундандир ҳаётинг ёзган қўш қанот!
 Шу боис бу икки олов муқаддас,
 Бир-биридан кучли,
 чўғдор,

ёлқинкор.

Бири она ўлканинг бахшидаси, бас,
 Унинг на сўнмоғи,
 На адоғи бор!
 Унда боболарнинг руҳияти жам,
 Аждодларинг ҳажрин алангаси ҳам.
 Туққан эл хумори,
 Меҳри муаззам
 Ендирар,
 Қуйлатар,
 Тинчитмас бир дам.
 Қўмсатар,
 Едлатар муштипар онанг,
 Нечун қўмсатмасин берган оқ сути!
 Руҳини ўт этиб узатмиш отанг,
 Нечун ёндирмасин қариндош ўти!
 Биринчи тарбия олдинку унда,
 Оқ-қора нелигин тушундинг дастлаб.
 Маърифатдан қатра кўрдинг унда сен,
 Изладинг чашмалар,
 Олға интилдинг.
 Истибдод,
 Жаҳолат ҳоким тунда сен —
 Зулматга қарши нур бўлиб етилдинг.
 Бунча ловиллаган қўш чўғ,

қўш ёлқин.

Бири ушбу диёр ўтидир эй, тан.
 Бунга тенг келолмас бўрону тўлқин!
 Бизни улғайтирган азиз шу Ватан.
 Ҳарорати кезар жисму жонингда,
 Шуурингда ёнур ўчмас шуъласи.
 Муҳаббати,
 Баҳри сузар қонингда,
 Боқийдир дунёдек,
 Ёйўқ ниҳояси.
 Мен нечун ёнмайин,
 Гурилламайин,

Лавалардан битган тоғга айландим.
 Нега алангалаб гүрилламайин,
 Бу диёр тафтидан чўгга айландим.
 Ҳикмату маърифат ўчоғларида
 Чиниқдинг гуркираб, оташда ёниб.
 Юксак-юксакларга ўрладинг бунда,
 Кўк тоқига етди қадду камолинг.
 Мисоли юлдуздай порладинг бунда,
 Ёғдуга чўмилди бахту иқболинг.
 Ўзбекка ардоқли фарзандсан бу кун,
 Бағрида қувнайсан саҳару оқшом.
 Тошкентга суюкли дилбандсан бу кун.
 Нурли оғушида яшнайсан мудом.
 Ўзбекка жигарсан,
 Қондошсан,
 Ўзсан,
 Ҳар ўзбек ўз бағри қатори кўрар.
 Азалий ажралмас руҳдош,

жондошсан,

Сувга ҳам,
 Утга ҳам бирликда кирар.
 Сени ўз ўғлидай санар қозоқ ҳам,
 Олмаота қучоғин сенга кенг очмиш.
 Руҳингга руҳ қўшар,
 Бағишлар илҳом,
 Йўлингга Олатов чаманин сочмиш.
 Қирғиз эшиклари очиқдир ҳар дам,
 Ўз туғушқоним, деб ҳисоблар сени.
 Фрунзе меҳмонга чорлар ҳар кўклам,
 Бешбармоқ,
 Қимизга қондирар сени.
 Ашхобод ҳамиша харидор сенга,
 Қашқар ўғлони, деб олқишлар,

кутар.

Ҳеч нарса аямас,
 Ўзатар сенга,
 Қалбидан қардошлик гуллари тугар.
 Душанба бағрида яйратар сени:
 — Тожик биродари, азиз дўсти! — деб.
 Даврасига олиб, куйлатар сени,
 — Жафокаш уйғурнинг куйчи ўғли!
 — деб.

Ҳа, барча қадрлар,
 — Бағрим! — деб билар,
 Бошингни силайди,
 Йўқдир ётсираш!..
 Умрингга барака,
 Унум, қут тилар,
 Барига Москва ўзи бўлмиш бош.
 Истикбол нуридан бағишлаб қанот,
 — Оппоқ тонг уфқида чақнаб
 сузгил! — дер.

Бахш айлаб мунаввар,
 беармон ҳаёт,
 — Муродинг қулочин ҳар ён ёзгил!
 — дер.

Қувват, дармон қўшар ҳар шаҳар,
қишлоқ,

Яйрайсан бағрида кезганинг сари.
Қучоғин очмишдир жами боғу роғ,
Ноз-неъмат,

Шарбатлар тутмишдир бари.

Демак бу, икки ўт,

Икки муҳаббат,

Икки юрт меҳридан битган қўш оташ.

Иккисига тенгдир ихлос,

садоқат,

Иккисига жону танни этгин бахш.

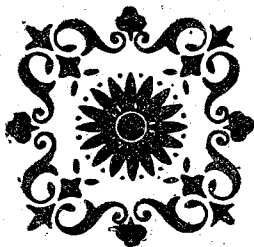
Сен учун иккиси баробар азиз,

Бири ҳаёт берди,

Очди кўзингни.

Бири дамларингни айлади лазиз,

Гулларга ўрадн босган изингни!

Худойберди Тўхтабоев

Қасоскорнинг олийин боши

ТАРИХИЙ САРГУЗАШТ РОМАН

ПАХСАҚАШЛАР ИСЁНИ

Биринчи қисм

I боб

Даҳбет бозори

алғов-далғов бўлгани

Бу музофотда Самарқанддан кейин энг катта бозор Даҳбетда бўлади. Шаҳарнинг шундоққина биқинида эмасми, Қарши, Зиёвуддин бегликлари тарафдан, Бухоро, Кармана томонлардан чарчаб, ҳорғин келаётган карвонлар гоҳо бу ерга бир қўниб ўтадилар. Сиёб бозорига етиб боришга улгурмаган хатирчилик, каттақўрғонлик чорбозорчилар, Эрон, Афғон савдогарлари, отжаллобу вофурушлар кўпинча олди-соттисини Даҳбетда битириб қайтаверадилар. Ҳамдамбой юртга ҳоким бўлган даврларда Даҳбет бозори хийла тартибга солинган, қатор-қатор расталар қурилиб, каппонларусти ёпилган, тимлар кенгайтирилган. Бўзу алак бир тараф, шоҳи-атлас бир тараф, куллару мисгарлар ўнг томонда, калавафурушу ипакчилар Чап томонда; тимлар остига қоп-қоп мевалар уюлган, каппонларга сапсарик қайроқи буғдойлар тўкилган, бозорнинг адоғида ўтинфурушлар; ундан нарида мол бозори, от бозори чўзилиб кетган.

Чошгоҳ маҳалида бозор нақ авжига чиқади. Катта майдон бами-соли дошқозондек қайнайди. Олувчи арзонроқ олсам дейди, сотувчи қимматроқ сотсам дейди, иккови ҳам худони ўртага қўйиб бир-бири-

1 Қисқартирилган вариант.

дан инсоф сўрайди. Шунчаки томошага чиққанларнинг ҳисоби йўқ, биров анграйган, биров серрайган.

- Беҳи эмас, сап-сарик олтин бу!
- Олтин бўлса сотиб нима қиласан, тентак!
- Қоч, лой бўласан!
- Дада, нўхот шўрак олиб беринг.
- Аввал мошни пуллайлик, тойлоқ.
- Иним, йиг бозори қаерда?
- Сумак бозорининг орқасида.
- Вой ўлмасам, бир пой ковишим тушиб қопти!
- Иштон жияк сотаман, ипак жияк сотаман!
- Катта бувингга пулла бўз жиягингни!
- Эй, хўржин, йўлдан қоч!
- Узинг хўржинсан, бақалоқ!.

Шундай пасту баланд овозлар гувиллаб туради.

— Исирик-исирик исмон исирик, ҳар танга дармон исирик,— бурқсаб турган исирикдонини бозорчиларга пуфлаб-пуфлаб қўяди исирикчилар.

Паранжи-чачвон ёпинган аёллар, гуппи чопон кийган, устидан тўрттадан белбоғ боғлаган чоллар соч-соқоли ўсиб афтини таниб бўлмайд кетган келгинди маддоҳ ёнида шундоққина ерга ўтириб, унинг нола-афғонини тинглашади. У: «Менам девонаи Машраб, жаҳон бир-ла ишим борму? Наманган шаҳрига борсам, мени йўқлар қишим борму?» дея бошларини чайқаб, йиғламоқдан бери бўлиб куйлайди.

Бозоржойнинг кунчиқар дарвозаси тарафдан беш отлик жадал юриб кела бошлади. Отлиқлар бир хил кийинишган: бошларида кўк парчадан салла, эгниларида ихчам беқасам тўн, белларида сириб боғланган шоҳи белбоғ; бешови ҳам қайрилма қилич тақиб олган, елкаларида милтиқ. Уртароқда баланд оқ от миниб бораётган йигитнинг ёши йигирма уч-йигирма тўртлар атрофида кўринади. Бели ингичкароқ, кенг кўкрақлари беқасамни йиртиб чиқаман деб турибди. Қўллари узун, билаклари йўғон. Бўйи ҳам дароз, шерикларидан ярим газ баланд кўринади. Юзи оқ-сарикдан келган, чўзиқ, пешонаси дўнг, сариққа мойил қуюқ қошлари хиёл чимирилиб боряпти...

— Намозбой!..

— Намоз полвон келяпти!..

— Авлиё Намоз деганлари шу бўладими?..

Намознинг номини эшитиб дарвозанинг икки ёнига қатор тизилиб йўлакча ҳосил қилган тиланчилар жавраб ёлборишни авжига чиқардилар. Озгин қўлчаларини ҳолсиз чўзиб ўтирган болалар, кимдандир кўзини олиб қочгандек оғир саллалари бошини эгиб ожизгина чайқалиб ўтирган тиланчи чоллар тўсатдан жонланиб қолишди. Бир аёл бошида қирқ ямоқ тўн, юзига чачвон ўрнига дока тутиб олиб, икки сағири икки ёнида, лаби учган сопол товоққа тикилганча етимлар ҳақидаги бир байтни мунгли овоз билан ўқий бошлади:

— Бугун бозорга ўхшайдир,
Етимлар зор-зор қақшайдир.
Аларнинг ҳолини сўрсанг,
Ота-онаси йўққа ўхшайдир...

Намозни кузатиб келаётган отлиқлардан бири: «бек ака, гадоиларга тангадан ташлайми?» деб сўради.

— Аслида бу ландовурларни бошлаб савалаш керак эди,— деб қўйди Намоз,— ўз ҳаққини талашиб олиш ўрнига тиланчилик қилиб ўтирганларни жинимдан ёмон кўраман. Лекин, беринг, товоғини тўлдириб беринг.

Намоз йигитлари билан бозоржойни айланиб юрганлиги ҳақида-

ги жабар бир зумда ҳамма ёққа тарқалди. Бозорчиларнинг бирови паҳлавонни кўриш учун олдинга интилиб бошини чўзган, бирови юрагига ваҳм тушиб дўконига қулф урган, бировининг кўзида қувонч, бировининг лабида учуқ...

Намозни эҳтиётлаб олдинда бораётган йигитлардан бири гадейлар ўртасига бир-икки ҳовуч танга сочиб, сўнг икки оёғини узангига тираб от устида тик туриб, икки қўлини оғзига кўвача қилиб:

— Ҳой, банди мусулмонлар! Намозбойнинг қасоскор йигитлари ўтган ҳафта давомида етти кўҳнабисот бойнинг уйини босиб, сизнинг ҳаққингизни бу ерга олиб келди. Инсоф билан тақсимлаб олинглар! Олинглар!

Йигит эгарга қайтиб ўтириб, остидаги хуржундан ҳовучлаб танга олиб оломон бошидан соча бошлади. Ҳавода ярақлаб одамларнинг оёғи остига тушаётган тангаларга сеҳрли бир куч беркиниб ётган экан — катта-кичик бозорчиларни кўз очиб юмгунча айқаш-уйқаш қилиб юборди. Худди бозоржойда қудратли қуюн тургандек, одамлар турган жойларида гирдикапалак бўлиб айлана бошладилар.

Намоз йигитлардан иккитасини дарвоза олдида пойлоқда қолдириб, ўзи қассобхона томонга ўтиб кетди. Қассоб жўраси унга ҳар бозор кун калла-почадан шўрва пишириб қўяди. Намоз бу таомни азал-азалдан ҳуш кўради. Айниқса, пиёз солиб чала кўпти ёпилган патир билан ичганда тани-жони яйраб кетади. Намоз қайноқ-қайноқ шўрва хўллаб қассоб жўрасини мақташга тушди. Худди шу пайтда кунчиқар дарвоза тарафдан яхши қиздирилган ногоранинг така-туми эшитилиб қолди. Ҳоким ёки пошшолик амру фармонлари ногора садолари остида эълон қилинишига ўрганиб қолган оломон қулоқларини динг қилиб ўша томонга юзланди.

Паст бўйли, бўйни йўғон, қорни тандирдек дум-думалоқ, катта оғизли Омон жарчи жар чақириб келмоқда эди. Жонини кўпам койитаётгани йўқ, лекин шундай бўлса-да, овози худди катта хумдан чиқаётгандек жаранглаб узоқ-узоқларга ҳам эшитилиб турибди:

— Бозордаги ҳалойиқ,
Гапим бор сизга лойиқ;
Ҳокимнинг фармони бу,
Бойларнинг армони бу;
Намоз отли бир ўғри,
Қофир, Пиримқул ўғли;
Дўнг пешона, от юзли,
Субути йўқ, минг сўзли;
Ўғри, қаззоб, қароқчи,
Уста мерган, улоқчи.
Шайтон оздириб йўлдан,
Ихтиёр кетиб қўлдан
Босиб, талаб бойларни,
Ёндириб не уйларни,

Калтаклаб баъзиларни,
Мингбоши, қозиларни,
Юрт оромин ўғирлаб,
Барчани ғамга ташлаб
Ботди катта гуноҳга,
Ҳожат йўқдир гувоҳга!
Тирик тутиб келганга,
Зўрга зўрман деганга
Ўн минг танга мукофот
Ва кетидан зиёфат!
Бошин кесиб келганга,
Довюррак у мерганга
Мукофот уч минг танга —
Гап тегишли ҳамманга!!!

Чордона қуриб, катта қўлларини тиззасига тираган кўйи дарча орқали ташқарига қулоқ солиб турган Намоз:

— Жуда сайроқи бўлиб кетибди-ку, бу Омон бақалоқ! — деб қўйди. Сўнг гўё ҳеч нарса эшитмагандек, айтилаётган гапларнинг унга ҳеч даҳли йўқдек яна иштаҳа билан шўрва ичишга машғул бўлди.

Қассоб шошиб қолди. Қанора қаршисидаги пештахтани туширди, эшикни ёпиб, ичидан танба қўя бошлади.

Намоз кулиб сўради:

— Нима бало, Салим, мени ушлаб бермоқчимисан?

Қассоб йигит нимадир демоқчи бўлиб оғиз жуфтлаган эди, улгурмади. Зарб билан тепилган қўш қанотли эшик шарақлаб очилиб кетди. Остонада Намознинг йигитларидан бири Жуман полвон кўринди:

— Намоз ака!

Намознинг таомдан бош кўтаргиси келмаётгандек эди.

— Нима гап?

— Кунчиқар дарвозаси ёнига Олейников тўранинг аскарлари келди.

— Кўпми?

— Худо урсин, жуда кўп!

Кетма-кет пойлоқда турган бошқа йигитлар ҳам кириб келишди. Ҳаммалари ҳовлиққан, юзу кўзларида ташвиш, қўрқув. Кунботар дарвоза томонда Замонбек билан Мирзаҳамиднинг навкарлари, ҳозир Намоз ўтирган кушхонанинг орқасида, мол бозори тарафда Михаил тўра бошчилигида қизил шапкали миршаблар пайдо бўлган эмиш...

— Демак, қуршовда қолибмиз-да?— жўраларининг гашига тегарли даражада бепарво бир оҳангда сўради Намоз.

— Ошиқиш керак!— илтижо қилишди бетоқат йигитлар.

— Шундай ширин шўрвани ташлаб-а?

— Намозбой!

— Ошиқманг, Эшбўри оға. Ошиққанинг ҳам, ошиқмаганининг ҳам борадиган манзили бир. Фарқ шундаки, бирови хиёл олдинроқ, бирови хиёл кейинроқ боради... Лекин, Салим қассоб, шўрвани боплабсан, бойларни калтаклашни менгаю шўрвани пиширишни сенга чиқарган-да ўзи! Аслида, қассоб жўрам, сен билан бир отамлашайлик, деб келувдим: Чўлма-чўл юравериб юрагим зардобга тўлиб кетганди. Қанақа дунё бу ўзи-а? Дўстинг билан суҳбатлаша олмасанг, тўртта одам ичида эркин юролмасанг... Еруғ дунё эмиш! Еруғ дунёси шунақа бўлса, қоронғиси қанақа бўларкин? Гапирсанг-чи, қассоб! Наҳотки, энди кўршапалакдек фақат кечаси юришга мажбур бўлсам! Йўқ, мени қоронғуда юришга мажбур қилганларнинг ўзини кавакка тикаман, сичқоннинг уйини минг танга қилиб қўяман уларга!

Намоз гарчи жўраларининг кўзига бепарво, лоқайд кўринаётган бўлса-да, қуршовга тушганларини шерикларидан олдиноқ фаҳмлаган, уни ёриб чиқиш учун фикран режа ахтараётган эди. Ниҳоят, бир қарорга келди шекилли, кўзлари чарақлаб кетдию, қўлини бўз сочиққа арта-арта отилиб ўрнидан турди.

— Тўрттовинг ҳам қилич, милтигингни анави қопга сол-да, обреза ташла. Тез бўл! Тез бўл деяпман! Ҳа, ана шундай! Энди тўрттовинг ҳам ўзингни оломон ичига ур! Бу ердан отлиқ чиқиб кетиб бўлмайди. Мен қилич яланғочлаб турган чавандозларни орқамдан эргаштириб чўлга олиб кетаман...

— Намозбой...

— Кечқурун сизларни Оқдарё бўйида кутаман... Салим қассоб, менинг отимни бу ерга олиб кел.

— Эшик паст, ўтолмас дейман.

— Тумшўғи ўтса бас, бу ёғига ташвишланма. Тез бўл!

Намознинг оти ўргатилган эканми, кушхонанинг пастқам эшигидан бамисоли эмаклаб ўтгандек бўлди, ўтаётганда қорни остонага тегай-тегай деб қолди.

— Энди эшикни ичидан тамбалаб қўй. Болта борми?

— Бор.

— Орқа томон қўй бозорими?

— Ҳа.

— Девор синчли эмасми?

— Йўқ, пахса.

— Яхши, бер буёққа болтани!

Салим қассобнинг кўз ўнгида ҳалиги оғир, босиқ, шошмасдан гушт чайнаб ўтирган улуғвор йигит ўрнида бамисоли даҳшатли бир дев пайдо бўлган эди: йирик кўзлари косасидан чиқиб кетгудек олайган,

аҳён-аҳёнда шердек пишқириб қўяди. Орқа деворга аввал катта эшик ҳажмида тўрт бурчак қилиб чизиб-чизиб олди. Чизиқ ўрнидан деворни кертиб тушира бошлади. Унинг ҳаракатлари шундай тез, шундай чаққон эдики, гоҳо кўз илғамай қоларди.

— Ташқарида нима гап?

Эшик тирқишидан мўралаб турган Салим қассоб шошилиб жавоб қайтарди:

— Одамларни ёппасига ерга ўтқизишяпти.

— Отлиқлар-чи?

— Биз тарафга келишяпти.

— Яхши, яхши! Ҳозир ҳаммасини чўлга олиб бориб, ботқоқликқа тикаман... мана, эшик ҳам тайёр... қассоб, арқон борми?

— Бор.

— Ол буёққа. Қўл-оёғингни боғлаб кетаман. Бўлмаса Намозга жой бердинг, уни қочириб юбординг деб, сени ҳибсга олишади. Ёт! Намоз ҳангу манг бўлиб қолган қассоб жўрасини ҳай-ҳайлашига ҳам қарамай куч билан уни ерга босиб, қўл-оёғини боғладию сузишгани бораётган қўчқордек югуриб бориб, ўнг елкаси билан ҳали ўзи тўрт бурчак қилиб кесиб қўйган деворга урилди. Девор яхлит узилиб уч-тўрт метр нарига бориб тушди, қўшоқлаб қўйилган қўйлардан икки-учтасини босиб қолди, чанг кўтарилди.

Намоз отини чаққон етаклаб чиқиб сакраб миндию қамчи босмасдан олдин атрофни чамалаб олди: йигитлари ёлғон айтишмаган экан, қўй бозорининг атрофини миршаблар қуршовга олибди. Михаил тўра узангига оёғини тираб кўтарилдию, чанг чиққан томонга олазарак кўз ташлаб олди. Афтидаң бу ердан Намоз отилиб чиқишига ақли бовар қилмасди унинг. «Сезмади,— фикридан ўтди Намознинг,— демак, элик чавандоз қувади мени. Фақат биттасининг оти учқур, холос, фақат шу отгина мени қувиб етиши мумкин. Отаман, отиб ташлайман уни...» От устига ётиб, бошини унинг узун ёллари орасига беркитиб бораётган Намоз миршабхона нозирини ёнига боргач:

— Михаил тўра, сиз ахтарган Намоз мен бўламан!— деб қаддини ростладию, американча саккиз отар тўппончадан кўк қашқанинг пешонасига қараб икки марта ўқ бўшатди. Михаил тўра гап нимадалигини от-поти билан ерга йиқилаётгандан кейин англади. Ётган жойида (оёғи отнинг остида қолган эди) тўппончадан осмонга қаратиб ўқ уза бошлади. Кетма-кет отилган ўқлар овози пойлоқда турган миршабларни ҳушёр торттирди.

— Намоз қочди!— бақриб юборди улардан бири.

— Намоз полвон қочибди!

— Хайрият-ей!

— Э аттанг!— деган шивир-шивирлар бозоржойни шамолдек тез айланиб чиқди.

Миршаблар кетидан капитан Олейниковнинг отлиқ аскарлари ҳам қувлашга тушди. Аламзада Мирзаҳамид билан Замонбекнинг навкарлари Намозни ҳойнаҳой Уқлон чўлларига қочса керак, деб ўйлаб олди. От тўсиб чиқиш умидида Шаҳоб қишлоғи оралаб от қўйишди.

От бозорию мол бозорини ортда қолдириб тақир далага чиқиб олган Намоз орқасига бир-икки бор боқиб, уч-тўртта отлиқ келаётганини кўрди. «Ҳозир ҳаммангни ботқоқликка тикаман,— фикридан ўтказди.— Йўқ, ботқоқлик яқинида йўл тораяди. Олдингиси лойга ботиши билан кети отнинг бошини тортишга улгуради... Сенларни бир вақтда лойга тикишим керак... Яхшиси Қипчоқ ариқда чўмилтириб оламан сенларни. Ҳа-ҳа, қани азаматлар, бедовингга қамчи ур-чи, Намазбойга етиб олсанг унинг шўрпешона боши сенларники! Йўқ, дарё

бўйига етгунча отларини чарчатиб олишим керак. Чарчаган от қамчидан кўрқиб ўзини ҳар балога урадиган бўлади...»

Болалигидан буён отга ишқибоз бўлиб, йигитлик даври пойгаларда, улоқларда соврин талашиб, олдиға ҳеч кимни ўтказмай келаётган бу йигит ҳозир жонини омон сақлашни эмас, балки оч бўридек гоҳ тўдалашиб, гоҳ тор сўқмоқларда турнақатор тизилишиб келаётган отлиқларни қандай жазоласам экан деб ўйлаб борарди. Отиға қаттиқ ишонади у. Уч ой олдин бу тулпорни дарғомли Ориф бойваччадан тортиб олган. Самарқанд музофотида учқурликда унга тенг келадиган от йўқ ҳозир. Намоз уни қўлга киритгандан буён говдан сакрашға, жарликлар устидан учиб ўтишға ўргатиб келяпти.

Намоз Қипчоқ ариққа етгунча отнинг бошини гоҳ чапға, гоҳ ўнға буриб, гоҳ шўр тепалар ортиға беркиниб, гоҳо тўсатдан қамишзорлар орасидан отилиб чиқиб қувиб келаётганларни ҳолдан тойдириб, отларини хавфни сезмайдиган даражада гаранг қилиб қўйди. «Намоз йўл тополмай қолди, оти ҳам чарчади, тирик ушлайман уни», фикридан ўтказиб борарди капитан Олейников. «Мана энди сафни сал кенгроқ олишлар,— деб ўйлади худди шу пайтда Намоз ҳам,— ҳозир чўмилишни бошлаймиз...» Намоз Қипчоқ ариқнинг шундай бир жойини танлаган эдики, сув бу ердан ўн метрлар чамаси пастликдан оқиб, чинакам жарлик ҳосил қилган эди. Унинг тулпори ҳар куни бу ердан сакраб ўтиб ўрганиб қолганиданми жарликка яқинлашган сари ўз ўзидан тезлигини ошириб, ариқ устидан бамисоли қушдек енгилгина учиб ўтди. Изма-из келаётган отлиқлар олдиларидаги чуқур жарликни пайқамай қолдиларми ёки Намознинг оти ўтган жойдан бизнинг ҳам бедовларимиз бемалол ўта олади деб қаттиқ ишондиларми, ҳарқалай, отларининг бошини эркин қўйиб, қамчи устиға-қамчи уришар эди. Олдинги отлиқ отиға бир қамчи уришға аранг улгурди, кетидагиси боши узра кўтарган қамчисини ҳавода силкитганча жарлик тубиға шўнғиб кетди.

Қўз очиб юмгунча ўттиз чоғли отлиқ жар тубиға қулаб тушди. Отлар хунук кишнаган, навкарлар сўкинган, нариги томонда пала-партиш ўқлар отилган... Юлғун билан қопланган қумтепа устиға чиқиб олган Намоз телбалардек қаҳқаҳ уриб кулар, гарчи овозини ҳеч ким эшитмаётган бўлса ҳам: «Хўш, Мирзаҳамид, аҳволларинг қалай энди?!» деб қичқирар эди...

II боб

Йўловчилар

Минг тўққиз юз тўртинчи йилнинг ўн саккизинчи октябрь куни Чошгоҳ маҳалида уч йўловчи Самарқанд шаҳридан шитоб билан чиқиб кела бошлади. Самарқанд-Даҳбет йўли бугун ҳар қачонгидан ҳам гавжум эди: шаҳарға кириб келаётган аравалар юк оғирлигидан ёғирлайди, эшак минган, от минганлар елкаларига оғир юк кўтарган йўловчиларнинг кўзини куйдириб жадал ўтиб кетишади, фойтуларнинг ҳисоби йўқ — ўриндиқларда виқор билан ўтирган шерсавлат хўжайинларни, катта-кичик амалдорларни олиб ўтишади улар.

Гоҳо ҳамма ёққа лой сачратиб, от чоптириб миршаблар ўтиб қолишади.

— Оқпошшонинг арзандаси бўлсанг ҳам эви билан-да!— дейди йўловчилардан бири юзига сачраган лойни артиб.

— Мингани қирчанги байталу,— дейди бошқа йўловчи ҳам дили оғриб — шаҳар ҳокимидек дағдағаси бор-а!

Йўловчилардан бири — Намоз. Оёғида ихчам тикилган чорик, эгнида янгигина майда гулли чопон, бошида кўк парчадан салла. Иккинчиси — Ҳайит, учинчиси — Тўхташ. Икковларининг ёши ўн уч-ўн тўртларда. Ҳайит дум-думалоқ, ялпоқ юзли Унинг ҳамма ёғини, ҳатто бўйин ва кулоқларигача ирингли яра босиб кетган, оёғида катта одамларнинг этиги, устма-уст ямоқ тушаверганидан этик эканлиги ҳам билинмай кетган, яланғоч баданига эски чопон кийиб олган. Тўхташ озғин, бўйни ингичка, юзи заъфарон. Кўзлари ич-ичига ботиб кетган, оёғида пойма-чой чарм кавуш, эгнида қасмоқ босган қат-қат бўз кўйлак. Икковининг ҳам бошида янги дўппи. Қир иштонга зар жияк деганларидек майда гулли чиройли тикилган дўппилар болаларнинг эски кийимларига, кир бошларига унча ярашмайроқ турғандек.

— Хўш, Тўхташ полвон, чарчаб қолмадингми?— орқасига ўгирилиб сўради Намоз.

Тўхташ дарров жавоб қайтармади. Юришдан тўхтаб чуқур энтикди, Намозга қараб ғалати жилмайиб қўйди:

— Йўқ, чарчаганим йўқ,— деди у елкаси билан нафас олиб,— ўзим шунақа бўлиб қолдим, сал юрсам, терлаб кетавераман.

— Қувватинг йўқ-да,— гапга қўшилди олдинроқда бораётган Ҳайит.

— Ҳечам-да!—иззат-нафси олиниб деди Тўхташ.—Қувватим ўзимга етарли... Фақат юрсам терлайман. Аввалги куни Тошохурдан келатуриб ҳам шунақа бўлувдим.

— Тошохурга не деб бориб эдинг?— сўради Намоз.— Е губерна-торнинг отини суғоргани бордингми?

— Йўқ,— ожизгина кулиб қўйди Тўхташ,— кеча айтдим-ку, у ернинг одамлари сахийроқ, тиламчиларга кўпроқ беришади.

Намоз бу икки етимни Бозори асп ёнидаги «Паноҳи сағирон» чойхонасидан олиб келяпти. Узи ҳам болалигида мана шу чойхонада жон сақлаган. Оч қолганда бир бурда қотган нон, совқотганда бир пиёла доғ сув шу ердан топилган унга. Йиллар ўтиб, улғайиб, одам қаторига қўшилганда ҳам «Паноҳи сағирон» соҳиби Девона бобони ҳеч унутмайди.

Айтишларича, ҳозир ёши эллик-эллик олтиларга бориб қолган Девона бобо ота-онадан жуда эрта жудо бўлиб, кўча-кўйларда тиламчилик қилиб улғайган, тиламчилик қилиб топган чақаларини емай-ичмай йиғиб юриб, ташландиқ бир ҳовлини сотиб олган, етимхона очган. Бу даргоҳ бора-бора «Паноҳи сағирон» номини олган...

Намоз баъзан бир ойда, баъзан икки ойда бир келиб, чойхонада тунаб юрган етимларни меҳмон қилиб, фойтун аравага солиб, ўйнатиб, дилларини ҳушлаб, етимлигини бир нафас бўлса ҳам унуттириб кетади. Кеча йўли яна Самарқандга тушиб қолди. Ёз бўйи чоракорлик қилиб топган олти қоп буғдойини сотиб, унаштириб қўйилган қизига сарпо қилмоқчи эди, опаси Улуғой уни шу мақсадда жўнатганди. Намоз буғдойни каппонга кирмаёқ Сиёб бозори дарвозаси ёнида кўтарасига сотиб юборди. Умуман, бозор қилишга укуви йўқ унинг: нарса олса, албатта, қимматига олади, сотса — арзонга. Нимаики харид қилса, опаси Улуғойга маъқул тушмайди, гап эшитади. Девона бобо билан биргалашиб бозор қиламиз дея шошилиб «Паноҳи сағирон»га жўнади. Келса, хайрият, Девона бобо шу ерда экан. Чой дамлашни дастёр болага қолдириб, ўзи тенги икки-уч мўйсафид билан ёнбошлашиб чойхонага қилишиб, суҳбати жонон қуриб ўтиришган экан. Чойхона

пастқам, боз устига дарчалари ҳам ёпиқ бўлгани учун қоронғуликда Намоз уларни дарров пайқай олмади.

— Э, полвон ўғлим!— деб Девона бобонинг ўзи унга пешвоз чиқди. Бағрига олиб, узоқ қучоқлади, икки қўллаб елкаларини силади.— Суф-суф-суф! Қўз тегмасин, хўп етилибсан, полвон бўлиб кетибсан! Қани-қани, тўшаққа, оббо, ўғлим-ей, укаларингни соғинибсан-да?

— Ўзингизни ҳам соғиндим, ота!

— Умрингдан барака топ, полвон ўғлим!

Чойхўрлар чиқиб кетгач, икковлари ёлғиз қолиб, эски тўшақларга ёнбошлашиб олиб, хўп отамлашдилар. Намоз қишлоқдаги гаплардан, Девона бобо шаҳардаги янгиликлардан сўзлади. Бу ерда алланима бало ишлар бўлаётган экан, жаноб Юдиннинг извош ҳайдовчилари иш ҳақимизга яна ярим тангадан қўшмасанг ишламаймиз, деб тўполон кўтаришибди. Эртасига Нордман жанобларининг ароқ заводи коргарлари, Николаев жаноблари чой қадоқлаш фабрикаси ходимлари уларга қўшилибди. Бу ғалвалар бир ёқлик бўлмасдан туриб, темирйўл томондан ур-йиқит бошланиб кетибди. Ишга чиқмаган темирйўлчиларни жазолаш учун йигирмата қозоқ солдат юборилган экан, милтиқларини тортиб олиб, ўзларини роса калтаклашибди.

— Э, полвон ўғлим, охир замон бўлганга ўхшайди,— оҳ тортиб деди Девона бобо,— хўжайинларда инсоф қолмаяпти, юртда қуту барака, бойларда диёнат йўқ. Худо ўзи бир йўлга бошламаса, қиёмат қойим бўлиши ҳеч гап эмас.

— Лекин, ота, ўрислар йўл ахтаришяпти,— деди ўйга толиб Намоз.

— Қанақа йўл экан, полвон?

— Қанақа йўл эканлигини билмайман-у, лекин улар зулмга қарши бош кўтаришяпти.

— Э, ўғлим, бу халқ ўзи бошқачароқ экан. Таъби адолатга мойил, ҳақсизликка тоқати йўқроқ келаркан. Бир-иккитаси чойхўрликка келиб туради. Етимларнинг бошини силаётганимни эшитиб, биттаси атайлаб мени кўргани келибди. «Бобой, сен яхши», деб қўймасдан бир сўлкавой ташлаб кетди... Лекин, ўғлим, сен эҳтиёт бўл. Эндигина қўлинг ошга етганда бурнинг қонаб ўтирмасин.

— Хўрликда ош егандан кўра, муштлаб қон ютганинг ҳам маъқулми, деб қўйдим-да,— деди Намоз отахонга эътироз билдириб.

— Қўй, полвон, ундай дема. Мусулмон бандасига бундай гап ярашмайди,— чой қуйиб меҳмонга узатди Девона бобо.— Теппада худодор бор, золимларнинг жазосини ўзи бераверади... Ундан кўра, тўйдан гапир. Хўш, бошингни қачон иккита қиласан?

— Худо хоҳласа, рўзадан кейин.

— Машшоқларни ўзим олиб бораман,— хурсанд бўлиб деди Девона бобо,— арава кирасига пул йиғиб юрибман.

Кечқурун бу ерга ўн-ўн икки чоғли етим-есирлар, тиланчилар, дастёру бошпанасиз қолган ғарибу ғураболар тўпланишди. Намоз уларга атаб икки тустовуқ гўшти, гуруч келтирган эди, ўзи ош дамлади, кетидан қовун сўйиб берди. Аммо, Ҳайит билан Тўхташнинг аҳволига Намоз қаттиқ ачинди, ўлиб қолишлари мумкин, олиб кетиб, ўрис табибга даволатаман, соғайганларидан сўнг ўрис бойнинг хизматига киритаман, деган эди, иккови ҳам дарров кўна қолди.

— Намоз ака, энди сўзлаб беринг,— илтимос қилди чарчаганидан қора терга ботиб бораётган Тўхташ.

— Нимани сўзлаб берай, полвон укам?

— Айтдингиз-ку, менам етим бўлганман деб.

— Етим бўлганда ҳам жуда хунук етим бўлганман, укагинам, шунақа дунё экан бу. Сўзлаб бераман, ҳаммасини сўзлаб бераман... Лекин ўпкам тўлиб, йиғлаб юборсам кулмайсизларми?

— Сиздек полвон одам ҳам йиғлайдими?— ҳайрон бўлди Ҳайит.

— Йиғлайман, тўйиб-тўйиб йиғлаб оламан гоҳо. Паҳлавонда ҳам юрак бор, унинг ҳам ғам-ғуссаси бор, укам... Шундай қилиб, мен ҳам бир вақтлар худди сизларга ўхшаб етимчаю етти қулча эдим. Айтишларича, мен шум қадам бўлиб туғилган эканман. Каттақўрғон деган шаҳар бор, эшитганмисизлар?

— Йўқ, эшитмаганмиз,— бараварига жавоб қайтаришди ўсмирлар.

— Ҳа, майли, насиб қилса, бир олиб бориб ўйнатиб ҳам келарман... Мен ана шу шаҳарга яқин Утарчи деган қишлоқда туғилганман, бомдод намози пайтида дунёга келган эканман. Онам раҳматли кўзи ёра туриб оламдан ўтибди. Бу шум хабарни отам масжидда эшитиб хастай нотавон экан, юраги ёрилиб у ҳам бандаликни бажо келтирибди. Шу боисдан отимни Намоз қўйган эканлар... Мана шунақа гаплар, укажонларим. Бойларнинг молхонасида катта бўлдим. Ҳўкизлар, билан кунжара талашган пайтларим бўларди. Икки марта қул ҳам, бўлиб сотилдим. Хайриятки, шу Девона бобо бор экан, Иванбойга рўпара қилиб қўйди. Иванбой хийла инсофли бир киши эди. Уқитди, тил ўргатди. Москва, Петербургларга саёҳат қилдирди... Худо хоҳласа, сизлар ҳам яхши йигитлар бўлиб кетасизлар. Аввал табиб ошнамга боқтириб даволатаман. Кейин, хоҳласанглар, ўрис бойларга хизматга бераман... Хўш, полвонлар, ўзларинг асли қаерлик бўласизлар?

— Қўқон тарафдан келганмиз,— баробар жавоб қайтаришди болалар.

— Ухў, жуда олис юртдан экансизлар-ку. Қандай келиб қолдиларинг?

— Оташ аравага осилиб келганмиз.

— Самарқандда қариндошларинг бормиди?

— Тўхташ холам бор деган эди,— шошилиб деди Ҳайит.

— Жим кет энди,— жеркиб берди Тўхташ.— Самарқандда етимларга текин таом беришаркан деб ҳар куни қистардинг-ку! Оташ аравага чиққунча елкамга итариб борувдинг-ку!

— Ота-оналаринг йўқми?— сўрашда давом этди Намоз.

— Мен туғилганимдан кейин онам ўлган эканлар,— тушунтира бошлади Тўхташ.

— Йўғе!

— Рост, одамлар сен тўрқовоқда катта бўлгансан, дейишади.

— Ҳайитбой, сен-чи, нега индамайсан? Сен жуда камгап экансан-ку, укам?

Олдинроқда жимгина бораётган Ҳайит юришдан тўхтаб, кулимсиради:

— Нима дей?

— Ота-онанг борми?

Ҳайит елкасини қисиб, яра тошган афтини ғалати бужмайтирди.

— Билмайман.

— Мачитнинг сўписини отам деб юрарди бу,— гапга қўшилди Тўхташ.

— Узинг-чи, ўзинг? Паранжи ёпинган хотинни кўрсанг, онам шу бўлса керак, деб орқасидан эргашасан-ку!

— Қачон эргашибман?

— Ҳар кун эргашасан.

— Онамни унақа ҳақорат қилма.

— Онанг ўзи йўқ-ку?

— Бор, худо хоҳласа, топиб ҳам оларман.

Йигитчалар юришдан тўхтаб, чўқишишга ҳозирланган жўжахўрозлардек бир-бирларига ҳезланиб қолишди. Тўхташ жўрасига тикилиб

туриб, тўсатдан гандираклаб кетди-ю, орқаси билан ерга ўтириб олди.

Намоз шошилиб унинг ёнига келди:

— Нима бўлди?

— Узим...— елкаси билан тез-тез нафас ола бошлади Тўхташ,— дармоним йўқ, юрсам тер босади, бошим айланади... мен қола қолай, жон ака, кейин дармонга кирсам олиб кетарсиз.

— Кўтариб олайми?

— Йўқ, йўқ!

— Бўлмаса, юринглар, Қаршигузарига бориб бир чойлашиб оламиз. У ерда кабобни хўп ўхшатиб пиширадилар. Хўш, Тўхташ полвон, сомсага тобинг қалай?

— Сомсадан кўра мен унинг шўрвасини яхши кўраман,— кулимсираб ўрнидан тура бошлади Тўхташ.

III боб

Сергей табиб хузурида

Даҳбет билан Лойиш ўртасида йўл қамишзорлар оралаб боради. Ёзин-қишин бу ерлар гоҳо лой, гоҳо зах бўлади Пиёдаларгагина эмас, отличларга ҳам оғир келади бу йўллардан ўтиш. Тўхташ ҳолдан кетиб, Намоз акаси уни чақалоқни кўтаргандек кўтариб боряпти, бир қўлида хуржун, бир қўлида йигитча, юриш ўнғайсиз:

— Сабр қил, укам! Сабр қил!— деб ўзидан кўра ҳам хастага кўпроқ далда бериб борапти. Жадал ўтиб кетган отличларга, бир-икки аравакашга илтимос қилди, йўлим олис, вақтим зиқ деб, болани одишмади. Орқадан яна баланд ғилдираклари орқага лой отиб арава кела бошлади. Намоз тўхтаб, болани ерга қўйди.

— Ҳой, яхши йигит, йўл бўлсин?

— Худо хоҳласа, олгани,— бепарвогина деди аравакаш.

— Худоё айтганинг келсин, укамни ола кетсанг-чи, чақасини бераман.

Аравакаш Намоз тенги, чуваккина бир йигит экан. Қорнигача лой сачраган отнинг бошини тортди:

— Хўш, қанча берасан?

— Қанча сўрасанг, шунча оласан.

— Худо кармонингга барака берсин. Чиқар укангни аравага. Лекин ўзинг пиёда кетасан. От уруниб қолган. Ҳокимникига ўтин олиб борган эдим. Йўлда лойга ботиб қолдим. Вой худойим, бу болани ёмон яра босибди-ку! Чу тулпорим!.. Ўзларига йўл бўлсин?

— Мужик қишлоққа?

— Урус табибгами?

— Ҳа.

— Яра-чақани яхши тузатади дейишади. Қаердан келяпсизлар?

— Самарқанддан чиқдик.

— Пиёда-я! Бай-бай-бай! Лекин, шаҳарликка ўхшамайсиз, шаҳарликлар чориқ киймайди.

— Узим асли Жарқишлоқданман.

— Манаву Жарқишлоқданми?— аравакаш қамчи дастаси билан ўнг томонни кўрсатди. Сўнг шошилиб отнинг бошини тортди.— Тўхташ, тагин сиз Намоз полвон бўлманг?

— Худди ўшаман.

Аравакаш сакраб отдан тушиб, сўрашиш учун Намозга икки қў-

лини баробар узатди. Нозик қўлчалари билан полвоннинг ҳар бири беш қадоқли кетмоннинг юзича келадиған катта қўлини ушлаб узоқ силкитди. Намозни қўярда-қўймай аравага чиқариб олгач, қайта-қайта узр айтиб, яна йўлга тушди. Отга қийшиқ ўтириб, Намозга юзланиб олди-ю, қулфи дили очилиб кетди. У Намознинг таърифини илгари ҳам эшитиб юрган экан-у, аммо, биринчи мартаба Ҳакимхон тўранинг катта тўйида кўрибди. Уша куни Намоз Хатирчи беклигидаги тараф тортиб келган жамъики полвонларни йиқитиб, охириги полвон билан беллашаётганда, «агар шуни ҳам йиқитса, елкамдаги чакмонимни устига ёпаман», деб ният қилган экан, аммо, Намоз соврунга тушган пулларни томошабинлар ўртасига сочиб, даврадан чиқиб кетганини кўрганда, ҳангу манг бўлиб қолибди. Шунча кумуш, тилло тангаларни менсимаган полвон менинг чакмонимни эшагига тўқим қилармиди, деб орқасидан бормай қўя қолибди.

Лекин, бари бир Намозни улар бир кўришмоқчи экан, айниқса Акрамқулнинг отаси кўрмоқчи экан. Уч-тўрт мўйсафид унинг уйига бориб, «Сиз ҳарқалай ўрус тўралар билан яқинсиз, оқ пошшонинг саройига ҳам бориб келгансиз, ўтин пули деган гап қаёқдан чиқди. Шунини бизга бир ҳақиқат қилиб беринг», деб маслаҳат олмоқчи бўлиб туришган экан.

— Хўп десангиз, полвон ака, тўппа-тўғри Қоратерига кетаверамиз,— деди Акрамқул,— лекин, отам жуда хурсанд бўларди-да.

— Кейинроқ борамиз,— деб қўйди Намоз.— Аввал буларни бир табибга кўрсатиб олайлик.

Ерликлар «Мужик қишлоқ», русларнинг ўзи «Первомайская» деб атайдиган бу чиройли ва саришта қишлоқча бундан ўттиз тўрт йил муқаддам, яъни 1870 йилнинг 1 май кунидан бошлаб бунёд бўла бошлаган. Уша куни бу ерга Россиянинг ичкари томонидан етмиш кўчманчи хўжалик келиб тушган. Атроф қум тепаликлар, ботқоғу қамиш босган шўрхок ерлардан иборат эди. Дастлабки уйлар қамишдан қурилгани ҳали-ҳали одамларнинг эсида. Кейинчалик текис, равон йўллар очилиб, араваларда, туяларда шағал келтириб тўкилди, ғишт-хумдон ишга тушиб кетди. Бирин-кетин чиройли иморатлар, қўнғироғи ҳаммиша жаранглаб турадиган мўъжазгина черков қад кўтарди. Ҳозир бу ерда ғаллакорлик, боғбонлик ва қисман овчилик билан шуғулланадиган мужик хонадонларидан ташқари Даҳбет, Шаҳоб, Қоратери, Кумушкент бўлисларида турли лавозимларда ишлайдиган рус тўраларининг оилалари, ўтиза чоғли рус асқари истиқомат қилади.

Намоз қора тортиб келаётган Сергей Степанович Рябов (ерликлар уни Сергей табиб деб аташади) бу ерга бадарға бўлиб келган, қаттиқ назоратда яшайди. Рус мактабида муаллимлик қилади, табобат билан шуғулланади. Якка-ёлғиз туради, ҳийла асабий, жаҳлдор киши. Ёз ойларида Ургут тоғларига чиқиб кетиб, доривор гиёҳлар йиғади. Қишлоқма-қишлоқ юриб ўзбек урф-одатларини ўрганади. Китоблар ёзади. Ўзбек тилини чала-чулпа бўлса ҳам билиб олган. Намоз у билан марҳаматли Иванбойнинг хотини касал бўлганда танишган, ўшандан бери борди-келдилари бор. Сергей табиб Намозни рус тилини яхши билиб олгани, ҳалол ва ростгўйлиги учун хуш кўриб қолган. Намоз унга ўрдак, қашқалдоқ, баъзан тўнғиз отиб келиб беради, кўпинча уникида тунаб ҳам қолади. Қайтаётганида бир хуржун сочма ўқ олиб кетади.

Сергей табиб атрофи қамиш билан ўралган торгина ҳовли ўртасига қўйилган сўрида ғижжак чалиб ўтирган эди. Эшикдан кетма-кет кириб келаётган меҳмонларга кўзи тушгач, машғулотини тўхтатиб, секин ўрнидан турди.

— Намозбоймисан?— деб сўради ўзбекчалаб.

— Худди ўша сартман,— русча жавоб берди Намоз.

— Худо ҳаққи, шўрвани ким билан ичар эканман, деб ўтирган эдим,— энди русчалаб гапира бошлади Сергей табиб.— Лекин, келганинг яхши бўлди-да.

— Беморларни олиб келдим.

— Жиянларингми?— болаларга тикилиб қолди Сергей табиб. Намоз русчалаб етимларни қаердан олиб келаётганлигини айтган эди; Сергей табиб негадир тутақиб кетди. Қимларнидир гадаблаб возиллаганча уйга кирди-ю, ўша ердан туриб қичқирди:

— Олиб кел буёққа!

Беморларни узоқ текширди у. Кейин хона ўртасида тек туриб, бир нафас ўй суриб қолди.

— Чатоқ!

— Оғирми?— қўрқиб сўради Намоз.

— Лекин олдини олса бўлади дейман... Қони бузилмаган бўлсин-да.

— Бечораларнинг ҳеч кими йўқ,— синиқ овозда деди Намоз.

— Мунча эзмалик қилдинг, ўзим ҳам билиб турибман,— жеркиб берди Сергей табиб.— Болалари мана бу аҳволда-ю, ўзлари хотин олиб, хотин қўйишади, ўн беш кунлаб тўй беришади, қимор ўйнашади!.. Сенга ўхшаган олифталари бўлса, овдан бўшамайди.

Сергей табиб оёғи остидаги челақни тарақлатиб тепди-ю, ташқарига чиқиб кетди. Хиёл ўтмай, яна орқасига қайтди. Хайрият, тутқаноғи ўтибди, жилмайиб кириб келяпти.

— Мана бу доридан Ҳайитнинг ярасига суркайсан, кунига бир марта бўлсаям етади, кўп суртма — куйдириб юборади... Мана бу қилтириқнинг оти нимайди?

— Тўхташвой.

— Тўхташинг қаттиқ шамоллаган, ўпкасида бод бор. Овқатсиз юравериб, силласи қуриб кетган... Ҳалиям тустовуқ отиб турибсанми?

— Отиб турибман...

— Уйда сандал борми?

— Қурса бўлади.

— Урик ўтин топиладими?

— Унинг ҳам бир иложини қилса бўлади.

— Менга қара,— яна қизиша бошлади Сергей табиб,— бари бир эплолмайсан. Улдириб қўясан болани. Сенлар бола туғдиришга устасанлару катта қилишни худонинг ўзига ҳавола қилиб, ялло қилиб юраверасанлар... Баҳордан буён бу бечоралардан қанчаси қирилиб кетди! Ташлаб кет, икковини ҳам ўзим боқаман, фақат кунора хабар олиб тур. Келишдикми?

— Келишдик.

— Келишдик эмиш-а! Менга битта бўрсиқ отиб келиб берасан. Икковига ҳам ўшанинг ёғи жуда дори бўлади.

Шўрва ичаётганларида Сергей табиб анча яйради. Мунгайиб бир аҳволда ўтирган етимларни эркалаб, орқаларига қоқиб қўйди. Русча, ўзбекча, тожикча сўзларни аралаш гапириб, иккови болани роса қиқирлатиб кулдирди. Намоз эртадан кечикмай, бўрсиқ ва бошқа ҳар хил ёввойи паррандалар отиб келишга сўз бериб, уй эгалари билан хайрлашди. Чиқса, аравакаш Ақромқул ҳў наридаги толлар тагида уни кутиб, от устида мудраб ўтирган экан.

Жарқишлоққа жўнаб кетишди.

IV боб

Пахсакашлар

Жарқишлоқ бу атрофлардаги Қўшқерғон, Эшимоқсоқ, Уқлон, Чўмичли, Тоймурод қишлоқлари орасида энг гўзали, унинг шундоққина остидан шовуллаб Қиёт ариғи оқиб ётади. Қишлоқ минг танобча келадиган улкан тепалик устига жойлашган. Бу ердан Жиянбек чўллари қафтда тургандек кўриниб туради. Кун юриш томонида поёнсиз экинзорлар бор. Узумзорлар, ўрикзорлар ёз бўйи яшнаб туради. Қишлоқчанинг шундоққина биқинидан катта йўл ҳам ўтган. Метан, Челак, Лоёйиш бўлиси атрофидаги мавзеларнинг одами шу йўл орқали борди-келди қилиб туради. Отлиқлар, эшак минганлар, туякашлар гоҳо Қиёт ариғи бўйидаги салқин чойхоҳада дам олиб ўтишади. Катта чинор остидаги сўриларга ёнбошлашиб, художўй кишилар томонидан дамлаб берилган қумғончойларни ичишиб, шу хонадонлар шаънига дуойи фотиҳалар ўқиб кетишади. Намознинг ана шу қишлоққа келганига учтўрт йил бўлиб қолди. Аввалига поччаси Холбек пахсакаш билан бирга турарди. Икки йилча бўлди, поччаси ярим таноб ер ажратиб берди. Шу мулкнинг этагига яна шу поччасининг ёрдами билан Намоз етти ёғочли уй тиклаб олди.

Ақромқул қишлоқ четида Намозни аравадан тушираётиб:

— Демак, шу ҳафта ичи албатта борасиз-а?— деб такрор сўради.

— Худо хоҳласа, гап битта,— деди Намоз оқ кўнгил, дилбар бу йигитдан астойдил миннатдор бўлиб.

— Лекин, жон ака, ўтин пулини бир ёқлик қилиб берасиз, умидимиз фақат сиздан.

— Худо хоҳласа, бир уннаб кўрарман.

— Хўп, хайр, сизни оллонинг паноҳига топширдим,— Ақрамқул отига қамчи босди.— Чу, тулпорим!

Намоз поччасининг уйигача бўлган ярим чақирим йўлни мамнун, ўзида йўқ хурсанд бир кайфиятда босиб ўтди. Йўқ, нима бўлганда ҳам бу дунёда яхшилар кўп, ҳа-ҳа, бу дунё фақат бойликка ружу қилган очофатларнинг, амалига бино қўйган амалдорларнинг зулму заҳматидан, фитнаю фужуридан иборат эмас. Йўқ, бу дунё етим-есирлар йўлига жонини фидо қилган Девона боболар, дардмандларнинг дардига малҳам қўйишга тайёр турган табиблар; йўлда қолганларга йўлдош бўлишга ҳамиша шай турган Ақрамқуллар билан лиммо-лим тўла...

— Тоға, жадалроқ юрсангиз-чи!— йиғлаб Намознинг хаёлларини бўлди жиянларидан бири.

Намоз бир чўчиб тушди.

— Нима гап, Баротвой?

— Отамни уриб ўлдираёздилар.

— Нима, нима дединг?

— Ҳамма ёғини қонга беладилар!..— додлаб юборди жияни.

Намоз елкасидаги совғалар тўла оғир хуржунни қўлига олиб, тор йўлакдан тўрт ҳатлаб ўтиб, ҳовлига кириб борди. Одам демагани сигмай кетибди. Қўни-қўшнилари, қариндош-уруғларнинг қовоқлари уйилган, Намознинг жиянлари бўзлаб туришибди. Ичкаридан сочлари тўзғиб, йиғлаганча опаси Улуғой чиқиб келди:

— Укам, паҳлавоним!— деб, Намознинг кўксига бошини қўйиб, шундай бир дард, шундай бир алам билан чинқирдики, бу алам ништарлари тўпланганларнинг юрак-бағрини эзиб, суяк-суякларигача зирқратиб юборди.

— Нима гап ахир, гапирсангиз-чи?!

— Тезроқ кир, поччанг жон беряпти.

Ичкарида беш-олтита мўйсафид қуршовида чиндан ҳам Холбек пахсакаш жон олиб-жон бермоқда эди. Афтини таниб бўлмасди, ҳамма ёғи қон, кўзи олайиб тепага тортиб кетибди, нафаси оғир, қисқа-қисқа хириллаяпти, кўкраги темирчининг дамидек кўтарилиб тушиб турибди. Намоз чўккалаб, аста поччасининг устидаги чойшабни кўтарди: ё худойим, баданининг соғ жойи қолмабди-ку, ҳаммаёғи кўкариб, моталоқ бўлиб кетибди-ку... Намознинг бармоқлари муштга тугилди, бақувват тишлари ғалати ғижирлаб кетди:

— Нима бўлди ўзи?— негадир жуда сокин, босиқ бир оҳангда сўради Намоз.

— Саройлилар калтаклашибди,— ғамгин бошини кўтариб деди мўйсафидлардан бири.

— Саройлилар?

— Ҳа, Ҳамдамбойнинг кўппаклари.

Намоз кўзларини чирт юмиб, бошини солинтирганча бир нафас жим қолди. Сўнг секин ўрнидан туриб ташқарига чиқа бошлади... Унинг вазоҳати жуда хунук эди шу пайтда, кўзлари ғалати олайган, бурун катаклари беҳад кенгайган, бўйин томирлари ўқлогидек ирғиб чиққан, улоқчи оддек оғир-оғир нафас олиб турибди. Тўпланганлар беихтиёр орқага тисарилишди.

— Омон қани?— сўради Намоз.

— Жиянингни қамаб қўйдим,— тушунтирди Улуғой,— ҳозир бориб Ҳамдамбойни чопиб ташлайман деб болтага ёпишди... Бир корҳол чиқармасин деб аранг қамадик... Поччанг шўрликни Шерниёз ўртоғинг олиб келди... Ана, ўзиям келяпти... Энди нима қилдик, укагинам?

Ҳовлида йигирма-йигирма бир ёшлардаги, ўрта бўй, чайиргина йигит Шерниёз кўринди. Кўришиш учун Намозга қўл чўзган эди, унинг вазоҳатини кўриб, негадир орқасига тисарилди.

— Ассалому алайкум!— қўлини кўксига қўйди Шерниёз.

— Нима гап бўлди ўзи?— сўради Намоз.

—* Мен бўлис ҳокимникига ўтин олиб борган эдим,— тушунтира бошлади Шерниёз,— қайтаётсам, йўловчилар «Марғилонтепада жанг бўляпти, жарқишлоқликларни, қўшқўрғонликларни пахсага лой тепгандек роса тепкилашяпти», дейишди.

— Араванг қаерда?— гапни бўлди Намоз.

— Ташқарида.

— Мужик қишлоқдаги ўрус табибнинг уйини кўрганмисан?

— Топаман.

— Ўзини танийсанми?

— Сал-пал.

— Мени айтди дегин, тезда етиб келсин.

— Кейин, тўғри борсам...

— Жўна, тезроқ!— бақирди Намоз. Сўнг ичкари кириб, дард билан олишиб ётган поччасининг бош томонига чўккалаб, узоқ ўтириб қолди. Ҳол-аҳвол сўрагани чиққан қариндош уруғлару қўни-қўшнилари тарқай бошлашди. Улуғой шарпасиз келиб Намознинг ёнига чўкди.

— Қайнотангни ҳам кўриб чиқсанг бўларди.

— Унга нима қилибди?

— У шўри қурғурни ҳам аравада олиб келишди.

Найман уруғи урф-одатига кўра ҳам қиз билан йигит унашар бўлгач, одатда, куёв бўлажак қайнотаси билан қайнонасидаан ўзини олиб қочиб, юриши, рўбарў келмаслиги керак. Аммо, бугун бошларига

ногаҳоний фалокат тушгани учун Намозни кечирешлари мумкин эди. Шундай бўлса ҳам Намоз ботинолмади: бирга кирайлик деб, опасидан илтимос қилди.

— Эрта-индин тўйинг бўлай деб турибди-ку, киравермайсанми!— жеркиб берди Улуғой.

Жавлонқулнинг товуқнинг катагидек тор ҳовлисида, хайриятки, бегона одам йўқ, ҳол-аҳвол сўровчилар Жавлонқулни яратганнинг ўзига ҳавола қилиб бу ердан ҳам чиқиб кетишган экан.

— Қим бор?— ҳовлида туриб овоз берди Намоз.

Овчиларнинг газасидек пастаккина уйдан Жавлонқулнинг қизалоқлари бирин-кетин чопқиллашиб чиқишди. Унинг пешонасига худо ўғил битмаган. Аммо, бири-биридан кўҳли тўрт қиз ато қилган. Каттаси Насиба Намозга фотиҳалик.

— Вой, Намоз ака!— шундай деб Насиба орқасига бир одим ташлади, ташлади-ю, икки қўли билан юзини беркитиб, ҳўнграб йиғлаб юборди. Оталари калтақланганлиги учун иззат-нафслари топталган, ўзларини бу дунёда оживу нотавон билиб, хўрликлари ошиб ўтирган қизчалар ҳўнграб, ҳовлини бошларига кўтаришди. Намоз, гарчи ҳар замон-ҳар замонда ўзгаларга сездирмай, пинҳона бир йиғлаб оладиган одати бўлса ҳам, бировнинг кўз ёшига сира тоқат қилолмас, дунё дунёси қоронғи бўлиб кетарди.

— Йиғлама, Насиба!— ўзини аранг босиб деди Намоз.— Худо хоҳласа, қасосли дунё бу, ўчимизни ҳам олармиз.

Ичкаридан қайнонаси Бибиқиз хола чиқиб, Намознинг елкасидан олиб, узоқ кўришди. «Шўримиз қуриб қолди», деб у ҳам кўз ёши қилди. Йиғлай-йиғлай Намозни ичкари бошлади. «Кираверинг, отангиз сизни кутиб ётибдилар», деб далда берди.

Жавлонқул ёши элликларга бориб қолган, мош-гуруч соқоли кўк-сиғи қоплаган, кенг юзли, барваста, Намоздек паҳлавон бир киши эди. Уй билан битта бўлиб ётибди.

— Э, полвон ўғлим, бормисан?— деди у уйнинг шипига тикилганча.— Кел, кела қол, пешонамдан ўп! Хайрият, менинг ҳам ўғлим бор экан! Онаси, мана ўғлимиз бор-ку, нега ҳадеб йиғлайверасан!

— Нима бўлди, ота?— Жавлонқулнинг оёқ томонига ўтираётди сўради Намоз.

— Ҳамдамбой еди мени, ўғлим,— бир тўлғаниб олди Жавлонқул,— белимни синдиришди, номардлар. Нақ келисоп билан уришди-я! Қарс этиб синганини эшитдим. Э, худойим!

— Қуйинманг, ота!— Қайнотасининг боши томон сурилиб, пешонасидан маржон-маржон оқаётган терни тўнининг ўнгири билан артаган бўлди Намоз,— қасосли дунё бу, қуйинманг!

— Хайриятки, Шерниёз ўртоғинг бориб қолди, шердек олишди азамат. Худо жонимни саломат қилса, дунёсига ўт қўяман бу бойнинг!.. Уғлим, паҳлавоним, кел, пешонамдан яна бир ўп!

Кун ботиб, хонага қоронғулик туша бошлади. Икки тоқчага қора чироқ келтириб қўйдилар. Қизлар чекка-чеккага чўкиб, бошларини солиштириб ғам-андух оғушида ўтиришибди. Бибиқиз хола дастурхон ёзиб нон, қанд-курс, икки ликопчада майиз қўйди. Насиба катта қумфонда чой келтириб, сопол пиёлаларга қуя бошлади. Уйга гўристондек оғир жимлик чўккан, аҳён-аҳёнда қизларнинг хўрсингани, оғриққа дош беролмай бетоқат бўлаётган паҳлавон Жавлонқулнинг ижиргангани эшитилиб қолади.

— Йўқ,— сакраб ўрнидан туриб кетди бир маҳал Намоз.— Мен бунини шундай қолдириб кетмайман! Бой билан ҳисоб-китобни ўзим қиламан, керак бўлса, ўтни ўзим қўяман унинг хонадонига!

V боб

Ҳамдамбойнинг кўргони

Самарқанд музофотида иккита катта бой бўлса бири, даҳбетлик Ҳамдамбой. У эллик беш ёшларда бўлса ҳам, йигитчалардек чаққон, ҳаракатлари кескин, серзарда, ушлаган жойидан узиб оладиган бир сўзли одам. Биров унинг сўзини икки қилолмайди, ўзи ҳам икки марта гапирмайди. Бу ёғи Даҳбет, Шаҳоб бўлиси, у ёғи Янгиқўрғон, Жўйидевона бўлислари, борингки, шу депарадаги жамъики бою бойваччалар, тўраю мирзолар ундан ҳайиқиб туришади. Сабабки, Ҳамдамбой йилига бир, гоҳо икки бора оқпошшо ҳузурига бориб, зиёрат қилиб келади, олий хазратлари ҳазинасига олтин у кумушлар жўнатиб турди.

Ҳамдамбой аслида каттақўрғонлик. Падари бузруквори Акрамбой юртинг эътиборли боёнларидан бўлган. Рус қўшинлари шаҳар дарвозасига яқинлашиб келганда, шаҳар ҳокими кечаси қочиб кетди. Ортиқча қурбонлар бўлишини хоҳламаган шаҳарнинг қозикалони — ўз даврининг илғор фикрли фозили бўлган адолатли ва камбағалпарвар деб ном чиқарган қози Очилди Неъматулла ўғли Мирий бошчилигида бир гуруҳ аёнлар рус қўшинларини нон-туз билан кутиб олдилар. Кутиб олувчилар орасида Акрамбой ҳам бор эди. Тез кунда у Дамариқ даҳасига мингбоши қилиб тайинланди. Катта ўғли Ҳамдамбойни рус маъмурияти идорасига хизматга берди. Ҳамдамбой оз фурсат ичида Мирза Ҳамдам деб ном олди. Тенгқурларига қараганда ҳийла ҳушёр, зеҳни ўткир эди унинг. Рус тили ва ёзувини пухта эгаллаб, ҳоким жанобларининг ҳурмат-эътиборига сазовор бўлди. Аввал солиқ йиғувчи, сўнгра шу идоранинг нозири бўлди. Солиқлар бетайин эди ўша пайтларда. Нозирлар истаганча йиғабарардилар, қанча кўп йиғилса — пошшоликка ҳам, нозирларга ҳам шунча янши бўларди. Сабабки, йиғилган солиқнинг тўртдан бирини нозирларнинг ўзлари олишга ҳақли эдилар. Тинкаси қуриган эл ўртасида ғалаён бошланди. Дамариқ, Иштихон, Мингариқ бўлисларидан, шаҳарнинг Ҳожиқурбон, Оқ масжид, Кўчахўр, Бегижон даҳаларидан вакиллр келиб, қозикалон Мирий жанобларига арз устига арз қила бошладилар. Мирий жаноблари, ниҳоят, ҳақсизликнинг поёнига етиш учун енг шимардилар. Ҳокимга аҳволни тушунтиришди. Ҳоким тафтиш қилишга фармон бериб, ноҳақликка йўл қўйганлар қаттиқ жазолансин, деб кўрсатиб ўтди. Ҳамдамбой уч йилдан бери йиғилаётган солиқнинг тўртдан бир қисмини ҳам хазинага даромад қилмай қўйган эди. Агар бу сир очилса, катта жанжаллар бошланиши аниқ бўлиб қолди. Буни олдиндан сезиб, падари Акрамбой мингбоши ва бошқа аёнлар маслаҳати билан у бир кечада ғойиб бўлди. Ҳажга жўнаб кетибди, деган овозалар тарқалди...

Бу воқеалар 1886 йилнинг ёзида рўй берган эди. Ҳамдамбой қайтиб Каттақўрғонга қадам босмади. Даҳбетга келиб қўнди-ю, кичикроқ бир мулк сотиб олиб, шу ерлик бўлиб қолди. Кузга бориб бўлис сайлови пайтида бўлис ҳокимлигига кўтарилиб кетди. Фуқаронинг, айниқса, художўйлар, муллою муллаваччаларнинг эътиборини қозониш умидида анча-мунча хайрли ишлар қилган бўлди. Даҳбетнинг Масжиди Қалони 1630 йилда Ялангтўш Баҳодир томонидан солинган бўлиб, йиллар ўтиши билан нурай бошлаган эди, уни таъмир қилдирди.

Даҳбетнинг кунюриш томонида, Оқдарёга яқин жойларда, беҳисоб ботқоқликлар, захкаш ерлар бўлгучи эди. Ноиб жаноби олийларига ёзги оромгоҳ қуриб бериш баҳонасида бу тарафларнинг қамиш-

зорларига ўт қўйиб, захкон кавлатиб, минг танобча ер очдирди. Оқдарёга дамба ташлаб, сув чиқарди. Орадан икки-уч йил ўтгач, шолизору буғдойзор бўлиб кетган бу ерларнинг катта улушини ҳар танобига минг тиллодан баҳо қўйиб пуллаб ҳам юборди. Ҳамдамбой борбора шундай бойиб кетдики, Ургут тоғлари этакларида қанча отлари, Нурота яйловларида қанча қўйлари, Янгиқўрғонгача бўлган мавзеларда пахта, майиз, буғдой сотиб оладиган нечта гумаштаси борлигини аниқ билмасди.

Катта ўғлига, савдо ишлари билан шуғулланувчи Замонбекка Марғилонтепа қишлоғи ёнига қўрғон қура бошлади. Юз танобча келадиغان мулкнинг атрофига етти пахса девор уриш, ичкари-ташқарили нақшинкор иморатлар солиш, Соҷма, Қорача тоғларидан оқмармар келтириш, ариқ очиш, ҳовузлар кавлатиш ўзи бўлмайди, албатта.

Икки йилча иш юришмади.

Ниҳоят, бу йил эрта баҳорда эсини танигандан буён бирон тўғри қадам босмаган, бирон оғиз рост сўзламаган Ҳамдамбой бир қувлик ишлатишга қарор қилди. Бўлис бозорларига Омон жарчини юборди. У шундай сўзлар билан Ҳамдамбой фармонини ижро қилди:

«Бозордаги одамлар,
Эшитмадим деманглар,
Қўли очиқ Ҳамдамбой:
Марҳаматли, художўй,
Марғилонтепа қишлоғида,
Қишлоқнинг адоғида
Катта иморат соладур,
Атрофин қўрғон оладур.
Усталарга беш танга,
Деволзангга уч танга,
Олтин тўлар ҳамёнга,
Келаберинг бу ёнга».

Ҳамдамбойнинг кимлигини яхши билган, аввал ҳам унинг совунига кир ювиб кўрган Даҳбет, Шаҳоб, Қўрғонча, Сояқишлоқ одамлари бу гапларга унча ҳам ишонмадилар, биронтаси ҳам кетмон ёки белкурак кўтариб қўрғонга бормади... Лекин, деволзангу дуррадгорларга ваъда қилинаётган уч ёки беш танга катта пул эди. Бошқа бойларнинг юмушини бажариб, кунига ярим танга ҳам ҳақ ололмайд

диган қаролу чоракорлар, устаю дурадгорлар бошқа бўлислардан оқиб кела бошладилар. Ана шу насия бугдойни деб нақд сомондан қуруқ қолганлар орасида жарқишлоқлик Жавлонқул билан Холбеклар ҳам бор эди. Бойбува ишнинг дастлабки кунлари лойкашу пахсакашларга ярим тангадан, дурадгорларга бир тангадан улашиб турди, ҳисоб-китобни ишлар битгандан кейин қиламиз, деб барчани ишонтирди. Қурилиш шунақанги авж олиб кетдики, ҳатто тунлари машъал ёқиб ишлашга тўғри келиб қолди. Сунбуланинг бошларига

келиб бир-биридан чиройли данғиллама иморатлар битиб, ўймакор эшигу кунгурадод дарчалар ўрнатилиб бўлинди. Тўққиз уйга тўққиз хил ранг берилди: Қўрғоннинг етти пахсалик девори ҳам битиб, тўрт жойига баланд дарвоза ўрнатилди. Аммо, ҳисоб-китоб қилинадиган кун чўзилгандан чўзилаверди. Ҳамдамбойнинг этагини ҳеч тутиб бўлмади.

Ниҳоят, бугун эрталаб, ўқлонлик бир тўда уста-мардикорлар йўл-йўлакай Жавлонқул билан Холбекни олиб бойнинг қўрғонига йўналишди. Хайрият, бой қўрғонда экан: қариндош-уруғлари, яқин-йироқлари билан тўпланишиб, бўлажак катта тўйнинг маслаҳатини қилаётган эканлар. Маслаҳатга қози, мингбоши ва бўлис ҳокими ҳам таклиф этилган бўлиб, ичкери ҳовлида қуюқ зиёфат берилмоқда эди.

Бой чўзиқ юзли, негов қовоқдек катта бурунли, йирик кўзлари ҳамиша чақчайиб боқадиган қотма, теракдек новча бир киши эди. Бошида оқ парча салла, эгнида кўк мовут чакмон, икки қўлини орқага қилганича битта-битта қадам босиб даъвогарлар ёнига келди.

— Хўш кўрдик мусулмонлар,— деди у калласини хиёл силкитиб.

— Давлатингиз зиёда бўлсин, бой бува!— бир овоздан дейишди даъвогарлар қўллари кўксига қўйишиб.

— Хўш, хизмат?— андак ваҳшат билан сўради Ҳамдамбой.

Даъвогарлар сен гапир,

Н. Иброҳимов чизган расм

сен бошла, дея бир-бирларини туртишиб туришаверди. Жавлонқул ўзини қўлга олиб:

— Ҳисоб-китоб қилгани келгандик, бой бува,— деди.

— Қанақа ҳисоб-китоб?— бойнинг қора қуюқ қошлари пасту баланд бўлиб кетди.

— Бой бува, мен қўргонингизда бир юзу йигирма кун пахса урдим.

— Хўш, урган бўлсанг нима қилай?

— Ваъда қилганингиздек, кунига уч тангадан ҳисобласак, 360 танга бермоғингиз даркор.

— Нима?!

— Шунн сўраб келдим. Худоё давлатингиз бундан ҳам зиёда бўлсин. Қизимни узатмоқчиман. Ҳаққимни берсангиз.

— Сен нонкўр, нималар деяпсан ўзинг?! Бетавфиқ!!

— Астафдулло,— деди Жавлонқул ёқасини ушлаб ва ўздан ҳам баттарроқ ҳангу манг бўлиб турган даъвогарларга бир-бир боқиб чиқди.

Ҳамдамбой яқинроқ келди, Жавлонқулнинг қалин соқолидан тортиб, иягини юқори кўтарди:

— Ишлаган бўлсанг, қорнингни тўйғазганман-ку, нонкўр!

— Тўғри, тўйғазгансиз.

— Тушликка шўрва, пешинга ош дамлаб берганман-ку!

— Тўғри, дамлаб бергансиз.

— Ҳар куни ўнлаб қўйлар сўйилиб турди-ку.

— Буниси ҳам тўғри, бой бува.

— Ҳар чоршанбада новвос, якшанбада от сўйиб, сен дангасаларни зиёфат қилиб турганим эсингдан чиқдимми?

— Йўқ, ҳаммаси эсимда, бой бува.

— Мана шуларнинг барчаси пулга келган, ҳароми! Сен ярамасларни ёзи билан боққаним кам экан-да! Сенларнинг ўзинг мендан қарздорсанлар. Мирза!— деб қичқирди охирида Ҳамдамбой.

— Лаббай, бой ота!— зипиллаб югуриб келди бойнинг кирим-чиқимларини бошқарадиган Олим Мирзо.

— Қарздорлар дафтарини келтир бу ёққа!

— Дафтар қўлимда, бой ота.

— Уқиб бер бу нонкўрларга.

Олим Мирзо гап нимага бориб тақалишини сезганми, ёки аввалроқ келишиб олинганми, ҳар қалай қарздорларнинг исми, отасининг исми қайд этилган дафтарнинг худди ўша бетини очиб, тахт қилиб турган экан муллаваччаларнинг тиловотига ўхшатиб, чўзиб ўқий бошлади:

— «Бисмиллаҳурраҳмонурраҳим, оқилу фозиллар иштирокида сарҳисоб қилингандан сўнг маълуму равшан бўлдим, қўргон қурилишига сарфланмиш маблағлар, харжланган кумушу тиллолар, бўлиб ўтмиш ишлар ва бажарилмиш юмушларга нисбатан бағоят кўпдир. Қўл учидан ишлаб, сифатсиз иш бажарган, иш бажариш борасида Ҳамдамбой Акрамбой ўғлини ўринсиз чиқимларга дучору мўбтало қилган уста Жамол уста Камол ўғли минг танга, Жавлонқул Мавлонқул ўғли уч юз танга, Холбек Равшанбек ўғли уч юз танга... қарздорларким, ушбуни ундирмоқ учун қози муқаррамга мурожаат бўлди...»

Олим Мирзо бир саҳифани ўқиб, бисмилло дея иккинчи саҳифани очмоқчи бўлган эди:

— Эй, тўхта!— деб ҳалидан буён карахт бўлиб турган Жавлонқул дафтарга қўл чўзди.

— Қўлингни торт, бетавфиқ!— жеркиб берди Олим Мирзо.

— Бой бува, бу қанақа гап бўлди?— бир овоздан сўрашди даъвогарлар.

— Бу шундоқ гапким,— қошларини кериб, ҳар бир сўзини чертиб-чертиб деди Ҳамдамбой,— қарздорлар уч кун ичида қарзларини тўла-гайлар, бўлмаса, уй-жойлари ким ошдига савдо бўлур.

— Нима?!— деб баробарига бақириб юборишди даъвогарлар.

— Энди уйларингга жўнанглар,— бурилиб кета бошлади Ҳамдамбой.

— Тўхтанг, бой бува!— Жавлонқул бойнинг этагидан ушлади.

— Ол қўлингни, ҳароми!

— Бой бува!

— Ол деяпман!— шундай деб бой қаттиқ силкинганди Жавлонқул этакни қўлдан чиқариб юборса, ҳаққини ундиролмагани устига қулоғидан қарзга ботиши ҳам аниқ бўлиб қолаётгандек мовут чакмон ўнгиригини шундай бир куч билан ўзига тортдики, бой рамақтажон бўлиб қолган эканми, ёки атайлаб қилдими, юзи билан ерга йиқилиб тушди, оқ парча салла бошидан учиб кетди. Жавлонқул уни йиқитмоқчи эмасди. У шунчаки бой бува кетиб қолмасин деб ўзига тортган эди, холос.

— Войдод, бой отамни ўлдириб қўйяптилар!— овозининг борича бақириб юборди Мирза Олим.

Ваҳимали чинқириқни эшитиб, ичкаридан Ҳамдамбойнинг ўғиллари Замонбек, Даврбек, Жабборбеклар, куёвлари Мирза Умар, Ганибойваччалар, қуюқ зиёфат еб хонадоннинг эгаси шаънига ҳамду санолар ўқиб ўтирган бою мирзолар, Шаҳоб бўлиси ҳокими Мирза Ҳайитмурод, Даҳбет бўлиси ҳокими Мирза Ҳамидлар ҳай-ҳайлашиб югуриб чиқишди. Барчаларининг вальєнематларию пушти паноҳи бўлмиш бой буванинг бошидан салласи учиб, ерда чўзилиб ётиши ҳамиятларига қаттиқ тегиб, ғазаб отига миндирди.

— Ур, босқинчиларни ур!— деб бақирди Замонбек.— Ялангоёқларни ур!

Қўрғон ташида отларини хашакка қўйиб суҳбатлашиб ўтирган бўлис ҳокимининг бекорчиликдан хирсдек семириб кетган, касб-корлари фақат уришу калтаклашдан иборат бўлиб қолган навкарлари ҳам «Ур, бос!» деб ичкарига ёпирилиб киришди.

Мужик қишлоқдан рус аскарлари етиб келгунча даъвогарларнинг ҳаммасини чала ўлик қилиб деворнинг тагига қатор ётқизиб қўйишди.

VI боб

Жарқишлоқнинг сутдек

ойдин кечаси

Хайриятки Шерниёз узоқ қолиб кетмади, ярим ҳуфтонга қолмай Сергей табибни етказиб келди. Намоз кўча эшик олдида бетоқат кутиб ўтирганди.

— Нима гап, полвон?— сўради Сергей табиб аравадан сакраб тушаркан.

— Бу кўргуликни қаранг,— деди Намоз уни ичкарига бошлаб.

— Яхши, жуда яхши бўпти!

— Нимаси яхши бунинг?

— Яхшилиги шундаки,— кўрсаткич бармоғи билан Намознинг пешонасига уриб-уриб гапира бошлади Сергей табиб,— яхшилиги шундаки, муштлашишга қодир бўлган халқ бора-бора ўз ҳақ-ҳуқуқини

ҳам ҳимоя қилишга ўтади. Бугун муштлашади, эртага қўлига қурол олади. Россия, Закавказия... ҳаммаёқда ҳозир одамлар қўлини мушт қилиб турибди. Токайгача ҳаммаси худодан деб бўйнини эгиб тураверади. Бас энди! Муштлашсин! Муштлашса пишади! Қани, мени ичкарига бошла-чи, бай-бай, уй жуда қоронғи-ку, лампа чироқ йўқми?

— Ҳозир ўчоққа ўт ёқаман,— деб қўйди Намоз,— уйни кундуздек ёритади.

Сергей табиб қадам босиши билан хонадондагиларнинг кўнгли бир наф кўтарилгандек бўлди. Назарларида худди оталари оёққа туриб кетаётгандек, чеҳраларида қувонч ёнди. Уксинишлар, хўрсинишлар тўхтаб, бир-бирларига қараб, жилмайиб қўйишди. Чунки, жик-каккина, чўққи соқол бу рус чолнинг овозаси ҳозир узоқ-узоқларга кетган, минглаб чечак билан оғриган болалар, безгакка йўлиққан, дард билан олишиб, рамақтажон бўлиб қолган беморлар ундан шифо топишди. Айниқса, яра-чақани тузатишда Сергей табибнинг олдига тушадигани йўқ. Аввалига мусулмон хонадондаги беморлар ундан чўчиброқ туришди, ғайри дин табибга даволатиб, гуноҳи азимга ботмаймизми, деб қўрқишди. Қоратерилик Раҳим ҳазрат бошига қўтир тошган уч ўғлини шу табибга даволатиб, яхши шифо топганлиги ҳақида овоза тарқагач, одамлар орасида Сергей табиб асли мусулмон экан, беш вақт номозни яшириб ўқиркан, деган миш-мишлар тарқалди.

— Ҳеч қиси йўқ, тузатамиз!— деб тўсатдан ўзбекчалаб гапира бошлади Сергей табиб беморнинг бош томонига ўтаркан, худо хоҳласа, тузатамиз. Намоз, айт-чи, мана бу болалар ҳаммаси шунинг ўғилларими? Жаннати экан-ку бу! Қани, бемор, кўзингни оччи! Муштлашишнинг уддасидан чиқмас экансан, бориб нима қилардинг, кўзингни оч деяпман!

Намоз ўчоққа янтоқ қалаб юборди, икки қумғон сув қўйиб, илти бошлади. Бемор бир ўзига келиб, бир ўзидан кетиб, ҳамон оғриқ билан олишиб ётарди. Сергей табиб жуда эҳтиёткорлик билан унинг ҳамма ёғини пайпаслаб чиқди. «Жигари эзилганга ўхшайди.— кўнглидан ўтказди у,— ўқтин-ўқтин ҳушидан кетиши эҳтимол шундандир. Йўқ, елкасига ўроқ санчишибди, кўп қон кетган. Беҳушлиги шундан...»

Сергей табиб беморнинг юзига, баданларига ёпишиб қотиб қолган қонларни ҳўл латта билан авайлаб артиб олди, эзилган жойларига малҳам босди.

— Эсингдами?— сўради Намоздан.— Иванбой ҳам отдан йиқилганда бир кун ҳусиз ётганди?

— У қон қусган эди шекилли?

— Жигари эзилган эди унинг ҳам... Поччанг неча ёшда?

— Қирқ бешларда бўлса керак.

— Ҳеч безгак билан оғриганми?

— Билмадим.

— Ҳа, майли. Энг муҳими, бақувват экан. Худо хоҳласа, енгади. Мана буни, кўзини очиши билан, бир қошиқдан етти маҳал ичирасан. Лат еган жигар фаолиятини тартибга солади бу дори, ўзим тайёрлаганман. Ҳамма умид унинг кучидан, енгади. Совун билан тоғора келтир энди. Лекин, муштлашиб яхши қилишибди. Токайгача биз, мусулмонлар, ҳаммаси худодан, деб елкамизни қисиб юраверамиз. Муштлашишга қодир бўлган халқ кўп ишлар қилиши мумкин, буни унутмагин, полвон! Айт, болалари энди кираверишсин.

Жавлонқулнинг ўзи айтаётгандек бели эмас, ўнг томонидан икки қобирғаси синган экан. Сергей табиб унга ҳам имконияти етганча дори-дармон қилиб, бир-бирининг пинжига тиқилишиб, мусичадек беозор бўлиб ўтиришган қизларига қизиқ-қизиқ сўзлар айтиб кулдириб,

жароҳатланган икки қўшнининг аҳволидан кунора хабар олиб туришга сўз берди. «Агар хабар олмасам, худо урсин», деб қизларни яна бир бор қиқирлатиб кулдириб, тезда жўнаб кетди.

Намоз билан Шерниёз уни элтиб қўйишди.

Қайтиб келишса, ҳовлига яна одамлар тўпланишибди. Бугун калтак еган Уста Жамолнинг куёви, икки шогирди, Қозоқовулдан Эсергеп, Эшбўри деган қозоқ йигитлар (Эшбўрининг отаси қўрғонга туяда харсанг ташиган эди) бугун ҳақларини ундиришга боролмаган ва шунинг учун ҳам калтакланишдан қутулиб қолган яна беш-олти мардиқорлар тўпланишиб, ўртага ўт ёқиб, давра қуриб ўтиришган экан.

— Хўш, Намозбой, энди нима қилдик?— аста гап бошлади Эсергеп.

— Ҳаққимизни бир сўмини ҳам қолдирмай ундириб оламиз,— деди қайноқ-қайноқ чой хўплаб Намоз.

— Бу мушкулроққа ўхшайди-ку?— иккиланиброқ деди йигитлардан бири.

— Ҳаққимизни бермаса, қўрғонига ўт қўямиз,— деди бошини солинтириб ўтирган бошқа бир йигит.

— Эрталаб намози бамдоддан сўнг Даҳбетга борамиз,— маслаҳат берди Намоз,— қозикалон Шодихон тўра ҳузурда ҳамма гапни очиқчасига гаплашамиз. Энди тарқалинглар.

Бу оқшом Намознинг ҳаракатлари кескин, сўзлари қисқа, қўрғошиндек оғир эди. Бирон қарорга келганда у, одатда, ана шундай камгап бўлиб қолади. Унинг бу феълидан хабардор бўлган ҳамюртлари бирин-кетин чиқиб кета бошладилар. Намознинг ўзи милтиллаб ёнаётган олов ёнида узоқ ўтириб қолди. Жиянлари ботиниб ёнига келишолмасди. Опаси Улуғой чархида бир чўқим ош келтириб қўйди. Ўзи ҳам ёнига чўқиб, чой қуйиб бериб турди; рўза ҳайити ўтиши билан паҳлавон укасини, ҳам ота, ҳам она ўрнида қолган яккаю ёлғизини уйлантириб қўймоқчи эди. Ҳамма умидлари Ҳамдамбой берадиган уч юз тайгада эди. Ярмини тўйга ҳаржлаб, ярмини рўзғорга сарфлаб, қишдан ҳам омон-эсон чиқиб оламиз деб юришганди. Энди нима бўлади? Борди-ю, оталари тузалмаса-чи? Вой худойим!

— Қириб ёт энди!— меҳр тўла бир овоз билан деди Улуғой.

— Ухлагим йўқ,— деб қўйди Намоз.

Ўт милтиллаб ёнар, чордана қуриб ўтирган Намоз бошини қуйн солиб ўтирганча ўй сурар, ўйларининг тўхтами йўқ, кети кўринмасди. Бир маҳал «Намоз ака!» деган нозиккина овоз чалинди унинг қулоғига, юраги ҳаприқиб кетгандай бўлди. Бу — Насиба.

— Бери кел!— деди Намоз ўрnidан тураётиб.

— Ўзингиз бора қолинг,— шундай деб Насиба ҳовли орқали боққа кийикдек сакраб ўтиб кетди...

Боғ этагида, жар ёқасида учрашиб турадиган манзилгоҳлари бор. Улар бир-бирларининг пинжига кириб, учқур хаёллар қанотида олис-олислардаги бахтлар водийсига парвоз қилишади. Бугун ҳам шундай бўлди. Намоз тўшаган гуппи чопон устида улар гўё гаплашгани гаплари, дардлашгани ҳасратлари тугаб қолгандек сойнинг бир маромда шовуллашига қулоқ солиб, унсиз ўтиришибди. Қишлоқнинг шундоқ тепасида тўлқин ой сузиб юрибди. Ипакдек майин, кумуш нурлар сочиб, борлиққа илоҳий тус берапти. Олис-олислардаги қамишзорлар орасида чиябўри чақалоқдек ингалаб қўяди. Қаердадир какиллаб ўрдак сайрайди, гоҳо тепадан қашқалдоқлар аргамчи тортиб учиб ўтади, сойдаги сув ўз тилида нимадир деб шилдирайди...

«Қакку! Қакку! Қакку!» Қўшнинг бу овози ҳалигача уйғоқ ўтирган ошиқларни оромли уйкуга чорлагандек бўлди.

— Намоз ака, шунини еб олиңг!— шивирлайди қиз.

— Нима ўзи бу?— сўрайди йигит.

- Қовоқли сомса. Узим ёпувдим.
- Оббо сен-ей!
- Негадир сиздан ажралгим келмаяпти, назаримда худди бутунлай ажралиб қолаётгандекман.
- Шайтонга ҳай бер, жоним.
- Юрагим тўла ғашлик...
- Худо хоҳласа, ҳаммаси жойида бўлади, тур энди, кетдик...

VII боб

Қозикалон Шодихон тўра

Рус маъмуриятининг 1867 йилда чоп этилган «Туркистон ўлкасини бошқариш ҳақида вақтинча қўлланма» номли рисоласида ерли халқнинг ҳақ-ҳуқуқларини ҳимоя этишда қозилик катта аҳамиятга моликлиги алоҳида қайд қилиб ўтилган. Шу қўлланмага асосан аҳоли сони ва ер майдонининг катта-кичиклигига қараб баъзан бир, баъзан икки-уч бўлисга бир қозилик тайинланган. Масалан, Самарқанд уездида аҳолиси кўп, ери ҳам катта бўлганлиги сабабли ўттиз уч қозилик идораси таъсис этилган. Каттақўрғон ҳокимлигида эса бор-ўғри ўнтагина қози иш кўрар эди. Туркистон ўлкаси Россияга қўшилгунга қадар қозилар, одатда, хон ва беклар томонидан тайинланарди. Қозиларни бекор қилиш ҳам шу хону беклар измида. Қозиларга чекланмаган ҳуқуқ берилади. Эр-хотин жанжали, қўйди-чиқдидан тортиб катта-катта жинорий ишларгача шуларнинг ўзи кўриб чиқар, айтгани-айтган, дегани-деган эди.

Янги қўлланма қозилар ҳуқуқини бирмунча чеклаб, фуқаронинг имтиёзини бирмунча юқори қилиб қўйди. Қўлланмага асосан қозилар энди халқ томонидан маълум бир муддатга сайланади. Вақтида ҳисоб бериб туради. Бўлис қозилари минг тангагача, қозилар кенгаши ўн минг тангагача бўлган даъволарни, мулк жанжалларини кўриб чиқиш ва ҳукм чиқаришга ҳақли. Қиммати ўн минг тангадан юқори турадиган мулк жанжалларини, қотиллик, қиз ўғирлаш, бағчабозлик сингари жиноятлар рус судьялари — мировой судьялар томонидан кўрилади. Қозилар устидан тушган шикоятларни ҳам мировой судьялар ҳал қилади. Майдон бирлигига қараб ҳар уч қозидан бири қозикалон (катта қози) деб аталиб, унинг ҳуқуқи қозилар кенгаши бирон масалани кўриб чиқаётганда шу кенгашга раислик қилишдан иборат бўлади.

Даҳбетлик Шодихон тўра уч сайловдан буён қозикалонликка сайланиб келади. Ёши қирқ бешларда бўлишига қарамай беҳад семириб, қорни нақ бир арава бўлиб кетган. Отга мина олмас, шу боне кўпинча коляскада юрарди. Бошида саваддек оқ салла, эғнида малла чопон, йилтироқ мой суртилган қоп-қора соқоли кўксига тушиб, тўрани яна ҳам басавлат қилиб кўрсатар эди. Бу тўра хийла билимдон, форсий ва арабий тилда эркин сўзлай олгучи, кўнгли шеърятга мойил бир кимса эди. Шеърлар машқ қилиб, баёзлар ҳам тузган дейишади. Ута мулоҳазакор, ҳар бир нарсадан шубҳага тушувчи бўлгани сабабли, ҳеч қачон кескин, дадил фикр баён қилолмас, ҳукмлари ҳам кўпинча мужмал, ланж бўларди.

Пора олишни жуда яхши кўрарди. Даъвогардан ҳам, жавобгардан ҳам бир хилда тамаъ қиларди, аммо, унисининг ҳам, бунисининг ҳам ишини битирмай, ойлаб пайсалга солиб юраверарди. Табнатаран

қўрқоқ бўлгани боис авом ўртасида адолатсиз деб ном чиқармоқдан эҳтиёт бўларди. Қозилик лавозими маишат қилмоқ ва бой-бадавлат яшамоқнинг бирдан-бир манбаи эканлигига фаҳми етганидан эҳтиётсиз қадам ташлаб, бирон ҳоким ёки тўрани ногаҳоний ранжитиб қўйиб, лавозимдан маҳрум бўлиб қолмасам, дея ҳамиша ваҳимага тушиб, юрган йўлида ҳам «Лоилоҳо иллоблoҳу вало қуввато...» деб калима ўгириб юрар эди.

Унинг ичига бамисоли уч одам бекингандек эди: бири — очкўз, порахўр, баднафс, маишатпараст; иккинчиси — қўрқоқ, шубҳачи, писмиқ; учинчиси — илмли, раҳмдил, художўй. Учови гоҳо галма-ғалдан, гоҳо бир вақтда талашиб ишлар эди. Аммо, худойи таоло Шодихон тўрага яхши иштаҳа, тошни ҳам еса ҳазм қила оладиган катта ошқозон ато қилган эдиким, туну кун яратганга шукроналар айтиб юрар эди...

Қозихона ҳовлисига Намоз бошлиқ даъвогарлар кириб келишганда қозикалон хона турига тўшалган юмшоқ кўрпачада чордана қуриб, бақувват тиззалари устига қорнини, қорни устига бошини солинтириб ўй суриб ўтирар эди.

Бойнинг қўрғонида бўлиб ўтган ҳангомаларнинг тафсилотларига-ча кеча оқшомдаёқ эшитиб, ўзича мазлумларга ачиниб, ҳамдамбойга лаънатлар ўқиб ўтирган эди. Сабабким, бойдан сичқон мушукдан қандай қўрқса, шундай қўрқар, дуч келиб қолганларида, оёғидан дармон кетиб, дағ-дағ қалтирашга тушарди. Кечаги жанжалда бой бува ноҳақ эканлигини Шодихон тўра аниқ-равшан билиб турса ҳам, қандай қилиб ҳам бойни тинчитсам-у, ҳам авомнинг дардига малҳам қўйсам, деб йўл ахтариб ўй сурмоқда эди.

— Тўрам, арзгўйлар келдилар,— оёқ учида кириб ахборот берди Мирзо Қобил.

— Ҳа, дарвоқе,— секин бошини кўтарди қозикалон,— қаердан келибдилар?

— Бой бувамнинг қўрғонида бўлиб ўтган жанжаллар хусусида келибдилар.

— Ижозат беринг, келаберсинлар.

Қозихона ўн етти ёғочли, энига қараганда бўйи хийла чўзиқ бир уй бўлиб, қоқ ярмидан иккига бўлинган. Бир қисми ердан ярим газча кўтарилиб, ипак гиламлар, атлас кўрпачалар тўшалган, даста-даста парқу болишлар қўйилган. Қозикалонга хос жой қилиб берилган. Хонанинг киравериши паст, захроқ, пишиқ ғишт терилган; сийрак похол ёзилиб, шолча ташланган. Арзгўйлар бирин-кетин кириб, таомилга кўра чўкка тушиб, қўлларини тиззалари устига қўйиб, жим бўлдилар.

Қозикалон бошини кўтариб Мирзо Қобилдан:

— Арзгўйлар пошшолик хазинасига арзнома пулини даромад қилдиларми?— деб сўради.

— Йўқ, тақсир.

— Даромад қилсинлар,— шундай деб қозикалон пайпасланиб, тўшақ устида ётган карк суягидан чиройли ишланган, ҳар донаси кичикроқ ёнғоқча келадиган тасбеҳни олиб, ўгиришга машғул бўлди. «Худо қарғаган бой,— фикрдан ўтди унинг,— илоё таъзирингни олло таолонинг ўзи берсин! Бу мазлумларга осонми, бола-чақаси, қўл учида юргизиб турган рўзғори бор уларнинг. Лекин ҳаммасидан менга қийин... Эй, парвардигори олам, бу ғалвалардан ҳам эсон-омон чиқиб олишимга ўзинг мадад бер, ўзинг йўл кўрсат...»

Арзгўйлар арз бошлаш олдида бунақанги катта тўлов тўланишини билишмас экан, кўплари чақасиз келибди. Суриша-суриша аранг қирқ танга жамладилар. Эртага яна қирқ танга келтиришга сўз бериб, қиримлар дафтарига ҳаммалари бармоқ босдилар.

— Хўш, мусулмонлар, сизларга не озор етди?— ҳамма гапни билиб турса ҳам ҳеч нарса билмагандек сўз бошлади Шодихон тўра.

— Биз икки важдан арз қилурмиз,— деди ўқлонлик Уста Камол.

— Иншоолло, арзингиз инобатга ўтгай.

Уста Камол давом этди:

— Ҳаммамизнинг номимиздан Намозбойни вакил қилдик.

Намоз ўрнидан кўзголиб, қўлини кўксига қўйиб, жим турди.

— Исмингиз?— эркаловчи бир оҳангда сўради қозикалон.

— Намозбой.

— Отангизнинг исми?

— Пиримқул.

— Қайси қишлоқдансиз?

— Жарқишлоқданман.

— Ешингиз?

— Йигирма тўртда.

— Илму саводингиз борми?

— Бор ва яна русча ўқийман...

— А?!

— Шундоқ, тақсир.

— Баракалло бўтам, иншоолло кам бўлмагайсиз. Мусулмонми-сиз?

— Алҳамдилло!— қўлини кўксига қўйиб хиёл таъзим қилди Намоз.

— Бундан ҳам ваколатликка ўтганмисиз?

— Ўтганман, тақсир.

— Қани, баён қилинг-чи.

— Самарқандда иккинчи участка мировой судьяси Қозловский жаноблари ҳузурда бир фурсат тилмоч бўлиб хизмат қилганман.

— А?!

— Шундоқ тақсир.

— Баракалло, бўтам, баракалло! Иншоолло, бу ваколатингизда ҳам ҳақ жойига қарор топгай, барча даъволар ҳақиқат бўлгай.

Намоз бўлиб ўтган ўтмиш воқеаларни баён қилишга тушди. Қўйиб-ёниб, исботу гувоҳлари билан сўзлади. Гап орасида арзғўйларнинг ўзига сўз бериб, тасдиқлатиб борди. Мирзо Қобил қамниш қаламини қитирлатиб шошилиб ёзар, қозикалон берилиб тинглар, аҳён-аҳёнда катта саллали бошини чайқаб:

— Бай-бай-бай!— деб афсус билдирар эди.

Ниҳоят, жойингизга ўтиринг, деб Намозга амр қилди. Сўнг уюшган оёқларини уқалай-уқалай ўрнидан тураётиб:

— Элгимдин келгунча, золим тиғин ушотиб, мазлум жароҳатинга интиқом малҳамин қўйдим, деган эканлар ҳазрати Навоий,— деб қўйди у.— Иншоолло, биз ҳам интиқом малҳамин қўйгаймиз, шундайми, Мирзо?

— Худди шундай тақсир,— шошилиб деди Мирзо Қобил.

— Энди, мусулмонлар, пешин намозини ўқиб олсак,— ташқарига чиқаётиб деди қозикалон.— Ҳақиқатнинг поёнига етишни намоздан сўнг давом эттиргаймиз. Маъқулми?

— Маъқул, тақсир,— бир овоздан дейишди даъвогарлар.

Икки соатлардан сўнг яна ўша хонада жамулжам бўлиб, ҳар ким ўз ўрнини эгаллади. Мирзо Қобил катта дафтарни очаётган эди, ташқаридан тасир-тусир овозлар эшитилиб қолди. Ҳамма очиқ дарича орқали ҳовлига бўй чўзди. Ё раббий, ё навзамбилилло! Нималар бўляпти ўзи? Қозихонанинг қўшқаватли дарвозаси шарақлаб очилиб, қўш от қўшилган қоляска шитоб билан кириб кела бошлади. Қолясканинг орқа-олдида ўн чоғли найзали милтиқ таққан рус аскарари; старшина Ники-

тин тўра қилич яланғочлаб олибди. Қўз очиб юмгунча ҳовлини отлик демагани босиб кетди. Коляскадан олдин виқор билан Ҳамдамбой кетидан Даҳбет бўлисининг ҳоқими Мирзаҳамидлар тушишди. Ҳоқимнинг навкарлари, гарчи йўлакда ҳеч ким бўлмаса ҳам, пўшт-пўштлашиб уларни ичқарига — қозихонага бошлашди. Эшикни оёғи билан тегиб, хонага биринчи бўлиб важоҳатидан чакиллаб заҳар томиб турган басавлат Ҳамдамбой кирди, кетидан ҳоқим, яланғоч қиличини ярақлатиб боши узра кўтарганча Никитин тўра эргашди.

Тўппа-тўғри юқорига, қозикалоннинг хос ўрнига ўтиб, атлас кўрпачаларни этиклари билан топташиб, сафга тизилишди.

Ҳамдамбой икки қўлини биқинига тираб, қўрққанидан хонанинг бир чеккасига гуж бўлиб олган арзгўйларга ғазаб тўла кўзларини санчиб, бир-бир қараб чиқди:

— Ораларингда Намоз Пиримқул ўғли борми?— овозини яккам-дуккам тишлари орасидан чиқариб деди Ҳамдамбой.

— Менман, бой бува!— Намоз бир одим олдинга юрди.

— Қулибек!— чақирди бой.

— Лаббай, бой бува,— ташқаридан чуваккина, эчки соқол бир киши югуриб кирди.

— Буларнинг ичида қай бири от ўғриси, танийсанми?

— Танидим, бой бува, мана бу!— қўлини бигиз қилиб Намозни кўрсатди Қулибек.

— Нечта от ўғирлаган, эсингдами?

— Эсимда, бой бува, тўртта от ўғирлаган.

— Қачон ўғирлаган?

— Чоршанбага ўтар кечаси ўғирлаган.

— Шодиқул!— деб чақирди Ҳамдамбой очиқ дарча орқали.

— Лаббай, бой бува!— башанг кийинган, мўйлаби эндигина сабза урган, оқ-сарик юзли, ёшгина бир йигитча хонага отилиб кирди.

— Сен отларни кимдан сотиб олган эдинг? Буларнинг ичида ўша одам борми?

— Бор, бой бува.

— Қани, бизга кўрсат-чи от сотган кимсани.

— Мана бу йигит сотган отларни менга,— қўлини бигиз қилиб Намознинг кўкрагига тиради Шодиқул.

— Ҳар бир отга неча тангадан бергансан?— сўрашда давом этди Ҳамдамбой.

— Уч минг тангадан, бой бува.

— Итвачча!— Ҳамдамбой ҳалигача гап нимадалигига ақли етмай, карахт бўлиб турган Намозга яқинлашиб, икки юзига кетма-кет тарсаки туширди.— Ўғри, муттаҳам!

Намоз бурун катаклари кенгайиб, шердек бир пишқирди-ю, лекин, гапнинг поёнига етолмагани учун, ўзини босиб:

— Мен ҳеч нарса тушунмаяпман, бой бува,— деди елкасини қисиб.— Нима гап ўзи? Бундоқ бир тушунтириб айтсангиз-чи, қанақа отлар ҳақида гап кетяпти?

Бўлис ҳоқими Мирзаҳамид секин мўйлов қилган эди, давангирдек олти навқари бирдан ташланиб, гарангсиб турган Намознинг қўлларини орқага қайириб, кишан солди.

— Нима қилисанлар ўзи?!— Хонанинг шифтини кўчиргудек бир куч билан ўкириб юборди Намоз.— Бу қип-қизил тухмат-ку, ҳой му-сулмонлар, нега қараб турибсизлар, менга тухмат қилиптилар-ку!

Олти барзанги уни судраб ташқарига олиб чиқа бошлади. Бой нима қиларини, нима дейишини билмай наша элтиб қолган бангидек тиржайганча қотиб қолган қозикалонга ўгирилди:

— От ўғрилари билан нимани маслаҳат қилаётган эдингиз, тўрам?

— Астағфирулло!— деб қўйди қозикалон,— мен... биз... иншоолло.

Аммо, тўранинг нима деганини бой эшитмади, қандай ваҳшат билан кирган бўлса, шундай ваҳшат билан чиқиб кетди.

Хонада салласи бир томонга қийшайган қозикалону бошларини гамгин эгган арзгўйлар қолишди. Гўристондек оғир жимликни Шерниёзнинг қичқириғи бузди:

— Бу тухмат-ку, тақсир!

— Худо шоҳид!— дарча орқали жимжит бўлиб қолган ҳовлига кўз ташлаб деди тўра.

VIII боб

Қозикалон қасос олмоқчи

Шодихон тўра ҳали пешин намозига тараддуд кўраётганда Мирзо Қобил лип этиб ташқарига чиқди-ю, оёғини қўлига олиб, Ҳамдамбойнинг ҳовлисига югурди. Бўлса ўзига, бўлмаса, ўғилларидан биронтасига бой бува устидан арзгўйлар келганини маълум қилиб қўймоқчи эди. Нияти, «Кўряписми, бой бува, мен сизга қанчалик содиғу садоқатлиман. Қозикалон бўлсалар сиздек улуғ зотнинг олдиларидан бир оғиз ўтмасдан устингиздан жинойи иш кўзгаб юбордилар...» деган маънони таъкидлаш эди. Мирзо Қобил гарчи ташқаридан қози жанобларига гоят эътиқодли ва самимий кўриниб, ҳар бир ҳаракати билан ул зотнинг нозик кўнгилларини овлаб турса-да, зимдан пайини қирқишга, обрўйини тўкишга ҳаракат қилар, уч сайловдан буён қозиликка сайланиб келаётган Шодихон тўрани қўргани кўзи, отгани ўқи йўқ эди. Эртаю кеч қозилик лавозимини эгаллашга йўл ахтарар, йўл ахтарган сари Шодихон тўранинг қўл-оёғини тинмай ялар эди.

Ҳамдамбой тушлик таомдан сўнг ёнбошлаб, қайноқ-қайноқ чой ичиб, чўри қизга оёғини уқалатиб, ҳузур-ҳаловатда ётган эди. Дастёр бода кириб хабар қилди:

— Мирзо Қобил амаким зарур иш билан келибдилар.

— Айт, кирсин!— буюрди бой бува.

Мирзо Қобил бой қаршисига тортиниброқ келиб, одоб билан қўл қовуштирди.

— Ҳа, мирза, мунча ит қувган соқовдек хансирамасанг?— сўради Ҳамдамбой.

— Бой бува, бир қошиқ қонимдан кечсангиз.

— Кечдим, нима гапинг бор?

— Қозикалон сизга нисбатан беодоблик қилдилар, устингиздан жинойи иш кўзгаб юбордилар.

Ёнбошлаб ётган бой туриб, чордона қурди.

— Қанақа жинойи иш экан?

— Кеча қўрғонда бўлиб ўтмиш ғавғолар хусусида.

Бойнинг қуюқ қошлари паст-баланд бўлиб кетди.

— Шунақа дегин!

— Ва яна уларнинг пул даъволари бор эмиш.

— Итваччалар!

— Намоз Пиримқул ўғли отлиқ бир ялангоёқни ўзларига закил қилиб сайлабдиларким, у хийла баттарин кўринади.

— Шунақа қилишяпти дегин?

— Мен қози ҳазратларига, валеънеъматимиз бой бувамни огоҳ этайлик, дедим. У киши қўл силтаб, бой ўз йўлига, қозилик ишлари ўз йўлига, деб каминани уришиб бердилар.

— Нонкўр экан-ку, тўранг!— Ҳамдамбойнинг узун бўйнидаги икки томири ўқлогидек бўртиб чиқди, ютинди. Мирзога бир сўлкавой олтин ваъда қилиб миннатдорчилик билдирди. Сўнгра уйдан нари борса икки юз қадам келадиган ҳокимнинг маҳкамасига ошиқди. Мирзаҳамид пешин намозига тараддуд кўриб турган экан.

— Намозни кейин ўқирсан,— деди Ҳамдамбой ҳоким таклиф қилган юмшоқ ўринга ўтираётиб,— маслаҳат чиқиб қолди. Буни фақат иккимиз билмоғимиз ва яна жуда тез ҳал қилмоғимиз даркор.

Мирзаҳамид Ҳамдамбойнинг содиқ қули. Сабабким, шу валенеъматининг кўмагида ҳокимликка сайланган. Ва яна шу кишининг сояи давлатида даври-даврон суриб юрибди.

— Тинчликми, бой бува?— чинакам ташвишга тушиб сўради ҳоким.

— Сен аралашсанг, худо хоҳласа, тинчлик бўлади.

— Қулингизман,— баркашдек катта кафтини кўксига қўйиб, оғир саллалари бошини хиёл эгди бўлиб ҳокими.

— Жарқишлоқлик Намозни танийсанми?

— Танийман, яхши улоқ чопади, тўйга таклиф қилмоқчи эдингизми?

— Улоқ чопади дегин?

— Кураш ҳам тушади, бой бува, худо хоҳласа, тўйингизда катта совринни шу йигит олса ҳам, ажаб эмас...

Мирзаҳамид Мирзо Қобилчалик ҳушёр йигитлардан эмас эди. Бойнинг ғазаби ошиб, чакка томирлари бўртиб, кўзларида қаҳрли ўт ёна бошлаганини пайқамасди. Аксинча, бой Намозни хизматга олмақчи бўлса керак деб ўйлаб, яна таърифлашга тушди:

— Мард, ҳалол йигит дейишади...

— Бас қил, тилинг кесилгур!— Ҳамдамбой ўрнидан туриб кетди. Ҳеч нарсага тушунмай анграйганча Мирзаҳамид ҳам ўрнидан турди.

— Кечирасиз, бой бува!

— У ит эмган кечаги ғалаёнчиларга бош бўлиб келган эмиш.

— Йўғ-э!

— Сендақанги ҳокимдан ўргилдим-е!

— Бой бува, мен қулваччани кечиринг, «ҳозироқ бориб у муттаҳамни бошини сапчадек узиб ташлайман.

Икковлари даъвогарлардан қутулиш йўлини узоқ муҳокама қилдилар. Ниҳоят, бошлиқларини гум қилиш керак, деган хулосага келиб, шошилиб ташқарига чиқдилар.

Мирзаҳамид авахтаҳонага қўли орқасига қайрилиб, кишанланган Намозни итариб киритаркан, уришга ҳеч қандай вазу сабаб бўлмаса ҳам, ўзининг Ҳамдамбойга садоқатли эканини намойиш этиш мақсадида йигитнинг бетига уч-тўрт қамчи тортиб юборди. Қизиқ, Намоз икки оёғини кертганча, оғир-оғир ютиниб, жим турарди, юзларидан тирсиллаб қон чиқиб кетса ҳамки, миқ этмади у...

Қозихона маҳкамасида ҳангу манг бўлиб қолган арзгўйлар эса Шерниёзнинг «Бу тухмат-ку, тақсир!» деб бақариб юборганидан кейингина аста-секин ўзларига кела бошладилар. Нима қилишларини билмай елка қисиб, «Астағфирулло» дея калима ўгириб, бир-бирларига қараб қўйишарди.

— Ҳўш, тақсир, буёғи энди неча пулдан тушди?— пичинг аралаш сўради қозоқ овуллик Эшбўри.

Қозикалон ҳамон ўзига кела олганича йўқ эди. Иззат-нафслари беҳад ҳақоратланди у кишининг. Авом олдида бойнинг шунчалик шаккоклик қилиши, қозиликнинг хос ўрнидаги атлас кўрпачаларни кир оёғи

билан топташи яхшими! Йўқ, бой бўлса ўзига! Йўқ, йўқ!! Шодихон тўра бу муқаддас даргоҳни, каломиллои шарифнинг тартибу тарғиботларини оёқ ости қилдириб қўймайди. Қасос олади, қасос!

— Лаббай, бўтам?— секин бошини кўтарди қозикалон.

— Биз нима қилдик энди?— такрор сўради Эшбўри.

— Бир дағдаға билан даъвоингиз пучга чиқдимми?

— Асло ундай эмас, тақсир. Биз қиёматгача даъвогармиз.

— Яна шу иш хусусида даъвогарлар борми?

— Жаъми олтмиш кишимиз, тақсир.

— Эртага барчангиз жамланиб, бу ерга келгайсизлар,— қасос ўтида ёниб деди Шодихон тўра,— мен Самарқанддаги округ суди жанобларига сиз жабрдийдалар номидан арзнома битиб бергайман. Токи ишни кўриб чиқмоқни мировой судьялар бошқаргай. Иншоолло, ниятларингизга етгайсизлар. Энди, бандаи мусулмонлар, уйларингизга қайтингиз. Эртага, худо хоҳласа, шу ерда юз кўришгаймиз. Аминманки, баттол Ҳамдамбой ён бергай. Сабабким, сизлар кўпчиликсиз, худо ҳам кўпчиликнинг илтижосини инобатга олгай.

Шодихон тўра хуфтон маҳалигача возиллаб юрди. Узини қўярга жой тополмай гоҳ гузарга, гоҳ масжидга чиқиб, бари бир ҳеч жойда ўтиролмади. Бир томондан бойнинг газабидан, шу газабдан келиб чиқадиган хунук оқибатлардан қўрқар, иккинчи томонда эл ўртасида қозининг сариқ чақаликча обрўи йўқ экан, деган миш-мишлар тарқаб кетишидан ҳайиқар эди. Йўқ, возиллаб юришининг бирдан-бир сабаби фақат шугина эмас эди. У бу жаңжалларни тинчитиш борасида камида ўн минг танга даромад қилмоқни режалаб қўйганди, ана шу тангалардан маҳрум бўлиб қолаётгани учун ҳам юрак-бағри кўйиб бормоқда эди. Хуфтон намози олдидан таҳорат олмоқ учун эндигина ҳовлига чиққан ҳам эдики, кимдир кўча эшикни ол келдисига олиб дўпиллатиб қолди. Қарол йиғит бориб очса, Ҳамдамбойнинг мирзоси Мирзо Олим экан. Тўрани йўқлаб келибди.

— Хуш кўрдик, қадамларига хасанот!— деди Шодихон тўра алланечук бетоқат бўлиб.

— Бой бува дуою салом айтдилар,— Мирзо Олим атрофда ҳеч ким йўқмикан, дея у ёқ бу ёққа кўз ташлаб олди.

— Умрлари зиёда бўлсин!

— Дарё бўйидан мулк сотиб олаётганингизни эшитиб, беҳад хурсанд бўлдилар ва озгина кўмак бериб юбордилар...— Мирзо Олим Шодихон тўранинг қўлига баҳмал халтача узатиб, кескин бир ҳаракат билан орқасига бурилди.— Худо хоҳласа, бошқа ишларингизга ҳам ёрдам бермоқ ниятлари бор.

«Э, худойим, бугун қанақа кун бўлди ўзи? Наҳотки, чоршанбани шунақа алғов-далғов қилиб яратган бўлсанг! Бойнинг кундузги ваҳшатини қаранг-у, энди мана бу марҳаматини кўринг! Э, тавба! Э, тавба! Лекин, нима бўлганда ҳам,— ўйлашда давом этди Шодихон тўра,— қургур бойнинг ҳам хонлиги, ҳам беклиги бор-да!.. Аммо, шўринг қургур, даъвогарларга жабр бўлди-да! Начора, яратганнинг ўзики шундай тақдир буюриб тургандан кейин мен бандаи ожизнинг қўлидан нима келарди...»

Шодихон тўра икки қўлини боши узра кўтариб, Ҳамдамбойни узоқ дуо қилди, қуруқ туҳматдан, бемаҳал ўлимдан ўзинг асрагин, давлати бундан ҳам зиёда бўлсин, оллоҳу акбар, деб юзига фотиҳа тортди.

Жарқишлоқлик арзгўйлар эртасига келиб қозикалонни маҳкамандан тополмадилар, индинисига ҳам учратиб бўлмади. Оғир бетобман, деб маҳкаманинг барча юмушларини Мирзо Қобилга топшириб, бир ойгача бу ерга қадам ранжида қилмади.

IX боб

Дард устига чипқон

Намознинг ҳибсга олиниши жарқишлоқликлар учун дард устига чипқондек бўлди. Ёз бўйи қўрғонда ишлаб, ҳақларини ундира олмаганлари, ҳақ сўраб бориб калтак еганлари камлик қилгандек, ҳақ-ҳуқуқларини ҳимоя қилиши мумкин бўлган бирдан-бир кишиларининг ногаҳоний қамалиб қолиши катта-кичикнинг юрак-бағрини эзди, ҳам лойига ботириб, бошларини эгиб қўйди.

— Вой худойим, вой зolim фалак,— сочларини юлиб йиғлар эди Улуғой,— бу яна қандай кўргулик бўлди! Укам бечорани нега ҳадеб қийнайверасан?!

Оналари йиғлаганини кўриб ўғил-қизлари ҳам бўзлашар, Сергей табибнинг дори-дармонлари билан сал ўзига келиб, бошини кўтариб қолган юмшоқ кўнгил Холбек уларни юпатган бўлиб:

— Ҳаммаси худодан,— деб қўярди.— Дард берган худо шифосини ҳам беради, сабр қилайлик, сабрнинг туби олтин, бу гапни машойиҳлар айтган. Худо хоҳласа, ҳаммаси жойига тушиб кетади...

Қовурғаси синиб, зах еган жойлари газаклаб, ўнг томони қулоғига тирсиллаб шишиб кетган Жавлонқул куёвининг бошига тушган баҳтсизликни эшитиб, аввалига жуда тутақиб кетди. Сўнг ўзини босиб:

— Онаси, жума бозори куни сигирни сотамиз,— деб бир хўрсиниб олди,— ақча бўлмаса, куёвингни қутқариб бўлмайди.

Турмушнинг кўп аччиқ-чучигини тотиб, бошидан кўп шўриши гавғоларни кечирган паҳлавон Жавлонқул замоннинг зайлига фаҳми етадиган бўлиб қолган. Одамлар худодан кўра ҳам пулга кўпроқ сизгина бошладилар. Бою батрак, тўраю ҳоким — ҳаммасининг оғзидан «ақча» деган сеҳрли сўз тушмай қолди. Буни Жавлонқул ҳар куни, ҳар жойда эшитади...

— Ростдан ҳам куёвингиз от ўғирлаган бўлса-я?— қўрқа-писа сўради Бибиқиз хола.

— Ундай дема, онаси,— хафа бўлди Жавлоқул,— куёвинг ундайлардан эмас, Ҳамдамбойнинг навбатдаги найранги бу.

— Шундай дейсизу лекин, отаси, сигирни сотсак, қизларингиз оқликсиз қолишади-ку!

— Худо хоҳласа баҳорга бориб, гунажининг туғиб беради.

— У ҳали қисир-ку!

— Қочириб келганман, онаси!

— Нима ҳам дердим...— рози бўлди Бибиқиз хола.— Уша етимчага ҳам қийин. Товба қилдим-ей, бу қанақа кўргиликки, эрта-индин гўшангага кирадиган йигитни авахта қилиб ўтиришса-я! Элу юрт нима дейди энди?

Ҳаммадан ҳам Намознинг дўсту тенгқурлари: Шерниёз, Эшбўри, Жуманбой, Эсергеп, Уста Камоллар шошиб, довдираб қолишди. Аслида-ку, Намоз уларнинг ёнини оламаз деб шу балоларга гирифтор бўлди-я, шундай экан, бас, энди бойга қилинадиган ҳақ даъвосини ҳозирча бир чеккага қўйиб туриб, тухмат балосига қолган бечора дўстларини қутқармоқлари даркор. Бой билан судлашиш қочмас, иншоолло, судлашадилар ҳам. Керак бўлса, Тошкентга, ноиб ҳузуригача ҳам боришади. Ҳақларини ундириб олмагунча қўйишмайди, бу аниқ. Аммо, ҳозир Намозни қутқармоқ ҳаммасидан ҳам муҳим бўлиб қолди. Ҳа, уни қутқармагунча кўнгиллари тинчимайди энди.

Беш йигит Шерниёзнинг тўсини вассалари тутундан қорайиб кетган торгина уйига тўпланиб, шу хусусда маслаҳат қилардилар.

— Қани, ҳаммаларинг чўкка тушинглар,— деди ниҳоят Шерниёз суҳбатга якун ясаб,— қасам ичамиз!

Беш оғайни қиблага қараб чўкка тушишди.

— Намозбўйни қутқармасак, еган нонимиз харом бўлсин, облоху акбар!— баробарига юзларига фотиҳа тортишди дўстлар.

Уша кундан буён югуриб-елиб юришибди. Бормаган жойлари, учрашмаган кимсалари қолмади. Шерниёз кечалаб маслаҳат олгани Сергей табибниқига ҳам бориб келди. Табиб Намознинг туҳмат билан қамалганини эшитиб жиғи-бийрони чиқиб ўтирган экан:

— Хўш, нима бўлибди!— деди у баттар тутоқиб.

— Намозбой акамни қамаб қўйдилар деяпман!— такрорлади Шерниёз.

— Бештаси қамалади, ўнтаси отилади— озодлик йўли шу,— деди Сергей табиб. Кейин, бир оз ўзини босиб олгач, Намозни қутқариш учун у ҳам ўзича ҳаракат қилаётганини айтди. Лекин, нима бўлганда ҳам, унинг иши мировой судьялар қўлига тушмаслиги керак. Ҳозир замон чирсиллаб турибди, Сибирга сургун қилиб юборишлар ҳеч гап эмас. Бу ишни порахўр қозилар кўргани маъқул, деб маслаҳат берди. Охирида, менинг уйимга камроқ келингллар, кеча тинтув қилишди, нимаики гап бўлса, Намознинг етим укалари орқали хабардор қилиб турман, деб қаттиқ илтимос қилди.

Бир хаёллари Намоз ётган авахтахонага ҳужум қилиб, эшигини синдириб, қутқармоқчи ҳам бўлдилар. Аммо, бу режага шу авахтахонада икки бора ётиб чиққан Эсергеп кўнмади: «Қўлимизда қурол йўқ, остимизда от йўқ, пичоқ билан милтиққа қарши бориб бўлмайди», деди.

Ниҳоят, ахтара-ахтара бир йўлини топгандай ҳам бўлишди: Жуман пахсаканининг даҳбетлик қариндоши Мирзо Қобилнинг қўлига қўл солиб кўрган экан, Мирзо Қобил қозикалон касаллиги туфайли, худога шукур, ҳамма юмушлар менинг измимда, агар айбланувчининг қариндош-уруғлари беш минг танга ақча йиғиб берсалар уч минг тангасини участка полицейга инъом қилиб, Намозбойни озодликка чиқариб юборурмен, иншоолло, сўзим сўз, деб қасам ичибди.

Беш минг танга, беш минг танга-я! Аввалига беш оғайни катта пулнинг дарагини эшитиб, бирдан ғазабга келди. Лекин, на чора, дўстинг қутқармоқ даркор. Қўшқўрғон, Уклом, Жарқишлоқдан қелган ёзи билан бойнинг қўргонида хизмат қилган уста мардикорлар баҳоли қудрат беш-ўн тангадан қилиб йиға бошладилар. Ниҳоят, йиғилган ақчани ҳуржунга солиб, оғайнилар Мирзо Қобилнинг ҳузурига жўнашди. Уша кун маҳкама қабулхонасида арзгўйлар-у, даъвогарлар анчагина тўпланишган эди. Ичкарида эр-хотин жанжалига кўра иш кўрилмоқда эди. Мирзо Қобил пак-пакана бўйига ҳеч ярашмайдиган катта салла ўраб, бамисоли ёмғирдан сўнг бўлиқ ерда униб чиққан кўзиқоринга ўхшаб ўтирарди. Беш азамат хонага бирин-кетин кириб бордилар. Шерниёз ҳуржунни мирзанинг олдига қўйди.

— Бу нимаси?— гарчи гап нимадалигини билиб турган бўлса ҳам ҳеч нарса пайқамангандек сўради Мирзо Қобил.

— Сўраган нарсангиз.

— Нима сўраган эканман?

— Биз Намоз Пиримқул ўғлининг одамларимиз.

— Кўриб турибман, худога шукур, кўздан қолганим йўқ.

— Беш минг танга, ишонмасангиз, санаб кўринг!

— Йўқолинг бу ердан!— ҳам қўрқув, ҳам жаҳл билан деди Мирзо Қобил,— кўтаринг хуржун-халтангизни! Бетовфиқлар, беномуслар!

— Ахир, ўзингиз...

— Худога шукур, мен ҳали имонимни ютганимча йўқ.

— Жуманбой орқали айттириб юборган экансиз-ку!

— Чиқингиз бу ердан, — шундай деб Мирзо Қобил беш оғайнини галма-галдан кўкрагидан итариб, нақ дарвозагача суриб борди. Уша ерга етгандан, тўсатдан паст овоз билан: «Кечқурун уйга олиб боринглар», деб шивирлади ва орқасига қайтаётганида ўтирганларга эшиттириб деди:

— Бетовфиқлар, мени порахўр деб ўйлашганга ўхшайди!

У кечқурун Шерниёз билан Жуманбойни ўз инсидек илтифот билан кутиб олди. Бир чўқим ош дамлатган экан, қўярда-қўймай бирга баҳам кўрдилар.

— Худо хоҳласа, бир ҳафтага қолмай Намозни ҳибсдан чиқариб юбораман, — деб қўйди у меҳмонларни кузатаётганда.

Х боб

Бир бошга бир ўлим

Намоз Пиримқул ўглининг иши мировой судьялар қўлига ўтгунча номига бўлса ҳам қозилик судида кўриб чиқилиши керак эди. Тартиб шундай. Намоз «Ҳа, отларни ўғирлаганман», деган сўзни айтса бас, қолганини бўлис ҳокимининг ўзи тўғрилайди. Шунинг учун ҳам Мирзо Қобил ишни тезлаштиришга ошиқди. Марҳаматли Ҳамдамбой қуруқ қўймаслигига ақли етиб турибди. Ҳа, номигагина Намозни сўроқ қил-япти у. Бари бир, унинг бўйнига бир нарса қўйиш қийин. Лекин, ким билади, жонига тегиб, «Ҳа, ўғирлаганман, бор билганингни қил», деб юбориши ҳам ҳеч гап эмас.

— Хўш, Намозбой Пиримқул ўгли, шундай қилиб, от ўғирлашда иштирок этган шерикларингизни айтмайсизми? — сўрайди Мирзо Қобил.

Намоз, гаомилга кўра, чўкка тушиб, икки қўлини тиззасига қўйиб ўтирибди. Юзи, пещонасидаги ҳокимнинг қамчисидан қолган яра шишиб, газаклаб кетган. Ҳар лўқиллаганда жони узулгудек бир аҳволга тушади Намоз.

Уни яна кеча калтаклашди. Мирзаҳамиднинг ўзи урди уни яна! Опаси Улугўй билан жияни Омон эрталаб кўргани келиб, учрашувга рухсат бўлмагач, келтирган таомларини ташлаб кетишганди. Намоз овқатланаркан «Бечора опагинам, тунни билан ухламай нон ёпибди, ош дамлабди...» дея изтиробли ўйлар оғушида хўрсиниб-хўрсиниб ўтирганди.

Авахтахонанинг оғир эшиги гижиллаб очилди. Соқчининг таниш овози эшитилди:

— Хўш, Намозбой, яхши ётиб турдингизми?

— Ҳа, худди онамнинг қорнида ётгандек.

Бу соқчи, негадир, бошқаларга нисбатан Намозга меҳрибонроқ, дағаллик қилмайди, сўроққа олиб чиқаётганда елкасига қўндоқ билан тurtмайди.

— Мен айтгандек қилиб калима ўғирдингизми? — яна сўради соқчи.

— Билганимча ўғирдим.

— Яхши қилибсиз, иним. Қалимаи шаҳодатни минг бор такрорлаган кишининг дили равшан бўлади. Гурбатни унутади. Юсуф пайғамбар ҳам зиндонда ётганларида шу калимани айтиб жон сақлаган эканлар...

Намознинг қўлига, одатдагидек, кишан уриб икки навбар қуршо-

вида ҳокимнинг маҳкамасига олиб кирдилар... Қизиқ, ҳоким нега чақиртирди экан уни?.. Мирзаҳамид, Ҳамдамбой, Михаил тўра уччовлари ўтиришибди. Каттақўрғон қамоқхонаси ҳақида гап кетяпти. Ҳамдамбой, негадир масҳараомуз кулиб-кулиб ҳам қўйяпти. «Эҳтимол, бой, менга ноҳақ тўхмат қилгани учун виждони азобда қолиб, узр айтгани келгандир. Ахир нима бўлганда ҳам мусулмон-ку,—кўнглидан ўта бошлади Намознинг.—Қизиқ, наҳотки калимаи шаҳодат унинг руҳига таъсир этган бўлса? Демак, соқчи ҳақ эканда, калима мушкулни осон қиларкан-да...»

— Нега тик турибсан?— тўсатдан Намозга юзланди Ҳамдамбой.

Намоз бой яхши ниятидан айниб қолмасин деб базўр жилмайиб, юмшоқ оҳангда деди:

— Ўтиришга руҳсат бўлмади-ку, бой бува?

— Тиз чўк, ит эмган исёнчи!

«Ит эмган» деган ибора Намознинг миясига бигиздек санчилди, эвлари зирқираб кетди. «Ўзинг ит эмгансан, ўзинг тўхматчисан», демоқчи ҳам бўлди-ю, лекин, бойнинг марҳаматидан ҳамон умидвор бўлгани учун ўзини босиб:

— Ҳақорат қилманг, бой бува!— деб қўйди.

Михаил тўра ҳалидан буён Намозбойнинг худди кўрғошиндан қуйилгандек миқти гавдасига, кенг кўкраklarига, қадоқтошдек ўйнаб турган бақувват мушакларига суқ билан тикилиб; «Лекин, полвон деганларича ҳам бор экан, парвариш қилсанг, жаҳоннинг ман деган полвонлари билан беллашадиган сиёқи бор экан. Э, аттанг, шундай азамат жиноятчи бўлиб кетибди-я», деб ўйлаб ўтирган эди. Суҳбатга у ҳам қўшилди. Намозни рус тилини билмаса керак деб ўйлаб, билганича ўзбекчалаб сўрай бошлади.

— Сиз Каттақўрғонда қамалган?

«Нима десам экан,— тезгина фикридан ўтди Намознинг,— қамалганимга очиқ иқрор бўлайми? Унда бир тўхмат устига бошқаси ҳам қўшилади-ку... Э, худо, наҳотки туни билан ухламай калима ўгириб чиққаним учун юборган мукофотинг шу бўлса!..»

Намоз бошини илкис кўтариб, худди Михаил тўрадек чучук тил билан жавоб қайтарди:

— Ҳа, қамалган.

— Нега қамалган?

— Муштлашган.

— Ким билан муштлашди?

Намоз аввалига етим жиянларимнинг ярим танобча келадиган ерига ўтарчалик бир бой обжувоз қуриб олди. Шу ҳақни талашиб бойнинг ўғиллари билан муштлашувдим, демоқчи ҳам бўлдию ўтирганлар уни мазаҳ қилиб, шунчаки эрмакка сўроқ қилаётганларини сезиб тафсилотни айтмай қўя қолди.

— Ёмон одамлар билан муштлашган.

— Нега муштлашган?

— Қўлим қичиб турган эди.

— Қўли қичиганда уради?

— Ҳа, уради.

— Кейин қамоқдан қочган?

— Ҳа, қочган.

— Сиз қочоқ?!

— Ҳа, қочоқ!

— Ит эмган!— Ҳамдамбой ўрнидан туриб кетди.— Ўзинг қочоқ, исёнчи бир махлуқ экансан-ку, нега тўхматчи пахсакашларга бошчилик қилиб юрибсан?

— Ўзингиз тўхматчисиз, бой бува!

Бу гап Ҳамдамбойга қараб айтилган бўлса-да, Мирзаҳамиднинг ҳамиятига тегиб кетди шекилли, сакраб ўрнидан турди:

— Тилингни тий!

— Сен жим тур, лайча. Катта ит ариллаганда лайча жим туриши керак.

— Мен сенга лайча бўлдимми?

— Ундан ҳам баттарроқсан.

— Мана, мана сенга ўғри, қочоқ! — Мирзаҳамид этигининг қўнжидан қамчисини олиб, Намознинг юз-кўзи демай қулочкашлаб тушира бошлади. Утган гал ўзини Ҳамдамбойга яқин кўрсатиш учун номигагина қамчилаган эди. Бу гал унинг ҳамияти қаттиқ ҳақоратланди, мўъгабар зотлар олдида уни «кўппак» деб атади-я!

— Мана сенга, мана!

Михаил тўра шошилиб келиб ҳокимнинг қўлидан ушлади:

— Энди урман!

— Сиз аралашманг, мана! — оғзидан кўпик сачратиб деди ҳоким.

— Қонун ман этади, — овозини хиёл баландлатиб расмий бир оҳангда деди Михаил тўра, мабусни уриш ёмон.

Мирзаҳамид қўлидаги қамчини хонанинг бир бурчагига отиб юбориб, аста-секин бориб ўрнига ўтирди. Утирди-ю, худди чўғ босгандек яна ўрнидан туриб хонада айлана бошлади.

— Бу ўғрини сазойи қилдирдингми? — тўсатдан эсига тушиб қолгандай сўради Ҳамдамбой.

— Йўқ, — деди Мирзаҳамид.

— Ҳозироқ бозорга ҳайда бу ялоқхўрни. Кейин судловни тезлаштир. Сибир қилдирамиз бу исёнчини!

Вужудига қўзғолган ғазабнинг беҳад кучлилигиданми, қамчилар зарбидан танига етган озорнинг изтиробиданми, хўрлиги ошиб дунё-дунёси қоронғи бўлиб кетганиданми, Намоз шу пайтда худди наша элитгандек гаранг, вужуди караҳт эди. Воқеалар бамисоли тушида содир бўлаётгандек, унга алоқаси йўқ, бемақсад, маъносиздек туюла бошлади.

Уч навкар олдида, уч навкар кетида, ноғорачи олдинроқда, Даҳбетнинг машҳур жарчиси орқароқда бозоржойга олиб кираётганларида, Намоз тўсатдан уйқусидан уйғониб кетгандек бўлди:

— Йўқ, йўқ!

Омон жарчи еру қўкни ларзага келтириб ўкира бошлади:

— Бозордаги одамлар,

Эшитмадим деманглар.

Қазоб, ўғри Намозбой,

От ўғирлаган ўтган ой...

«Наҳотки буларнинг ҳаммаси ўнгимда рўй бераётган бўлса? Э, худо, ўғри эмаслигим сенга аён-ку! Нега менинг қўл-оёғимни боғлаб бердинг уларга? Тамом, ҳаммаси тамом бўлди. Томчилаб йиққан обрў-йимни челақлаб тўқдинг, э парвардигор. Одамларнинг кўзига қандай қарайман энди. Қариндошларим, еру дўстларим олдида юзим қаро бўлди-ку! Йўқ, йигит киши бадном бўлиб яшаганидан ўлгани яхши. Ундан кўра мени тезроқ осиб қўя қолмайсанларми! Йўқ, ойнинг ўн беши қоронғу бўлса, ўн беши ёруғ, дейдилар. Чидашинг керак, етимча! Чидайсан, бошқа иложинг йўқ. Юзингга қоракуя суркаб қўйдилар. Номингни поклаб кетишинг керак, у дунёга унча ошиқма, бу қаро юз билан у дунёга ҳам сифмайсан энди...»

Қўли орқасига боғланган мабуснинг қорнига чамбарак қилиб арқон ўрашган. Арқоннинг бошқа учини отлиқ навкар эгарнинг қошига боғлаб олган. Намознинг боши солинган, кўзларини чирт юмиб, арқон қаёққа судраса ўша ёққа чалакам-чатти қадам ташлаб боряпти у.

— Бай-бай-бай, қоматни қаранг-у, қилган ишини қаранг!
 — Вой, бу Намоз полвон-ку!
 — Полвон эмиш, от ўғирлабди, овсар!
 — Отга ишқибозлиги бор эди!
 — Тошбўрон қилиш керак!
 — Ур ўғрини!
 — Вой, шўрликнинг бола-чақаси бордир...— ўнгу сўлдан ана шундай пасту баланд овозлар ҳам эшитилиб турибди. Намоз бошини кўтаролмайди, кўзини очолмайди, вужуди уятдан қора терга ботиб борапти.

Омон жарчи авжига чиқди:

— Тўрт бедовни ўғирлаб,
 Арзон гаровга пуллаб...

Худди шу пайтда оломон орасидан паранжи-чачвонга ўралган бир аёл худди полапонини қирғийдан ҳимоя қилган чумчуқдек чирқиллаб чиқиб, бандини қучоқлаб олди:

— Вой-дод, мусулмонлар, бу менинг укам-ку! У ўғри эмас, имонсиз Ҳамдамбой тухмат қиляпти унга! Ҳой, Омон, нега қараб турибсан, арқонни қирқ, қирқ зормандани! Тоғанни қутқар!

Намознинг кўзи ярақлаб очилиб кетди.

— Опажоним!

— Ҳой, мусулмонлар!

Орқадаги навкарлардан бири отини тезлатиб аёлнинг яқинига келдию энгашиб, кўксидан нари итарди:

— Олинг қўлингизни!

Омон елкасидаги хуржунни ерга қўйиб, отлиқлар даврасига шошилиб кирди-да, опасини даст кўтариб нари кета бошлади.

— Укагинам, паҳлавоним!— баттар чинқириб юборди Улуғой,— Золимлар, қон тупургурлар...

Намознинг қулоғида анчагача Улуғойнинг чинқириғи жаранглаб турди: Узоқлашгач, елкаси оша орқасига кўз ташлаб, опасини яна кўриб қолди. Омон уни қўлидан чиқариб юбормаслик учун бағрига маҳкам босар, Улуғой бўлса типирчилаб, таталаниб, ўғлининг кўксига, юзларига аямай муштлар эди.

— Йўқ!! — Намоз орқасига ярим бурилиб шундай бир куч билан олдинга интилдики, эгарнинг қошига маҳкам боғланган жун арқон таранг тортилиб, отнинг орқа оёқларини букиб юборди. Олти навкар ҳар қанча уринса ҳам бандини жойидан силжита олмади. Намоз икки оёғини олдинга тираб, хиёл орқасига ташланган қўйи тишларини ги-жирлатганча тик тураверди.

— Отга қамчи бос,— буюрди қоровулбоши.— менга деса ўлиб кетмайдами!

Намозни отга судратиб бозоржойдан олиб чиқиб кетишди...

Ҳозир йигит ана шуларни ўйлаб ўтирибди. Шунинг учун ҳам Мирзо Қобилнинг нима деяётганини ҳам яхши англай олмади.

— Ухлаб қолдингизми?— овозини бир парда юқорилатиб сўради Мирзо Қобил.

— Ухлаганим йўқ.

— Айтинг бўлмаса.

— Нимани айтай?

— От ўғирлашда иштирок этган шерикларингизни сўраяпман.

— Менга қаранг, Мирзо, сиз ўзи қачондан буён қозни бўлиб қолдингиз?— бетоқат бўлиб сўради Намоз.— Сиз, яхшиси, мирзолигингизни қилаверсангиз-чи! Уч-тўрт кундан буён бошимни қотириб юбордингиз-ку.

— Шодихон тўрам менга ваколат берганлар.

— Лекин фуқаро ваколат бермаган-ку!

Мирзо Қобил ўрнидан туриб, дарча орқали ҳовлига кўз ташлади. Битта-битта босиб Намозга яқинлашди.

— Ниятим сизга ёрдам бермоқ,— дея шивирлаб қўйди,— кеча оқшом менинг ҳовлимга дўстларингиз келиб кетишди.

— Қимлар келди?— тўсатдан ҳушёр тортди Намоз.

— Шерниёз билан Жуманбой отлиқ йигитлар.

— Ул-бул ташлаб кетишгандир?

— Баҳоли қудрат,— ғалати жилмайиб қўйди Мирзо Қобил.

«Оббо, номард-ей,— фикридан ўтди Намознинг,— олгансан, олгандаям жуда катта олгансан. Бечораларнинг шўри қуриydi энди. Сендан кейин қозикалон тергов бошлайди, ундан кейин мировой судья, округ судьялари енг шимариб ишга киришади, шўринг қурғурларнинг чайнаб турган нониғача тортиб оласанлар, худо берди энди сенларга! Бу ўртада Ҳамдамбой вақтдан ютиб, жанжалларни бости-бости қилиб олади. Минг танга сарфлайди-ю, юз минг тангани уриб кетади бу номард. Режаларининг пухталигини қаранг-а... Йўқ, қандай бўлса ҳам мен бу ердан чиқиб кетишим керак. Бўлмаса, бадном бўламан. Номим ўғрига чиқади. Э, худо, наҳотки шу ноҳақликларни кўриб, чидаб турган бўлсанг, ахир бечоралар менга умид кўзини туттишган эди-ку, ёрдам бериш ўрнига бошларига ташвиш солиб қўйдим-ку!.. Қочаман! Эсон-омон қутулиб, чиқиб кетсам, сен тухматчилар билан ўла-ўлгунимча олишганим бўлсин... Ё бугун, ё ҳеч қачон! Қочаман, бир бошга бир ўлим!»

Намознинг тишлари гижирлаб кетди. Бошини кескин кўтариб, атрофга бургут қараш қилиб олди.

— Ростдан ҳам ёрдам берасизми?— сўради Намоз Мирзо Қобилдан.

— Худо шоҳид!— шошилиб деди Мирзо.

— Хўш, нима қил дейсиз?

— Қилмишингизга иқрор бўласиз. Сўнг бой бува кўпчилик олдида сизни кечирган бўлади. У кишига эл ўртасида «марҳаматли бой» деган довруғ керак.

— Ўша кеча жуда қоронғу эди,— ёлғондан сўзлай бошлади Намоз,— туриб гапирсам майлими?

— Бемалол,— иши ўнгидан кела бошлагани учун ўзида йўқ мамнун эди Мирзо Қобил.— Худо ҳақи, бемалол туриб гапираверинг.

— Ўша кеча жуда қоронғу эди. Аммо, мен қоронғида юришга ўрганиб қолганман. Бойнинг баланд қўрғонидан ошиб ўтдим-у, тўғри отхонага йўл олдим. Бир маҳал отбоқар менга ташланиб қолса бўладими! Ё Ҳазрат Али, дедим-у, мана бундай қилиб бошига...

Шавқ-завқ билан ҳикоя тинглаётган Мирзо Қобил гурзидек оғир мушт чаккасига тушганини сезмай қолди. Кўзи ғалати олайиб, бир дақиқа анграйиб тўрди-да, шилқ этиб ёнбошига йиқилди.

Намоз кескин бир ҳаракат билан эшик ёнига бориб, қия очаркан, «Ёрдам, ёрдам беринг, мусулмонлар», деди ваҳимали бир оҳангда инграб. Тезроқ тергов тугаса-ю, маҳбусни тезроқ авахтахонага элтиб қўйиб, улфатлар ёнига бора қолсам, дея ўзича ширин хаёлларга бориб ўтирган соқчи ўқдек ичкари отилди-ю, Намознинг кўндаланг узатиб турган оёғига чалишиб, гуп этиб ерга йиқилди. Бўйни аралаш тушган мушт уни ҳам асфаласофилинга жўнатди. Намоз муштлашганда, одатда, рақибига фақат бир мушт туширарди. Ҳар нарсдан ўзига эрмак ахтарадиган марҳаматли Ивонбой уни катта полвонлар билан муштлаштиравериб, хўп пишитган, тажрибали қилиб қўйган. Муштлашганда рақибининг ё бўйнига, ёки чаккасига уриш кераклигини Намоз ўша қулочкаш полвонлардан ўрганган. Соқчини ечинтириб, кийимларини ўзи кийди. Ўқдонини елкасига тақиб, милтигини қўлга олди. Юзи ва пе-

шонасидаги қамчи зарбидан ҳосил бўлган яралари бўлмаса, кўрган киши уни ҳокимнинг навкарларидан деб ўйлаши мумкин.

Намоз қозихона эшигини устидан занжирлаб, гўё ҳеч нарса бўлмагандек, ҳовлиқмасдан ҳовлига чиқди. Дарвоза биқинидаги оғилхонада Мирзо Қобилнинг оти қантариқлик турган экан. Етаклаб кўчага олиб чиқди-да, бир сакраб миниб олди.

— Бир бошга бир ўлим, чу!

«Ҳозир Жарқишлоқ томонга бориб бўлмайди, йўл ёмон — ботқоқ, от яхши чополмайди. Ё Лойиш, ёки Самарқанд йўлидан борган маъқул. Лойиш томон ҳавфли, йўловчи сийрак — дарров кўзга ташланиб қолади. Самарқанд йўлидан кетгани маъқул. Эсон-омон Қарши ариғидан ўтиб олсам, бўлди, у ёғи Оқдарё... Тўқайлар, қамийзорлар паноҳ бўлади менга, чу, чу!» Шу йўсин фикридан ўтказиб борапти Намоз. Аммо, мол эгасига ўхшамаса ҳаром ўлади деганлари паққос рост экан. Мирзанинг оти ҳам ўзига ўхшаб кичкинагина, нимжонгина эди. Намознинг жуссаси катта эмасми, оғирлиқ қияпти шекилли, жонивор терлаб, пишқириб, оғир-оғир сўлиш ола бошлади. Тўрт оёқлаб ташлаяпти-ку, аммо, оёқлари бамисоли ўз ўрнига тушаётгандек — йўли ҳеч кўпаймаяпти.

«Чарчадинг жонивор, чарчадинг, — фикридан ўтказди яна Намоз. — Лекин яна озгина чидаб бергин...» Йўқ, Намоз мўлжаллаган манзилга ета олмади. Орқада, хў икки чақирим нарида, бир гала отлиқлар кўринди. Отлар тумшукларини чўзиб, қарчиғайдек учиб қелишарди. Намоз отининг бошини тортиб, ўнг томондаги суви қуриб қолган анҳорга туша бошлади. Аммо, анҳор унга қопқон ҳам бўлиши мумкин экан. Йўқ, бу ерда қолиб бўлмайди. Бир амаллаб, тепаликка чиқиб олиши керак! Тепалик унга ўқ ўтмас қалқон, мустаҳкам кўрғон бўлади. Анҳордан чиқди-ю, юз қадамча наридаги янтоғу шувоқ билан қопланган тепаликка қараб сургала бошлади. Мўлжаллаган жойига эсон-омон етиб олгач, ғуж бўлиб ўсган юлғунлар панасига отди ўзини. Бу ердан яқинлашиб келаётган отлиқларни бемалол кузатиш мумкин эди... Отлиқларнинг иккитаси миршабхонаданга ўхшайди, отларининг думи кесилган, қолганлари Мирзаҳамиднинг навкарлари. Йигитлардан бирининг оти чопқирроқ эканми, ўн-ўн беш одим чамаси олдинда келяпти. Намоз қўлидаги милтиқни қайтадан ўқлаб олди, ўқларни шошилиб санаб чиқди. «Кўрмай ўтиб кетишса, отмайман, — яшин тезлигида фикридан ўтди Намознинг, — борди-ю, кўриб қолишса, аввал отларини отиб огоҳлантираман. Орқаларига қайтишмаса, ўзларидан кўрсин, ҳаммасини қириб ташлайман...

Олдинда келаётган йигит отнинг бошини тортди:

— Мана, мана бу ерда экан!

Аммо йигитнинг овози ўчмасдан бурун ўзи от-поти билан чакалак ошиб кетди. Кетидан келаётган отлиқ ҳам йиқилаётган оти устидан учиб тушди.

— Хўш, чавандозлар, аҳволлар қалай энди? — қичқирди Намоз.

Тепаликка чиқиб олиши унинг руҳини кўтариб юборган, тепалик бамисоли бутун бошли бир қўшиндек унга далда бераётгандек эди. Энг муҳими, шу пайтда Намознинг вужудида қўрқувдан асар йўқ. Ўлимга маҳкум этилишини аввалдан билган ва ўша дақиқаларни интизорлик билан кутаётган, бу дунёдан кўра нариги дунёга кўпроқ ошиқ бўлган художўй бир кишидек унинг қалби сакин эди.

— Қуршов, қуршовга тушиб қолдик! — икки кишининг от устидан учиб кетганини кўрган йигитлардан бири ваҳимали қичқириб юборди. — Орқага, чекиниб туриб ҳужум қиламиз.

Саккиз отнинг боши бирдан тортилди. Бедовлар олдинги оёқларини осмонга кўтариб, кишнаб юборишди. Навкарлар орқага чекиниб,

ғуж бұлиб алланарсалар, ҳақида маслаҳат қила бошлашди. Ниҳоят, бир қарорга келдилар шекилли, отларни бир-бирига етов қилиб боғлаб, бирин-кетин суви қуриган анҳорга туша бошлашди: «Шу туришда ҳам камиди тўрттанғни ер тишлатсам бұлади-ку, — уйлади Намоз, — аммо сенларнинг ўлимингдан менга нима фойда. Эссизгина ўқ сен кўппакларга. Ундан кўра қоровулсиз ташлаб келган отларингни ҳайдаб кетаман, ҳа, шундай қиламан...»

Намоз қандай тез фикрлаган бўлса, шундай бир тезлик билан Шўртепанинг кун чиқар томонига эмакдаб кетди.

Қуваётганлар пала-партиш, бемўлжал ўқ узиб, аста-секин сурғалиб келаётганларида, Намоз тепаликни чаққон айланиб ўтиб, отларнинг олдига етиб олган эди. Етовнинг бошида турган қора қашқа отга сакраб минди-ю, қамчи устига қамчи босди.

— Отларни олиб қочишяпти! — қичқирди ҳали «қуршовда қолдик!» деб ваҳимали додлаган йигит.

XI боб

Чўлда бўлган маслаҳат

Қипчоқ ариқнинг ўнг соҳилидаги поёнсиздек туюлган тўқайзорлар тун қўйнида мудрайди. Ой чиқмаган. Тун ҳаддан ташқари қоронғу. Шунинг учун бўлса керак, юлдузлар чарақлаб кўзни қамаштиради, тун сукунати яна ҳам оширгандек бўлади.

Қаердадир бўри увиллайди, тўнғизнинг ҳур-ҳурлагани эшитилади. Яқингинадаги кўлчадан қанотларини шалоплатиб бир гала ўрдак кўтарилди. Ҳали бўри улиганда ҳавотирланиб, қулоғини чимирган отлар ҳавф ўтиб кетганига ишонди шекилли, пишқириб, яна курт-курт беда чайнашга тушдилар.

Атрофи юлғину тўронғи сингари паст ўсадиган чўл дарахлари билан ўралган қум тепада олти азамат ёнбошлашиб, ўзаро суҳбатлашмоқда. Юраклари тўла дард, ҳасрат. Шерниёз эндигина йигирма ёшга кирди. Қошу кўзи қоп-қора, ҳаракатлари чаққон бу йигит, гарчи ҳаминша кулиб турса ҳам юрганда ҳам, ўтирса ҳам ашула айтса-да, юрагида қат-қат аламлари бор. Намоз акасига ўхшаб ота-онасидан жуда эрта айрилган. Таниқул бойнинг сарқитини еб катта бўлган. Қўшиқларга, куй оҳангларга лиммо-лим тўла қалбига ҳозир ишқ меҳмон бўлган. Қўшниси Аноргулни севиб қолган. Амакиси Суярқул бобо бу йил уни уйлантириб қўймоқчи эди. Ёзи билан Ҳамдамбойнинг қўрғонида қаттиқ ишлади — ҳақини олиши билан тўй бошлаб юбормоқчи эди...

— Намозбой, — суҳбатга яқин ясамоқчи бўлди қозоқ йигити Эсергеп, — биласан, бу сўққа бошим кўп балоларни кўрган. Хулосам шуки, бу бойлардан ҳақимизни фақат жанг билан оламиз. Ҳақ таллашиб, улар билан неча бор муштлашганман ҳам, авахталарда ётиб чиқдим. Худо умр берса, умримнинг охиригача улар билан олишавераман. Бизга бошлиқ бўл, жангга бошла бизни, азамат! Шўринг қурғур халқ эзилб кетди. Ахир уларнинг ёнини кимдир олиши керак-ку!..

Намоз чордона қуриб, бошини қуйи солиб ўтирибди. Аламзада жўраларининг фикру мулоҳазаларига гоҳ қўшилиб, гоҳ бош чайқаб, эътироз билдириб қўяди. Болалиқдан буён кўрган хўрлиги, ҳозир қайтадан жонланиб, жисмини ўртаб бормоқда. Яраланган шердек тез-тез пишқириб қўймоқда. Вужудида ўша шернинг ғазаби қўзғалгандек. Ҳа, у ўч олишга тайёр. Лекин ўч олишнинг пайтимикан ҳозир? Эртароқ эмасмикан? Хўш, хўрланган халқнинг ёнини олиш учун ишни нимадан бошламоқ керак? Йўқ, пайти келди, пичоқ бориб суякка етди энди.

— Дўстларим, кўп машаққатли ишга қўл урмоқчимиз,— секин бошини кўтарди Намоз.— Бошимизга оғир кунлар тушади, буни ўйла-апсизларми?

— Оғирликка чидамаган номард!— бир оғиздан дейишди жўралари.

— Қурбонлар ҳам беришга тўғри келар...

— Ҳақ йўлига бошимизни тикканмиз.

— Қани, чўкка туш ҳамманг! Кўча-кўйда очу саргардон юрган етимлар ҳаққи, бойлар эшигида қора ернинг кемасидек ишлаб, ҳаққини ололмайд юрган чўрию қароллар ҳаққи, ҳокиму тўралар қамчисидан боши ёрилган аламазадалар ҳаққи, иззат-нафси топталган йўқсиллар ҳаққи, ҳақоратлар, хўрлашлар, камситишлар белини буккан мазлум мазлумалар ҳаққи бойлар дунёсига ўт қўямиз!

— Ўт қўямиз!— қасам ичди беш азамат.

— Эл бошига қора таёқ, қўлига кишан, эркига завол бўлган, қамчисидан қон томган ҳокимлар дунёсига ўт қўямиз!

— Ўт қўямиз!

— Бир бошга бир ўлим!..— секин ўрнидан тура бошлади Намоз.

— Бир бошга бир ўлим,— жўралари ҳам такрорлаб, ўринларидан қўзғоблишди.

Хўрлигу ҳақоратдан, очлигу оғир меҳнатдан тинкаси қуриб, пажмурда бўлган Зарафшон мазлумларининг ҳали бутунлай сўниб битмаган қасоскор руҳи гўё шу олтита азаматнинг вужудига жамулжам бўлгандек эди бу кеча. Вужудлари ўт бўлиб ёнар, томирларида қасоскор қон гуширар, қўллари муштга тугилган эди бу йигитларнинг.

— Отга мининглар!— буюрди Намоз.

— Не учун дунёга келдик яхшилик қилмасак биз!— ўзи тўқиб, ўзи куйга солган шеърни ашула қилиб айта бошлади Шерниёз. Жуман полвоннинг гарчи овози дўрилдоқ бўлса ҳам Шерниёз ашула бошлади дегунча унг жўр бўладиган одати бор. Тенгқур, яқин ҳазилкаш бўлган учун масхаралаб дўстининг жаҳлини чиқармоқчими, ёки ашула айтгиси келиб қолармиди, ишқилиб, жўр бўлмаса туролмасди.

— Не учун дунёга келдик, яхшини билмасак биз,— деб Жуман полвон ҳам чўлни бошига кўтариб ашула айта бошлади. Бу йигит пахсакаш бўлиб, мустақил иш бошлагунга қадар Ҳамдамбойнинг уйида аввал дастёр, сўнг қарол бўлиб хизмат қилган. Бойнинг Даҳбетдаги шоҳона қасрини яхши билади. Ҳазинаи дафинаси қаерга беркитилган, уни кундузи киму кечаси ким пойлайди — зимдан кузатган экан.

— Ҳаммасини бирма-бир кўрсатиб бераман!— деб қўйди йўлга тушишлари билан.

Илгари Жуманбой кам от минган. Йўртиб бораётган бедовнинг устидан йиқилиб кетишдан қўрқиб, эгарнинг қошини маҳкам чангаллаганча ҳаммадан ортда боряпти. Намознинг икки ёнида эса Шерниёз ва Эсергеп, Уста Камол билан Эшбўри бақамти кетишяпти. Намоздан бошқа ҳеч бирида қурол йўқ, йўгон ирғай таёқни ип бойлаб елкалари-га миллиқ ўрнига осиб олишган.

— Тезроқ ҳайдасанг-чи, пахсакаш!— деб қистайди Шерниёз.

— От яхши юролмапти!— баҳона ахтаради қўрқувдан дағ-дағ қалтираб бораётган Жуман полвон.

Тун ярмидан оққанда отлиқлар Шаҳоб қишлоғининг тор, қинғирқийшиқ кўчларидан ўтиб, Даҳбетга кириб бордилар. Ҳамдамбойнинг шоҳона ҳовлиси қозилик, ҳокимлик маҳкамалари жойлашган, атторлик, баззозлик дўконлари қатор тизилиб кетган, азим чинорлар осмонга бўй чўзган марказий кўчада экан. Отлиқлар дарвоза ёнида отдан тушиб, ичкарига қулоқ солдилар. Қўрғончагузар томонидан довул қоқиб юрган тун қоровулининг:

— Ким у бемаҳалда юрган?— деган овози эшитилди.

— Узингсан, аҳмоқ,— деб қўйди Шерниёз.

Намоз ханжарини яланғочлаб дарвоза тирқишига суқдию зулфини туширди. Жуманбой икковлари секин ичкарига ўтдилар. Дарвоза-хонадан чиқилгач, катта ҳовли бошланди. Икки танобча келадиган ернинг чор атрофи ойнабад иморатлар, уйлардан бирида хирагина чироқ ёниб турибди.

— Бой ўша ердага ўхшайди,— шивирлади Жуманбой,— хазина ҳам ўша ерда.

Хайрият, бой ётиш олдидан эшикни ичидан занжирламаган экан. Даҳлизга осонгина кириб олдилар. Бой бува катта хотини Бегойим билан бир ўринда бир-бирига тескари қараб, пиш-пиш ухлашар эди.

— Пардани тушир!— шивирлади Намоз.

Жуманбой пардани тушираётганда, гарчи ҳеч қандай овоз чиқмаган бўлса ҳам, Бегойим уйғониб кетди.

— Вой, кимсан?

— Ассалому алайкум,— довдираб қолди Жуманбой,— оёгингизни уқалаб қўяйми?

— Нима?— сапчиб ўрнидан тура бошлади Бегойим.

— Таҳоратингизга сув келтирайми? — Жуманбой Бегойимни мазаҳ қилармиди ёки болалигида, шу даргоҳда юрган пайтида ёдлаб олган сўзини такрорлармиди — билиб бўлмасди.

— Оғзига латта тик!— буюрди Намоз.

Худди шу аснода бой бува ҳам аста-секин уйғониб, ақлли, зийрак бир киши эмасми, гап нимадалигини пайқаб, ёстиқ остидаги тўппончага қўл узатаётган эди.

— Қўлингни торт!— кўксига милтиқнинг оғзини қадаб деди Намоз.

— Қимирласанг отаман! Мен Намозман!

— Намоз?!— беихтиёр боши ёстиқдан бир қарич кўтарилиб кетди бойнинг.

— Сен билан ҳисоб-китоб қилгани келдим.

— Уғлим...

— Жим, бўлмаса, оғзингдан отаман!

Жуманбой Бегойимнинг оғзига латта гиқиб, кўрпага ўраб, устига катта гилам ташлади.

— Мана энди, холажон, худо хоҳласа, белингиз ҳам тузалиб қолади,— деди у кулимсираб,— бир терлаб олинг.

Ҳамдамбой «Ёрдам беринг!» деб бақирмоқчи эди, йўқ, жон ширин экан, бақиролмади. Лекин, нимадир қилиши керак... Э, худо, э худойим, ёрдам бер...

— Қарздорлар дафтари қани?— сўради Намоз.

«Хайрият, гап буёқда экан, худога шукур, ўлдирмоқчи эмас экан», кўнглидан ўтди бойнинг.

— Утириб олсам майлими?

— Майли!

«Бай, бай, бай, Ҳамдамбой қоронғида ҳаддан ташқари бадбашара бўлиб кўринаркан. Башанг либос кийиб, одам қиёфасида юрган экан у. Уғирнинг сопидек ингичка боши, чўзиқ юз, каттакон бурун, чақчайган ола кўзлар — бамисоли ҳужумга чоғланган бўғма илоннинг ўзгинаси дейсиз.

— Қарздорлар дафтари қаерда?— такрор сўради Намоз.

— Сандиқда.

— Камбағаллар бармоғи босилган тилхатлар-чи?

— Сандиқда, ўғлим, сандиқда.

— Қалитни бер.

— Мана, ҳозир...

Жуманбойнинг назарида бу бой хазинани пойлаб ётган катта аждархою, Намоз шу заҳарли илон билан олишмоққа бел боғлаган баҳодирни эслатиб юборди. Аждархо ҳали енгилган эмас, ҳозир у қарши ҳужумга ўтиб оғзидан олов пуркаб, ҳамма ёқни кунпаякун қилиши мумкин. «Э, худо, ўзинг паноҳингда асра», шивирлади Жуман полвон.

У ёғи тез юришиб кетди. Кўз очиб юмгунча бойнинг оғзига латта тиқиб, оқ шоҳи салласига оёқ-қўлини боғлаб, совқотмай ётсин деб унинг ҳам устига кўрпа бостириб қўйдилар.

Тилхатлару қарздорлар дафтари темир сандиқда экан, бой бува тўғри айтибди. Тиллою кумушлар ертўлага беркитилган деб ҳали Жуман полвон ёлгон айтмаган экан. Пастга олиб тушадиган йўл темир сандиқ остида деб таҳмин қилиб юрарди у, таҳмини ҳам тўғри бўлиб чиқди.

Оғир сандиқни таҳмондан аранг пастга олишди.

— Ўзинг тушиб чиқа оласанми?— Қоп-қоронғи туйнукчадан ертўлага кўз ташлаб деди Намоз.

— Шамни яқинроқ тутинг,— илтимос қилди Жуман полвон,— йўқ, яхшиси қўлимга бера қолинг.

Хиёл ўтмай Жуманбой кичик бир сандиқчани қўлтиқлаб чиқди. Бир милтиқ, американча саккиз отар тўппонча, бир халта ўқни ҳам ўлжа олиб шошилиб ташқарига чиқдилар.

Ҳовлида ҳамон жимлик, тиқ ётган овоз йўқ. Фақат оғилхонадаги отлар ташқаридаги отларнинг ҳидини олиб, ҳар замон-ҳар замонда қисқа-қисқа кишнаб қўйишяпти. Қўшни ҳовлида қанотларини патиллатиб хўроз қичқирди.

— Хайрият,— деди Намоз отига сапчиб минаркан,— ишни беғалва битирганга ўхшаймиз.

Қозихона томондан ҳалиги шакиллатиб довул қоқиб юрган қорувулнинг:

— Ким у бемаҳалда юрган?— деган уйқу аралаш овози эшитилди яна.

— Ўзингсан, аҳмоқ!— деб қўйди Шерниёз отига қамчи босаркан.

Қамишзор оралаб ўтган сўқмоқдан елиб бораётган Намоз Қипчоқ ариқ бўйига етгач, отнинг бошини тортди. Жуманбой жуда орқада қолиб кетган экан, етиб келишини кутиб туришди.

— Отдан тушинглар!— буюрди ниҳоят Намоз.— Эшбўри, сен ҳисобга устароқсан, сандиқдаги тангаларни сана, тиллосини тиллога, кумушини кумушга ажрат. Уста Камол Ўклонга, Шерниёз Қўшқўрғонга, Жуман Жарқишлоққа, Эсергеп Марғилонтепага боради. Тушундиларингми? Бойнинг қўрғонида ким ишлаганини биласизларми?

— Биламиз,— жавоб қайтарди беш йигит.

— Бойда кимнинг қанча ҳаққи борлиги ҳам ёдларингда борми?

— Бўлмасамчи.

— Тўғри бориб эшигини қоқинг-да, ма, ҳаққингни ол, деб тангани ташлаб кетаверинг. Ўзингизни танитманг, зинҳор танитманг. Бу ишлар тонг отгунча битиши керак. Эртага қувғин бошланади, қўлга тушиб қолишимиздан худо асрасин. Эшбўри, тангаларни тенг олтига бўл, биттанга ортиқ, биттанга кам ҳам бўлмасин.

— Тангалар ортиб қолса нима қилайлик?— сўради Уста Камол.

— Ортганини гузарларга сочиб кетинг... ишларни битириб, Оқдарёнинг кичик кечувига дарҳол етиб борасизлар, ўша ерда учрашамиз. Келишдикми?

— Келишдик.

— Эсергеп, ўт ёқ. Мана бу тилхату қарздорларнинг дафтарини кўйдириб, кулини шамолга учир. Сандиқчани ҳам ёқиб ташла.

Эртасига Даҳбетда катта шов-шуву миш-мишларга сабаб бўлган

яна бир воқеа ҳам бўлиб ўтдики, оломон бу иш худои таолло томонидан содир бўлдики ёки банди ожизи бажардики, анчагача билолмай турди. Намоз чошгоҳ маҳалида Даҳбетнинг катта бозорида, савдо энг авжигача чиққан бир паллада, икки-уч йигит қуршовида қунчиқар тараф дарвозасидан от қўйиб кириб келди-ю, ҳовучлаб кишиларнинг бошидан кумушу тилло тангаларни соча бошлади...

XII боб

Қамчисидан қон томган ҳоким

Уч-тўрт кундан буён Даҳбет осмонини қоп-қора булутлар қоплаб олган — ёғиб-ёғмайди, ўтиб-ўтмайди. Атроф бамисоли тўнкарилган қозондек, дилларга ғашлик, кўнгилларга хафақонлик ташлаб турибди.

Бўлиб ўтмиш воқеалар туфайли дилгир бўлиб, қоғоғини Даҳбет осмонидек уюб олган Мирзаҳамид фоний дунё ташвишларидан холи бўлиб, андак ҳузур-ҳаловатга берилиш умидида туш пайтида уйга қайтди.

Бир томони ўзининг тиришқоқлиги, бир томони Ҳамдамбойнинг сояи давлатида оддий дастёрликдан бўлиш ҳокимлигигача униб-ўсган, яна шу бойнинг сояи давлатида бой-бадавлат бўлиб олган Мирзаҳамид Ҳамдамбойдан бир хислати билан ажралиб турарди. Бой хотин олиб хотин қўйган мулкдорларни ёмон кўради. Бойликни ҳуда-беҳуда совирган, маишатга муккасидан кетган бойваччаларни ҳуш кўрмайди. Мирзаҳамид бунинг акси. Худо урган хотинбоз, тенгқурлари унга «хатим қуръонга борганда ҳам аёллар даврасида ош емаса, кўнгли жойига тушмайди», деб ҳазиллашиб юришади. Эндигина ўттиз уч ёшга кирган бўлишига қарамай уч бора уйланди. Дарё бўйидаги балиқчи чолнинг уйда баъзан тонготар базмлар қуришади. Мазлумлар унинг ҳақида: «Ҳоким кўчангдан ўтса, қизингни худо урди», деган гапларни айтади. Мирзаҳамид баланд бўйли, қора тўридан келган, юзлари сергўшт, қош-кўзлари қоп-қора, кичкина қора мўйловчаси ўзига хўп ярашиб тушадиган кўркама йигит. Айниқса, ҳокимлик либосини кийиб, қўш от қўшилган коляскага ўтирганда савлати яна ҳам ортиб нақ шаҳзодаларга ўхшаб кетади. Кўча-кўйдан ўтиб қолганда, аёллар чачвон остидан мўраллашиб: «Худоё чақчайган кўзларингни хакка чўқисин», деб қўйишади.

Ғалати феъли бор унинг: амали ва бойлиги ўзидан андак юқори бўлган бир зотни кўриб қолса, ялаб-юлқаб нақ кучук боладек оёқлари остида ётиб олади. Ўзидан пастроқни кўрганда-чи, уни оёқлари остига олиб тамом бўлгунча эзгилайди, тенгларни эса менсимай ғурур-ифтихор билан муомала қилади. «Ҳокимнинг қамчисидан қон томмоғи даркор,—деб маслаҳат беради у бошқа бўлиш ҳокимларига,— авом бамисоли аравага қўшилган от—қамчиласанг, яхши тортади...»

Мирзаҳамид Ҳамдамбойнинг маслаҳату кўрсатмаси билан солиғу ҳар хил тўловларни икки баробар кўпайтириб юборган. Илгари кўча солиғи, ўтин пули, қалъа тўлови, тўрасийлов, навкарбоқар деган солиқлар бўлмасди, ҳаммасини шу икковлари ўйлаб чиқаришди.

Ҳокимни дарвозахона олдида кичик хотини, уч ойлик келинчак — ўн беш ёшли Офтоббиви кутиб олди. Эгнида ихчам тикилган банорас тўн, белини сиқиб, кўксини тўлдириб турган беқасам нимча, кўкси тўла оқ шода маржон, пешонасида тиллақош, шу туришида у қиза

лоқлар ясаган қўғирчоққа жуда ҳам ўхшаб кетарди. Келинчак тилиа узуклар тўла қўлчаларини кўксига қўйиб, боши ерга етгунча таъзим қилди.

— Хуш кўрдик, яхши келинғизми, тўрам.

— Тушлик тайёрни? — келинчакнинг ёнидан бепарво ўтатуриб сўради ҳоким.

— Сизга атаб ош дамладим, бегим. — бошини кўтарди келинчак. — Узим дамладим.

— Бундан буён ўчоқ бошига борма, — ҳокимона бир оҳангда деди Мирзаҳамид, — чўриларни ишлатишни ўрган, уқдингми?

— Хўп бўлади, бегим.

— Айт, менга мусаллас беришсин.

— Ҳозир айтаман, бегим.

Мирзаҳамид русча усулда ойнаравонли қилиб шу келин тушиши муносабати билан яқингинада солинган уйга кириб, ҳокимлик либосини ечди. Бозиллаб турган танчага ўтириб, кўксини оловга берди. Офтоббиви сирланган сопол кўзачада мусаллас кўтариб кирди.

— Узим олиб кела қолдим, бегим.

— Яхши қилибсан, ўтир ёнимга. Бугун бошқачароқсан, тўзалсан! — позланиб турган келинчакни қўлидан тортиб бағрига олди Мирзаҳамид, — иш кўп... чарчадим...

— Вой, сиздек паҳлавон йигит ҳам чарчайдими? — чиройли терилган ингичка қошларини кериб, хумор кўзларини сузиб, ишвали бир оҳангда деди келинчак.

— Полвоига ҳам жон керак, шириним!

Худди шу пайтда кўча дарвоза ёнига уч отлик миршаб келиб тўхтади. Бири ташқарида қолиб, отларни ушлаб турди. Иккинчи жадал юриб, дастёр боладан ҳоким қайси уйда ўтирганлигини сўраб билди-ю, тўппа-тўғри унинг ҳузурига қараб йўл олди. Мирзаҳамид иштоб билан кириб келаётган меҳмонларни дераза орқали кўриб турганди. Иссиқ бағрида мойдек эриб, эркаланиб ўтирган Офтоббивиба:

— Сен чиқ, пошшолликдан чопар келяпти! — деди қалби тўла ғурур билан. Сўнг иргиб ўрнидан турди-да, зарбоф тўнини кийиб, дуругавҳарлар қадалган оқ шоҳи салласини бошига қўндирди. Ҳокимларга хос виқору салобат билан битта-битта босиб азиз меҳмонларнинг иштиқболига юрди. Миршаблардан бири эшик олдида қолиб, иккинчиси ичкарига кирди:

— Қўлингни кўтар, итвачча!

— Намозбек!! — тиззалари даг-даг қалтираб кетди ҳокимнинг, ассалому алайкум, хуш кўрдик!

— Орқанга ўғирил! — буюрди Намоз, — Бошингни деворга қўйиб тур, итвачча! Қани, мана энди бир куч синашиб кўрайлик-чи! Қўли орқасига боғланган бандиларнинг юзига қамчи тортишни кўрсатиб қўяман сенга...

Ҳозиргина келинчакнинг олдида ўзини алпомнидек паҳлавон сезиб турган Мирзаҳамид тили калимага келмай, чулдираб қолди. Намоз ёнидаги тўппончасини тортиб олгандан кейин эса, оёқ-қўли дирдир титраб, ўзини йўқотгудек бир кўйга тушди. Умрида биринчи марта бўлса керак, худо эсига тушиб, сўзларини пойма-пой айтиб, калима ўғира бошлади.

— Қани, менга айт-чи, газабли бир овоз билан деди Намоз.

— Намозбек, азиз меҳмоним бўлинг...

— Айт-чи, ўша кун қайси гуноҳим учун мени қамчилдинг? Юзимдаги яраларни кўряцсанми? Нега мени от ўгриси қилдинг! Бойнинг ўзи ўгрику, ўзинг бориб турган ўгрисан-ку, қассобнинг қизини ўғирлаб, дарё бўйида булгаган сенмасмидинг? Гапир! Нега мени

урдинг? Зўр бўлсанг, кел, энди ҳалол туриб йигитчасига муштлашамиз. Ур, ур деяпман! Қўрқясанми? Ҳокимлик либосини кийиб коляскада ўтирганингда, ўзингни Рустамдек ҳисоблайсан-ку! Нега энди сувга тушган кучук боладек дир-дир қалтираяпсан. Ур деяпман!..

Намоз ранги-қути ўчиб турган ҳокимнинг кўксидан қаттиқ итариб юборди. Намоз уни қарши ҳужумга ўтар деб ўйлаган эди. Йўқ, ҳоким орқаси билан деворга суянганча жим тураверди. «Ғурури йўқ, пасткаш!» фикридан ўтди Намознинг.

— Йўқсиллардан олган тилхатларинг қани?— худди ҳокимнинг ўлими ҳақидаги ҳукми ўқигандек бир оҳангда деди Намоз.

— Ҳозир, ўзим олиб бераман, майлими?

— Тез бўл!

— Қарздорлар дафтарини ҳамми?

— Ҳаммасини ол!

— Оббо Намозбоей... Лекин, худо ҳаққи, сиз билан дўстлашиб оламан, деб юриб эдим, мана, сизга атаб бир халта танга йиғиб қўйибман, бева-бечораларга улашинг. Худо ҳаққи, келмасангиз ўзим улашган бўлардим.

Намоз оқ сурп халтачадаги тангалар билан бир даста тилхатлару қарздорлар дафтарини эшик орқасида пойлоқда турган жўрасига ташлади.

— Ҳоким, юзимдаги ярани унутмайсан-а?

— Энди... Намозбек, узр!

— Ўша қамчини эҳтиёт қилиб қўй, уқдингни! Ҳали орамиз очиқ бўлганича йўқ. Мен бировни калтагини еб, индамай, кетадиганлардан эмасман. Қимнинг олдида урган бўлсанг, ўшаларнинг олдида ҳалол муштлашамиз. Енгсанг, бошимни ол, розиман.

— Ҳаммаси бой бувадан чиққан эди.— ўзини оқлай бошлади Мирзаҳамид,— ўшанинг гапига кириб...

Намоз тутақиб кетди, бой бува қаршисида кучук боладек жилпанглаб, қўл-оёқларини баробар ялаб юрган ҳоким энди унинг орқасидан ёмонлашга тушди. Ана шу нарса Намозни баттар тутақтириб юборди. «Пасткаш!» Яшин тезлигида фикридан ўтди унинг.

Бўлис ҳокими нимадир демоқчи бўлиб, оғзини очган эди, оғзи очилганча қолди. Қулоғи остига келиб тушган муштмиди, гурзимиди, ҳар қалай оғир бир зарб уни ерга кулатди. Кейин нима бўлганини билолмади. Офтоббиви чинни лаганда буғи кўтарилиб турган сўргўшт палов кўтариб кирганда, паҳлавони ерда чўзилиб ётар, оғзидан қон келмоқда эди.

— Вой худойим!— ув тортиб юборди келинчак.

Худди шу пайтда Намоз қозихона маҳкамасига кириб бораётган эди. Икки қўлига баробар тўппонча олиб, навбат кутаётганларга ўқталди:

— Ёт, ҳамманг!

Кишилар худди намоз ўқимоқчи бўлгандек бошларини саждага қўйиб жим бўлишди. Намоз шошилиб ичкарига, бундан бир неча кун муқаддам арз-дод билан келиб, додини айтолмай, қонига ташна бўлган катта хонага ўтди. Қозикалон ўзининг хос ўрнида кимхоб кўрпача устида, Мирза Қобил сал қуйироқда, иккови ҳам тайқарида нима бўл-япти экан, деб эшик томон бўйинларини хиёл чўзиб туришарди. Намозга кўзлари тушиши билан шу ҳолида бўйинларини ташқарига чўзганча тарракдек қотиб қолишди.

— Хўш, Мирза, арзгўйларни талашни давом эттираяпсанми?— пешонасига тўппончанинг оғзини қадаб сўради Намоз.

— Худо шоҳид... мен...

— Бугун қанча олдинг?

— Бор-йўғи шу, мана...— Мирза Қобил чўнтақларини кавлаб ҳаменини чиқара бошлади.

Намоз бизнинг жонимизни олгани эмас, балки пул учун кирган экан, деб ўйлаб, рангига оз-моз қон югурган қозикалон ҳам тўшак остини пайпаслаб, ҳаменини негадир ичкарироққа сура бошлади.

— Бўтам, бугун менга ҳеч нарса тушмади...

— Тўрам, мен сизнинг олдингизга илтимос билан келдим,— деди Намоз тўппончаларидан бирини ғилофга солаётиб.

— Хўш, бўтам,— икки қўлини баробар кўксига қўйди Қозикалон.

— Анави куни менга бир оят айтиб эдингиз.

— Хўш! Хўш?

— Элгимдин келгунча, деб бошланар эди.

— Ҳа-ҳа, бўтам, лекин, бу оят эмас. Ҳазрат Навоийнинг ҳикматларидур: «Элгимдун келгунча зolim тигин ушотиб, мазлум жароҳатиға интиқом малҳамин қўйдим». Сўраганингиз шумиди?

— Шуни бир қоғозга кўчириб берсангиз.

— Не учун даркор бўлиб қолди сизга бу, бўтам?

— Йигитларимга ёд олдирурман.

— Баракалла, баракалла, бўтам... Сиз бамисоли Гўрўғлибексиз. Лекин шунинг учун тўппонча ўқталиб, юрагимни ўйнатишингиз шартмиди, бўтам?

— Сизлардан тўппончасиз бир нарса ундириб бўлмайди, тўрам.

— Дарвоқе...

Намоз чиқиб кетгач, қозикалон билан Мирза Қобил ўртага ташланган тангаларга йигитлар тегмаганини кўриб ҳайрат ичида бир-бирларига қараб елка қисиб олишди.

XIII боб

Ташвишли тунлар

Намоз Пиримқул ўғли ўзининг беш қасоскор йигити билан Даҳбет бўлиси қишлоқларини тарк этиб, Эшимоқсоқ, Челақ, Норпай бўлислари тарафларда иш кўра бошлади. Ун беш кун давомида ман-ман деган олти бойнинг темир сандиқларида ётган бойликларини тортиб олиб, гузарларга, бозоржойларга чиқариб сочиб ташлади. Шу кунлар давомида осмондан танга ёғилиб тургандай бўлди. Чойхоналарда, гап-гаштак ейиладиган мехмонхоналарда, масжидларда — қаердаки кишилар тўпланиши мумкин бўлса, ўша ерда миш-мишу, афсоналар тўқиш ҳам тўхтамади.

Бир гузарга борсангиз: «Қандини урсин, Намозбой!.. Бойларни додини беряпти-ку, азамат!.. Хайрият, сен билан менга ўхшаганларнинг ёнини оладиганлар ҳам бор бу дунёда», деган гапларни айтишса, бошқа бир гузарда: «Намозбойга ўқ ўтмас эмиш, э, тавба, қилич ҳам чопмас эмиш! Гўрўғлибек Намоз қиёфасида пайдо бўлган эмиш!.. Намозбой дуои афсун ўқиса, кўздан ғойиб бўлиб қолар эмиш!» деб ҳар хил афсоналар тўқиб, тахминлар айтишади.

Ҳамдамбойнинг хонадони қора либос кийиб, мотам тутарди. Бегойим қаттиқ қўрққан экан, кўрпа-тўшак қилиб ётиб олди. Бойнинг ўзи таёқ зарбидан бўйни шишиб, бир ҳафтагача кўчага чиқолмади. Туғилгандан буён ҳамиша ўзгаларнинг эъзозу икромидида юрган иззатлаб бу хонадоннинг каттаю кичиги ялангоёқларнинг бебошлигига ҳеч тоқат қилишолмасди. «Тавба,— дерди бой бетоқат бўлиб,— ит яла-

гимни ялашга зор бўлиб юрган гадоёлардан калтак еб ўтирсам-а! Шошмай туриглар ҳали. Пашшани эзгандек эзгилаб ташлайман ҳаммангни...»

Бўлис ҳокими ҳузурида шошилишч кенгаш ўтказилди. Намознинг йигитларига қарши учта кўролли отряд тузиш ҳақида келишиб олдилар. Мирзаҳамид ўзининг ўн тўрт навқарига бош бўлиб Даҳбет атрофида пойлоқчилик қилади. Ҳамдамбойнинг ўғиллари ва уруғларидан ташкил топган отрядга бойнинг катта ўғли Замонбек етакчилик қилиб, қишлоқ оралаб, қасоскорларнинг изини ахтаради. Учинчи отряд форма кийган қизил шапкали миршаблардан тузилди.

— Уч кун муҳлат,— деди миршабхона бошлиғи Михаил Грибнюк тўра,— уч кун ичида қопқонга тушириб бераман у лайчани!

Отрядлар ўн беш кундан буён ҳамма ёқни ков-ков қилиб юришибди.

Ҳокимга алам қилаётган жойи шундаки, Намоз уни ўз уйида калтаклаб кетди, калтаклаганда ҳам оғриги бир умрга босилмайдиган қилиб калтаклади. Мирзаҳамид уч кунгача тобим келишмай турибди деб ташқарига чиқмай, иссиқ танчага бағрини бериб ётди.

Қалондимов одамларда иззат-нафс баланд бўлади. Булар, Одам-Ато билан Момо Ҳаводан ким тарқаган бўлса, ҳаммасидан ўзларини юқори ҳисоблашади. Ўзгаларга озор бериш бундай кишиларнинг руҳиятига озиқ бўлади, ором олишади, устунлигимнинг аломати ана шу золимлигимда намоен бўляпти, деб эзишни, хўрлашни, оёқ ости қилишни ўзларининг касбу машғулотига айлантириб юборишади. Бундайларнинг мушугини пишт деб бўлмайди, нақ ловиллаб ёниб кетишади. Мирзаҳамид ана шундай ғурури баланд ҳокимлардан эди. Ўз уйида калтакланиши уни адои-тамом қилиб қўйди. Бугун уни оёққа турғизиб юборган нарса ҳам унинг ҳақоратланган ғурури, топталган ҳамияти бўлди. «Уч оламан,— дер эди у маҳкамага йўл оларкан,— терингга сомон тикмасам сен Намозни, отимни бошқа қўяман...» Маҳкамага чиқиб, Грибнюк тўра билан Замонбекка алоҳида-алоҳида чопар юборди, йигитларини олиб дарҳол ҳузурига етиб келишсин, деб буурди.

Орадан бир чой дамлам фурсат ўтмасдан отасига ўхшаб қотма, дароз, юзи катта буруну иккита чақчайиб турган кўздан иборат Замонбек, юрғанда ерни ларзага келтириб юборадиган Грибнюк тўралар етиб келишиб, ҳокимнинг қаршисига, сал қуйироққа ўтиришди.

— Хўш, Замонбек,— сўради дарғазаб ҳоким,— бирон янгилик борми?

Замонбек шошмасдан ўрнидан турди.

— Янгилик шуки, ҳоким жаноблари, биз қароқчиларни Даҳбет бўлиси қишлоқларидан бутунлай қувиб чиқардик.

— Қувиб чиқардиларингми ёки ўзлари кетиб қолишибдими?

— Қувиб чиқардик. Бундан тўрт кун олдин биз уларни Хартанг қишлоғида қуршовга олдик...

— Ёлгон,— ўша куни Намоздан еган калтаги эсига тушиб, чаккаси ловиллаб кетган ҳоким бир қўзғалиб қўйди,— ишонмайман бу гапингизга!

— Эҳтимол,— хийла шаштидан тушиб деди Замонбек,— Ҳар қалай, биз ўша куни анча отлиқларни қувдик...

— Хўш, Михаил тўра жаноблари, сиз нима дейсиз?— миршабхона нозирага юзланди ҳоким.— Уч кунда тутиб келтирмоқчи эдингиз?

Ҳокимнинг пичинг аралаш сўзлаши Михаил тўрага ёқмади, у ҳокимга тобе эмас, полиция департаментига бўйсунди. «Сен катта бўлсанг, мен сендан ҳам каттароқман,— кўнглидан ўтди Михаил тўранинг,— ундан кейин, сенлар ўз қилмишингга яраша калтак еясанлар, менга деса бундан баттар бўлмайсанларми...»

— Лекин, — муштига бир йўталиб олди Михаил тўра, — ўзлари ҳам шунга ўхшашроқ бир ваъда берувчилар шекилли?

— Бу баттол биз ўйлагандан кўра ҳам қувроққа ўхшайди, — кулгиси йўқ бўлса ҳам базўр жилмайди ҳоким, — айтолмайсизми, Намоз ҳозир қаерда бўлиши мумкин?

— Тахминимча, у ҳозир Эшимоқсоқ чуллариди беркиниб ётибди. — Нега шундай деб ўйлайсиз?

— Чунки улар куни кеча Деварак бўлиси ҳокимини босиб ўласи қилиб уришибди. Бу воқеа тонг отарга яқин юз берган. Қароқчилар кундузи йўл босмасликларини ҳисобга олсак, демак, улар шу Деварак атрофидаги қамишзорларга беркинишган.

— Тахминингизда жон бор, — бош силкитиб тасдиқлади ҳоким, — Хўш, яна нималар айтасиз бизга?

— Намоз тўдасига алоқадор кишиларнинг олтитасини ҳибсга олдим. Яна полиция департаментининг кўрсатмасига биноан баъзи бир чораларни ҳам кўриб қўйдим. Бунга ўзингизга алоҳида айтаман.

Марғилонтепалик Қенжа қора икки-уч йилдан буён Михаил тўра жанобларига яширин ахборотлар келтириб туради. Нияти — миршабхонага ишга ўтиш Михаил тўра унга, бир-икки йил синовдан сўнг сени албатта участкавой қилиб вазифага оламан, деб ваъда ҳам бериб қўйган. Кеча Михаил тўра жаноблари уни ҳам келтириб авахтага ташлади. Бойларни сўк, ҳокимларни ёмонла, шу йўл билан маҳбусларга сирдош бўлиб ол, деб тайинлади унга. «Ўзингизга алоҳида айтаман», деганда Михаил тўра ана шуни назарда тутган эди.

— Маҳбуслардан бир-иккисини сўроқ қиласизми? — худди сандиқдаги бисотини кўз-кўз қилмоқчи бўлган келинчақдек яноқлари ёниб, кўзлари нурланиб сўради Михаил тўра.

— Агар лозим кўрсангиз, — негадир кафтларини бир-бирига ишқаб қўйди ҳоким.

Қобил деганлари Сибирдан қочган, — деди миршабхона ноziри.

— Сибирдан?! — чиройли қошлари керилиб кетди ҳокимнинг.

— Ҳа, Тархон ўлкасидан қочган.

— Опкелинг ўшани буёққа!

Худди шу пайтда маҳқамага бошяланг, ёқавайрон бир йигит югуриб кириб, ўзини ҳокимнинг оёғи остига ташлади:

— Бир қошиқ қонимдан кечинг, ҳоким жаноблари!

— Нима гап! — Мирзаҳамид жирканганнамо оёқларини тортиб олди.

— Қайнотангиз Шариф баззознинг уйини босдилар! — йиғлаб юборди хабарчи.

— Ким босади?! — сакраб ўрнидан туриб кетди Мирзаҳамид.

— Қароқчилар!

— Намозми?

— Худди шундай жаноблари! — шум хабарни келтирган йигит ўрнидан туриб, кўксини йиртиб йиғлашга тушди. — Йигирма чоғли отлиқ қўрғонни қуршаб, Баззоз бобомни дарахтга боғлаб, устиларидан совуқ сув қуймоқдалар.

— Отланинг! — бақириб юборди ҳоким, — Замонбек, сиз Шаҳоб гузари томондан борасиз, Михаил тўра жаноблари, сиз Ойнақўрғон гузаридан айланиб ўтасиз. Мен йигитларим билан Мазанг гузар тарафдан бораман, токи ҳамма йўлни тўсиб борайлик, бирорта ҳам итвачча қочиб қутулолмасин! Коляскани келтиринг! — бақирганча ҳовлига югурди Мирзаҳамид, — Жиянбек, сен авахтахонада қоровулда турган йигитларингни олиб, Самарқанд йўлини тўс! От! Чоп, биттасини ҳам тирик ўтказма!..

Кўз юмиб-очгунча атроф бўм-бўш бўлиб қолди. Қўлига милтиқ

ушлаши, отга минини мумкин бўлган эркак зоти борки, қамалда қолган Шариф баззозни қутқариш учун урхо-ур, сурхо-сур қилишиб, кўчалардан селдек оқишиб ўша ёққа кетишди.

Худди шу пайтда Деҳқонгузар тарафдан олти отлиқ қийғир қушдек учиб кела бошлади. Ҳокимлик маҳкамаси остидаги авахтахона олдида отлардан тап-тап тушиб, бири чўқмор билан, бошқаси оғир болта билан ёнғоқ дарахтидан пишиқ ишланган зил-замбил эшикни порасига қилиб синадира бошладилар.

— Намоз!— қоронғи хонада ётган Қобил қувончдан қичқириб юборди, — дўстим, халоскорим!

— Тез чиқинлар!— буюрди Намоз. — Отларга мингашинлар.

Кечадан буён қўл-оёғи ечилмай захда думалаб ётган Кенжа қорани Намознинг ўзи болани қўлтиқлагандай қўлтиқлаб чиқдию олдига ўтказиб, отига қамчи босди.

— Сабр қил, Кенжавой, сабр қил укам, эсон-омон даштга бориб олайлик, қўлларингдаги кишани тишларини билан узиб ташлайман!

Олти отлиқ халос этилган маҳбусларни орқаларига мингаштириб Қангли, Бўгажил тарафларга қараб от суриб кетдилар. Шиддат билан ким ўзарга от қўйиб бораётган Мирзаҳамиднинг навкарлари Шариф баззоз кўрғонини тўрт томондан қуршовга олишди. Мирзаҳамид қочишга тўғри келиб қолса, шошилиб қолмай деб коляскадан тушмади. Тўппончасидан осмонга қараб икки бора ўқ узди.

— Таслим бўл — деб қичқирди сўнг ярим очиқ турган дарвозахонага қараб, — бўлмаса, ҳаммангни қириб ташлайман.

Шариф баззоз кечки намозга таҳорат олаётган эди. Ногаҳоний шовқин-сурону ўқлар овозидан қўрқиб кетганидан яланғоч орқаси билан ерга ўтириб қолди. Чўзилиб ётишнинг пайти эмаслигига ақли стиб, пийиллаб ўрнидан турди-да, боғичини бойлагани тоқати чидамай, чап қўли билан иштонини кўтариб, уйга қараб югурди. Деворда осиглиқ турган қўшотарини олиб вараңлатиб кетма-кет ўқ бўшата бошлади.

Беш-ўн дақиқалар чамаси давом этган палла-партиш отишмадан сўнг, ниҳоят, паналаб, пусиб қайнотаси қамалган уй ёнига келиб олган ҳоким тақлиф қилди:

— Намоз, отишимани тўхтат, таслим бўл!

Куёвининг овозини таниб, Шариф баззознинг рангига сая қон югурди. Ҳалигача оёғида ўралашиб турган оқ сури иштонининг боғичини бойларкан:

— Мирзаҳамид, бу менман!— деди негадир йнгламсираб.

— Намоз қочдингми?— ўрнидан ғоз туриб сўради Мирзаҳамид.

— Ҳеч қандай Намозни кўрганим йўқ, тушунтира бошлади қайнотаси, — сизларни Намоз гумон қилиб милтиқни мен отаётган эдим.

— Нима-нима?!— аччиғи чиқиб деди Мирзаҳамид. — Тагин у босқинчини яшириб қўйган бўлманг?

— Намозин беркитган бўлсам, каломуллои шариф урсин, куёв!

— Ҳозиргина бизга Намоз босди дейишди-ку?

— Худога шукур, сиздан бошқа ҳеч ким менинг хонадонимни оёқ ости қилгани йўқ, куёв...

Бўлис ҳокими мулзам бўлиб, орқага қайтаркан аламиндан йнглагудек бир аҳволда эди. Маҳбуслар қочганини эшитиб ич-ичидан қалтироқ турди-ю, ўзинга ўзи хушук кўриниб кетди. Ўзини ожизу потавондек сеза бошлади, аммо, унинг табиатига ёт бўлган бу руҳий ҳолат бирикки дақиқадан кейин тарқалдию ўрнини қасоскор, бешафқат, ёвузона бир туйғу эгаллади.

— Орқамдан от қўйинлар!— деб буюрди навкарларига. — У қоққонни ушламагунча орқага қайтиш йўқ энди.

Уша куни Жарқишлоқ фуқаросининг бошига кўз кўрмаган, қулоқ эшитмаган бир фалокат тушди. Бўлис ҳокими қишлоқ ўртасидаги кенг ялангликка етти ёшдан етмиш ёшгача бўлган жамики кишиларни тўплаб:

— Намоз қаердалигини айтасизлар!— дея боши узра қамчи силкитди.

Ҳокимнинг милтиқ ўқталган, қилич яланғочлаган қирқ беш йигити ярим тунгача аҳолини қўйиб юбормади. Совуқда дилдирашиб, ушлаб ўтирди. Тунги изгирин бадан-баданан ўтиб кетган Жавлонқул:

— Навбат бизга ҳам келиб қолар!— дея кўксига тушиб турган соқолини силаб-силаб қўяр эди.

XIV боб

Милтиқ савдоси

Ҳайит билан Тўхташнинг келиши дунёдан яккаю ёлғиз ўтиб бораётган табибнинг қалбидаги ҳувиллаб ётган бўшлиқни тўлдиргандай бўлди. Бирининг ярасини, бошқасининг бод касалини тузатиб, икковини ҳам оёққа турғазиб олди. Яхши кийинтириб, ўзи дарс берадиган синфхонага олиб бориб, рус болалари билан ёнма-ён ўтқазиб, алифбе ўргата бошлади.

Қамгап, ҳамиша ўйчан юрадиган Ҳайит қувноқ, ҳазилкаш, маҳмадона Тўхташга қараганда қобилиятлироқ чиқиб қолди. «Первая книга»ни шариллатиб ўқияпти ҳозир. Эртаю кеч русча сўз ёдлашади. Сергей табиб ўзбекчалаб гап сўраса, булар ўрисчалаб жавоб қайтаришади.

Намозгар пайти эди. Ҳайит ҳовлида ўтин ёрар, тўхташ русча бир китобни ҳижжалаб ўқир эди. Башанг кийинган, малла сочли новча бир рус йигити ҳовлига кириб, Ҳайитга узоқ тикилиб қолди.

— Сергей қаерда?— сўради ўзбекчалаб.

— Урдакларга дон беряпти,— деди Ҳайит рус йигити ўзбекча гапирганига ҳайрон бўлиб.

— Тез чақир буёққа!

Хиёл ўтмай остонада Сергей табиб кўринди. Икковлари бир-бирларига ғалати-ғалати қараш қилиб, анчагача тик туриб қолишди.

— Худо ҳаққи, танимадим!— деб тўсатдан ёшига ва феълига ярашмайдиган жарангли бир овоз билан кулиб юборди Сергей табиб.

— Оббо, паҳлавон-ей, лекин бошлабсан! Кел, бир ачомлашиб олайлик, баракалла, баракалла!

— Бу ясама сочни Самарқанддан Қобил тайёрлатиб келди,— уй эгасига ахборот берди Намоз.

— Қобил деганинг ким ўзи?— қизиқсинди Сергей табиб.

— Мирзаҳамиднинг авахтаҳонасидан озод қилганман уни.

— Ҳа-ҳа, бўлди, эсладим. Сибирдан қочган йигит.

— Йўқ,— эътироз билдирди Намоз,— Сибирга етиб боришмаган экан.

— Ҳаммасига ишонаверма, эҳтиёт бўл. Қани, ўтирайлик. Баракалла. Лекин, анавиларни жа боплаяпсан-ку! Вой-бу, сен ҳазил-ҳазил билан Степан Разиннинг ўзи бўп кетдинг-ку. Бугун Ургутда фалончи бойни босибди дейишди, эртага Хатирчида мингбошини дарахтга боғлаб савалабди дейишади... лекин менга қара, ҳозиргина бир ваҳимали гап эшитдим, ростми?

— Қанақа гап эшитдингиз?

— Бугун эрталаб Даҳбет бозорини алғов-далғов қилиб юборибсан-ку! Михаил тўрани отини отган эмишсан?

— Отдим.

— Элликта навкарни жарга қулатган эмишсан?

— Ҳаммаси қуламовди шекилли?

— Капитан Олейниковнинг оёғи синибди. Ҳозиргина уникидан келдим... эҳтиёт бўл, терингга сомон тикади энди... Йўқ, ҳазиллашдим, кўрқма... лекин, азамат, баракалла, боплаяпсан!

— Э, Сергей амаки, боплаш қаёқда, олдиларига тушиб қочиб юрибман-ку!

— Йўқ,— енгил қарсак чалиб ўрнидан туриб кетди Сергей табиб,— боплаяпсан. Энг муҳими, фуқарода янги фикр, янги кайфият пайдо бўляпти, ўзига ишонч пайдо бўляпти... одамларнинг руҳи тушиб кетган эди, нажот кутарди-ю, лекин бу нажот худодан бўладими, бандасидан бўладими, билмасди. Тўғриси айтсам, Намозбой, сенинг халқинг нажотни худодан кутаётган эди, сен уларга худо юборган бир одамдек бўлиб кўриняпсан. Шунинг учун ҳам сен энди ўзингга эҳтиёт бўлишинг керак, эшитяпсанми, полвон? Сенг энди ўзингга эмас, уларга тегишлисан. Менга қара, бу ерга энди келмайман деб сўз берган эдинг-ку? Е малла сочингни кўз-кўз қилгани келдингми? Бунақа бачкана қаҳрамонликни кимга кераги бор.

— Бу охирги келишим.

— Охиргиси эмиш, юзинчи марта охиргиси деб сўз беришинг,— ўғлини уришгандек жеркиб-жеркиб сўзлай бошлади Сергей табиб,— хўш, умуман, аҳволлар қалай?

— Чатоқ,— деди Намоз хўрсиниб,— йигирма чоғли қуролсиз йигитни чумчуқ боласини қийғирдан олиб қочгандек чўлма-чўл олиб қочиб юрибман. Қуролланмасак бўлмайди, қирилиб кетамиз.

— Милтиқ масаласини ҳал қилиб қўйдим.

— Ростданми?— қувончдан кўзлари ёниб кетди Намознинг.

— Ҳозир, бир кишини чақираман,— ўрнидан тураётиб деди Сергей табиб,— кўрқма, ишончли одам, лекин, шартига кўнасан. Кейин ҳам сенга кўп ёрдами тегади, бир сўзли мужиклардан... ундан кейин, яна бир хушxabар бор, қайтаётганингда айтаман.

Орадан бир чой дамлам вақт ўтгач, хонага қора соқоли нақ кўксига тушиб турган, ўрта бўй, миқтидан келган, ўрта ёшли бир рус кишиси, кириб, бошидан шапкасини оларкан хиёл эгилиб салом берди. Бу ўша Сергей табиб киритиб юборган Биринчи май қишлоғининг оқсоқоли Николай Николаевич Бондаренко эди. У шошмасдан Намознинг қарши-сига ўтирди-да:

— Хўш, Пугачёв, ишлар қалай?— деб сўради.

— Мен Пугачёв эмасман,— деди Намоз алланечук ўнғайсизланиб.

— Менга қара, мен сени таниб турибман, Намозсан. Иванбойникида коляска минганингда кўриб юардим. Илтимос қиламан, мен билан гаплашганингда ичингдагини очиқчасига айтавер. Мен сотқин эмасман,— Бондаренко Намоз томонга хиёл эгилиб, гарчи хонада иккswларидан бошқа ҳеч ким бўлмаса ҳам, овозини пастлатиб давом этди,— мен ҳам ўша сен қарши курашмоқчи бўлган император олий ҳазратларининг душманман, ашаддий душманман!!

...Бизни бу ерга Рязандан қамчилаб ҳайдаб келишган. Отам билан онам мана шу атрофдаги ботқоқликлар ичида, чивинларга ем бўлиб, безгакка чалиниб ўлиб кетишди. Опам ҳам ўлган... Менинг ҳам қасосим бор ўша ит ёқа кўйлак кийган олифталарда! Уйимда пошшоликнинг йигирма олтига милтиғи сақланяпти. Ерли халқ ғалаён кўтарса, мужикларга тарақатасан деб келтириб қўйишган. Ана шуларни сотаман, оласанми?

— Оламан.

— Хўш, қанчадан берасан?

— Қанчадан десангиз, шунчадан.

— Ҳар бир милтиққа тўрт минг тангадан берасан, юзтадан ўқи ҳам бор.

— Вой-бў, шунча пулни қаердан топаман?

— Топасан, бошқа иложинг йўқ, Пугачёв!— давом этди кулиб Бондаренко.— Бўлмаса йигитларинг қирилиб кетади. Паншаха билан урушадиган замонлар ўтиб кетган... пулни қачон келтирасан?

— Хоҳлаган найтингизда.

— Яхши. Пулни бир ҳафта олдин берасан. Мен уларни Самарқандгами, Ташкентгами жойлаб келаман. Ана ундан кейин кечаси келиб мени босасан.

— Босасан!?— ҳайрон бўлди Намоз.

— Ҳа, мен хабар берган куни кечаси келиб босасан-у, эр-хотин икковимизнинг қўл-оёғимизни боғлаб, оғзимизга номига латта тиққан бўлиб, милтиқлар билан ўқни олиб чиқиб кетасан. Қўрқма, ҳаммаси жойида бўлади. Секин қулоғингга айтиб қўяй, бу гаплардан миршабхона нозири Михаил тўранинг ҳам хабари бор, пулниң ярмисини ўша еб тўймас олади, келишдикми?

— Раҳмат сизга,— ўзида йўқ хурсанд бўлиб деди Намоз,— сиз яхши одам экансиз.

— Мени мақтамай қўяқол. — ишни битган ҳисоблаб секин ўрнидан туриб, шапқасини бошига кия бошлади қишлоқ оқсоқоли,— хўш, пулни қачон келтирасан?

— Бугун кечаси оласиз.

— Бирон ёрдам керак бўлса, тортинма.

— Раҳмат, сиз бебаҳо одам экансиз.

— Бўни келма, Пугачёв.

(Давоми келгуси сонда)

Тошпўлат Ҳамид

ДОСТОН

1

Ясси тоғдан ошдию қуёш,
 Ботаётиб уфқ томонга
 Тарвуз карчин рангини наққош
 Каби чизди мовий осмонга.
 Алвон ранга бўялди уфқ,
 Қум тепалар товланди, хил-хил.
 Бўзтўрғайлар бошлади қўшиқ,
 Саксовуллар устида аҳил.
 Ёвшанларда уйғонди шамол,
 Чўл салқини сеп ёйди чунон.
 Қумтепада қўй боқиб хушқол
 Таёқ судраб юради бир чол.
 Қўкат иси таралар майин,
 Оромдадир қайбир жонивор.
 Завқи тошиб сира тинмайин
 Чўпон чалар найини такрор.
 Бархан узра жажжи улоқлар
 Диқирлашар хушвақт, қорни тўқ.
 Поёнсиздир яшил ўтлоқлар,
 Қизғалдоқлар — ловиллаган чўғ.
 Узоқ-яқин равшан кўринар,
 Ўрламоқда кўкка ой — сулув.
 Оқшом завқин куйлайди қўшлар,
 Қўнғизчалар учади ғув-ғув.
 Хаёл сурар танҳо Алишер,
 Жим қолганча бархан белида.
 Гўё сутга чайилгандай ер
 Ойнинг ёғиб турган селида.
 — Гуноҳқорми бу азиз тупроқ

Ундирмаса бағрида чаман?
 Асрларки ётади мудраб,
 Тошбақалар судралар яктаң.
 Қачонгача шўр пешона ер
 Қалтакесак, қуртларга макон?..—
 Хуноб бўлар ўйлаб Алишер,
 Топмоқ бўлар бу дардга дармон.
 Яна хаёл...

Жонланади боғ,
 Раста-раста атир гуллари.
 Ҳаяжонда, кайфияти чоғ,
 Полиз, боғча, ўнгу сўллари...
 Назарида чўпкреслода,
 Роҳатланиб шу дам Алишер
 Ойсифатин қўлин ушлаб дер:
 — Гулоб беринг менга, нозанин,
 Севишингиз бўлса агар чин...

2

Ой бекинди булут қаърига,
 Қоронгулик, мудрамоқда ер.
 Бирдан чўчиб келар ўзига
 Хаёл асир этган Алишер.
 Ойсифати йўқдир ёнида,
 Боғу чаман қайда?
 Бархан... Чўл...
 Эзгу умид кезар танида,
 Хувиллаган чўлдир ўнгу сўл.
 Атиргулдай яшнаб кўринган
 Қизилтепа чўлида ёвшан.

Шабнам — реза тер бўлиб инган
Гулоб қайда?

Қақраб қолган лаб...
Водовозда келтирилса сув,
Ичиш учун челақ-челақлаб
Тақсимланар...

Тирикчилик шу!

□

Борлиқ кетар уйқуга аста,
Сукунатда, ором олар чўл.
Алишербек одимлар пастга,
Палатага бошлар сўқмоқ йўл.
— Қайда эдинг, эй хаёлпараст,
Ухлаб бўлмас сенинг дастингдан!
— Қўй, Ойсифат ишқи билан маст,
Юраверсин Болта қасдига!
— Елғиз ўзим барханга чиқиб,
Хаёл сурдим тикилиб ойга
Ойсифатни кўриш, э, қайда...
Тил тегизма сен Болтавойга!
«Пиқ-пиқ» кулар тўшакда биров,
Ағдарилар Болта сўкиниб.
Узр сўраб Алишер дарров
Тўшагига кирар ечиниб.
Тун ҳукмрон чўлу далада,
Ором олар чўпон, қўзи, қўй.
Ухлаб ётар бутун палата,
Сокин тортган вагонетка — уй.
Қум тепалар туташган ерда
Фарҳодларга бас келгучи, зўр
Соқчидайин гўё чўл-қирга
Мағрур турар экскаватор.

3

Умид билан ота-онаси
Алишер, деб уни аташди.
Лекин шоир чиқмади ундан,
Бу борада улар адашди.
Болаликдан эргашди унга
Шоирона ажиб ўй-хаёл.
Хаёл суриб ўтарди кунлар,
Ортиқча гап келарди малол.
Унингчини битирди ўғлон,
Езолмади бирон мисра шеър.
Хунар деса берар эди жон
Ёшлигидан асли Алишер.
ГПТУнинг қучоғида шод
Ўқиш билан ўтарди кунлар,
Устозлардан мамнун умрбод,
Чертёжларда қолди кўп-тунлар.

Ўқиш битди...

Зўр шодиёна,
Ҳамма олди қўлга аттестат.
Собир келди шоша, қувона,
Бир қовозда кичкина рўйхат:
Антон Рубцов, Фозил, Алишер...
(Номлар қатор, ўн икки киши).
Ўқиб берди Собир бирма-бир,
Барисининг «5» эмиш иши.
Маликчўлни обод этишга
Ажратилмиш ўн икки ўғлон.
Йигитларни олиб кетишга
Келган эмиш мастер — каттакон.
Уша мастер эди Болтавой,
Бурнин учи қизил, пакана.
Семиз, миқти, юзда йилт-йилт мой,
Ёши катта, гаплар бачкана:
— Ювиш керак бу катта бахтни,
Маош катта бизлар томонда.
Чайнасангда бир тишлам яхна,
«Оқ»дан отсанг роҳати жон-да!
Унинг гапин бўлди Алишер:
— Ишдан келинг, уста, ҳа, ишдан.
Сиз бўсангиз, тоза қизиқ-ку,
Бошладингиз ичиш, ейишдан!..
Терс қаради шу дам Болтавой,
Кўтарилди зўр кулги бирдан
Пушмон бўлиб, мулзам ҳойнаҳой,
Зўрга деди: «Ўлдирдинг, жиян!»

4

Ажиб бир замон бу: мия — глобус,
Ўзига сигдирар бутун жаҳонни.
Не бир ахборотлар тарқалар зумда
Оламдан хабардор этиб инсонни.
Алишер барханда чалқанча ётиб
Газета ўқийди: фактлар, рақамлар...
Ёзипти, кечаги муҳбир ўхшатиб,
Хабарда ўзию, таниш одамлар:
«Бу каналда лим-лим оқар дўстлик
тўлқини,
Уралмашдан келиб турар техника
қатор.
Ҳар юракда шуъла сочар дўстлик
ёлқини —
Рус, украин, қорақалпоқ, белорус,
татар...
Дўстлик қўли сенга етди кўҳна
Маликчўл,
Билки, бағринг яшнаб кетар,
топарсан
мурод.

Миллатларни санаб чиқсак, йигирмадан
 мўл,
 Кучоғингда қизлар — Ширин, йигитлар —
 Фарҳод.
 Доғистонлик Гаджибола мўйловин бураб
 Аскияга олиб қолар Телек — қозоқни.
 Кейин аста қош устига кепкасин суриб,
 Имлаб қўяр ундан олган вимпель —
 байроқни...
 Воганетка — кутубхона, бунда китоб мўл,
 Газеталар келтирилар ҳар куни тонгда.
 Уфқларга етгудайин узатилса қўл,
 Гармон чалиб ўйин тушар ёшлар бир
 ёнда.
 Қурилишнинг карповлари суришар
 шахмат,
 Давра қурар бир томонда доминочилар.
 Таом таъмин таратади кўчма ошхона,
 Томошадан олдин муздай пиво ичилар.
 Кеча келиб Қизилтепа ҳаваскорлари
 Шод этишди оромбахш куй, ўйинлар
 билан.
 Гўё чертиб қурувчилар юрак торларин,
 Улушларин қўшиб кетди ошсин деб план.
 Колхозлардан келиб турар мева,
 сабзавот,
 Музхонада муздай турар минерал
 сувлар.
 Маликчўлда бунёдкорлик, гуркирар
 ҳаёт,
 Куртак отиб очилмоқда истак,
 орзулар...

Туш пайти, учовлон қуришиб суҳбат,
 Муҳим бир жумбоқни этишарди ҳал.
 Марказком вакили — оқсоч, хуш қомат,
 Вазмин оҳанг билан сўзлар бир маҳал:
 — Асрлар қовжираб ётган бу тупроқ, —
 Аждодлар қадами теккан,
 мўътабар.
 Эртага кўрибсиз: бўлур кўркам боғ,
 Маликчўл ўрнида қурилар шаҳар.
 Хаёллар рўёбга чиққан аср бу,
 Мўъжиза яратиш мумкин ҳар ерда.
 Тўдакўл¹ Қизилқум қўлида кўзгу,
 Об-ҳаёт латофат бағишлар қирга.
 Қўйингки, Мирзачўл гапимга асос,
 Чўлларнинг Мирзаси бўлдику таслим!!!
 Қўриқда ғўзалар очилди қийғос,
 Тарихда бу ҳақда ким ўйлади, ким?!

¹ Тўдакўл — сув омбори.

Қўп йиллар нообод чўли Маликда
Гармсел, гирдибод билмади тиним.
Сув эмас, қум оқди оққан йўлидан,
Тарихда бул ҳақда ким ўйлади,

... Шундан бери оёқ узмас обком
ким?!
котиби,

Котиб зотан ирригатор, чўлга
кирди жон.
Шундан бери ўзгартириб сахро
отини,
Маликчўлга ҳужумини бошлади
инсон.»

5

Алишер газетни ўқиб бир лаҳза,
Мухбирга тасанно айтди дилида.
Қараса, ҳу ана, барханда — пастда,
Болтавой келарди, очғич қўлида.
Алишер ёнида тўхтади мағрур.
Сўз қотди: «Тирранча, менга қулоқ
ос,

Ойсифат бор ердан бир оз нари тур,
Билиб қўй, бўлмаса оламан қасос!»
Қовоғин осганча қайтди изига,
Алишер қўлида газета, қолди.
Чидарми гапирса севган қизига,
Алишер қалбига зилзила солди.

□

Ойсифат — ҳамшира қиз,
Ширинсухан, диловар.
Кўрган йингит чўкар тиз,
Шаҳло кўзли бир дилбар.
Ҳали мурғак дилида
Севги бўлмаган меҳмон.
Сочи тушар белига,
Болта ташлаб кўрди «дон».

□

Кун исиб, ёз ўтди, куз келди Малик саҳросига,
Тонгда дуч келди Алишер кўзлари шаҳлосига.
Умрининг гулгун саноғидан сира ўчмас бу тонг,
Айтди дил розини илк бор, ул — санам барносига.
Эскидан қолган муҳаббат тортди гирдоб домига,
Билмайин фарқ бўлди кўҳна севгининг дарёсига.
Ўтказур қатъий хаёлдан: унга мансуб Ойсифат,
Во ажаб, чулғанди боши ишқу рашк савдосига.
На ҳазил кор қилди охир, бўлди баттол душмани
Ким агар кўзин олайтса севгили маъвосига.
Тунлари қоқмайди мижжа, бошида юз минг хаёл,
Билмаганди учрашини севгининг ғавғосига.
Не таажжуб, йўқ жавоб, қаҳ-қаҳ отиб кулгай мудом,
Келмади юз охи доди, Ойсифат парвосига!..

6

Кунлар ўтиб кетди орадан,
Саксовуллар гуллаган чоғи.
Сузар эди аста мўралаб,
Қўкда ойнинг ярим ўроғи.
Ётоғида ёлғиз, аламдан

Пар ёстикни қўйиб бошига
Йиғлар эди Ойсифат ғамдан.
Комбинзони чўнтагида хат, —
Машинкада босилган — фироқ.
Ойсифатга ёрилган туҳмат:

«Алишер кўп беъмани, чатоқ,
Номингизни юради сотиб.
Тўплангудек бўлса тўрт ўртоқ,
Устингиздан кулишар қотиб.
Тил тегизар-иззатингизга,
Теккан эмиш иффагингизга...»

□

Кунлар ўтар, араз ҳукмрон,
Афсус, хатда йўқ бирор имзо.
Дийдалари бўлса ҳам гирён,
Қиз биларди, бу гаплар игво.
Кунлар ўтар, насослар тайёр,
Жайхун оқиб келади ўйнаб.
Уша кунни кутиб интизор
Юришади одамлар сўйлаб...
Бўзтўрғайлар сайрар чулдираб,
Булут ўзни урар уфққа.
Сўнгра, осмон бирдан гумбирлаб,
Найкамалак чиқади кўкка...
Қўзиқорин излар Алишер
Гул-чечаклар чўмилган чоғда.
Най чалинар, сархуш осмон, ер,
Ошиқ дили ўртанар доғда.

7

Одатига кўра чўпон чол
Най чаларди дилларни эзиб.
Узоқларга бу куйни шамол
Қанотида таратар эсиб.
Чол ёнида ғамгин Ойсифат,
Ўтирарди тиззасин қучиб.
Алишерни кўрдию шу пайт
Алланечук кўзгалди чўчиб.
Ҳазин наво тинди ниҳоят,
Таъсиридан тиниқ тортди дил.
Кекса чўпон ростлар экан қад,
У сезарди ўзини энгил.
Савол берди чолга Ойсифат:
— Сабабини айтинг, отахон,
Кун ботиши олдидан фақат
Най чаласиз нега ҳар замон?..
Шундай бўлди саволга жавоб:
— Айтар гапим тарихи узоқ,
Бу тепада най чалмоқ савоб.
Она қизим, ҳу сен, тугга боқ,
Ишқ маскани, у куйга муштоқ!..

□

...Қадим ўтган замонда,
Малик чўли томонда,
Бўлганди «Шаҳри вайрон»,
Тарихи катта достон.

Унда яшаб аждодлар,
Алплару паризодлар,
Даври-даврон сурганди,
Боғу роғлар қурганди.
Қирқ кечаю, қирқ кундуз,
Душман билан юзма-юз
Жанг қилган бунда эрлар,
Қонга бўялган қирлар.
Даҳшатли ўша дамлар,
Кўчиб кетган одамлар.
Бунда қолиб алп Малик,
Асли қизилтепалик,
Қолиб қанча азобга,
Йўлга қурган сардоба.
Томчи сув — оби ҳаёт
Келтиргану улуғ зот,
Йўловчилар ғамин еб,
Заҳмат чеккан умрбод.
Нураган кўҳна девор
Уша тарихдан ёдгор,
Бузилмай қолган, тавба,
Уша эски сардоба...
Бу — бир замон тарихи,
«Шаҳри вайрон» тарихи!

8

Чолга бўлди имо кифоя,
Туг ҳақида қилди
ҳикоя:

□

Олимхон замонида,
Ванғози туманида
Яшаркан Миразим бой,
Мол-дунёси бирталай.
Қизлари экан барно,
Ўртанча қизи Раъно
Мисли паризод экан,
Қомати шамшод экан.
Лим-лим тўлиб ишқ жоми,
Севибди бир чўпонни.
Ун тўққиз яшар ўғлон
Афсус эди бемакон.
Афсона эмас бу — чин,
Бўлиб Фарҳоду Ширин
Юришганди икки ёш
Бир кун сир бўлди фош.
Миразим бой ўша кун
Чўпонни атаб мажнун
Гап тарқатди қишлоққа,
Кишан солди оёққа...
Хабар етди Раънога,
Уша сулув барнога.
Ой шам еган кечаси,
Қўлида тугунчаси

Ҳамдард чўпон ёнида,
 Етди шу биёбонга.
 Бой воқиф бўлиб сирдан
 Пичоқ тортиб шу қирда
 Кесди қизининг бошин,
 Ботди севги қуёши...
 Қон тўкилди, қон қутлуғ,
 Белбоғини қилиб туғ
 Чўпон илди таёққа...
 Мотам чўкди ҳар ёққа...
 Шундан ҳар бир чўпонга
 Ёки йўлдан ўтганга
 Бу тепа зиёратгоҳ,
 Най ҳам йиғлаб, тортар оҳ!

□

Ойсифат ва Алишер
 Туришар ҳайратда, лол,
 «Неларни кўрмаган ер,»—
 Дея, суришар хаёл.
 Сўнгра аста турдилар,
 Раҳмат дея чўпонга
 Канал сари юрдилар.

9

Қизилқумда бўлди зилзила,
 Ер силкинди ҳаддидан ошиб.
 Чўнг насослар тебранди филдай,
 Бироқ ҳеч ким қолмади шошиб.
 Чўпонларнинг итлари ҳурди,
 «Саккиз бал» деб қилишди эълон.
 Ташқарига ўзини урди
 Кўп одамлар сақлаш учун жон.
 Ойсифатни излаб Алишер
 Палатага тез келган эди,
 Одатига кўра чизиб ер
 Алишерга у бундай деди:
 «Ер силкинди, мен сизни ўйлаб,
 Қўрқиб кетиб, олдим хавотир.
 Сиз бўлсангиз юрибсиз ўйнаб,
 Зилзиладан қўрқмаган ботир!»
 Кўл ушлашиб икковлон қувноқ
 Йўл олдилар канал томонга.
 Болта ўтди осганча қовоқ,
 Калби тўла рашку, ҳижронга.

□

Бир ирмоқ сув — бир дунё қувонч,
 Агрегатлар сув бермоққа шай.
 Сув келади, комилдир ишонч,
 Шер билаклар ишлашар тинмай.
 Қозон-қозон ош дамлаб келар

Яқин ора колхоздан чоллар.
 Муздеккина шабада елар,
 Экилмоқда токлар, ниҳоллар.
 Ҳашаматли катлаван ичра
 Темир-бетон ётқизилган кун,
 Ишдан кейин, яқинроқ кечга
 Қўлида бир кичкина тугун,
 Алишерни йўлда тўхтатиб,
 Қизиқ савол берди Ойсифат:
 — Учратаркан... аста ўхшатиб...
 Савол берсам, берсангиз рухсат?..
 — Марҳамат!
 — Ҳа, келмасин малол.
 — Сўранг, сўранг, майли,
 бемалол!
 — Танланг, қани, БАМми, ё
 КамАЗ...

Борми сизда боришга ҳавас?
 — Майли, майли борайлик бирга!
 Мен атиргул экиб бу ерга,
 Сизга атаб ўзмоқчи эдим,
 Гулдан гулоб сузмоқчи эдим!..
 Қаҳ-қаҳ отиб гўё ёш бола,
 Қиз сезирмай бўлганин вола,
 Утиб кетди тугуни қўлда...
 Йигит қолди энтикиб йўлда.

10

Барча ишга қилинди якун,
 Сув оқмоқда сигмай қувурга.
 Раҳбарлар ҳам келишган бугун
 Ишчи аҳлин қароргоҳига.
 Темир-бетон блоклар қатор,
 Пардозчилар тиниб-тинчимас.
 Трассага катта эътибор,
 Сув оқади, келади ҳавас.
 Пикетларда автогрейдлар,
 Бульдозерлар ишин тугатди.
 Тўйхонага ўхшар бу ерлар,
 Чўл бағрида янги тонг отди.
 Зилол сувга ювиб юзини,
 Сочларини тарар Ойсифат.
 Ҳув, узоқдан олмай кўзини,
 Алишери боқар бетоқат.
 Қишлоқлардан — мошинлар
 тўла, —

Қўлларида шиор ва байроқ,
 Келишарди гуррос ва гуррос
 Шундоқ кўчиб шаҳару қишлоқ.
 Аммо шу пайт нохуш бир хабар:
 (Қувурлардан қайтмиш сув
 пастга!..)

Ишлаб турган насос шу саҳар
 Тўхтаб қолмиш, гўё бир хаста:
 — Гайка отиб қай бир нобакор

Синдирибди шестерёнкани!
 — Бу душманлик, аниқлаш даркор,
 Насосларни тўхтатинг, қани!..
 Қувонч қайда, ҳамма чекар дард,
 Бу нимаси, бу қандай савдо!..
 Ечиндию Алишер шу пайт
 Ўзин отди, ямлади дарё.
 Бир зум кезди мисоли ғаввос,
 Чиқди, қўлда ғажилган темир.
 Гап тарқалди атрофга гуввос:
 «Текширилсин, бунда бордай сир!..»
 Биқиб турар четда Болтавой,
 Билиб бўлмас ким бунда айбдор.
 Сув отилди — ботқоқ, сарғиш лой,
 Яна «ура!» янгради такрор!..

□

Қарнай, сурнай чалинган кун,
 Сув келган чоғи,
 Қирқ кокилли раққосалар
 Тушди ўйинга.
 Қирдан терган гул, лолага
 Тўла қучоғи,
 Алишербек Ойсифатнинг
 Қирди уйига.
 «Мана, энди БАМми, КамАЗ,

(Қулингиз тайёр),
 Эртагаёқ вақт ўтказмай,
 Жўнаб кетамиз...»
 Болта кириб келди,
 Деди:

«Менман гуноҳкор,

Менман ўша хатни ёзган
 Беор, бетамиз!
 Кечиринглар, дўстлар, мени,
 Қуриб кетсин рашк!»
 Гуноҳкордай четда турди
 Юзи қизариб.
 Ёш боладай милтилларди
 Кипригида ашк,
 Сўнгра уйдан чиқиб кетди
 Писиб, бўзариб...

□

Дўстим, етди дostonим ҳам
 ниҳоясига,
 Маликчўлда гул-чечаклар очилган
 чоғда.
 Ойсифату Алишерлар жасоратига
 Нуқта қўйдим баҳор фасли, хайрли
 тонгда!

1975—1976—1977 йиллар.

Омон Мухторов

ҚИССА

Мактабдаги йигитларни асосан икки тоифага ажратиш мумкин; машғулотлардаги қийинчиликлар ҳам икки хил йўсинда эди. Биринчи тоифа — қишлоқ йигитлари. Иккинчи тоифа редакцияда ишлаган сураткашдан орденли шоиргача, оддий муаллимдан Намангандан келган область маориф бўлимийнинг мудиригача бўлган зиёлилардан иборат.

Қишлоқда туғилиб-ўсган йигитлар табиий қийинчиликларни кўп кўришгани сабабими, совуққа, қор-ёмғирга парво қилишмасди. Машқларни ҳам эпчиллик билан бажариб кетаверишарди. Бироқ бу йигитлар яхши билимга эга бўлишмаганию, рус тилини пухта билишмаганидан оддийгина ҳарбий ибораларнинг мағзини чақишолмас, назарий машғулотларга тушунишолмасди. Зиёли йигитлар тил, ўқиш борасида билимдон. Аммо совуққа, қор-ёмғирга товлари йўқ; отга қараш, от устидаги машқларни бажаришда ҳам ўлгудек қийналишар, дакки ейишиб, хуноб бўлишар эди...

Султон шаҳарда яшаб юриб, отга яқин йўламаганди. Энди эса далада машқ пайтида, ҳар гал баданига теккан намдан нохуш силтаниб, депсиниб турган отга бир олам ҳаяжон билан яқинлашар, ўзича ғайрат, шиддат билан отни елдиришга шахд этарди. Бироқ илк тўсиқдан сакрашдаёқ оёғи узангидан узилиб, ўзи икки букланганча, қорга думалаб кетарди. Унга шундай пайтларда ўқув юртидаги шогирдлари тенги ҳарбийлар — мўйлови эндигина сабза урган офицер йигитлар аёвсиз дакки беришар, баъзан болохонадор қилиб сўкиниб ҳам қўйишарди. Султон изза бўлиб, бу ҳол кўнглига малол келса-да, ҳарқа-

¹ Давоми. Боши журналнинг 10-сонига.

лай, улардан ортиқча ранжимас, уларнинг бунга ҳақли эканини тушунар эди. Кимдир нўноқлик, ношудлик қилган пайтларда кўпинча гурил-лаб кулги кўтариларди: уддабурро йигитлар кулишарди. Султон умрида бир мунча обрў-эътибор кўрган киши бўлгани учун ҳам, бундан бехос эзилар, мана шунисига у ҳаммадан кўпроқ куярди... Султон йиқилган курашга тўймас қабилда иш тутар, асабийланиб яна отга яқинлашар ва яна дам ўтмай отдан учиб, лойга ботарди. Ҳар куни аҳвол шу эди. У ожизлик қилаётганини ҳис этар, лекин шу билан бирга, машқларни тезроқ ўзлаштиришни истаб, қандайдир куч билан ўзини қийноққа соларди. Беҳуда уриниш белни синдиради. Бир куни шундай бўлди ҳам.

Султон отни елдириб, биринчи тўсиқдан ҳайтовур ўтди, аммо иккинчи тўсиққа етганда, от негадир ўзини орқага олди ва у, ҳар галгидек фақат йиқилиб қолмай, бўйни лат еб, елка суяқларига шикаст етди...

Султон анча кун касалхонада ётиб қолди. Умрида бу йўсин касалликни ҳам, касалхоналарни ҳам кўрмаганди. Жарроҳлар шикастланган суяқларни жой-жойига суришиб, бўйни, елкаларини дока билан чандиб ташлашди. Баданидаги ёрилган жойларни тикишиб, қўллари, оёқларини ҳам ўраб-чирмашди. Темир каравотга михланди. Иситмалаб, ич-таши ёниб ётар, яқин орада ўрдидан туролмайдиганга ўхшарди... Ташқи азобдан ҳам ичкиси оғир эди. У кундалик машқлар, машғулотлардан қолиб кетгани-ю, энди яна ҳаммасини янгидан бошлаши кераклигини ўйлар, унга қийинчиликни енгиб ўтолмагани алам қиларди. Бундан ташқари, бошқа машқ-машғулотларни эплаган киши от устидаги машқларда судралиб қолганини ўйлаб бўғилар, сафдош дўстларига юзлашишдан уяларди.

Орадан бирор ҳафта ўтгач, ҳаволар юмшаб, яхшилана бошлади. Касалхонадаги қаддини сал ростлаган беморларни бирин-сирин бинодан ташқарига — дарахтлар остидаги каравотларга олиб чиқа бошлашди. Султон ўрнидан туриб, беш-ўн қадам юрадиган бўлганди. Лекин ҳали мадори йўқ. Боши айланар, кўзи тинар, назарида жонсиз нарсалар ҳаракатга киргандек туюларди.

Уни ҳам ташқарига олиб чиқишди. У очиқ ҳавода ўзини анча дуруст ҳис этди. Жисмоний оғриқлардан қутилгани сайин, руҳий азоблардан ҳам фориғ бўла бошлади. Кўм-кўк дарахтларга, баҳорий тиниқ япроқларга тикилиб, кўнглида олдинлар ҳеч қачон туйилмаган даражада ҳаётга муҳаббатни туйди. Кўп нарсаларни ўйлади... Кимдир ҳаётда балки ҳамма нарсага осонликча эришар. Аммо у ҳеч қачон, ҳеч нарсага осонликча етиша олмади... Султон илк дафъа муаллимликка қадам қўйган пайтларини эслади. Муаллим бечора ўшанда эски дом-лалар хуружидан жон сақлаб, ҳам кичкинтойларга дарс бериши, ҳам катталар ичда саводсизликни йўқотишга ёрдам қилиши керак эди. Бунинг устига китоблар, дарсликлар йўқ. Қоғоз-қалам йўқ... Султон адабиётда босиб ўтилган йўлга ҳам назар солди. Суронли йиллар: шароит оғир эди. Бир-бирига жиққамушт турли оқимлар: ҳали шаклланмаган муносабатлар, қарашлар... Султонга аскарлик ҳаётида ҳам енгил бўлмайди, албатта. Унинг ўз-ўзини кемириши ўринли эмас...

Султонни баҳор ҳавосидан ташқари, касалхона ҳовлисида радио карнайи борлиги севинтирди. У бир неча кун ҳаётдан узилиб қолганди. Тўғри, аскарликка келганидан буён ора-сира газета-журналларга кўз ташлаб турарди, аммо радиони соғинган эди. Диктор деярли ҳар куни фронтларда аскарларимиз қаттиқ жанглар олиб боришаётгани-ю, шаҳар-қишлоқларни ташлаб кетишга мажбур бўлишаётганини хабар қи-

ларди. Мана шуниси аламли эди. Ахборот тугагач, куй-қўшиқ эшиттириллар, ҳар хил савияда ёзилган шеърлар ҳам ўқиларди. Султон баъзан нохуш хабарлардан бир гашланса, тишга тегадиган ҳавойи, саёз сатрлардан икки гашланарди. Бир кун қайсидир шоирнинг икки сатр шеъри ўнинг беихтиёр диққатини жалб этди:

Кўрсат матонат,
Кўркмай ўлимдан...

Султон каравотда чўзилиб ётганди; бехос ўрнидан туриб кетди... Аскарлар гўеки ўлимдан кўрқишиб, матонат кўрсатишмапти-ю, шоир буни уларга эслатиб қўймоқчи! Йўқ, аскар шаънига ҳақоратдек туюладиган бундай шеър ёзиш ярамайди!

Султон, эҳтимол, ўзи аскар бўлмаганда, бунчалик газабланиб, ўрнидан сапчимасди. Уни худди биров ҳақорат қилаётгандек эди. Аммо, гап фақат унинг иззат-нафсида эмасди. Ҳар бир қарич ер учун қон тўкилаётганида бундай шеър ёзган қаламни синдириб ташлаш керак! Аскарлар кўп ерларда чекинишяпти. Лекин уммондаги тўлқин ҳам бир орқага суришиб, кейин зарб билан қирғоққа урилади. Бунга ишонмай бўлмайди!..

«Бу шеърни, албатта, аскарликни кўриб, урушнинг ҳидини туймаган шоир ёзган,— ўйлади шу кун Султон.— Ҳавойи, саёз сўзлаш эса худбинлик, манфаатпарастликнинг ниқобидир!» У ўқишга келишидан олдин ўзи кузатган кичик бир воқеани ҳам эслади. Андижон шаҳри марказидаги нон магазини эшигида одам кўп, улар навбат олишиб, уймалашиб туришар эди. Қўлига рақам ёзилган ёш болалару болага айланган кексалар, аёллар... Қаёқдандир уч-тўртта давангир йигитлар келишди. Улар навбатда турганларни тирсаклари билан дағал туртишиб, бемалол эшик яқинига бориб олишди...

Султон шу кун ҳаёт, умр тўғрисида чуқур ўйга чўмди. Уттиз икки йил жуда қисқа умр. Бироқ инсон шу даврда ҳам ҳар хил тоифадаги одамларни кузатиб, анча-мунча воқеаларни кўришга улгураркан. У ўзи оч ўтириб, қўйнидаги бурдани етим-есирларга берган, ўзи юпун бўла туриб, эгнидаги чопонни аллакимларнинг устига ташлаган кўплаб одамларни учратди. Бировларнинг уйига ўт қўйган, бировларнинг жасади устида рақсга тушган одамларни ҳам кўрди. Султон инсонда поклик, олижаноблик, самимиятни ҳис этди. Қотиллик, хиёнат, ёлғонларни... У адабиётда ҳам бир-бирига ўхшамаган манзараларга тўқнашди. Инсонни ёнишга ўргатган санъаткорларни таниди. Риёкор мунаққидлару танқидчи ёллаб мақтов олган ижодкорларни. Султон адабиётга обрў келтирган арбобларни кўрди. Адиб номини ерга уриб, яқсон қилган казобларни... Уттиз икки йил яшаб, ҳаётда одамликни, адабиётда виждонни йўқотмаслик анча мушкул экан, деган фикрга келди. Шу фикрда қўним топди. Гоҳ ўринли, гоҳ ўринсиз мақтовларга йўлиқди. Ҳақ, ноҳақ танқидлар. Олқишлар. Қалтаклар. Булардан ҳеч бирига ортиқча аҳамият бермади. Ҳаётда ҳам, адабиётда ҳам асосан ҳам-манинг бахтини ўйлаган одамларни қадрлаб, ўз манфаатини кўзлаган, бошқаларни тирсаклари билан туртган кишилардан жирканди...

Худди шу кун, аскарликка келаётиб уйда Моҳира билан Хўжакул тўғрисида гаплашгани-ю, Моҳира Хўжакулни «манфаатпараст одам» дегани ҳам Султоннинг ёдига тушди. Хўжакулнинг баъзан ҳавойи, саёз гапириш одати йўқ эмас. Аммо, ўшанда Султон бу тўғрида ўйламаганди.

□

У энди матонат тўғрисида гапиришдан матонатли бўлиш мушкулроқ эканига яхши тушунарди... Соғайиб сафга қайтгач, анча маҳалгача яна даладаги машқларда қийналиб юрди. Муаллимлар: «Машқда қийин

бўлса, жангда осон бўлади!» деган гапни кўп такрорлашарди. Султон бу гапда жон борлигини ҳис этар, ҳамон ўзини бардам тутишга уринарди. Аммо у бир оз камҳаракат эди. Кўпинча ҳорғин қадам ташлаб, судралиб қолгани учун дакки ерди. Оёқда оғир этик, ўнг ёнда газниқоб, чап ёнда қилич, орқада карабин-милтиқ осиглиқ намойишда соатлаб югуриши, отга чаққон миниб отдан енгил сакраши керак. Султон буларни ҳам унча эплотмасди. У отга қараш борасида ҳам ус-тамон эмасди. Муаллимлар машқлардан сўнг отларнинг тозалигини қўлоғидан туёғигача текшириб чиқишар, «От — давлат мулки; сен отни ўзингдан ҳам кўпроқ эҳтиёт қилишга мажбурсан!» дейишарди. Улар кўпинча Султон етаклаган отнинг қаеригадир лой чаплагани ёки тақаси орасига хас-хашак тиқилганини кўриб, уни уч-тўрт марталаб изига қайтаришарди...

Март ойи тугаб, апрель ҳам яримлади. Энди баҳор борлиқни буткул ўз ҳукмига олганди. Чор-атрофдаги манзара ниҳоятда чиройли, шоирона эди. Олис-олис тоғларда ҳамон қор, ёнбағирлар эса ям-яшил...

Даладаги машқларда қийналиб юрган Султон, назарий машғулотларда яна тезда пешқадамликни қўлга олди. Ҳаттоки... Мактабдаги талабалар орасида ўзбеклардан ташқари, руслар, украинлар, белоруслар, кавказлар ҳам бор, аммо тожиклар, туркманлар, қирғизлар, қозоқлар кўпроқ эди. Булар қишлоқда туғилиб-ўсган аксари ўзбек йигитлари сингари назарий машғулотларга тишлари ўтмас, бутун машғулотлар давомида такрорланган ҳарбий ибораларнинг мағзини чақишолмасди. Бир кунни ҳордиқ пайтида взвод командири ёрдамчиси старший сержант Крижановский баракка кириб келиб, тўғри Султонга му-рожаат қилди.

— Жўраев! Мен эскадрон командири Нажимов билан гаплашдим,— деди у.— Сенга муҳим бир вазифани топширмақчимиз... Бўш пайтларда рус тилини билмаган йигитлар билан дарс ўтказиб турасан...

Мактаб программасида рус тили дарси йўқ, аммо мактаб маъмурияти шароитдан келиб чиқиб, вақтинча уни ўтказиб туришга қарор қилган эди.

Султон шу кундан эътиборан муаллимликни бошлаб юборди. Унинг фақат рус тилидан саводли экани эмас, бир неча тилни билгани ҳам бу ерда энди иш берди: у тожик билан тожикча, қозоқ билан қозоқча гаплашиб кетаверарди, бу уни ҳам ўқувчиларга яқин қилди, ҳам талабаларнинг дарсни тезроқ ўзлаштиришларига қўл келди. Султон маълум даражада ўзи ўрганиб қолган касби билан шуғуллана бошлаганидан мамнун эди. У Крижановский, Нажимов, оқ соч майор Шеринлардан тортиб, мактаб раҳбари полковник Труфаёвгача барча офицерлар билан энди мулоқотда бўлиб турар, бундан ҳам бир оз мамнуният ҳис этарди. Бу унинг ўз тарбияси учун фойдадан холи эмасди...

Султон кўпчиликка аралашиб кетгач, Иброҳим ва Латиф билан ҳаммадан олдин, биринчи танишганини унутиб юбормаганди. Йигитлар ҳам шундай. Улар ҳамон бир-бирларини йўқлаб туришар, мактаб йўлидаёқ осонликча ажралиб кетавермайдиган дўстларга айланишган эди.

Иброҳим машғулотларни ҳам, машқларни ҳам яхши ўзлаштирарди. У одатдагидек камгап, жиддий. Фақат баъзан Султоннинг ўзи, ҳаёти билан қизиқсиниб, уни саволга тутарди холос. Султон машқларни бажаролмаганида, Иброҳим кўпинча четга қарар, сурп кўйлаги ёки чокидан сўкилган гимнастёркасини ямаб ўтирганида ҳам ундан юзини тескари ўгириб оларди. Афтидан, унга Султоннинг қийналаётганини кўриш малол эди.

Латиф, аксинча, машқларда ҳам, машғулотларда ҳам оқсарди. У

Ўтган давр ичида асосан икки мавзу — уйи ҳамда география тўғрисида кўпроқ гапириш одатини тарк этмаганди.

— Уй-жой ҳувиллаб қолди, Султон ака, — пичирларди Латиф. — Ақалли биронта опам ёки укам бўлсайди... — Кейин, у дарҳол иккинчи мавзуга кўчарди: — Авваллари расмга қизиқардим, Султон ака. Эшик-деворларга расм солаверардим. Лекин география...

Султон Иброҳимнинг ўқтамлиги, жиддийлигини қадрлар, аммо Латифнинг ҳикояларини ҳам эринмай эшитар, унинг мўминлигини ёқтирарди...

Баҳор келгач, Латиф кутилмаганда олдинги икки мавзудан ташқари, учинчи, янги мавзуда пичирлайдиган одат чиқарди.

— Ёниб кетяпман, Султон ака, — дерди у сирли оҳангда. — Ўзимдан ўзим негадир шунақа бўлиб қолдим...

Латифнинг ҳаётида ажиб бир воқеа рўй берганди... Мактабда мунтазам газета-журналлар олиб

туришар, уларни аскар йигитлар қўлдан-қўлга ўтказишиб, бошдан охир ўқиб чиқишарди. Шу йиллари, қизлар ён-верда йўқлиги сабабдандир, йигитларнинг журналларда сурати босилган қизларга хат ёзишлари оддий, кундалик тартибга кириб қолганди. Латиф кўпчилик бўйдоқ йигитлар сингари, журналдан тошкентлик тўқувчи бир қиз тўғрисидаги лавҳани ўқиб, қизнинг суратига ошиқ бўлган эди. У қизга хат ёзиб, жавоб олган, энди қиз билан кўнгиллашиб туриш унинг асосий машғулотига айлаңганди.

Султон дунёда севиш бахти ҳаммага ҳам nasib этавермаслигини билар, Латиф бундай бахтга етишганидан алланечук суюнарди. У беихтиёр ўзининг ошиқлик пайтларини эсларди:

Юрагимга ишқин беркитди
Моҳиранинг уйноқи кўзи.
У ҳам севди, мен ҳам...

Султон муҳаббатни умуман инсоннинг камолоти деб тушунар, шеърларида доим уни эҳтиёткор, нозик ва нафис тасвирлашга уринган эди.

Ёнимда ўтирар ёшгина йигит.
На ўйнар, на кулар, на айтар қўшиқ.
Бир нуқта кўзлаган, бошини эгиб...
Бу надир? Ё хаёл? Ё чуқур ишқ.

Муҳаббатдаги изтиробли ҳолатни Султон шундай тасвирлаганди. Мамнун, бахтиёр ҳолатни эса бундай:

Ҳозир етиб бориб, бир оқ бинонинг
Баҳор ёмғиридек юмшоққина мен —
Чертмоқчиман ёруғ деразасидан.
Бироқ у сесканса, шарпа сасидан?
Бу ким? — деса.
Кулиб: — Мен! — десам секин.

Йўқ. Ишонмай очар дарпарда четин.
Еки кирмаймикин?..

Иброҳим Латифнинг бир гапни ҳадеб қайтараверишидан ҳамон жаҳли чиқарди. У баъзан дўстини аёвсиз койир, баъзан эса унга ички, босиқ бир киноя билан қаттиқ тегишарди:

— Сен маъшукангга хат ёзганинда, бир гапни сўраш эсингдан чиқмасин, оғайни,— тўнғилларди Иброҳим.— Сендан бўлак кўз остига олган одами борми ёки йўқми?! Балки бу сенинг яхши кўрганинг шу кунлар ўнта йигит билан баб-баравар хат ёзишар?! Қизларни билиб бўладими! Кейин бошиг балога қолиб юрмасин, дейман..

Султон Иброҳимнинг гапларидан қотиб кулар, шундай пайтларда қадимдан қолган халқ йўлидаги бир қўшиқни ҳам эсларди:

Мен ўзимга ҳамдам истаб,
Кўп балоларни учратдим.
Ўзимдек бир одам истаб,
Кўп балоларни учратдим...

Латиф Иброҳимнинг койишларини миқ этмай ҳазм қилар, аммо у тегишганида, худди нақд қайлиғини биров камситаётгандек, бехос бўғиларди.

— Сенинг нима ишинг бор?! — дерди қизариб.— Биз билан ишинг бўлмасин..

Апрель ўрталарида Иброҳимнинг ҳаётида ҳам қувончли бир воқеа рўй берди... Иброҳим, қўлида хат, одатдагига сира ўхшамаган ҳаяжонли кўйда нари-берига югура бошлади:

— Мен ота бўлдим, оғайнилар! Мана, ёзишибди. Мана!..

Йигит кишига илк дафъа ўзини ота ҳис этишдан кўра мағрур қувонч бўлмайди! Султон тўнғич фарзанди — ўғли дунёга келган кунларни эслади. У кундалик дафтар тутмасди. Аммо ўшанда ҳар қалай янги бир дафтарни очиб, бундай сўзларни ёзиб қўйганди: «Ўттиз иккинчи йил октябрь, шанба кун Ботирхон туғилди. Эски Бухоро шаҳар Гулом Ризо гузарига 51 рақамли ҳовлида. Кун қуёшли, фараҳли эди. Мен бугун дарсга бормадим...»

Иброҳим атрофида тўпланиб қолган йигитларга қўлидаги хатни ўқиб берди. Хат қадим обидалардаги нақшларни эслатгудек араб алифбосида, чиройли ёзилган, Иброҳимга уни онаси йўллаганди.

— Менинг бечора онам суянганидан хатни йиғлаб-йиғлаб ёзибди. Қаранг, Султон ака, кўз ёшларидан ҳамма ёққа доғ тушибди,— деди шундан сўнг Иброҳим.— Менинг отам инқилоб йиллари уйдан бир чиқиб кетганича қайтиб келмаган. Бечора онам ҳозиргача эшик тиқ этса, сесканиб қарайди. Бизда бола фақат фарзанд эмас. Зурриёт!..— У хатни йўғон, дағал бармоқлари билан авайлаб буклаганча, чўнтагига солди. Кейин яна бундай гап қилди: — Яхши... Лекин киши афт-ангорини кўргинг келади... Менга ўзи ўхшармикан?!

— У бир парча эт-ку ҳали! — гудранди Латиф худди тажрибали оталардек тиржайиб.— Дарров афт-ангори эмиш...

— Отини қўйишмабди, шекилли, ёзишмабди,— деди Иброҳим.— Менинг фикримни кутишаётгандир. Аскар деб қўйсақ, қандай бўларкин, Султон ака?!

— Ол-а, бошқа от қуриб қолган экан-да! — тўмтайиб, тўнғиллади Латиф.

Султонга эса бу исм ёқди.

— Ҳаётда Аскар бўлган киши бахтли саналади,— деди Султон.

Умуман, уруш бошланганидан буён ўғил болаларга Аскар, қизларга Аскария деб исм қўйиш бир қадар расмга айланганди. Иброҳим уйига хат ёзиб, шу исмни таклиф қиладиган бўлди...

Мен умримда тилга бўладим —
Бирон оғиз ёлғон ибора...

Султон ҳаётда кимга ниманидир айтмаслиги мумкин, аммо ҳеч қачон бировга ёлғон гапирмас эди. У адабиётда айниқса ёлғондан ҳазар қилар, унинг шеърларида аниқликка, тасвирга мойиллик борлиги ҳам шундан далолат берарди. Султон баъзан ҳаттоки умумий тушунчаларга жонли бўёқлар бахш этарди. Бир пайтлар шундай ёзган эди:

Кулги — юракдаги шодликнинг
Ипак қанот таққан парвози...

Ёки янги туғилган фарзандига исм излаётган бир қаҳрамони тўғ-рисиди:

Турли номлар, кўнгли кўкидан
Қушлар каби учиб ўтдилар...

деб ёзганди.

Султон худди шу боисдан шеърни кам ва жуда қийналиб ёзарди. У доим бахшилар сингари юрган йўлида пичирлаб шеър тўқир, ўзи ҳис этган, кузатган нарсаларнинг бари сатрларда тизилгач, кўнгли беихтиёр севинчга тўлиб, ёзишга тутинарди.

Аскарликка келганидан буён бирон сатр ҳам шеър тўқимаганди. Унинг биринчи гал узоқ танаффус қилиши эмасди. Олдинлар ҳам баъзан ойлаб шеър ёзолмаган пайтлари бўлганди. Шунга қарамай, бундай кўйга тушганида, ҳар гал, менинг шоирлигим битди шекилли, деб ўйлаб кўнгли чўқар, ич-этини ерди. Бу гал ҳам жони ҳалқумига тикилди.

Йўқ! У ниҳоят даладаги машқларни ўрнига қўйиб, бундан кўнглида ҳаттоки баҳра топадиган бўлганида, ўзидан ўзи шеър ҳам туғила бошлади... Султон навбатдаги машқларга чиққанида, отнинг ёлларини, бўйнини меҳрибон сийпалаб, узангига енгил оёқ босди ва отни шамолдек илдам елдирди. Ана шу аснода Ғафур Ғулумнинг бир сатр шеъри унинг хаёлида беҳосдан чақнади:

Биз от еурдик майдонга...

Султоннинг хаёлида шундан сўнг шеърий сатрлар бирма-бир тизил-лаверди. Энди булар уники эди...

У «Чавандоз» деган шеър ёзди. Шеърнинг илк сатрларида: «Мен от ўйнатмай, ким ўйнатсин; мен машҳур чавандозлар, саркардалар авлодиман, ахир!» дегандек кайфият акс этди:

Отда учдим,
Эгар бўлди бешигим.
Алла қилди Бойчибарнинг йўрғаси...

Сўнг:

Эгар қиё,
Мен устида бир қийғир,
Ўроқ ойдек сал энгашур қоматим...

Ниҳоят:

Отим жангда энг жанговар йўлдошим...

Султон шеърни севина-севина қоғозга тушириб, марказий газета редакцияларидан бирига юборди. У мана энди қуролга ёнма-ён қаламни қўлга олиб, аскарлик пайтида ҳам шеър ёзиб туришини ҳис этди...

Май келди... Биринчи май кuni қаттиқ шамол қўзғалиб, кечга томон салқин тушди. Султон шу кuni пулемёт ёнида навбатчиликда турди. Байрам сабабли, йигитларга ҳар хил расмлар солинган, илиқ сўзлар ёзилган табрик қоғозлари топширишди. Уларни бугун ароқ би-

лан ҳам сийлашди. Султон тунда гулхан ёқиб, чой қайнатди; кўйнида қотган нон, халтачасида шакар бор эди, гулхан ёнида ўтириб, байрамни ёлғиз нишонлади. Алламаҳалга бориб шамол тинди; дарахтзор устида қарғалар қағиллашди. Осмон қип-қизил; гулхандаги чўғлар ёқут каби балқирди... Султон байрамни ҳаётдан ниҳоятда мамнун кўйда, баланд қир бошида, пулемёт ёнида кузатиб қолди...

Моҳира Султонни хизматга жўнатиб, ўгли билан Андижон бека-тида қолгач, муштида ғижимланган рўмолчани ёзиб, кўз ёшларини ар-тиди. Ўглининг юз-кўзини ҳам артиб қўйди. Кейин улар, бозорга бориб жамғармасини йўқотган кишидек, паришон ҳолатда уйга қайтишди.

Йўлда Ботир бошини ердан кўтармади, чурқ этмади.

— Майли, қайғурма, ўғлим,— деди Моҳира, ўгли баҳонасида ўз-ўзига таскин-тасалли излаб.— Бизга бир оз қийин бўлади. Лекин зиёни йўқ, ўғлим, яшаймиз...

Уйда Моҳрўй опа Илҳомия ётган беланчак ёнида ўтирар, Нурия билан Румия эса икки ёнда — ҳамон йиғиштирилмаган дастурхон бошида чўнқайишиб, мудрашар эди.

Моҳира дарров ўрин ташлаб, болаларини бирма-бир ухлашга ундади. Моҳрўй опага, сиз ҳам энди дам олинг, ойижон, Илҳомияга ўзим қарарман, деди. Султонни кузатиш олдидан, оиламиз аъзолари ҳам-иша жамулжам бўлишсин, деган яхши ниятда ўртага янги тикилган гулдор, чиройли дастурхонни ёзишганди. Чойнак-пиёлалар, нон бўлақларини йиғиб, дастурхонни қўлига олди: ичкари хонага кирди. Ёзув столида ётган тоза оқ қоғоз устига енгил чанг қўнган. У даста қоғозни, сиёҳдон ва қалам-ручкаларни китоб жавонига олиб қўйди. Қўлидаги дастурхонни столга ташлади. Тортмаларни очиб, Султоннинг ўзидан бўлак киши ўқиши маҳол бўлган шеърларнинг қоралама нусхаларини жамлади; булар ҳали яраб қолиши ҳам мумкин, деган хаёлда барини дастурхонга ўраб, китоб жавони юқорисидаги бўш ғаладонга жойлаш-тирди.

У ичкари хонадан чиққанида, онаси, қизчалари ухлаб қолишганди. Фақат Ботир уйғоқ; кўзларини катта очиб, бир нуқтага ўйчан тикилган эди.

— Сен нега ухламаяпсан, ўғлим?!

— Ҳозир ухлайман,— деди Ботир. Бир лаҳза сукутдан сўнг, қизиқ савол ташлади: — Велосипедни нима қиламиз, оий?!

— Тушунмадим,— деди Моҳира.

— Дадамнинг велосипедларини сўраяпман?!

Султон уч-тўрт йил бурун ўзига велосипед сотиб олганди. У кўпинча Ботирни велосипеднинг олдига ўтирғизиб, кўча айлантларар, баъзан наҳорда мактабга кузатиб қўярди. Ботир отаси билан кўча айла-нишни ёқтирар, велосипеднинг тош ётқизилган катта кўчада дик-дик сакраб-сакраб йўл босишини яхши кўрарди. Афтидан, шуларни эсла-ган, хаёли қочган эди.

— Велосипед уйда туради, ўғлим,— деди Моҳира.— Дадамга те-гишли нарсалар ҳам у кишини кутади; қайтиб келганида, велосипедни яна бирга мазза қилиб миңасизлар...

Ботир жавобдан қаноат ҳосил қилдими, ҳар қалай, бошқа инда-мади; юзини девор томон ўгирди.

Ботирнинг гапи Моҳиранинг бутун фикру ўйини ўгирлади. Бола-лар зийрак. Қўни-қўшни аёллар муҳтожлик дастидан аскарга кетган эрлари, ўғилларига тегишли усти-бошларни ҳам бозорга чиқаришиб, рўзгорга яратишаётгани маълум эди. Ботир, шундай кунларга қолмай-

мизми, деган мазмунда савол берганмикан?! Ҳозирги уруш шароитида бутун турмуш юки бўйнига тушган аёлларни, умуман, ҳеч жиҳатдан айблаб бўлмайди. Ҳар қайси хонадонда озми-кўпми норасидалар бор. Томоқ сўрашади, устларига бир нима ёпмасанг, қаршинда дийдираб, туришади. Емак қаҳат, кийим-кечак фалон пул экани билан буларнинг иши йўқ! Моҳира энди нима қиларкин?! Болаларни асраб-авайлаб туришга қурби, қудрати етармикан?!

Султон аскарликка жўнаган куннинг оқшоми шундай ўтди.

Моҳира ўғлига ўша оқшом: «Дадангга тегишли нарсалар ҳам у кишини кутади!» деб бекор ваъда берган эди. Тўғриси, кунлар, ойлар ўтиб, ўзи ҳам қўни-қўшни аёллардан баттар ҳолга тушишини билмаганди.

Султондан биринчи кунлар хат олишмади. Кейин, бир куни Ботир кўчадан югуриб-ҳовлиқиб келди:

— Она... хат, она... дадамдан....

Моҳирага Султондан уч-тўрт калима ёзилган кафтдеккина қоғоз келса, бундан дунё обод бўлиб кетадигандек туюлганди. Ғалати ҳолат рўй берди. Хатни ўқиб, катта-кичик ҳаммалари суюнишди. Аммо, дам ўтмай, муддао фақатгина хат олишдан иборат бўлмаганини ҳис этишди; муносиб совғани кутиб, қуруқ мақтов эшитган одамга ўхшаб, ҳаммалари яна ғамгин қиёфага кириб қолишди.

«...Ишқилиб, у томондаги дарс бериб юришлар, бутун ташвишлар бир ўйингина экан!»

Султоннинг хатдаги шу бир оғиз гапи турмушда рўй берган аччиқ ҳақиқатни ошкор этгандай бўлди; Моҳиранинг кўзлари мошдай очилди... Султонга ҳам осон тутиб бўлмаслигини англагин, Моҳира. Султон яқин ўртада уйга қайтиши ҳам, болаларнинг бошида олдингидек соябон бўлиши ҳам даргумон. Сен унга бутун умидни боғлаб, бўшгина ўтирмасдан, энди ўз кунингни ўзинг кўравер, жоним. Энди хонадонда она ҳам, ота ҳам, аёл ҳам, эркак ҳам — сен. Болаларингни тишингда маҳкамроқ тишлагин, Моҳира!

У шаҳар ташқарисидagi бир мактабда муаллима эди. Йўл узоқ; куннинг ярми йўлга, ярни дарс беришга кетарди. Уйда ёқилги қолмаганди. Ғалладонларда ун, гуруч, мой ҳам тугади. Болаларнинг усти-боши тўкиляпти; баҳорда қишлоқ оғир ботинкани судраб юришибди, ёзлик пойабзал олиб бериш керак... Ҳамма нарсанинг талаби вақт, маблағ. Унни ҳам, нонни ҳам навбатда турмасдан қўлга киритолмайсан, ун нондан, нон ундан қиммат... Болалар қоринлари очганида ҳам, кийимлари йиртилганида ҳам, нимага дадам келмаяпти, деб сўрашади. Айниқса, кичкинтой Илҳомиянинг кунда берадиган саволи шу: «Нимая дадам теймаябди?!» Ҳеч бўлмаганда, болаларни тўқ, эгни бут ҳолда тутиб туролсайди... Бу савдолар устига...

Бир куни қишлоқдан Фотима опа қуроқдан тикилган сумкани кўтариб келди. Уйда ўйнаб ўтиришган Нурия билан Румия аммалари оёғига ўралашиб, сумкани ундан тортиб олишди, кейин судрай бошлашди.

Моҳира қизларининг бу ишидан хижолат чекди. Фотима опа сумкани очиб, уларга бир ҳовучдан майиз бергач, бутунлай терга ботди.

— Қишлоқда аскар йигитларга совға-салом юборишяпти,— деди Фотима опа.— Мен бир оз қуруқ мева олиб келдим, сиз ҳам Султонжонга нимадир юборадиган бўлсангиз, қўшарсиз...

Моҳира совға-салом юбориш кераклиги тўғрисида ўйламаган, бу гап унинг хаёлига келмаганди, буни унга Фотима опа эслатгандек бўлди... Султон ҳамisha хотиним, болаларим, деб югуриб-елиб юрарди. Моҳира энди Султонга ҳам оз-моз қарашиб туриши зарур... Бу савдоларнинг устига, яна...

Бир йиқилиб, бир қоматини тиклаб юрган Илҳомия кутилмаганда жуда оғирлашди, қизчани Моҳрўй опа касалхонада узоқ олиб ётишига тўғри келди. Моҳрўй опанинг уй ишларида ёрдами қирқилганидан ташқари хасталанган бола тезроқ оёққа турсин учун, дори-дармон топиш, кунда касалхонага тансиқ емишлар кўтариб бориш зарур бўлиб қолди...

Моҳира вақт борасида ўйламаслиги мумкин, ammo маблағ тўғрисида бош қотириб, нимадир чора топиши керак эди. Нимадир чора топиш керак!..

У шу кунлар, Султоннинг Хўжақулга шеърлар топшириб кетганини эслаб, Хўжақулнинг ҳузурига борди.

Хўжақул Моҳирани мулойим жилмайиб, меҳрибон қаршилади.

— Э, келинг, Моҳира бону,— деди ўрнидан ярим қўзғалиб.— Сиз нега бундай кўринмай юрибсиз?! Султонбой — дўстим қалай?! Хат-пат ёзаяптими?! Болалар?!

Хўжақул Моҳира билан анча мулозамат қилиб гаплашди. Бироқ шеърлар тўғрисидаги саволга мужмалроқ жавоб қайтарди:

— Шеърлар, дейсизми?! Идорада ишлар кўпайиб кетди. Шароитни ўзингиз тушунасиз, ёниб-куйиб ишлайдиган кадрлар етишмайди. Кўпчилик ёш болали аёллар, кексалар... Лекин, сиз безовта бўлманг. Мен ўзим, шахсан...

Моҳира Хўжақулнинг ҳузуридан қўйни пуч ёнгоққа тўлиб чиқди. Энди қўни-қўшни аёллардек уйдаги кўзига ташланиб, ортиқча бўлиб кўрингаң нарсаларни баъзан бозорга кўтариб боришдан бўлак чора тополмади. У Султоннинг портфели, янгироқ бир туфлисини ҳам пуллади. Навбат велосипедга келди... Моҳира нимаики сотган бўлса, болалари ичида эслироғи Ботирга билдирмасдан, секин иш тутишга уринди. Ammo даҳлиз бурчагида, ашқол-дашқоллар орасида ётган велосипедни тозалаб-артиб, бозорда пуллаб қайтгач, жуда ёмон аҳволга тушди — Ботирдан қаерга қочарини билолмай қолди. Устига устак, Ботир анойи эмас. Кечқурун даҳлизда тимирскиланди, гўёки велосипед ўрнида игна йўқолгану топиш ниҳоятда қийин бўлгандек, ашқол-дашқолларни бир неча марта ағдар-тўнтар қилди.

— Ойи, дадамни велосипедлари қани?! — сўради ниҳоят.

— Мен уни бошқа жойга яшириб қўйдим,— деди Моҳира чайналиб.

— Бир кўрай, тегмайман...

Моҳира ўғлига, велосипедни сотдим, деган гапни рўй-рост айтолмас, номус ҳисси йўл бермасди. У бирон нима дейиш ўрнига, бошини чангаллаб, аламдан, уввос солганча йиғлаб юборди...

Кейин, ўша куни, мен нега бундай, ҳолга тушдим, деб ўйлади. Эри кетганидан буён ҳали тўлиқ икки ой ўтиб-ўтмаганди. Шу қисқа фурсат ичида фақат ўзигина қийналмай, Моҳрўй опа ҳам, болалар ҳам адойи-тамом бўлишганини ҳис этди. Моҳрўй опа сочлари бутунлай оқариб, мункиллаб қолди; болалар ҳаммаси чўп-устихонга айланди. Нимадир чора топиш керак!.. У бошига тўқмоқ тушгандек паришон, гаранг эди. Ўйлай-ўйлай, ногоҳ сергақланди... Сен бола-чақа, уй юмушлари, турмуш қийинчиликлари сабаб бўлиб, ҳаётдан, одамлардан анча узилиб қолгансан. Сен, умуман, сўнгги йилларда шундай кўйга тушгандинг; эринг хизматга кетгунича, ҳаётни мен учун ҳам эрим ўйлайди, қабилда яшаб юргандинг. Бунинг устига, энди ўттизга қадам қўйган ёш, тажрибасиз жувонсан; кўп оддий ҳақиқатларга тушунмайсан. Бугун ҳам яшаш дегани ўз ёғига ўзи қоврилиб, кўз ёш тўкишдан иборат эмас. Сен атрофдаги одамларни ўйласанг, улар ҳам сени ўйлашади. Эринг уйдан кетдими, эр бўлиб белингни маҳкам танғигин, Моҳира. Мактаб билан вақтинча хайрлашиш мумкин. Ярим кунни мактаб йўли-

да ўтказиб, умрингдаги қолган бутун бўш вақтни бозорга сарфлашнинг ҳожати йўқ. Масалан, «Болалар уйи»да хизмат қилсанг! Ҳам таълим-тарбия ишидан узоқлашмайсан, ҳам етим-есирлар бахтини кўзлаб яшаганинг ҳаққи, ўз болаларингга ҳам, эҳтимолки, бахт кулиб боқади....

Андижон шу кунлар мислсиз даражада ғала-ғовур, тўс-тўполон эди. Ҳар ким ўз дарди, ўзининг турмуш ташвишлари билан овора. Бир қарашда бировнинг бошқа бировга иши йўқдек туюларди. Аммо, мамлакат ичкарасидаги меҳнат fronti Андижонда яшаган кишилар олди-га ҳам бир қатор вазифалар, муаммоларни кўндаланг қилиб қўйганди. Йигитларни тўплаб, мунтазам аскарликка жўнатиш ҳамон давом этар, кўпчилик тиб ходимлари ҳам урушга кетишганидан, аҳолига хизмат қиладиган шифокорлар сафини тўлдириш зарурати туғилганди. Ҳарбийга жўнаганларнинг оилаларидан хабар олиб туриш, уларга ёрдам кўрсатиш режалари тузила бошлаганди. Жангчиларга иссиқ кийим, озиқ-овқат, қурол-яроғ жўнатиш энди ниҳоятда жиддий йўлга қўйилганди. Ўзбекистоннинг ҳамма жойидаги каби Андижонга ҳам душман қўлида қолган ерлардан минг-минглаб хонадонлар кўчириб келтирилган, буларни бошпана билан тезда таъминлаш керак эди. Вагонларда тиқилишиб ҳамма нарсадан мосуво бўлиб келганлар орасида, айниқса, ота-онасиз қолган оч-яланғоч норасидалар кўп эди. Шаҳардаги ҳар икки-уч кўчанинг бирита болалар уйи очилган, буларга тарбиячилар етказиб бериш ҳам шу кунлардаги муҳим вазифалардан бирига айланганди.

Моҳира энди болалар уйида ишлай бошлади. Унинг ҳаётига янги-ча баҳор эпкини теккандай бўлди. Кўнгли ҳам анча ёришди. Бёли маҳкам танғилган одамдай дадилланиб, руҳи кўтарилди. Болалари ҳам кўз олдида. У тарбиясидаги болаларни ўз фарзандларидан ажратмади, аксинча, фарзандларини уларга қўшиб юборди. Барча норасидаларни бирдай, бағрига босиб, мурғак қалблардаги жароҳатлар ювилишига ёрдам бергиси келди...

Инсон кўнглидаги жамики ҳасратларни хатга солаверса, ҳар қандай қоғоз ҳам куйиб, қорайиб кетиши мумкин. Султоннинг: «Ишларинг қандай? Қийналмаяпсизларми?!» деган доимий саволларига, Моҳира: «Тузук. Яшаяпмиз. Сизни кутаяпмиз!» деб лўнда жавоб ёзди. У эса хотинининг бошидан кечган савдолар, кўнглини кемирган дардларни билмай қолаверди. Моҳира, эрим қайтиб келганида, уйда бемалол ўтиришиб, ҳаммасини бафуржа-ғаплашармиз, ҳаммаси ўтиб кетар, деб ўйлади...

Илҳомия билан Моҳруй опа ёзга бориб, ниҳоят, касалхонадан чиқишди. Моҳира Илҳомиянинг соғайиб, семиргани, оппоқ, дўндиқ қизалоқ бўлганига суюнди. Аммо бу қизи аввалдан кўп касалга чалиниб ўсгани сабаблими, унга ҳамон кўнглида қандайдир ваҳм сақлаб, қўрқиб қарарди...

□

Хўжақул одати бўйича уйга тушлик қилгани келганида, икки-уч гал Шарифа, мен ҳам сиз билан кўчага чиқаман, деб фойтунда шаҳар марказигача борди. Хўжақул Шарифанинг бу ишига ортиқча аҳамият бермади, хотиним уйда зериккандир, балки магазинларни айланар, балки сингисини кўриб қайтар, деб ўйлади. У хонадонда ҳар қалай осойишта, тотув ҳаёт кечиришганидан мамнун эди. Хотинининг итоатли, мўмин-мулойим аёл экани ҳам унга хуш ёқарди.

Шарифа шундан сўнг бир куни зимдан ғойиб бўлди. Кутилмаган бу воқеа июнь ойи ўрталарида рўй берди.

Хўжақул кечқурун ишдан уйга паришон қайтди. Кундузи комиссиялар келишиб, идора ишларини текширишган, улар бирон айб тополмаган бўлишса ҳамки, Хўжақул андак ғашланган эди. Тунда яхши

ухлай олмади. Хотинига ҳеч нарса демади, у ён-бу ёнга беозор ағдарилиб, узоқ нотинчланди, уф тортди. Саҳарга яқин қотиб қолганди. Эрталаб мамнун уйғонди. Кечаги бутун оромсизлик унга энди бемаъни туюлди. Уринда ўтирганича яйраб керишди. Шундан кейин бирдан Шарифанинг уйда кўринмаётганини сезди. Уй сув қуйгандек жим-жит эди. У, Шарифа нариги хонада дастурхонни тузаб қўйиб, мени безовта қилмаслик учун нафас ютиб ўтиргандир, деган хаёлга борди. Қуёш каравот устига келиб қолганди. У ишдан ҳам бир оз кечикибман шекилли, хотиним вақтида уйғотса бўлмасмиди, деб ўйлади ва хотинидан ранжиди. Ён дафтар, қопчиқ, чўнтак соати дераза олдидаги думалоқ стол устида ётарди. Уридан туриб, соатга қарагиси келди. Аввал каравотдан оёқларини оҳиста пастга туширди, кейин секин ўридан турди. Столга яқинлашди. Соат ўндан ўтганди. Уҳ-хў, бир соатдан ҳам кўпроқ кечикибман-ку, ўйлади ўзича ва шу аснода бехосдан ён дафтар остида нималардир ёзилган бир варақ қоғоз ётганини кўрди. У кўнглида қандайдир фалокатни сезиб, варақни дарҳол қўлига олди. «Хўжақул ака, мен кетдим. Ўзимни уй дафтарида ўчирганман, бекорга қидириб юрманг. Анча йиллар иккиланиб яшадим, охири бўлмади. Сиздан илтимос, мени ёмон сўз билан эсламанг. Шарифа». Хўжақулнинг эси чиқиб кетди. Оёқларидан буткул мадор қочиб, курсига чўкди. Йўқ, хотиним мени бир қўрқитай, деб ҳазиллашган бўлса керак!... У ўридан қайтиб қўзғалди; нариги хонага, оёқлари хасталигини ҳам унутиб, шошқин йўналди. Хоҳа ўртасидаги узун столда дастурхон тузалган, аммо Шарифа йўқ эди. У, худди Шарифа бирон бурчакда биқиниб ўтиргандек, бутун хонани аланг-жалаңг кўздан кечирди. Шарифа топилмади. У ҳовлига чиқди. Ошхонани, омборхона вазифасини ўтаган уйчани, ёзда баъзан дам олинадиган салқин ертўлани — бутун ҳовлини тинтиди. Шарифа бари бир, кўринмади. Яна уйга кирди. Иккала хонани қадамба-қадам айланди. Янги турмуш қуришган ёшлик пайтлари Шарифа бир гал нимадир бўлиб, уни қўрқитиш мақсадида ҳазиллашган — каравот тагига беркинганди, шуни эслаб каравот тагига ҳам қаради. Ниҳоят, Шарифанинг чиндан кетиб қолганига ишона бошлади, йиғлагудай ҳолга тушди. Хотиним мени қўрқитай, деб ҳазиллашган, ўйлади у. Хотин кишининг баъзида истиғно қилиши табиий. Ортиқча безовталаниш шарт эмас. Бозор-ўчарни, магазинларни айланиб ёки сингисини кўриб, тушга томон уйга қайтади. Бу ўйинларнинг ҳаммаси зеркишдан; уйда у баъзан зерикади...

Хўжақул осойишталанди. Ювиниб-кийинди. Аммо нонушта қилиш кўнглига сиғмади: кўчага йўналди.

Уни ҳар кунгидек дарвоза олдида фойтун кутиб турарди. Фойтунчи қария Хўжақулми, хотиними чиқиб: «Келдингизми?» дейишини пойлайвериб жонига теккандир, бошини вазмин буккан, қўллари билан елкаларини қучганича, пинакка кетганди.

— Мени нега чақирмадингиз, амаки?!

— Ўзингиз уйга сапиллаб кираверган одамни яхши кўрмайсиз... мен билмасам...— гудранди қария. У қамчини олиб, ҳавога кўтарди.— Чу, жонивор...— Кейин негадир яна гудранди: — Ул-а...

Хўжақул идорада соат роща-роса ўй йжки бўлганича тинч ўтиролмади. Кўнглини ҳадеб васваса тутаверди. Ишлай, деб ишга ҳам қўли бормади. Орадан бирон соат ҳам ўтмай, эшикка чиқиб, фойтунни уй томон шахдам ҳайдатди.

Уйга етиб келганида, Хўжақулга негадир хотини ҳозир уйда ўтиргандек, аммо фойтунни кўрса бас, дарвозадан отилиб чиқиб, аллақача ёқларга учиб кетадигандек туюлди.

— Сизга бугун кечгача жавоб, амаки,— деди қарияга довдираган, телбалаңган ҳолатда.— Идорага тушдан кейин ўзим борарман...

Қария хўжайиннинг авзойи бошқача, хатти-ҳаракатлари поймапой эканига ҳайратландими, ишшайиб, елкасини ғалати қисди.

Хўжақул ҳовлига шошилиб кирди. Яна эрталабгидек ҳовлида чарх урди. Ҳеч ким йўқ. Жимжит.

Энди унинг умиди барбод бўлди. Бўшашиб, мунғайиб хона ўртасидаги дастурхон тузалган узун стол ёнига ўтирди; бошида калхат айланган қушдек, бўйини елкалари орасига тортиб, елкаларини букди. Кунлар исий бошлаганидан буён оёқларидаги бод бир оз қайтиб, жонига оро кирганди, шу дамда ногоҳ оёқлари увишиб, худди қишдаги сингари, қаттиқ санчишга тушди. «Хотиним мендай хаста одамни ташлаб кетибди-я! Бераҳм!.. Мен уни яхши кўраман, усиз туролмайман... Нима қилсам бўларкин?!»

Шарифанинг кетиб қолгани аниқ эди. Хўжақул энди, Шарифа қаёққа кетди экан, дея ўйлаб ҳайрон бўлди: «Хотиним қаёққа ҳам кетарди?! Ҳамиша сингисини ўйлаб, сингисига ҳомийлик қилиб юриш одати бор эди; ўшанинг уйида яшашга қарор қилгандир! Албатта, шундай!»

У ўрнидан санчиб, дарҳол Шарифани топмоқчи, кўяра-қўймай уйга етаклаб келмоқчи бўлди. Аммо ўрнидан туролмади. Ниҳоятда очиққан, мадори қочиб, силласи қуриганди.

Япасқи темир чойнакдан пиёлага совуқ чой қўйиб, нонга ёғ суркади; енгил-елпи тамадди қилди. Қўзғалиб, пойгаҳда ётган ингичка, нозиккина ёғоч ҳассани қўлига олди. Фойтун йўқ; пойи-пиёда бораверишга шахд этди.

Шарифанинг сингиси бозор яқинидаги паст кўчада турарди.

— Салом алайкум, Инобатхон. Яхши ўтирибсизларми?!

У ҳовлига қадам қўйганида, Инобат ўрик остидаги катнинг четига ўрнашиб, кенжатай боласини эмизарди; унинг қолган бир-бирларига ўхшаш усти йиртиқ-сиртиқ, кир-чир болалари ерда думалашиб, тупроққа ботишиб ўйнашарди.

— Келинг, почча,— катдан тушди Инобат.— Салом алайкум. Сиз, бу қандай бўлиб...

Хўжақул чайналиб қолди:

— Мен шу... Опангизни излаб... Эрталабдан буён...

Инобат боласини катга ётқизган, уни қаршилашга ошиққанди; олдинга босиб-босмаслигини билмагандай, бирдан қотиб қолди. Кейин бехос чинқираб-йиглаб, дунёни буза бошлади:

— Менинг опамга нима бўлди, худойим?! Сиз менинг опамни нима қилдингиз, почча?! Сиз менинг опагинамни қаерга йўқотдингиз?!

Хўжақул ҳозироқ бу ердан даф бўлмаса, шўрига шўрва тўкилишини ҳис этди. У, бу ёққа келаётиб, ишнинг бундай кўчиши эҳтимоли ҳам борлигини ўйламаганди. Чўчиб-қўрқиб, ўзини дарҳол кўчага урди.

Идора томон илдам кетаётиб, Инобатни тушуниш мумкин, мен Инобатдан ражimasлигим керак, деган гап хаёлидан кечди. Шарифа уйда хат қолдириб, ўз ихтиёри билан кетган бўлмаса, эҳтимол, Хўжақул ҳам, бирон қор-ҳол рўй бергандир, деб билар, аллақачон милицияга хабар қиларди. Унга фақат Инобатнинг шовқин солиб, қандайдир таъна оҳангида сўзлагани малол келди. Инобат гўёки: «Опамнинг кетганига сен айбдорсан!» деганга ўхшарди. Бу унга худди дард устига чипқондек бўлиб туюлди.

Хўжақул, мана энди, кўп нарсаларни ўйлаб, муҳим бир савол тўғрисида шу дамгача бош қотирмаганини сездди: «Шарифа ўзи уйдан нима учун кетди?!»

Унинг назарида, Шарифанинг кетишига аниқ бир сабаб йўқ эди. Хўжақул хотинини яхши кўрарди. Сўнгги кунлар хонадонда арзимаган низо ҳам чиқмаганди. Булардан ташқари, Хўжақул бадмастлик қилган, айрим кишиларга ўхшаб хотинбозлик кўчасига кирган ҳам эмасди.

Уруш бораётган, турмуш ҳар қачонгидан оғирлашган бир пайтда Хўжақулдек тинч юрган, обрўли жойда ишлаб ҳар томондан таъминланган одамни хотини ташлаб кетиши ақл бовар қилмайдиган воқеа эди.

У хаёлини чулғаган саволга жавоб тополмади. Эҳ, аттанг, Инобатнинг феъл-атворида Шарифага хос бўлган мўмин-мулойимлик йўқ ерга урсанг, осмонга сапчийди, бундай аёллар билан бемалол ўтириб гаплашолмайсан. Инобат шовқин солмасдан ўзини босиқ тутса, Хўжақул ундан опаси билан охириги марта қачон кўришганини, ўшанда Шарифа нималар деганини сўраб-суриштирган бўларди. Тўғри, Инобат опаси йўқолганини Хўжақулдан эшитди, демак, хабардор эмас. Аммо Шарифа ҳар қалай ўзи тўғрисида унга нималардир айтган, ахир, Инобат бекорга таъна оҳангида сўзламайди-ку! Эҳ, аттанг...

Хўжақулнинг идорада ишлари юришмади. Устига устак, оёқларида турган санчиқ уни қийнай бошлади. У кундалик ишдан кетиш вақтини кутиб ўтирмасдан, яна эшикка чиқди: яна фойтунни уй томон шахдам ҳайдатди.

Унинг ўй-хаёлида ўзи жавоб топишини истаган, Шарифа деган биргина исмга боғланган қатор саволлар энди янгидан айланди. У фойтунда уйга қайтаётиб, балки Шарифа бутунлай кетмагандир, ҳозир уйда ўтиргандир, деб ўйлади. Ҳовлида ҳеч ким йўқлигига қаноат ҳосил қилгач, «Шарифа қаёққа кетди экан?!» деган саволга яна жавоб излади. Кейин ҳаммасидан муҳим бир савол уни қийноққа солди: «Шарифа ўзи уйдан нима учун кетди?!»

Хўжақул ҳовлига чиқди, уйга кирди, тинмай хонадан хонага ўтди. Оёқлари дам сайин кўпроқ санчиётганига қарамай, бир ерда вазмин ўтиролмади. У хотинини ортиқ қидирмасди. Унинг йўқлиги энди маълум. Аммо, бари бир, ўзи ниманидир йўқотган-у, албатта, қидириб топишга аҳд этгандек чарх ургани урган эди. Қайта-қайта деворда осиглик рубобга кўз ташларди. Рубоб — илинж бўлиб, ҳар гал қараганида, унга гўёки хотини уйига кириб, рўпарасида бошини итоаткорона букиб тургандек туяларди... Бир гал рубоб олдида тўхтаб, хотини шу торларни чертиб ашула айтган пайтларни эслади. «Шарифа Султонлар билан оилавий дўстлашиб юрганимизни ҳисобга олиб, уларникида яшашга қарор қилган бўлса-чи?! Моҳира Шарифанинг ўз уйида туришига ҳеч қачон моненьлик кўрсатмайди...» Хўжақул жонланди. Жонланди-ю, кейин яна бўшашди; унинг хаёлида бу фикр учқундек милт этиб, дарҳол сўнгандек бўлди. Моҳира қайсидир кунни идорага келганида, уйдаги бир хонани Зазольченко деган украинлар оиласига бўшатиб бериб, болалари билан иккинчи хонада тиқилишиб яшаётганини айтганди. Душман қўлида қолган ерлардан кўчирилган оилага жой берган Моҳира Шарифани ҳам уйда бемалол сиғдириши мумкин: аммо, гап шундаки, коммунал хўжаликка қарашли сичқоннинг инидек уйда икки оила тургач, ерга игна тушса билинадиган бўлиб қолган; Шарифанинг ўзи уларни кига бостириб боришни эп кўрмаса керак!..

Тун кирди.

Хўжақул кунни ўтказаётиб, олдинда ҳали тун борлиги, қоронғилик билан бирга ёлғизлик балоси ҳамла қилишини ўйламаганди. Бутун хаёлини Шарифа эгаллаб, бугун умуман ўзи тўғрисида қайғуришга улгурмаганди. Вақтида овқатланишни эсламагани сингари, дунёда кундуз ва кеча, ҳамдамлик ва ёлғизлик аталган қарама-қарши қутблар мавжудлигига ҳам эътибор бермаган эди.

Уни бирдан ваҳм босди. Қимдан, нимага кўрқаётганини ўзи ҳам билмас, аммо кўнглидаги ваҳм ҳиссини ҳайдаб юборолмасди. Уйдаги барча чироқларни ёқиб чиқди. Бўлмади. Дарвозага занжир устидан қулф солди. Бўлмади. Ниҳоят, тезроқ ётиб ухлашга, шу йўсинда ёлғизлик дастидан қутулишга қарор қилди. Етоқхонадаги чироқни ёниқ

қолдириб, бошқаларини ўчирди; эгини ҳам алмаштириб ўтирмай ўринга чўзилди.

Кўзлари энди илина бошлаганида, эшик негадир секин гижирлагандек бўлди. Кейин кимдир енгил, шип-шип босиб, унга яқинлашди, У, юраги орқага тортиб, кўзларини чирт юмди. Аммо шу аснода биров юз-кўзларини мулойим сийпалаётганини сезиб, ўзига келди, жонланди. Кўнгли эриб, шу қадар яйраб кетдики, умрида ҳеч қачон бунчалар роҳатни туймаганди. Кўзларини очди... Қўшнинг томдан томга ўтиб юрадиган, бировларнинг уйга тушиб, кўпинча ётиб қолаверадиган қора мушуги қўйнига кириб, унга суйкалганди.

Хўжақул ўрнидан сапчиди:

— Кет! Йўқол! Падарингга лаънат!...

Мушук ўзини деразадан ҳовлига ташлади.

Хўжақул ўринда ўтирганича оёқларини қучди. Оёқлари қаттиқ оғрий бошлаганди. Ўз ҳолига ўзи ачиниб, кўнгли бузилди. Қуни бўйи ўзини босишга уринганди, энди бўлмади, елкалари титраб, пиқ-пиқ йиғлашга тушди. У йиғлар, янгигина шоҳи қўйлагининг енги билан кўзларини артар, яна йиғларди.

Кўнглини бир оз бўшатгандек бўлди. Кейин ўринда чўнқайиб ўтирганча, алам билан Шарифани кескин койишдан ўзини тўхтатиб туролмади. «Шарифа артистдан чиққанди; охири бари бир артистлигига борди!» деб ўйлади. «Вақтида андижонлик Шарифага эмас, бухоролик бошқа бирон қизга уйлансам бахтлироқ бўлармидим!» деб ҳам ўйлади. Жуда кўп гаплар хаёлидан кечди... Мен Шарифани деб ортиқча кўз ёш тўкмаслигим, ўзимни ўзим ўтга ташламаслигим керак. Шарифанинг уруғига қирон келгани йўқ, истасам эртагаёқ ўнтасини уйга бошлаб келаман, Ҳозир қизлар, аёллар аскарликдан икки қўли ёки икки оёғидан ажралиб қайтган йигитларга ҳам жон деб тегишяпти; менинг нима ёмон? Бир хотин учун шунчалик куйганим етар, кетса, садқаи-сар, кетаверсин, ҳали бир куни ўзи ялиниб-ёлвориб келади, мен унга ўшанда қайрилиб ҳам қарамайман...

Хўжақул хаёлида чўлганган гаплардан осойишталик ҳис этмади. Аксинча, яна ўз ҳолига ўзи ачиниб, баттар хўрлиги келганча, ҳўнграб юборди.

У кун ёришгунча тўшакда бирдай чўнқайиб, гоҳ таскин излаб, гоҳ аламдан ҳўнграб-ҳўнграб йиғлаб ўтирди...

Кун ёришди.

Хўжақулнинг кўнгли беҳузур, боши шишган эди. У Шарифани қачондир қайтиб кўриб-кўрмаслигини билмасди...

Худди шу воқеадан сўнг, Хўжақул, тез орада сочлари оқариб анча қариди.

Унинг юриш-туришида ҳам энди олдингидан бошқача хислатлар пайдо бўлганди. У эрталаб ишга барвақт келар, кечқурун уйга кеч, гўёки биров мажбур қилаётгандек истар-истамас қайтарди. Кундузи соат роппа-роса ўн иккида тушлик қилмасди. Умуман, мазали овқат ҳақида ўйламае, турмушида ҳузур-ҳаловат қолмаганидек, ейдиган таомида ҳам таъм-маза йўқ эди.

Хўжақулга уйда ҳам, ишда ҳам нимадир етишмаётгандек бўлиб туюлар, у бундан мунтазам асабийланарди. Баъзан Шарифани эслар, Шарифа мендан узоқда, қаерлардодир хору зор бўлиб кетмадимикин, деб ўйлаб, инжирди. «Тентак, менга жабр қилгани майли, ўзига кўпроқ жабр бўлди», деган гап кўнглидан кечар, ўзи ва хотини тақдирдан безовталаниб, қаттиқ ҳаяжонланарди.

Хўжақул хотини уйдан кетгач, унга бағишлаб бир даста «Хижрон шеърлари» ёзди. Булар кимгадир ёқиб-ёқмаслигидан қатъи назар, Хўжақулнинг ўзига ниҳоятда ёқар, у кўпинча куни бўйи идорада ўтириб, ўз ёзганларини мамнунланиб, қайта-қайта ўқигани ўқиган эди. Айниқса, Шарифа кетган кунга бағишланган шеърни кўп такрорларди:

Мен сени севардим ўзимдан кўпроқ,
Бевафолик қилдинг, иккимиз учун...

Хўжақул Султоннинг шеърлари бўйнида турганини ора-сира эсларди. «Одам эмасман мен...— ўйларди у.— Дўстим мендан илтимос қилганди ахир. Уларни аллақачон кўздан кечириб, пичоққа илинганларини бирон ёққа таклиф қилишим керак эди. Мен бўлсам...» Аммо шундан кейин, дарҳол ўз-ўзини оқлашга тушарди: «Айб мендами! Шароит... Мен жўртгага судраётганим йўқ-ку... Бўш бир пайт топилганида, албатта...».

□

Идорага баъзан Моҳира келиб турар, ҳамон Султон қолдирган шеърлар тақдири билан қизиқарди.

Хўжақул ёлғизланиб қолган шу кунларда у яна идорага келди.

Хўжақул Моҳирани кўриб, бехос Шарифани эслади ва миясида кутилмаган бир фикр ярқиради: «Дунёда агар Султон бўлмаса, хотиним балки мени ташлаб кетмасди!— ўйлади у.— Менинг бутун бахтсизлигимга ўша айбдор. Шарифани бир умр йўлдан оздирган ҳам ўша. Энди дўстлик ҳақида гап бўлиши ҳам мумкин эмас. Аксинча, мен ундан ўч олишим керак...»

Хўжақул ўрнидан туриб, жой кўрсатганча, Моҳирага гирдикапа-лак бўла бошлади:

— Марҳамат, Моҳира бону, ўтиринг... Аҳволлар қалай?! — Моҳира курсига ўтиб ўтиргач, мақсадга кўчди: — Шеърлар уйда, Моҳира бону. Улгурмадим... Идорада иш бошдан ошиб ётибди. Бунинг устига, минг хил ташвиш... Лекин энди шу ишни бажармасак, уят бўлади. Сиз якшанба куни уйга бир келинг. Тез ўтириб кўриб чиқамиз, гаплашамиз...

Моҳира унинг бир оз довдир ҳолатидан таажжубланди. Аммо ҳеч нарса демай, хонадан чиқиб кетди.

Моҳира якшанба куни Хўжақулнинг уйига келди. Ўғли ҳам у билан бирга эди.

Хўжақул Моҳиранинг ўғли билан келишини кутмаганди. «Бу хотинларга ҳайронсан, нега доим болаларини етаклаб юришади!» деб ўйлади. Аммо сир бой бермай, бари бир, ўз мақсади томон одимлайверишга қарор қилди.

— Сизни уйга қақришдан муддао ҳар қачонгидек дўст бўлиб... Ҳозир шароит оғир, лекин дўстлик...— узоқдан гап бошлади у.

Моҳира биринчи навбатда шеърлар ҳам эмас, Шарифанинг қаердалиги билан қизиқсинди.

— Мен шуни айтмоқчи эдим,— гудранди Хўжақул.— Шарифа кетди... Сизга ўхшаб ёлғиз қолдим мен ҳам. Ёлғизлик, биласиз... Ҳаётда ҳамма нарсага оддий қараш керак, Моҳира бону. Қанчалик кўп нарсани ўйлайверсанг, шунчалик адашасан. Қисқаси, мен шеърларни шахсан... Султон дўстимизнинг тақдири бу томони, ким билсин... Мен фақат сиз учун! Шу оғир пайтларда одам бир-бирини суяши керак...— У Ботирга кўз қири билан қараб қўйди.— Болаларга бирон ёрдам, дегандек гаплар чиқиши мумкин... қисинманг...— У хона ўртасидаги столга ишора қилди.— Бирга чой ичсак, ўзингиз...

Моҳира унинг бутун гапини жим тинглади. Ниҳоят, истеҳзоли жилмайди.

— Демак, шеърлар яна қолди... Раҳмат сизга, Хўжақул ака...— У ўрнидан туриб, ўглини эшикка етаклади.— Мен сизнинг шунақа гапларингиз борлигини билгандим,— деди остонада тўхтаб.— Лекин кўнглимда ишонмагандим. Шарифани кўрмоқчи эдим...

Султон уйи, хотини, айниқса, болаларини кундан кунга кўпроқ соғинарди... У болаликда бир қадар азият чеккани учундир, болаларни ардоқларди. Ёшлиқдан муаллимлик қилгани ҳам болаларга бўлган меҳрини янада чуқурлаштирганди. Кейинчалик, шеърлар ёза бошлагач, хаёлини «Ҳарфлар паради», «Тиниш белгилар мажлиси» деган болаларга хос оддий тушунчалардан тортиб, «Эртанги инсонлар қандай руҳда тарбияланиши керак?!» деган мураккаб муаммоларгача банд этганди. Болаларга бағишлаб даста-даста шеърлар ёзганди.

Шоир киши шеър ёзсин-ёзмасин, бари бир, хаёлида кўпинча шеър сатрлар чарх уриб туради. Султон «Чавандоз»дан кейин қайтиб яна кўлига қалам олмаган, аммо, шунга қарамай, узинди тўрт сатр кеча-кундуз хаёлида такрорланар, унга кайфият бағишлар эди:

Болажонлар — бол, дегандим; сиз таъмга
тўлиб,
Йўлда қолдирдингиз болни ҳам.
Гулдан гулга қўнган капалаклар бўлиб,
Кетмаябсиз кўзим олдидан...

У тушларида уйи, хотини, болаларини ўнгидан ҳам ортиқ даражада кўмсарди. Айниқса болаларини нақадар яхши кўришини тушларида ўнгига нисбатан кўпроқ ҳис этарди. Чамаси, Султон кундузи уй тўғрисидаги хаёллардан атайин қочар, тунда эса бу хаёллар эркинлик сезишиб, бемалол бостириб келишар эди. У уйқусида баъзан хотинига хатлар ёзар, шундай пайтларда ўнгидан ёзмаган гаплари гўёки бемалол қоғозга тушаётгандек бўларди. «Эҳ, Моҳирам, эҳ, жоним!.. Мен сизларни бир мартагина кўришга қандайин зорман, билмайсан! Ижодни, дунёнинг бутун ишларини четга суриб, болажонларимни бир оз ўйнатгим келади! Ахир нима қилай, мен аввалдан болаларни жуда яхши кўраман; гуллари, қушларни, тинчликни. Эҳ, Моҳирам, билмайсан...»

Аскарча ҳаёт асосан бир маромда давом этарди...

Латиф тошкентлик қизга кун ора хат ёзар, варақ тепасига, албатта, битта каптарнинг расмини тушириб, хат охирида қатор тувакларга солинган ҳар хил гулларни чизарди. Иброҳим ўзича буни бачканалик деб билар, илжайиб бошини чайқаганча, унга тегишарди:

— Сен хатни кўп бежамасдан, маъшуқангнинг географияга қандай қарашини суриштириб қўй, оғайни. Бўлмаса...

Латиф қизариб-бўзариб, ёзаётган хатини яширар, кейин бехос бўғилар эди.

— Бу мени ўзи ёмон кўради, Султон ака, жудаям ёмон кўради,— дерди у болаларча жаҳл билан.— Бу мени бодалигимда ҳам кўп урган, сиз билмайсиз, Султон ака...

Иброҳим баттар илжайиб, бошини чайқарди:

— Жинни! Болаликдан гапириб, қўлимни яна қичитяпсан...

У Латифга ора-сира тегишиб туришини айтмаганда, анча сипо юрар, айниқса Султонга муносабати жиддий эди. Бунга фақат Султоннинг ундан ёши улуглиги сабаб эмасди. Иброҳимга Султон қандайдир сирли киши бўлиб туюларди. У Султон билан тез-тез суҳбатлашиб туришга дил-дилдан ташналикни ҳис этар, ҳар гал суҳбатлашгач,

ўзини қандайдир улғайиб, янгича камолотга эришаётгандек сезарди. Иброҳим Султоннинг мамлакатлар, одамлар, қизиқ тарихий воқеалар, дунёда юз бераётган ҳодисалар тўғрисидаги ҳикояларини тинглаб, сафдош дўстининг билим доираси нақадар кенглигидан ҳайратланар, ўзига ўзи ҳозиргача ҳеч нарсани ўрганмай, сўппайиб юраверадигандек туюларди... Бемалол суҳбатлашиб ўтиришга, албатта, ортиқча вақт ҳам, имконият ҳам йўқ. Султон кўпинча ундан-бундан, узук-юлуқ сўзларди. Иброҳим шунга ачинарди. «Лондонда бир тобутсоз чол вафот этган қайсидир қариндоши учун тун бўйи ухламай тобут ясайди, лекин уруш бўлаётганидан, бомба портлаб, эртаси куни танишбилишлар унинг жасадини шу тобутга солиб кўмишади... Мана сизга урушнинг манзараси!» дерди баъзан Султон. Баъзан бундай ҳикоя қиларди: «Лола деган етти ёшлардаги қизча бор эди. Ўзи жуда кичкина-ю, вой, ҳандалак бўйли, деб ҳазиллашсангиз, жаҳли чиқарди. Катталарга тақлид қилишни ёқтирарди. Ҳар ҳафта кинога борарди. «Чапаев» фильмини ўн марта кўрган. Биласизми, қизча Чапаевнинг фильм охирида дарёга чўкиб кетишига сира кўниколмайди, ҳар гал, Чапаев ниҳоят сувдан чиқса керак, деб кутади. Фильм одатдагидай тугагач, уйга қошқовоғи солиниб, ҳафа бўлиб қайтади...» Султон ора-сера Иброҳим ҳеч қачон эшитмаган ёки эшитиб, кимлигини унча билмаган кишилар номини тилга олар, улардан ёниб, жўшиб гапирарди. Спитамен, Сосунли Довуд, Муқанна. Кейин, Бателмус, Рафаэл, Базил, Архимед, Данте... Иброҳимнинг хаёлида бу номлар қоришиб кетар, Султон булардан қайси бирлари ҳақида қандай фикр юритгани ҳам тезда хотирасидан кўтариларди. У Султоннинг самовот ва инсоннинг кўкка парвози тўғрисида ҳаммадан кўпроқ сўзлашига эътибор қилган, унда негадир: «Султон ака ёшликда учувчиликка қизиққан бўлса керак!» дегандек таассурот уйғонганди. «Бир вақтлар машҳур Блерио Ламанш орқали учганида, жаҳон ҳайратга тушиб, ёқа ушлаганди,— дерди Султон.— Аслида, бу ҳеч қандай мўъжиза эмас, оддий воқеа эди! Ҳали инсон Ер шарини бир кунда, бир соатда гир айланиб, қайтиб қўнадиган бўлади. Ҳали одамлар сайёрадан сайёрага ўтишиб, йўл-йўлакай тўхтаганча папирос ҳам тутатиб оладиган бўлишади!» Иброҳим «машҳур Блерио»ни билмас, бундай ҳикояларга яхши тушунмасди. Унинг ҳаётда эгаллаган бутун билими ҳам, умрида қилган бутун меҳнати ҳам ерга, деҳқончиликка дахлдор эди. Аммо, шунга қарамай, у ўзини оқламасди. Дунёда анча-мунча гаплардан беҳабар эканини ҳис этиб уялар, сафдош дўсти баҳонасида ўзи билмаган нарсаларни ўргангиси келарди...

Султон қанчалик камтарлик қилиб, индамай юрмасин, бари бир, унинг катта муаллим, таниқли шоир экани аста-секин кўпчиликка ошкор бўла бошлади... Навбатчиликда турган Иброҳим бир куни баракка қовун кўтарган икки кишини бошлаб кирди:

— Орамизда Жўра ака дегани ким, йигитлар?!

Султон ўрнида чўзилиб ётганди, ирғиб туриб, қайрилиб қаради, сўнг келган меҳмонларга пешвоз югуриб, улар билаң қучоқлаша кетди. Султонни эскидан танишлари, аксари қадрдонлари отасининг исми билан «Жўра ака» аташар, бунга унинг ўз шеърларига «Султон Жўра» деб имзо чекиши ҳам маълум даражада сабаб бўлган эди. У, ниҳоят, атрофидаги йигитларга меҳмонлардан бирини Қосимов, иккинчисини Мамажонов деб таништирди; атрофидаги йигитларни ҳам уларга танитди.

— Фронтга кетяпмиз, Жўра ака,— деди Қосимов.— Бир оз буш вақт бор эди, ҳовлиқиб бу ёққа келавердик...

— Балки бошқа кўришармиз, балки йўқ. Сизни учратмай кетаверишни кўнглимиз қабул қилмади,— деди Мамажонов.

Султон дўстларини кўрганига хурсанд эди, завқланиб кулди:

— Қўйинлар ундай гапларни! Бизга дийдор насиб этмасдан, кимга насиб этади! Келганларинг учун эса каттакон раҳмат...

Шундан сўнг Султон билан дўстлари институт, адабиётга тегишли гапларни ўртага тўкишиб, анча суҳбатлашишди. Барча йигитларнинг оғзи тегсин, деб қовунларни юпқа тилимлаб, ҳаммага тенг тарқатиб чиқишди. Меҳмонлар Султон билан яна бир карра кучишиб, бу ердан кетишгач, Иброҳимнинг бирдан қош-қовоғи осилди.

— Катта мударрис экансиз, Султон ака, шоир экансиз. Индамай-сиз,— деди у.— Камтарлик яхши, лекин айтиб қўйсангиз...

Султон чеккага ўйчан тикилиб турганича, унга осойишта жавоб қилди:

— Бунинг аҳамияти йўқ, Иброҳим. Биз ҳаммамиз ҳам аскармиз...

Султон ўзининг мавқеи, обрўйига лоқайд қараса-да, шу воқеадан кейин кўпчилик йигитлар уни олдинги пайтлардагига нисбатан энди кўпроқ авайлашга ҳаракат қиладиган бўлишди. Улар Султон тўғрисида ўзларича: «Бу одам келажакда ҳаётга ҳозиргидан кўпроқ хизмат қилиши мумкин! Бундай одамларни албатта асраш керак!» дейишарди... Султон Иброҳим, Латиф, самарқандлик Азизов, Рустамов ва Акрамовлардан бўлак, маълум муддат Бухородаги заводлардан бирида механик бўлиб ишлаган тошкентлик Жалол Шаҳбозов деган йигит билан ҳам қалин дўст эди. Бу йигит ҳар қандай шароитда йўлини топиб, Султоннинг кўнглини кўтаришга уринар, жилла курса Бухородан гап очар, Султонга ҳамиша нимадир ёрдам кўрсатишга ошиқарди. У баъзан кундуз, баъзан тунда пойи-пиёда узоқ йўл босишганида, ҳеч кимга сездирмай, Султоннинг елкасидаги юкини олиб, кўтаришиб борар, Султон ошхонада навбатчилик қилишига тўғри келганида, Султонга ўқиш-ёзишга вақт қолсин, деб ўзи иккита пақирни кўтариб сув ташиш, картошка тозалашга тушиб кетарди... Аммо Иброҳим сафдош дўстига ҳаммадан кўпроқ қайишиб, энди уни қадамба-қадам қузатишни одат қилганди...

Аскар йигитларга теккан тамаки доим бирдай етарли эмас, мурч-қалампир сингари дориворлар деярли топилмас эди. Султон кўп чеккар, аччиқ дориворларни ёқтирарди. Шундан у гоҳо уйдан доривор, папирос, гугурт юборишларини сўрарди. Бироқ бир папиросни торта бошласа, тамом, атрофини дарров «харидор»лар ўрашарди. Султон беозор одам бўлганидан, папиросни ҳам, гугуртни ҳам атрофидагиларга улашиб, ўзи яна қуруқ қолаверарди. Ёки икки қатор узун стол қўйилган, беш юз — олти юз киши бир йўла овқатланидиган катта ошхонада ўтириб, қўйин чўнтагидан дориворни чиқариши заҳоти, атрофдан унга томон чўзилишар, дам ўтмай, дориворлар ҳам кунфаякун бўларди.

Иброҳим Султоннинг қўли очиқликдан жабр чекиши, кейин қийналиб юришини билар, Султонни атрофдагилар тушунишмаганидан хуноби чиқарди. У айниқса Латифнинг ҳам чекаётганидан, доривор борасида Султонга шерикчилик қиладиганлар тоифасига кирганидан куярди. У Султоннинг теграсида айланаётганини кўриб, баъзан тутақиб кетарди: «Сен папиросни қўлингда тўғри тутолмайсан-у, кашандаларга суқилиб нима қиласан, оғайни!» Баъзан ошхонада ҳам Латифни тергар, кинояли оҳангда сўз қотарди: «Сизга худди мана шу доривор етмай турганди, жигарим. Олаверинг!»

Султон атрофдагилардан сира инжимаганга ўхшар, у қийналса, ҳамиша ўзича қийналарди.

Иброҳим Султоннинг шундай майда-чуйдалар бобида ҳам ўзини ниҳоятда содда, оддий тутишига қойил қоларди. У энди Султоннинг болалик, илк ёшлик кунлари Бухорода ўтгани, уйда хотини, ўғли ва қизчалари қолишганини биларди. Баъзан: «Менинг болаларимга ойиси ҳафтада, ойда оз-моз ширинлик ҳам олиб бераётганмикин?!» деб кую-

ниши ва баъзан: «Уй-уйларимизда ҳар қалай палов пиширишнинг иложи бўлаётганмикин?!» деб қайғуришидан хабардор эди.

— Ширинлик, дейсизми, Султон ака?! Палов, деяпсизми?! — сўради Иброҳим Султоннинг яна нималардир дейишига қизиқсиниб.

— Болалар ўзининг бола эканини унутмаслиги керак! — дерди Султон ўйчан ҳолатда. — Бизнинг паловдан ўтадиган таом йўқ. Халқ қашшоқлик пайтларида ҳам, ёвғон учун оловни ёқиб, ошни орзу қилган...

Иброҳимнинг назарида аскар Султон ўзи биринчи марта поездда учратган — қора костюмли, бўйинбоғли, пальтосини шунчаки тиззасига ташлаб ўтирган ёқимтой зиёлига, деярли ўхшамасди. Султоннинг гоҳо ҳазиллашиб: «Мен ўзим тоза оқ эдим, бу ерда кўмирдан ҳам оқариб, ҳабашга айландим-қолдим!» дейишида жон бор эди. Унинг аслида қишлоқ фарзанди экани энди очиқ-ойдин сезилар, Султон бир қарашда умуман деҳқонсифат кишини эслатарди. Юриш-туриши вазмин, осойишта эди. Секин, оғир, салмоқли, андак дағал товушда гапирар, атрофга кескин ва қандайдир ҳорғин қарарди. Ошхонада кўпинча суюқ ошга нон тўғраб ўтириш одатидан тортиб, оби нонни бошқача қадрлаши, баъзан палов тўғрисида сўзлашигача унинг зиёли даражасига кўтарилиб, оддий, содда халққа хос хислатларни ўзида сақлаб қолаверганидан далолат берарди...

□

Ёз келган. Ҳаво иссиқ. Дим. Кунни бўйи терлаб хандақ қазишарди. Кейин отишмалар. Кейин гоҳ эмақлаб, гоҳ туриб югуриш; от чоптириш, қиличбозлик. Машғулотлар ҳам, машқлар ҳам энди муайян изга тушганига қарамай, ҳамон машаққат етарли; кун деган, тун деган гап йўқ...

Султон барча йигитлар сингари толиқар, аммо, шунга қарамай, кўпинча баракда ҳамма уйқуга кетгач, ўринда ёнбошлаб, узоқ-узоқ хаёл сурарди. Баъзан ҳовлидан тушган хирагина ёруғликда қалам қитирлатишга ҳам одатланганди. Фақат ҳордиқ пайти эмас, машғулотлар, машқлардан бўш соатларда ҳам бир чеккада ўтириб олганча тинмай ёзарди. Теградаги йигитлар унга савол ташлашарди:

— Ёу, Султон ака, уруш битгач, биз тўғрида ҳам бирон китоб ёзасизми ёки йўқми?!

— Сизлар ҳақда бошқача бир китоб ёзаман, — дерди Султон кулимсираб. Унинг кўнглида чиндан энди кейинчалик насрий бир китоб ёзиш нияти туғилган, у ўзи эслаган, кўрган-кузатган воқеаларни, ўйларини ҳозирдан қозоғга тушириб боришга қарор қилган эди...

«Бугун Ғафур акани эсладим. Бу биринчи эслашим эмас. «Чавандоз»ни ёзганимда ҳам Ғафур ака кўз ўнгимда турганди... Кўп воқеалар ёдимга тушди... Эрлар билим юртини эндигина тугатиб, Қурбон деган дўстим билан Мирзафаёз гузаридаги кичик болохонада истиқомат қилаётган пайтимиз эди. Бир кунни Қурбон кўчадан ҳовлиқиб келди, ҳаяжон, тантана билан: «Сени ўртоқ Ғафур Ғулóm сўраяптилар!» деди. Мен Ғафур аканинг шеърларини ўқиб, газета-журналларда расмларини кўриб юрардим, лекин танимасдим. Мен ҳаваскор, у киши эса мен учун илоҳий бир зот эди. Тез кийиндим, аммо, уялиб қолмайин, деб яхшироқ кийинишга ҳаракат қилдим. Кўчага югурдим. Мени Ғафур ака билим юрти эшигида кутиб турган эканлар. Худди олдин бир кўрган одамдек, дарров танидим. Салом бердим. Кейин иккимиз анча гаплашдик. Ғафур ака менинг шеърларим билан қизиқдилар. Уларни ўқиб, маъқул келганларини эълон қилишга ёрдам беришларини айтдилар. Э, менга Ғафур ака ўшандаёқ кўзи очиқ бир чашма бўлиб туюлган. У киши мен билан илк дафъа кўришгандаёқ очиқ-сочиқ, эскидан танишдек гаплашганларига ҳамон ҳайрон қоламан. Кейинчалик ҳам Ғафур ака мен

дан ҳеч қачон меҳрини дариф тутмади. Дастлабки шеърларим босилишига самимий ёрдам кўрсатганидек, бир умр мени суяб келди... Мен бу устоз шоирнинг яхшилигини қайтаролганим йўқ. Қайтаролмайман ҳам. Фақат қўлимдан келгани: Фафур ака ёзган шеърлардан бир улушини ёд олиб, ўрни келганда ўқиб юришга одатландим. Булар орасида «Яловбардорликка» деган шеър ҳам бор. Бугун ўша шеърнинг икки сатри хаёлимда айланиб, Фафур акани эслашимга сабаб бўлди...

Бухоро бир олтин коса,
Қон — ёш билан лиммо-лим...

Бу сатрлар олдинлар ҳам хаёлимда айланган. Лекин бир нарсага эътибор қилмаган эканман. «Олтин коса» билан «қон-ёш» ўртасидаги зиддиятга. Бугун уни пайқаб, бутун ҳаёт катта-кичик зиддиятлардан иборат эканини теран ҳис этдим ва бундан таъсирланиб кетдим: Кўз ўнгимда Бухоро, болалик кунларимда ўзим кўрган аниқ ҳаёт манзаралари жонланди... Мен шаҳарга келаётганимда бир қарвондаги туякашлар меҳрибонлик кўрсатиб, бошимни силашганди. Аммо шаҳарга етиб, кириб-кирмасимдан, мени бошқа бир тўп кишилар тўзондай ўраб олишди, елкамдаги халтани юлқишиб, обдон қоқишди. Халтадаги бутун нарсалар ерга сочилди, кейин халтадан шувиллаб қум тўкилди... Ҳалиги кишилар онамдан қолган чиройли рўмол, отамдан қолган белбоғни, ямоқ-яқни кўйлагимни олиб кетишди. Оёқ остимда бўшаган халта, бир қўлимда занглаган пичоқ, бир қўлимда чўлтоқ супурги билан қолавердим... Бухорода гумбазлар ўзи бир осмон; оппоқ лайлақлар шу осмонда кичик бир булут парчаси. Фусункор! Аммо кўчалар, уйларга қарасанг, аксинча, юрак увишади. Кўп ҳовли-жойлардаги деворлар Бухоронинг харобалигидан, худди елканг тегиб кетса, устинга ағдариладигандек туюларди. Болохонали ҳовлиларни оралаган ингичка кўчалардан ўтганимда ҳам деворлар гўёки бошинг устида бир-бирлари билан қучишиб, кўча ҳозирроқ ёпилиб қоладиганга ўхшарди... Бухоро — ибн Сино юрти. Шунақа табиблар бор эдики. Аммо, иккинчи ёқдан, Бухоро — қаровсиз қолган ҳовузлар, қўлмак сувлар кўплигидан вабо, безгак, ришта кунда хуруж қилган, кўчаларда кеча-кундуз «во-отам», «во — онам» деган овозлар эшитилиб турган бир жой эди. Лаби ҳовузда расталар ҳамма вақт, ҳаттоки тунда ҳам ишларди. Одамлар ҳимматли, ҳотамтой, сенга нонми, таомми, ширинликми, бепул ҳам беравершарди. Аммо шу билан бирга, шаҳарда ўғрининг ошиғи олчи, шом қўниб-қўнмасдан, кўпчилик ҳовлилар дарвозасини тақа-тақ беркитишар эди. Эндигина ўқишга кирганимда Қўкалдош мадрасасидаги бир ҳужрада яшаб, баъзан Фотима опамнинг уйига бориб ётиб ҳам қолардим. Ушанда, қишлоқда дарвозалар ланг очик туришига ўрганганимдан, ҳар гал опамнинг шомда дарвозани каттакон хода билан, тамбалаб қўйишига ҳайратланардим. Кейин опамдан, шу сабилни занжирлаб ёки қулфлаб қўяқолса бўлмайдами, деб сўрардим. Опам кулиб, тамба икки ён деворини бирлаштириб туради, дарвоза ҳам деворга айланиб кетади, шундай қилса, ҳовлига ўғрилар киролмайди, дерди. Кейин Бухорода азалдан тамбани бошқача баҳолашганини айтиб, халқнинг бу ҳақдаги гапини мисол келтирарди:

Ҳамма хешу табор бир тарафу амма бир тараф,
Ҳамма қулфу калит бир тарафу тамба бир
тараф....

Мана, Фафур аканинг шеъри қанча нарсаларни ёдимга солди. Унга нисбатан кўнглимда яна бир марта миннатдорчилик ҳис этдим...

Аскарлик зиммамга тушганидан буён Бухорони ҳар гал эслаганимда, юрагим алланечук сиқилади. Инсон ўз умрида кўп нарсаларни

мўлжаллайди, аммо не иложки, жуда кам нарсага улгуради... Адабий анжуманлардан бирида устоз Садриддин Айний билан қисинибгина кўришиб, икки оғиз сўзлашгандим. Айний эгнига нисбатан кенгроқ костюм кийиб, бошига бухор дўппи кўндирган, миқти, чўққисоқол — бир қарашда жуда оддий киши эди. Унинг ҳозиргина ҳордиқ олгандек осойишта юзи, катта, очик кўзларида тенгиз сиполик, ажиб улуғворлик акс этарди. Мен Бухородаги сўнги тахт вориси амир Олимхон Айнийни Регистонда етмиш беш дарра билан сийлаб, зиндонга ташлатганини эшитганман. Ушанда бу йўсин жазо олган кўп исёнчилар қайтиб қомат тиклашолмаган. Айний эса ўрнидан янада дадилроқ кўзгалган! Қария, бу етмагандек, ўз давридаги барча ижодкорлардан кўпроқ китоб яратди! Унинг бутун жисми, бутун руҳида, шундандир, кўзга яққол ташланадиган белги қудрат, матонат эди. Устод менинг қўлимни меҳрибон қисди, сиз ҳам бухоролик экансиз, ўғлим, менга айтишди, деди. Кейин кишига далда берадиган оҳангда, негадир, барақалла, деб қўйди. Кўнглимда бу мулоқотдан ниҳоятда суюндим. Аммо буюк ҳамшаҳарим наздида ўзимча қаттиқ хижолат ҳам чеккандек бўлдим. Ахир Айний Бухорони кенг қўламда қаламга олган санъаткор! Мен бўлсам айрим шеърларимда Бухоро руҳини бериб, «коса тагида нимкоса» сингари иборалар, «чақалоқ» ўрнида «нинича» дегандек сўзларни ишлатганимни айтмаганда, қадрдон воҳа ҳаётига бағишлаб ҳали биронта асар ёзганим йўқ. (Менга бу қарзни узиш насиб этармикин?!). Мен шу йиллар, аслида, Бухорога бориб, ўз туғилган тупроғимни болалик пайтларидаги сингари кўзларимга жойлашим керак эди. Кейин Қоғолтомга йўл солиб, отам қабрини суриштириб топишим, волидам қабрини зиёрат қилишим... Бўлмади...

Шу кунлар қизчаларимни қаттиқ соғинганман. Уғлим хаёлимдан кетмаяпти. Нега?! Балки Ботир энди уйда қолган ягона эр киши бўлгани учундир! Балки аскарликда ўғлимнинг эртанги тақдирига қандайдир безовталаниб, қизиқиб қараётгандирман! Буни ўзим ҳам аниқ айтиб беролмайман... Баъза бир воқеани эслайман. Қайсидир йили хотиним билан ўғлимни саёхатга олиб чиқдим, «Грибоедов» парохотида Волга бўйлаб сузиб, қатор шаҳарларни томоша қилдик. Уша саёхат пайтида мен ўзимга скрипка сотиб олдим. Қисқаси, Андижонга қайтгач, мука мактабида ўқиётган талабадек, узоқ пайт скрипкани қўлимдан қўймай юрдим. Бир оқшом уйда анча берилиб куй чалдим. Ниҳоят, асбобни ғилофга жойлаб, ичкари хонага кирдим. Ёзув столида қора чироқ ёнар, борлиқ сукутга чўмган эди. Мутолаани энди бошлаган эдим, кўққисдан Ботир негадир ичкарига сирғалиб кириб, орқада жимгина ўтирганини пайқадим. Қайрилиб қарадим. Уғлим деворга тушган менинг ҳазил-ҳажв услубида чизилган расм сингари ажи-бужи шаклимни қоғозга тушираётган экан. Мен индамай қўлимга қоғоз-қалам олдим. Болаликдан нечундир пиёлани қоғозга тўнтариб, доира чизиб, ҳайбатли уммонда тўлқинлар ўркачига минган кичик бир қайиқни тасвирлашга ўчман. Шунақа расм солиб, ўғлимга бердим. Ботир менга музикани ким ўргатгану расм солишни ким ўргатгани билан қизиқа бошлади. Хаёлим иш билан банд эди, буларнинг бари фақат бир ҳавас, ўғлим, деб унга қисқа жавоб қилдим-да, уни хонадан чиқариб юбордим... Мана, энди биз катталар ўз-ўзимиздан бўшамай, болаларнинг жиддий саволларига аксари енгил-елпи жавоб қилишимизни, ўзим ҳам ўшанда шундай қилганимни ҳис этиб, бир оз ўкинаман. Мен ўғлимга ўша оқшом тахминан бундай жавоб беришим мумкин эди: «Менга буларнинг барини интилиш ўргатди, ўғлим. Мен ёшлиқдан бир ҳақиқатни англагандек бўлдим. Инқилоб-интилиш. Интилиш керак... Талабалик йиллари атрофда ҳамма нарсага қизиқувчан йигитлар кўп эди. Қурбон, Ато деган дўстларим билан бир хонада турардик. Ўзинг бил-

ган Хўжақул ака, Расул деган йигит, бизнинг хонамизга тез-тез кириб туришарди. Китобларни қўлма-қўл ўқишиб, адабиётдан баҳслашардик. Баъзан шеър ёзардик, баъзан музика чалиб, баъзан ашула ҳам айта-верардик, расм ҳам солаверардик... Шоир ёки, умуман, санъаткор бўлиш шарт эмас. Аммо булардан бебаҳра ҳаёт кечириб аянчли. Унутмаслик керак: дунёда жаҳолат билан маърифат ҳаминша бир-бирига душман. Сен бу икки йўлдан бирини танлашга мажбурсан...» Мен ўшанда ҳаётнинг бу қадар телба-шошқинлиги-ю, инсон умрининг бебақолигини, болаларинг берган ҳар бир саволга вақти-вақтида жавоб қайтармасанг, кейинчалик ҳеч қачон жавоб қилиш имкони бўлмаслиги ҳам мумкинлигини хаёлимга келтирмаганим...

Қум тўғрисида ўйлайман. Негадир сафарга чиққанимдан буён қум тўғрисида кўп ўйлайман.

Бир шеърда ўғлимнинг дафтарларини кўз олдимга келтириб:

Қумда қолган қушлар изидек,
«Хуснихат»лар ёзиб тўлдирар...

деган манзара чизганим. Яқинда шу эсимга тушди. Бошқа бир шеърда «Булут — оқ қум» деган ғалати қиёснани ҳам ишлатган эканман; бугун беихтиёр эсладим...»

□

Султон анча кун бурун ўзи бошлаб қўйган, уйга жўнатиши керак бўлган бир хатни сира ниҳоясига етказолмасди. У бундай сўзлардан кейин тўхтаб қолган эди: «Ботир тупроққа қоришиб, бувисини қийнамаяптими?! Нуриям ҳар бир қаттиқроқ айтган сўзга ҳамон кўзларини қизартиб, йиглаб оладими?! Румиянинг сўчлари ҳалиям жингалак бўлиб ўсяптими?! Илҳомия чиндан тамоман оёққа турганми?!»

Султон уйи, хотини, болалари сингари, ёзув столи, институт ва айниқса қоракўз талабаларини кўпдан буён қўмсарди. У аксари ўзини институтдаги катта аудиторияда нари-бери юриб, маъруза ўқиётгандек ҳолатда ҳис этар, талабалари билан хаёлан адабиётдан, географиядан сўзлашиб, улар билан дунёдаги барча фозиллар тўғрисида ва ҳаммадан аввал Бруно ҳақида суҳбатлашар эди...

Умрида суратга тушишни ёқтирмасди. Аммо мавриди келиб, йигитлар аскар кийимида эсдаликка сурат олдира бошлашди ва Султонни ҳам қўймай етаклашди. У сурат тайёр бўлгач, уйга жўнатишни ўйлаб, орқасига: «Суратимни юборяпман. Уйда ўзим борган каби меҳмон қилиб турасизлар!» деб ёзди. Кейин анча кун бурун ўзи бошлаб қўйган хатни ҳам қисқача яқунлади: «Моҳира, сентябрь келяпти; мабодо институт томон йўлинг тушса, мендан суюкли, азиз талабаларимга алангали салом етказ...»

Султоннинг хатларига Моҳира тез-тез жавоб ёзиб турарди.

Уйдан келган хатлардан бирида у бундай сўзларни ёзгани: «Яшаймиз. Болаларим аста-секин ақлга кириб, одам бўлишяпти. Танимиз соғ. Кўпчилик қатори ишляпман. Атрофимда оқкўнгил, меҳру оқибатли аёллар, ҳаммаси кишининг жони... Лекин ойим сал чарчаб қоляптилар. Болаларга қарашадилар, бозор-ўчар, уйнинг бутун юмуши. Бунинг устига, ҳозир қишлоқларда мева-чева фарқ пишиб, сабзавотлар етила бошлаган, йиғиб оладиган одам йўқ, шаҳардан ёрдам сўрашяпти. Маҳаллада, ҳар бир хонадон бир одам берсин, деган гап чиқиб, хуллас, ойим энди баъзан қишлоққа ҳам қатнашяптилар. Кексалар ўзи жуда бардошли бўлишаркан, миқ этмайдилар. Ойимга қараб, мен ўзим бир оз эзиламан...»

Султон уйни ўйлаганида, кўпинча қайнонасини ҳам эсларди. Моҳ-

рўй опа мискин аёл. Уйда у одатда жим, соядеккина юрар, уйдагиларга мутеъдек хизмат қиларди. Моҳирадан анча катта ёшдаги ўгли бир пайтлар қўққисдан касалга чалиниб, бемаврид ўлиб кетгани учунми, ҳар қалай, Султонга қаттиқ меҳр билан сиғиниб қарар, афтидан, кутилмаган бирон бир кор-ҳол рўй бериб, уйда уни ҳам йўқотиб қўйишларидан қўрқарди. Моҳрўй опа билан Султоннинг ўзаро муносабатлари умуман фаройиб эди. Кампир куёвининг турли-туман давраларда бўлиб, ҳар хил одамлар билан кўришиб туриши, баъзан оз-моз ичиб қайтишини сира ҳазм қилолмасди. Бу унинг юз-кўзларидан билиниб турарди. Аммо Султонга бу тўғрида ҳеч қачон индамас, ён берганга ўхшар эди. Султоннинг кўп чекиши ҳам кампирга маъқул эмасди. Аммо бунга у фақат ён бериб қолмай, ҳаттоки ўзи уйга пачкалаб «Беломор-канал» ташир, чамаси, куёвининг тунлари тамакисиз қолиб қийналишини истамас эди. Султон ҳам ўз навбатида кампирга бир масалада ён беришга мажбурият ҳис этарди. Моҳрўй опа художўй эди. У кеч ётар, шунга қарамай, албатта, сахарда туриб, бомдод намозини ўқир ва қуръон сураларидан биронтасини пичирлаб такрорларди. Кампир рамазон ойларида рўза тутиб айниқса қийналар, баттар озиб-тўзиб кетарди. Султон кампирнинг кўнглидаги имон-эътиқодни емириб ташлашни истамас, шу боисдан унга лом-мим демасди. Аксинча, рамазон ёки қурбон ҳайити кунлари қайнонасини табриклаб қўяр, унга нималардир совға қилишга уринарди. Султон Моҳрўй опадан баъзан ўзини барвақт уйғотиб қўйишини сўрарди. Бироқ бехосдан уйғониб кетган пайтларида ҳам ўрнидан турмай ётар, кампир келиб: «Тургин, болам», дейишини кутарди. Кампирга ибодат пайти халал бергиси келмасди...

Моҳира бошқа бир хатда ўкинч билан Хўжақул қўлидаги шеърларни ҳалига довури кўриб ҳам чиқмаганини билдирганди, Хўжақул хайрлашиш пайти айтган бир гап Султоннинг қулоғида ўрнашиб қолганди: «Булар менга ўтиришса...» Унга шеърларни қолдиргани учун кейинчалик кўнгли тўлмаганига ҳам шу гап сабаб бўлганди. Бундан бўлак, Султон редакциядаги ўртоқлардан хат олган, хатда мана бундай сўзлар ёзилганди: «Хўжақул ака газеталарда босилган бир-икки янги шеърларингизни ўқиган экан, унга ёқмабди. Булар Султоннинг аввалги шеърлари даражасида эмас, анча паст кетибди, деб гапириб юрибди...» Султон ошнасининг бу ишидан кўнгли баттар ғашланди. «Сиз Андижонда юриб, бирон тузукроқ нарсани ёздингизми, Хўжақул ака?!— ўзича ўйлади у.— Ҳаёт сизга нечундир менга нисбатан доим яхшироқ имконият яратиб берди. Бироқ сиз ҳеч қачон бошқаларга талаб қўйишдан нарига ўтмадингиз. Сиз ўзингиз биргина кун аскарликда бўлиб кўрсангиз эди, бу ерда шеър ёзишнинг нималигини ана шунда билардингиз!» Султон яна бундай гапларни ўйлади: «Хўжақул ака аввалдан шунанга эди. Бир оз манфаатпараст, бир оз бахил. Фақат мен буни пайқаб, пайқамагандек юрганман. Биров билан дўстлашгач, унинг қусурларидан кўз юмишга, уни оқлашга ўрганиб қолар экан-да киши. Бора-бора, у қиладиган ноҳўя ишлар ҳам сенга жўяли бўлиб туюлавераркан. Аммо бир кун кўзларинг мошдек очиларкан. Ҳар бир муносабатнинг ўз исми, баҳоси бўлгани-ю, сен ўз-ўзингни қанча пайтдан буён алдаб юрганингни ҳис этаркансан...» Султон ўзи англаган бу ҳақиқатдан эзилса-да, шеърлар тақдири тўғрисида хотинига: «Қўявер, бу ишлар кейин», деб ёзди. Редакциядаги ўртоқларга эса хат ёзганида шеърдан оғиз ҳам очмади. Ўзи Хўжақулга хат ёзиш ҳаёлига борди, бироқ тезда бу хаёлдан ҳам қайтди, мағрурлиги бундай қилишга йўл бермади...

Моҳира кейинги хатида Саиддан дарак келганини ҳам ёзган, энди Саид ҳам аскарликка жўнаганини хабар қилганди.

Султон укаси тўғрисида ўйлаганида нечундир у билан охириги мар-

та учрашганини қайта-қайта эслар, сўнгги пайтлар ўша учрашувдаги бир ҳолат кўз ўнгида жонлангани жонланган эди...

Андижон бекатидаги перронга одам ёғилган эди. Ҳамма юкини кўтариб югурган, вагонлар эшигига тиқилган... Поездга яқинлашиб бўлмасди.

Ака-ука ташвишланиб қолишди. Ниҳоят, Саид бир амаллаб ичкарига кирадиган, Султон эса унга юкини вагон ойнасидан узатадиган бўлди. Шундай қилишди ҳам... Кейин вагон ойнасида Саиднинг қорача юзи қайтиб кўринди. Ўрнашиб олганига суюнганиданми, кўзлари порларди. У негадир Султон билан қўл қисишиб хайрлашгиси келди: вагон ойнасидан қўлини ташқарига чўзди. Султон ҳам энди вагон ойналари қаршисида тиқилишиб турган одамларни оралаб, кўнгли алланимани сезгандек, укаси томон интилди. Уларнинг қўллари бир-бирига етай-етай деб қолганди, аммо поезд шу пайт бирдан силтанди, кескин ўрнидан жилди... Одамлар бир-бирларини нари-берига туртишиб, ака-уканинг қўллари бир-бири томон узатилганича ҳавода муаллақ қолаверди...

Мактабда машғулотлар ҳам, машқлар ҳам ниҳоясига ета бошлагандек эди. Йигитлар казармадан дарахтзор томон кўчиб чиқишди, ерни текислаб оқ чодирлар қуришди. Кетмон, белкураклар кўтаришиб, уззу-кун қандайдир йўллар очиш билан шуғулланишга киришишди.

Латиф яна кун ора уйга бир кириб-чиқишлари мумкинлиги тўғрисида гапирадиган бўлган, аммо улар ҳамон мактаб бағрида юришар, уларни энди нималар кутаётгани маълум эмас эди. Фақат юраклар гўёки жойидан қўзғалиб, ана-мана дегунча йўлга тушадиганга ўхша-шарди...

Дунёда ҳар бир ижодкор кўплаб одамлар ҳақида ўй суради, ҳикоя қилади. Аммо унинг ҳаёт ва ижодда биргина Бош қаҳрамони бўлади...

Султоннинг Бош қаҳрамони Бруно эди.

Султон Бруно тўғрисида дoston ёзиб, у билан «аллақачон хайрлашган» бўлса-да, уни ҳеч қачон унутган эмасди. Андижондан чиққанидаёқ буюк мунажжимнинг руҳи Султонга ҳамроҳ бўлган, манзилга етиб келган биринчи оқшом ўзини эслатган, кейинчалик ҳам бирон пайт Султонни тарк этмаган эди. «Юраклар гўёки жойидан қўзғалган» шу кунларда Султон қону жонида яна Бруно руҳини ҳис эта бошлади. «Инсоннинг кўкка юксалиши Брунонинг орзуси эди,— шу кунлар хаёлидан кечирарди у.— Бруно худди шу орзунинг қурбони бўлди; кули кўкка соврилди... Нега бундоқ?! Наҳотки, унинг ёзмиши шу эди?!»

Султон энди ўз тақдири тўғрисида ўйга чўмар, сўнг беихтиёр тизгинсиз хаёллар гирдобида фарқ бўларди...

— Эслайсанми, Султон... Сен отлич сипоҳига бағишлаб, бир пайтлар ёзгандинг:

Чу, тулпорим, ёллари олтин!
 Чу, қайдасан бахтли манзилим!
 Энди бу бош кўрмагай зулм!
 Чу, тулпорим, ёллари олтин...

— Эслайман... Мен ўзим энди отлич сипоҳиман-ку, ахир. Кейин ҳам у ҳақда ёздим:

Алп тоғини ошган чоқда Суворов,
 Ойда қолган тулпорининг сояси...

Ёки:

Алпомишнинг Бойчибар оти,
 Тўрт ярим газ эмиш қаноти...

— Сен нима учун отлиқ сипоҳига бу қадар қизиқсиндинг, Султон?!

— Мени отлиқ сипоҳи эмас, парвоз қизиқтирганди... Мен кўп шеърларимда осмон, ой, юлдузлар, қанот, учиш тўғрисида сўз юритдим. Ҳаттоки, инқилоб пайти кўчаларни тўлдирган курашчилар ҳақида ҳикоя қилаётиб ҳам бундай манзарани чизгандим:

Саф — учишга интилган шунқор...

— Демак, парвоз...

— Парвоз... Мунажжим Бруно ҳаётдан дoston ёзганимнинг боиси ҳам шу эди. Бу етмагандек, «Парвознома» деган алоҳида дoston ҳам ёздим...

— Сен парвозга шунчаки мурожаат қилмагандирсан...

— Йўқ, албатта. Мен умримда ҳар нарсадан кўпроқ Эрк ва Кураш тўғрисида ўйлаб, кечмишда даҳо инсонлар ҳам эрксиз бўлишганини ҳис этдим; улар тақдирга ўқиндим...

Бири эди дорда,
Бири бадарға...

Алишер Навоий эрксизлик туфайли ўзини занжирбанд шер қиёфасида тасвирлаган эди...

— Тушунарли. Парвоз — эрк...

— Парвоз — эрк... Узоқ замонлар эрксизлик кўрган Инсоннинг ўзи парвозни орзу қилмаганими ахир?! Мен халққа суяндим. Унинг эрк йўлидаги интилишини Парвоз шаклида ифодалагим келди..

— Демак, сен учун ҳаёт мазмуни Парвоз... Бруно сингари бир куни сенинг ҳам қанотларинг куйиши мумкинлигини билмайсанми, Султон?!

— Биламан... Аммо мен энди учмоқдаман. На илож... Брунога эргашиш шараф эмасми?!..

Аскарларни чиниқтириш мақсадида мактабда спортга алоҳида эътибор берилган, сўнгги пайтлар отлиқ батальонлар ўртасида мунтазам мусобақалар ўтказиб туриш расмга айланганди. Бу йигитлар маҳорат эгаллашганининг ҳам белгиси эди...

Аскарлар орасида: «Кино олинармиш. Бизни уруш киносида суратга туширишармиш!» деган гап ўрмалаб қолди. Кўп ўтмай, чиндан ҳам машиналарда бир гуруҳ эркаклар, аёллар — кино хизматчилари келишиб, ҳар томонга прожекторлар, суратга оладиган аппаратларни ўрнатиб қўйишди. Ва ниҳоят, йигитларга улар иштирокида бири тарихий, бири ҳозирги урушга бағишланган икки фильмдаги айрим ҳолатларни лентага кўчириш мўлжалланганини маълум қилишди.

Йигитлар саф тортиб яланг майдонга чиқишди. Улар биринчи фильм учун баҳодир сипоҳиларнинг қиличбозлик санъатини намойиш этишди. Иккинчи фильмда аксинча — қочқин немис аскарлари қиёфасига киришиб, кичикроқ жанг манзарасини жонлантириб беришди.

Султон шу фильмлар суратга олинаётганида бир куни, Тошкентдан танишлар чиқармикин, деган ўйда кино хизматчилари билан юзлашди. Аммо уларни кўздан кечираётиб, бирдан кўзларига ишқнмай, қотиб қолди... Шарифа!..

— Шарифа!..

Атлас кийиб, бошини одмигина рўмол билан танғиган Шарифа ҳам Султонни кўриб, бир лаҳза донг қотгандек бўлди. Кейин улар туғишганлар сингари бир-бирларининг бағриларига отилишди.

Танаффус пайти эди. Бир оз сўзлашиб олгани чеккага чиқишди.

Султон Шарифани бу ерда учратганини ҳамон хаёлига сигдирилмасди. У кўп йиллар давомида бу аёлни Хўжакул билан бирга кўравериб, уларни «бир бутун» ҳолда тасаввур қилишга одатланган, шу боисдан ҳам одамлар ўртасида қадру қиммат ҳар қачонгидан минг чандон ўсган уруш пайти Шарифанинг Хўжакулдан бундай айри юргани унга

гайритабий ҳол бўлиб туюлар эди.

Султон Шарифани кўриб беихтиёр бир пайтлар Андижондаги зиёлилар уюшиб турган дўстона давраларни ҳам эслади. Ушанда уларга кун ора дилкаш суҳбатлар, шомдан то саҳар яйраб-яшнаб ўтиришлар насиб этганди. Улар ҳали уруш, сарсон-саргардонликлардан йироқда, умуман, беғам, бекулфат ҳаёт кечиришарди. Эҳ, қандай сурурли, қандай гаройиб кунлар эди!

Шарифага нима бўлди?! У нега бу ерда тентираб юрибди?!

Султон Шарифадан жуда кўп нарсаларни сўраб-суриштиргиси келарди... Аввало унинг ўз тақдири тўғрисида. Кейин, албатта, Андижон, уй, Моҳира, болалар... Қолаверса, Хўжакул, шеърлари... Бироқ Султон бу ерда юрган Шарифадан ҳеч нарсани сўрашга ўзини ҳақли деб билмас, бунга ботинолмасди.

Шарифанинг ўзи ниҳоят сўз очди.

— Мен сизнинг олдингизда бир оз хижилман, Султон ака,— деди у.— Шеърларингиз қолиб кетди. Хўжакул акага улар ҳақда бир-икки гапирдим, гапимни эшитгиси келмади. Бошқа ҳеч нарсани қилолмадим... Моҳирахон, болалардан ҳам хабар олганим йўқ... Мен сизнинг олдингизда бурчиман. Дунёда сиз бўлмасангиз, балки ўлиб кетгунимча суяк-суягимга чирмашган кишанларни узишга журъат қилолмасмидим...— Шарифа ютиниб қўйди. Чамаси, ўзини бардам туттишга уринарди.— Уйдан кетганимга икки ойдан ошди, Андижонни соғиндим. Синглимни, болаларини эсламаган пайтим йўқ. Топган-тутганимни юборяман, лекин, бари бир, уларга менсиз қийин...

Султон Шарифа билан Хўжакул орасида каттақон жар ястаниб ётгани тўғрисида ҳеч қачон ўйламаганди. Буни у мана энди ҳис этди. Хўжакулнинг дўстона давраларда қандай ўтирганини эслаб, фақат Шарифа билан эмас, бутун давра билан Хўжакул ўртасида ҳам аввалдан ўшандай жар бўлгани-ю, бунга ўзи негадир ақалли бирон марта эътибор бермаганини ҳис этиб, ҳайратга тушди. Хўжакулнинг давраларда ўтиришида икки ҳолат акс этарди: «Мана, менинг раҳбарлигим остида сенлар яйраб-яшнаб юрибсанлар!» ва «Менга сенларнинг гап-сўзларинг ҳам, санъатларинг ҳам унча ёқмайди!» Қизиғи шунда эдики, Хўжакул иккинчи ҳолатга ўзининг суҳбатни, шеър-қўшиқларни қабул қилмаслигига ҳам раҳбарлик тўни кийгизар, афтидан, бу билан кўнглидаги чиркинлик устини ёпарди... Султон Хўжакул билан бир гал Шарифа тўғрисида гаплашиб қолганини ҳам эслади. «Менинг сиздан яширадиган гапим йўқ,— деганди ўшанда Хўжакул ўзини Султонга ниҳоятда яқин туттиб.— Сизнинг бир пайтлар ўқишга киришимдан тортиб, таълим олишимгача ёрдамнингиз теккан. Буни унутиб бўлмайди. Фақат бу эмас, мен ўзимни етимман, қашшоқман, десам, сиз мени чиндан шундай экан.

деб билгансиз, бизнинг тақдиримиз бир, деб мени қаттиқ суяшга ҳаракат қилгансиз. Шундай юриб, бир куни саройдек ҳовлимиз борлиги-ю, раҳматлик онам бекадай қариллаб яшаётганини кўргач, мендан юз-ўғириб кетмагансиз, бунинг ижтимоий келиб чиқиши бошқача экан, деб ҳамманинг олдида мени расвои жаҳон ҳам қилмагансиз! Ҳаммаси учун раҳмат сизга. Қисқаси, вақти келиб, дўстлик талаб қилинса, мен ҳам шахсан...— Хўжақул шундан сўнг афти ангори кескин ўзгариб, олдингидан буткул янгича оҳангда бундай гап қилганди: — Лекин хотин масаласи мураккаб, Султонбой. Айниқса, сиз бу тўғрида гапирсангиз гашим келади...»

Шарифага Султоннинг кўнгли ачишиб кетди. Эҳ, дунёда ҳеч кимга сир бермаган, аммо тўрт девор ичида бахтини топмай, аслида умргузaronлик жабридан бўлак нарсани билмаган қанча одамлар бор!..

Шарифа Султоннинг ўйларини тўзитиб юборди:

— Мана, Султон ака, кинода ҳам ўйнайдиган бўлдингиз...

Султонга Шарифанинг гап мавзусини ўзгартиргани маъқул келди.

— Бу фақат... оммавий саҳна! — деди у бир оз ноқулайлик сезган кўйда. — Сиз-чи?!

— Оммавий саҳна. Яхши...— деди Шарифа ўйчан. — Йўқ, мен оддий, қора хизматчиман, Султон ака. Шунисига ҳам шукур. Балки кейинчалик...

Султон Шарифа тўғрисида, самимий аёл, ақлли, истеъдодли, ҳозирга қадар на санъат, на оилада омади келмагани бир бахтсизлик, албатта, деб ўйлади. Шарифанинг саргардонлик кўчасига кирганига қарамай, бари бир, бахтини излагани эзгуликдан нишона бўлса керак, деган гап ҳам хаёлидан ўтди. У Шарифанинг кўнглини бир оз кўтариб, руҳ бағишлагиси келди.

— Мен, тўғриси, сизни учратганимга суюнганимдан ҳалигача ўзимга келолмаяпман, — деди Султон ниҳоят. — Дунёда ўзингга қадрли одамлар билан кўришишга нима етсин. Дардлашишга ҳам... Яна қувончлисиз, сиз менга ёрқин кунларни эслатдингиз. Қўшиқларингиз ёдимга тушди... Менимча, одамда нур бўлса, йўли эртами-кеч албатта ёришади. Бунга шак келтириш мумкин эмас!

Танаффус тугаганди.

— Балки қачондир давраларда яна кўришармиз, Султон ака, — деди Шарифа ошиқиб, ҳаяжонланиб. — Сизнинг шогирдларингиз кўп. Лекин мен ҳам...

— Кўришармиз, — кулимсиради Султон. — Ҳали ажойиб кунлар келади.

Кино хизматчилари билан аскар йигитларнинг ҳамкорлиги тугагач, мактабда бир оқшом «Биз Кронштатдан бўламиз» фильми намоишқилинди.

Султон дўстлари билан томошага чиқди, аммо у фильмни охиригача кўролмади. Фильмда мурғаккина юракдан отилган «Ота! Ота!» деган нидо унинг қалбини кемириб ўтгандек бўлди... Султон кино кўрсатилаётган майдондан нари кетди. Папирос тутатганча оқ чодир томон йўналди. Аммо дарахтзорга етгач, бехос тўхтади. Дарахтзорда Султоннинг бир гуруҳ сафдошлари у сингари томошани тарк этишиб, чекиб туришарди. Булар орасида бўйдоқлар йўқ, ҳаммаси ота бўлиб қолган йигитлар эди... Кимдир чуқур хўрсинди. Кўнгли бўшроқ биттаси пиқиллаб йиғлади ҳам...

Куз. Дарахтлар вазмин шитирлашиб, япроқлар чирт-чирт узилишяпти. Улар ўз шоҳлари — бутоқларидан айрилиб-адашгани учундир, ерда гўёки ғамгин шивирлашиб юргандек туюларди...

Эртаси куни йигитлар таълим даргоҳини тарк этишди...

Улар беш-ўнга пастак бинодан иборат, янги қишлоқларни эслатган ердаги поезд бекатига келишиб, олдин отларни вагонларга жойлаштиришди. Жўнатишди.

Султон ўз тулпорига ўрганиб қолган, унга ойлар давомида қандайдир меҳр боғлаганди. Отнинг олтин ёлларини, оҳуники сингари но-зик бўйинини меҳрибон сийпалаб, тулпорим, яхши ёмон кунларда менга йўлдошлик қилган тулпорим, хайр энди, қаерларга бормагин, мен сенга ҳамisha енгил, юксак парвоз тилайман, деди.

Бошқа поездда Тошкентга йўл олишди. Кейин «ана кетамиз, мана кетамиз» деган алфозда, юк поездлари бекатидаги перронда бир кундан кўпроқ туриб қолишди.

Латиф уйи, ота-онаси тўғрисида қайта-қайта куюниб гапирарди. У Тошкентда бўлиб, яхши кўрган қизи билан бир қургина кўришишнинг иложи йўқлигидан ҳам тинмай жаврарди.

Иброҳим киоскадан бир даста газета кўтариб келган, чеккада энкайиб ўтирганича газета ўқишга тутинганди. У, чамаси, вақтнинг тезроқ ўтишинигина кутарди...

Султон ҳам киоскадан газета олиб, ўқишга тутинди. У газета кўришдан тезда толиқиш ҳис этди. Бунинг устига, перронда бирдай ўтираверишдан зерикканди. Урнидан даст кўзғалиб, бекатда нари-бери юра бошлади. Аммо, кўп ўтмай, бу ҳам жонига тегди. Баттар толиқди. Охири Иброҳимнинг ёнига келиб, деворга елкасини суянганча, бир муддат мудрашга чоғланди... Кўзи илиниб, туш кўрди. Уйи, хотини, болалари қаршисида пайдо бўлишди... Кўзларини катта очди, аланглади. Йўқ... Султон яна кўзларини юмди, яна бўлмади... Латифнинг уйдан кўп гапириши умуман тушунарли. Уйи бўлмаган одамнинг Ватани йўқ. Сергак пайтингда минг-қарра ўзингни қўлга олмагин, кўзингни юмдингни, бари бир, уйингни эслайсан киши. Хаёлдан баъзан қочиш мумкин, аммо тушдан... Йигитлар орасида шу палла уйини эсламаётгани топилмас керак. Иброҳим-чи?! У ҳам эслайди. Дарди ичида. Фақат чидайди. Латифга ўхшаб бу тўғрида ҳадеб гапиравермаган маъқул. Лекин уйга бир кириб-чиқилса, ёмон бўлмасди... Ҳей, сенга нима бўлди, Султон?! Латифнинг гапини қайтарма! Э, йўқ... Сен инсон ахир. Қудрат, матонат билан бирга, ожизликлар ҳам сенга хос. Илож қанча. Юрак деган нарса бор дунёда! Аммо уруш... Уруш минг йиллик обидаларнинг бузилишига парво қилмагани сингари, инсонда юрак борлиги-ю, унда соғинч, меҳр-муҳаббат, қувонч ва изтироб мавжланиб туришини билмайди... Уруш ялмоғиз — йўлида учраган, қўлига илинган-илинмаган барча нарсаларни ямлаб кетаверади. Демак, ҳозирча кўзни чирт юмиш керак. Уруш битмагунча, орқага қайтиш йўқ. Олдинга, фақат олдинга. Тезроқ! Тезроқ! Баҳор пайти тезоб дарёдан кечишга тўғри келганда, киши ўзини сув оқизиб кетмасин учун нариги қирғоққа бардам чиқиб олишдан бошқа нарсани ўйламайди. Сен ҳозир шундай ҳолатдасан, йигит! Сен энди Анджонни, уйни, Моҳирани, болаларни, ёзув столи, институт, суукли талабаларни — барини қўйиб, ялмоғизни даф қилиш тўғрисида ўйлашга мажбурсан. Уйда гур-гурлашиб ўтиришлар ҳам, қолган ишлар ҳам — кейин...

Бир кундан кўпроқ вақт ўтиб, ниҳоят, аскар йигитлар поездга ўтиришди. Йўлга тушишди.

Пойтахт шаҳар ҳам, қишлоқлар ҳам, бир кўм-кўк, бир заъфарон далалар ҳам аста-аста орқада қолди. Даштлар бошланди.

Кўкда учар қузғунлар, ерда йирик кўланка,
Ухшайди менинг кўнглим
Даштадаги ўт-ўланга...

Поезд Қозоғистон ерларидан ўтиб борарди.. Арис, Чияли, Қизил Урда, Қазали, Оқтўба... бекатлар бирма-бир кўзга чалиниб, зумда ортда қолиб кетарди.

Султон болаликдан Қозоғистонга айрича меҳр қўйган, бу меҳр унинг юрагида йилдан-йилга ўсиб борганди. Қоғолтомда қозоқ болалари билан бирга бўлган, Бухорода ўқиб юрганда ҳам қозоқ йигитлар билан дўстлашганди. Кейин Султоннинг Қозоғистонга бир неча қатла йўли тушганди. Бу ўлкани «бепоён олам» деб тасвирлаган. Абай шеърини оҳанги биланми, руҳи биланми, чиндан «бепоён олам»ни эслатган, қандайдир чўллар ҳиди анқиган қозоқ қўшиқлари хотирасида яна жонланганди... У аввалдан қалбига яқин бўлиб қолган ўлка билан тагин юзлашганидан мамнун эди.

Кунлар кундузи илиқ, кечаси салқин эди. Эрталаб қуёш қизариб чиқар, кечкурунлар осмон қўрғошин тусини оларди.

Арис билан Қизил Урда орасида қовун-тарвуз кўп, арзон экан, аскар йигитлар вагонларни қовун-тарвузга тўлдириб юборишди. Тамаки, ёғли кулчалар, ҳар бири гардишдек келадиган уй нонлари ҳам харид қилишди.

Оқтўбада поезд тўхтади. Сут, қимиз кўп ҳам арзон экан, йигитлар яйрашиб, Қозоғистонни олқашди. Султон бу бекатларда «бепоён олам» деган сўзларни такрор эслади...

Поезд бекатдан бекатга ўтгани сайин, Султоннинг кўнглидаги мамнуният ўрнини изтироб эгаллай бошлади. Йўқ, энди у ортда қолган уйи, хотини, болалари ёки ўзини ўйлаб эзилмас, қайғурмасди.

Йўлларда кўчиб келишаётган сарсон-саргардон кишилар сочилишган эди. Бора-бора бундай кишилар сафи катта бир дарёга айланди. Мункиллаган чол-кампира, кулфатдан довдир, паришон бўлиб қолган аёллар, дийдираган норасидалар. Султон Ботир тенги болалар, Нурия, Румия, Илҳомия тенги қизалоқларни кўриб эс ҳушини йўқотди. Бир бекатда очлигидан бармоқларини гажиган пахмоқсоч қизалоққа кўзи тушганида эса, ҳўнграб йиғлаб юборди. Қўллари мушт бўлди. «Эҳ, уруш инсонни қандай қўйларга солмаётир!» ўйлади ўзича Султон. Кейин яна лаблари пичирлаб, юрагидан бир нидо чиқди: «Эҳ, дунё! Лаънатлар, минг лаънатлар бўлсин қабиҳ Гитлер ва унинг бўри жаллодларига!»

Уруш...

Бекатларда энди уймалашиб юришган чоллар, кампирагина кўзга ташланишарди. Улар нон, мой, сут, қўймоқ, ҳар хил сомсалар, писта сотишарди. Бекатларга қоп-қоп, челақ-челақ картошка олиб чиқишарди. Деярли ҳамма ерда буларнинг эвазига туз сўрашарди. Султон «Туз берсанг, қиз беришади» деган эски бир нақлни эслади. Ўзи ҳаётдан таъм кетганида, таомдан ҳам таъм кетаркан-да, деган бир гап хаблидан ўтди.

Ҳаво гоҳ очиқ, гоҳ булутли. Икки ёнда ястанган, қуёш нурлари остида олтин каби сарғайган ўрмонлару улар бағрида гуркираб, кўкариб ётган ям-яшил сўқмоқлар кўзни яйратар, кишини осойишталикка даъват этарди. Султон рус ўрмонлари кузда қанчалик рангин, гўзал эканини ўйлаб, кўнгли энди бир оз ёришгандек бўлди. Репин, Шинкин чизган манзаралар, ўрмон тасвирлари ёдига тушди. Ўзича: «Шундай гўзалликни кўра олган инсон нақадар бахтли! Гўзалликни қўйлай олган инсон нақадар бахтиёр!» деган гап кўнглидан кечди.

У Россияга бир неча марта, турли фаслларда сафар қилганди. Ма-на, у энди Россияга аскар кийимида кириб бормоқда...

Султон бир гал Москвада лўлилар труппасининг концертини кўрганди, вагон ойнасидан ўрмонларга тикилганча бораётиб, шуни эслади. Ушанда у лўли рақслари, қўшиқларидаги ўтли чайқалишлардан, ниҳоясиз исён, теран фарёддан шу қадар таъсирланган эдики, умрида ҳеч қачон бундай ҳолатни ҳис этмаганди. Бутун сафар давомида ҳам, Андижонга қайтганидан сўнг ҳам анчагача ўша концерт таассуротида юрганди. Пушкиннинг «Лўлилар», Толстойнинг «Тирилган мурда» асарлари хаёлини чуллаган, унга буюк санъаткорларнинг бундай асарлар ёзишда нимадир ҳикмат, сир бордек бўлиб туюлган эди.

Поезд Москвага етиб келди.

Москва яқинидаги шаҳар-қишлоқлар вайронага айланганди. Ҳамма ёқда ерга тўкилган, куйиб-қорайган иморатлар. Душман пойтахт шаҳарга босим ҳамла қилиб, остонага етган ва парчаланиб, кескин сурунишга мажбур бўлганди. Москва, Тула, Калинин, Орёл, Смоленск, Ленинград атрофидаги анча ерлар энди озод қилинган, уруш йўналишида янгича давр бошланганди. Султон бу ёғи ҳамма ишлар ўнгарилиб кетади, биз ёғиб келамиз, деб ўйлади. Йўлда сарсон-саргардон кишиларни кўриб қанчалик эзилган бўлса, ашқол-дашқоллар, каравотдан тортиб болаларнинг ўйинчоқ-қўғирчоқларигача анжомлар билан бирга куйиб-қорайиб ётган харобаларга тикилиб, шунчалик изтиробга тушди.

Аскар йигитлар Москвада бир тунни ўтказишиб, бу ердан Подольска, кейин эса Ковров шаҳарчасига келишди. Янгидан машқларга киришилди. Қарийб бир ойча вақт йўлда ўтганди. Декабрь бошланди. Урушга қирадиган дамлар яқинлашиб қолгани сезилар, қутилмаганда тревога эълон қилиниб, синовлар ўтказиб турилар эди.

Султон йўлдаёқ жангу жадалда юрган пайти Ўзбекистон билан мустаҳкам боғланиб туришга қарор қилган эди. У тинмай дафтар тўлдиришдан ташқари, яна шеърлар ёза бошлаганди. Ковровга келибоқ, «Қизил Ўзбекистон» редакциясига хат йўллаб, Қизил Армияга бағишланган янги шеърини юборди... Уйдан келган хатлардан тортиб Тошкентдан жўнатилган мактублар, газеталарни кўзларига суртиб ўқирди. У энди катта бир гвардия ўзбек адиблари хизматда ва фронтда эканидан хабардор эди. Фулом Ғафуров, Шароф Рашидов, Назир Сафаров, Ҳасан Саид, Талъат, Мамарасул Бобоев, Назармат... У газеталардан Ғафур Фулом, Ҳамид Олимжон шеърлари қатори мана шу кўпчилик жангчи адибларнинг шеърлари, ҳикояларини ҳам ўқиб борар, уни Ўзбекистонда фронтга ёрдам, етим-есирларга ўй-жой бериш борасидаги гаплар қанчалик қизиқтирса, ўзи билан қисмати бир адиблар ижоди ҳам шунчалик қизиқтирар эди.

Қасам қиличида ғазаб қаҳри бор,
Ғазаб қиличининг кескин захри бор...

Бу — яқиндагина қасамёддан ўтган Шароф Рашидовнинг шеъри.

Урмалар қаршимда ўлим, хавф-хатар,
Ер титраб, ўрмонлар кўтарар шовқин...

Бу шеър ҳам «Қасам» аталади. Ёшлардан Назармат ёзган. Ўзбекистондан келган барча хабарлар кишини бирдай мамнун этмасди... Султон худди шу кунлар тенгдош шоир дўсти Амин Умарийнинг йигирма тўққиз ёшида, оғир касалликдан сўнг бевақт вафот этганини эшитди. Бу машъум хабар унинг қалбини қаттиқ ларзага солди.

Улим... Дунёда, мен ҳаётни яхши кўрганимдан ўлимга бепарво қарайман, деган гап ёлғон! Ҳаётни севган киши, аксинча, баъзан ўлимни ҳам эслаб туради. Ҳаёт абадий, аммо умр абадий эмас!

Султон энди ора-сира дўстларига шеърлар ўқиб берарди. Латиф

географиядан гапирмай қўйганди. Аммо уйи билан тошкентлик қиз тўғрисида ҳамон Султонга баъзан сирли оҳангда пичирларди.

— Уйда суянган тоғ мен эдим, Султон ака. Энди билмадим... — юрак ёрарди Латиф. Кейин қизариб, бошқа мавзуга кўчарди: — Лекин мени Тошкентда ҳам кутишяпти. Хат олдим, Султон ака. Қаҳрамоним, сизни кеча-кундуз кутяпман, дебди...

Иброҳим Латифнинг гапларига тиржайрди:

— Тоғ ҳам, қаҳрамон ҳам сен экансан. Биз юрган эканмиз-да...

Латиф йиғлагундан бери бўлиб кетарди:

— Бунга гапириб бўлмайди, Султон ака. Одамни тушунмайди. Темир.

Шундай гап-сўзлардан кейин, Иброҳим Султон билан ёлғиз қолгач, ўзини гўёки бир оз оқлашга урингандек бўларди:

— Мен ҳам онамни соғинаман, Султон ака. Хотинимни жонимдан ортиқ яхши кўраман. Ўғилчамни бир кўргим, қўлимга олгим келади. Лекин мен гапга йўқман. Хотинимга умримда яхши кўрганамдан гапирмаганман, ўзи билади, гапнинг нима ҳожати бор! Ёки айримларга ўхшаб онам билан бир-биримизнинг бўйнимизга кўп осилмаганмиз. Ҳолбуки, онамнинг билгани мен, менинг билганим у. Нима десангиз, денг, менинг борим шу, Султон ака...

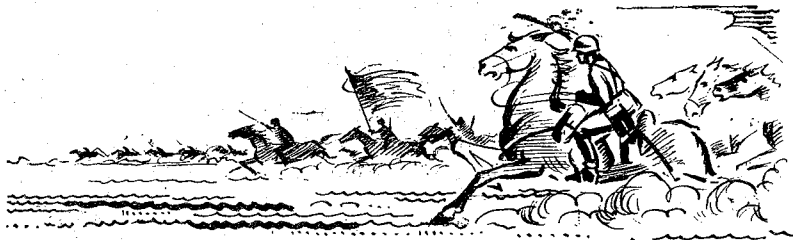
Аскар йигитларга кўп ўтмай бошдан оёқ янги, иссиқ кийим берилди. Улар лагердан шаҳарга келишди. Сўнг митинг бўлди. Кейин музика ва марш садолари остида бекатга йўл олишди. Қизил вагонларга жойлашишиб, поезднинг юришини кута бошлашди.

Учинчи қисм

ШИДДАТ

Минг тўққиз юз қирқ иккинчи йил; ёз ойлари. Немис-фашист қўшинлари Дон ва Кубанни, Кавказни қўлга киритиб, Сталинградни босиб олишга шахд этди. Кавказ томон кескин силжиб, Дон дарёсидан кечиб ўтиб, Волга бўйига чиқди. Ниҳоят Сталинградни қаттиқ бомбардимон қилиб, шаҳарга яқинлашди. Шиддатли жанглар бошланди.

Батов қўмондонлик қилган Олтмиш бешинчи Армия орадан бир ой ўтар-ўтмас қизғин жангга кирди. Ноябрьдан, қирқ учинчи йил январигача душманни Дондан суриб ташлаш, Волга бўйларида осойишталик ўрнатишда иштирок этди. Дон fronti ўрнини Марказий фронт эгаллагач, Сталинграддан Курск томон йўл олди, у ердан эса ғарбга ғолибона юриш қилди. Сев бўйидаги жанглар пайтида — минг тўққиз юз қирқ учинчи йил февраль кунларида, Марказий фронт қўмондонлиги ге-

Расмларни А. ХОЛИҚОВ чизган.

нерал-майор Крюков командирлик қилган иккинчи отлиқ аскарлар корпусини Олтмиш бешинчи Армия ихтиёрига топширди. Ковровни тарк этган аскар йигитлар турли фронтларга бўлиниб кетишди. Уларнинг маълум бир қисми Олтмиш бешинчи Армияга келиб қўшилди...

Султон Жалол, самарқандлик Азизов, Рустамов ва бошқа бир қанча дўстлари билан хайрлашди. Иброҳим, Латифлар билан шу Армиядаги иккинчи отлиқ аскарлар корпусида жангга кирди.

Олтмиш бешинчи Армия эндигина Севек шаҳрини қўлга киритиб, душман билан олишганча, Десна томон йўналганди...

«Мен умримда «фронт» сўзини кўп эшитгандим. Аммо, фронт бошқача экан. Фронт чизигига яқинлашганимиз сайин, неча марталаб тасаввур қилганимга сира ўхшамаган манзараларни кўряпман. Ҳаммаёқнинг дабдаласи чиққан, худди ер ёрилиб одам чиққандек... Машинада кетяпмиз, йўлларда тўп-тўп пиёда аскарӣ қисмлар ҳам кўзга ташланади. Машиналар, санитар, озиқ-овқат ва почта фургонлари. Тракторлар замбаракларни шатакка олишган. Танклар. Усти брезент билан ёпилган «катыоша»лар...

Мана, ниҳоят, жангларга кира бошладик. Э, ҳеч қандай билим, ҳаттоки жанговар машқлар ҳам урушнинг ўзига ўхшамас экан-ку!.. Биргина жанг манзараси... Кун ғира-шира ёришаётганди. Миномётларнинг кучли гумбурлашидан ер қаттиқ силкиниб, осмон ҳам чайқалгандек бўлди. «Катыоша»ларнинг залпидан осмонда гўёки яшин чақнади. Унгу сўл кўкни яна олов қиличи тилди. Кейин бутун артиллерия ҳужум бошлаб, олдингидан кучли гулдуреган товуш янгради. Осмон қаҳрабо тус олди. Ниҳоят, еру кўкни тутган гумбур товушларга пулемётлар, қарсиллаган милтиқ товушлари уланиб, осмонда бомбардимончи самолётлар ҳам тизилишди. Музиканинг авж пардасидек, олам ниҳоясиз шовқин-суронга, баёнсиз, шиддатли ҳаракатга тўлди... Биз ўзимизга тегишли от-аравада пулемётларни ташиб, маълум нуқталарга ўрнатишимиз керак. Мен «максим» пулемётида нишонга олувчиман. Команда берилган заҳоти икки йигит билан ишга киришдик. Ҳаммаёқ ўпирилган, ўйдим-чуқур. Олов. Тўзон. Хуллас, бир жаҳаннам...

Уйдан чиққанимда орденимни ўзим билан олиб, чўнтагимга яшириб қўйгандим. Биринчи жангдаёқ кўксимга тақдим. Ўзи шундай ниятим бор эди...

Ҳаракатдаги Армия сафига келганимни нишонлаб, биргина шеър ёздим. «Узоқмас ўлими ёвнинг батамом; қайтарман, бу аниқ!»

Биринчи кунлар тоза қийналдим-да. Тўқилган қонлар, оёқ остида сочилиб ётган мурдаларни кўриб, кишининг беихтиёр кўнгли беҳузур бўлади. Инсонни қандай кўйга солишяпти, лаънатилар!..

Ер кундан-кун катта мозористонга айланиб бораётгандек. Жанг пайти ҳужумдан бўлак нарсани ўйламайсан. Лекин босим жанглардан сўнг майдондаги жасадларни йиғиб дафн этиш ҳаммасидан оғир. Анча йил бурун Бухорода юриб, ўзим кузатган кичик бир воқеа эсимга тушди. Болаликда уйдан аллақимлар олиб кетишган Саидни қидириб, аравада йўлим дашт-саҳрога тушган, саҳро қаърида қандайдир улкан қабристонга тўқнаш келгандим. Аравани тўхтатдим. Қабристонда сағаналар, қизил латта боғланган туғлар, мақбаралар кўзга ташланарди. Бу ерда инқилоб шахидлари ётишган экан. Чол менга, одам боласи бир жойда туғилиб, жанглар, сарсон-саргардонликлар дастидан, жасади бошқа ерларда қолиб кетиши ҳам мумкин, деган гапни айтганди ўшанда. Мен энди бу гапни яхши тушунаман...

Бугун менинг рассчётимдаги Жуман деган қозоқ йигит ўлди. Мен уни Жуманбулбул деб юрардим. Кўзимдан ёш чиқиб кетди. Бир оз хаёлим қочди. Мени ҳам қаёққадир тупроғим тортмаганмикин, деб ўйладим... Ҳей, иблис — васваса, қоч!

«Хаёт» деган халқ йўлидаги ғаройиб бир қўшиқ хаёлимда айлан-япти:

Мен сени, севдим сени,
 Рангин хаёт. Рангин хаёт.
 Сен учун кўп бора ютдим —
 Кўчалар чангин, хаёт.
 Сен учун ўтларга кирдим,
 Сен учун куйдим тамом.
 Гоҳида шодликка тўлгин,
 Гоҳида ғамгин, хаёт.
 Мен сени севдим; ва лекин
 Мен севишдан кўрқаман.
 Сен ўзинг кўнглимда дардим,
 Сен ўзинг таскин, хаёт...

Ёнимда тамаким қолмади. Кўп чекканим ёмон. Бировдан сўраб чекишга қисинаман. Қани энди ўқиш пайтларидаги сингари Моҳира тамаки юбориб турса...

Уйга хат ёзиб бўлмаёпти. Мен тугул, хат ёзиш бобида анчайини чечан Латифнинг ҳам энди олдинги шашти йўқ. Тошкентлик қизга хат ёзганида каптар, тувакдаги гуллар расмини чизолмайди. Командирлар «Урушда уйқу биринчи душман», дейишади. Йўлдаги учраган қишлоқларда, уйларда уч-тўрт соат ухлаш фақат онда-сонда насиб этади. Бошқа пайтларда асосан кунлаб уйқусиз юраверасан. Баъзан хандақда тик турганча тарашадек қотасан, баъзан юрган йўлингда шунчаки мизғиб кетаверасан. «Кўрпа-тўшак — ер-осмон» деган гап эсга тушади. Уттиз-қирқ даража совуқ, бўронлаб белгача ёққан қор... Инсон ҳар қандай бало-қазога аста-секин кўникади. Олдинда қандайдир умид чироқлари бўлса, бас...

Мен ҳам хандақда ёки йўлда мизғишга ўрганиб қолганман. Кўзим илинса бўлди, ўзим эмас, вужудим, бутун суякларим туш кўради! Тушларимга кўпинча Ўзбекистон ўрик оппоқ гуллаган битта боғ бўлиб киради. Қай бир бурчида Бухоро: баҳорда тиканлари қизғиш гуллаган даштлар... Қай бир бурчида Андижон: кўчалар, бозорлар, уйлар... Хуллас, ҳамма нарса шу боғда жамланган...

Хандақда кўзим илинган экан, Илҳомия нақ кўз олдимга келди. Мен эркалашни истаб, унга интилармишман, у тутқич бермасмиш... Уйдан кетганимда касал бўлгани учундир, шу қизимдан кўнглим озурда. Моҳира хатларида уни бир хилда, ўйнаб юрибди, деб ёзади. Қайдам...»

Султон энди осойишта дафтар тўлдиролмасди. Онда-сондагина тўрт-беш сатр гапни белгилаб қўярди холос.

Улар Шостка этагидаги қишлоқлардан бирига ярим тунда кириб боришди. Фашистлар чекинаётиб қишлоқни ёндиришган, атрофда тутун бурқсиб ётар эди.

Қуршовда қолган чоллар, кампирлар, болалар ертўлалардан, пастқамликлардан ўрмалаб чиқа бошлашди. Аскарларни қучиб, уларнинг қўллари, ҳаттоки эгниларидаги шинелларигача ўпа бошлашди. Кейин ҳар ким ўзи ҳақда узуқ-юлуқ ҳикоя қилишга тушди...

Қор бир маромда уриб турарди. Совуқ... Султон билан Иброҳимни мункиллаган бир ориқ кампир ўзиникига олиб кетди. Кампир чой қўйди, картошка қайнатиб келди. Йигитларга термулиб ўтирди. Севинданми, азобданми, кўзлари нам.

— Она, бахтингизга уй бузилмапти, ҳар қалай... — кампирга юзланди Иброҳим чой ичишаётиб.

Кампир «ҳа» дегандек бошини чайқади.

— Ичим бузилиб, тутаб ётибди... — деди кейин.

У ўрнидан туриб, йигитларга шошмасдан жой солди. Кейин ҳўнг-ҳўнг йиғлаб юборди.

— Нега мен дунёда тирик қолдим?..

Чойни апил-тапил ичишиб, ётишга ҳозирлик кўраётган Султон билан Иброҳим бир-бирларига кўз ташлаб, бўйинларини қисишди. Кампир кўзларини артди. Кейин уларга бошидан ўтган воқеаларни айтиб берди.

— Уғлим урушнинг биринчи кунлари ҳалок бўлган. Келиним, неварам билан турардик. Душман қишлоқни босиб, бутун уйларни шипшийдам қилди. Ола-тасирда келиним, неварам ўлиб кетди...

Султоннинг хаёлидан душман қўлида ҳалок бўлган кампирнинг невараси — жажжи қизалоқ кетмас эди. У эшитган ҳикояси тўғрисида ўйлар, ўз қизчалари хаёлида тизилишганди.

Иброҳим ўринга бориб чўзилди. Кўп ўтмай, кампир ҳам печка устига ётгани кетди.

Султон қишлоқча дағал ясалган стол ёнида бир оз ёлғиз ўтирди. Ниҳоят, шаҳд билан ўрнидан қўзғалди. Пирпираб ёнаётган чироққа яқинлашиб, чўнтагидан қоғоз-қалам чиқарди...

Эй, гули гунчаларим,
Олтин юлдузчаларим...
Болалик бўстонида
Очилган лолаларни
Ҳалок этган пеллардан —
Шу жаллод фашистлардан —
Жон учун жон оламан,
Қон учун қон оламан...

У хаёлида тизилган сатрларни чироқ ёруғида тез-тез қоғозга тушира бошлади.

«Қизил аскарга раҳмат,
Бизларни сақлаб қолган
Ҳар фидокорга раҳмат!»
Деб айтингиз кўшиқлар,
Эй, ширин-шакар, шўхлар!..

Султон шеърга «Соғинчли салом» деган сарлавҳа қўйиб, кейин «Қизчаларим Нурия, Румия ва Илҳомияларга» деб ёзди...

□

Моҳира бир неча ойлар давомида Хўжақулга қайтиб учрамади. Узи инсофга келар, қани қўйиб берайлик-чи, энди нима қиларкин, қабилда иш тутди. Охири бўлмади: сабр косаси тўлди...

Хўжақул бу орада Султоннинг шеърларини кўриб чиққан ва ниҳоят, вақтинча буларни бир чеккага қўйиб туриш керак, деган фикрга келганди. У шеърларни кўриб чиқишга улгургани учун ҳам, бу гал Моҳирани ўрнидан турмай, одатдагидан осойишта қаршилади.

— Келинг... Хўш, тинчликми?!

Моҳирага унинг гапи эриш туюлди.

— Ҳозир қанақа тинчлик бўлиши мумкин...

— Қийналмаяпсизларми, демоқчи эдим, — тушунтириш берди Хўжақул.

— Ҳозир ҳамма қийналяпти...

Хўжақул Моҳира билан ўртада ўтган бутун нохушликни эсладида, унга Моҳиранинг терс гапириши ёқмади. Ҳар галгидек мулойим муомала қилмоқчи эди, аммо энди гаши келиб, беихтиёр асабийлашаётганини ҳис этди... «Назокат — ярим ҳусн, деган гап бор, — ўйлади Хўжақул. — Аёл киши эшикдан аста мўралаб хонага киргач, қисинибгина ўтирса, ботиниб-ботинмайгина гаплашса, нима қилади! Мени-ку, хотиним ташлаб кетди, ақалли иззат-нафс ҳаққи, бирон нарса қилол-мадим. Бу аёлга ҳам ҳукмимни ўтказолмадим, ланжлик қилдим. Ҳолбуки, менинг ота-боболарим бир пайтлар Бухоро амири саройидаги

номдор беклардан бўлишган. Белларида энли камар, оёқларида пошна-ли этик, тарс-турс юришган, одамлар уларнинг сояларига икки букли-шиб салом беришган. Онам раҳматлик ҳаммасини гапириб ўтирарди...»

У столга икки қўлини тираб, худди отга мингандек, олдинга эн-кайди.

— Сиз менга учрашни ўйласангиз, минбаъд зарда қилмай га-пиришни ўрганинг, Моҳира бону,— деди Хўжақул.— Бўпти... Мақсадга кўчайлик. Мен шеърларни кўриб чиқдим. Буларни ҳозирча бостириб бўлмайди.

— Нега энди?!

— Султонбой қайтиб келгач, бирга ўтиришиб, булар устида гап-лашиб олишимиз керак. Айрим жиддий мулоҳазалар бор. Кейин...

— Менга бера қолинг бўлмаса...

— Йўқ, Султонбой келгунча, булар менда туради. Дўстимнинг қў-лидан олганман...

Моҳира бўғилиб кетди.

— Сиз печка ёнида ўтирибсиз, менинг эрим шу кунлар қаерларда қон кечиб юрибди! — деди Моҳира.— Дўстим эмиш! Душман сиздан яхши!..

Хўжақул, мен сен билан пачакилашиб ўтирмайман, деб ўйлади. Аммо шу ондаёқ Султонга нисбатан рашк, адоватдан бўғилаётганини, ёлгон муносабат ўзини ниҳоят адойи-тамом қилганини ҳис этди. Унга шу дамда Моҳирага жавоб бермаса, тамом портлаб кетадигандек бў-либ туюлди.

— Ҳозир ҳамма қон кечиб юрибди, фақат сизнинг эрингиз эмас! — деди у титраб-қақшаб.— Соғлигим кўтарса, мен ҳам шундай қилардим. Гап тамом...

Ҳаётда ноҳақлар ўзини ҳақ деб билганида, инсон ҳаминша довдираб қолади. Моҳира Хўжақулнинг ҳузуридан шундай ҳолатда уйга қайтди. Уша қуниёқ ичкари хонада, китоб жавони галадонда ётган тугунни — шеърларнинг биринчи қоралама нусхаларини олди. Ишдан, уй-рўзгор ташвишларидан бўш вақтини топиб, соатлаб ёзув столи ёнида ўтириш-га одатланди. Қоралама шеърларни сатрма-сатр тоза қоғозга кўчириб, синчиклаб текширганича, варақларни қайта қоралаб, қайтадан кўчириб чиқиш унинг кундалик машғулотига айланди. У қўлдан чиққан шеър-ларни редакцияларга жўнатди...

Моҳиранинг болалар уйда иши оз эмасди. Бундан ташқари, уй юмушлари, болаларни ўйлаб, югуриш-елишлар. Кўпинча қишлоқдан Фотима опа келиб қоларди. Моҳира шундай пайтларда Султоннинг Хадича, Османур деган опаларини эслар, уларга хат ёзарди.

Умид — Ғалаба. Умид — Султон тезроқ, соғ-саломат уйга қайтиши эди.

Болалар: «Дадам қачон келади?» деб сўрашгани сўрашган эди. Айниқса Илҳомия отасини кўп қўмсар, кўп сўроқларди... Қизча яна хасталаниб, ётиб қолганди. Шаҳарда болалар орасида касаллик ошиб-тошган. Бор касалхоналар кўчириб келтирилган болалар билан ҳам тўлиб қолганди. Қизча уйда анча кун ётди. Дорини кўрса безиллайди, бадани игнадан кўкариб кетган.

Моҳира қизининг юз-кўзига қараёлмас, беланчакка яқинлашса, юрагини бир фарёд чайқатарди. Устига устак, Илҳомия Моҳрўй опанинг қироатини кузатиб, қачондир оятлар оҳангини ёқтирган, энди нуқул кампирдан беланчак ёнида ўтириб, қироат қилишни сўрагани сўраган.

— Айт, бибижон...

Моҳирада бу нохуш бир таассурот уйғотарди. У баттар эзилар, художўйликка ўрганган Моҳрўй опа билан баъзан қаттиқ гижиллашиб ҳам оларди.

Қизча бир куни эртадан кечгача ихраб, тунда анча ўзига келди. Аммо, саҳарга бориб узилди. У худди гулга ўхшаб ётар, толиқиб, ширин ухлаб қолгандай... Илҳомия Моҳиранинг бутун юрагини сидириб кетди.

Моҳира беланчак устига дока ташлади. Ўғли, қизчаларини турғазиб, чой ичирди. Ҳар кунгидек Ботир, Нурияни, бу йил еттига кириб улар қатори папка қўлтиқлаган Румияни жимгина мактабга кузатди. Кейин Моҳрўй опа, шу кеча уларникида тунаган Фотима опа — уч аёл ўтиришиб, бир оз йиғлашди.

Ниҳоят, унинг ўзи болани ювди. Оқ чойшабга ўраб, қўлига кўтариб олди. Уч аёл қабристонга келишиб, Илҳомияни ўзлари тупроққа топширишди...

— Мен сизга бир гапни айтмоқчи эдим, опажон,— Фотима опага мурожаат қилди Моҳира, уйга қайтишаётиб.— Мабодо Султон акага хат ёзсангиз, бу ҳақда... Унинг ўзи ҳар куни ўлимни кўряпти...

Фотима опа Моҳирага ялт этиб қаради. Кейин юзини секин четга бурди...

Ботир билан қизчалар эшикдан уйга ўйноқлаб киришди. Лекин қандай воқеа рўй берганини тезда сезишиб, бирдан мунғайишди. Моҳиранинг назарида улар шу куни анча улғайгандек бўлишди... Бу кун, бу фожиа уни қаттиқ ўйга толдирди.

«Ҳаёт! Яна қандай зарбаларинг бор, ҳаёт! Уруш! Илҳомиянинг биринчи қотили — сен! Яна қандай зарбаларни тайёрлаяпсан, уруш! Дунёда чидам, бардош дегани ҳам чексиз-чегарасиз бир нарса эмас. Тортаверсанг, ҳар қандай арқон узилади. Болта ураверсанг, ҳар қандай метин парчаланари... Йўқ! Кўз ёшларингни арт, бардам бўл, Моҳира! Зарурат туғилса, ҳозиргидан кескинроқ зарбаларга ҳам чидайсан, жоним! Инсон ҳамма нарсага чидайди! Бардам бўл!»

Днепрдаги қизгин жанглар арафасида, октябрь ойининг биринчи кунларида, минглаб қизил аскарлар партия сафига қабул қилинишларини сўраб, ариза топширишди. Султон ҳам штабга ариза берди.

Гвардиячи отлиқ аскарлар корпусининг штаби ўрмон бағрида жойлашганди. Йигитлар штаб олдида йиғилишди.

Султон ҳам навбат кутиб турар, ҳаяжонланганидан нари-бери юрарди. «Рядовой Жўраев!» Султон сергакланиб, ичкари йўналди. Жон олиб, жон бераётган аскарларни партиёга қабул қилиш оддий бир воқеа эмасди. Шунданми, штаб хонасида ўтирган ҳарбий раҳбарлар кўтаринки кайфиятда эди. Гвардиячи отлиқ аскарлар корпусининг командирини Крюков, сиёсий ишлар бўлимининг бошлиғи Шчукин, командирнинг сиёсий ишлар бўйича ўринбосари Алиевлар, Армия Ҳарбий Советининг аъзоси Лучко ҳам шу ерда эди.

Генерал-майор Крюков аскарларга ота сингари муомала қиладиган кекса ҳарбийлардан. Босиқ, салобатли. Одатда, сўзни ўйлаб-ўлчаб, юракдан сўзларди. У Султонни ўтиришга таклиф этди.

— Солдат!.. Инсон ҳаётда жуда кўп воқеа-ҳодисаларни кўриб улғаяди. Сен бизга ҳозир, яхшиси, ҳаётингдаги энг муҳим нарсаларни айтиб бергин,— деди у.

Султон бир нафас ўйланиб қолди. Унинг ўттиз уч йиллик ҳаётида энг муҳим нарсалар нима?! Қисқа сўзлаганда, нималарни айтиши мумкин?!

— Мен эсимни таниб, Ўзбекистонни юртим деб билдим,— ўйчан сўзлай бошлади Султон.— Юртим менга бутун Ватанни таништиради. Ватан — она, уни ёвузларга хўрлатиш, топталиб, фарёд чекишига йўл

бериш мумкин эмас. Юртим, халқим, болаларим менинг ортимда туришибди. Мен уларнинг юзини ерга қаратмайман! Мен уларни севаман! Буларнинг баридан бўлак, беш-олти йилдан буён менинг фашизм билан ўз ҳисоб-китобим бор. Мен унга қарши курашдим. Томиримда сўнгги қатра қоним қолгунича, яна курашаман... Қисқа сўзим шу!

Штабда ўтирганларга Султоннинг гаплари фавқулодда бир даражада ёқди. Шу билан бирга, афтидан, улар «ўз ҳисоб-китобим бор» деган сўзларга унчалик тушунишолмади. Бригада комиссари Лучко эшитганлари мағзини чаққиси келиб, полковник Шчукинга қаради; корпус командири ҳам подполковник Алиевга савол назари билан тикилганди.

Алиев Султон тўғрисида жангчилардан эшитган экан, жилмайди:

— Гвардиячи аскар Жўраев антифашист шоирларимиздан, ўртоқ командир!

— Владимир Викторович, — бу гапдан жонланиб, Крюковга содда мурожаат қилди Лучко. — Ўзбекча фронт газеталаримиз бор...

— Йўқ, Филипп Павлович, шоирлар ўзимизга ҳам керак, — деди корпус командири Лучконинг нима демоқчи эканига дарҳол тушуниб. — Майли, солдатнинг ўзидан ҳам сўрайлик-чи?!

— Аввалдан сафга кирдим. Энди чекиниш йўқ, ўртоқ командир! — деди Султон.

Командир мамнун кулимсиради. Сўнг у Султоннинг кўнглидаги гапларни айтди:

— Душман бизнинг ўзимиздан ҳам кўпроқ сўзимиздан қўрқади! Бу — ҳақиқатнинг кучи! Мана, Илья Эренбургни олинг. Фронт айланаиб юрипти, ҳар бир ёзган мақоласи душманлар орасида бомбадай портлаяпти! Шеърлар, қўшиқлар ҳам шундай. Душманнинг буларга тоби йўқ. Бизга эса булар жангларда мадад беришади! — У Султонга қўққисдан савол ташлади: — Шеърлар ёзиляптими, солдат?!

— Баъзан...

— Қийин. Урушда жуда қийин. Лекин ёзиш керак. Бунинг ўзи катта қаҳрамонлик...

Командир, қўлида қизил партбилет, ўрнидан турди. Султон сапчиб, қадини ростлади.

У штабдан чиқди. Партбилетни авайлаб кўкрак чўнтагига солди.

Иброҳим, Латифлар штаб олдига келишиб, Султонни кутиб туришганди. Уни қучишиб, қўлларига кўтаришди.

— Табриклайман, Султон ака, — деди Иброҳим суюниб. — Бу энди бошқа гап!

— Яшанг, Султон ака, — Латиф ҳам кўзларини пирпиратди.

□

Қизил аскарлар шу кунлари Днепрнинг сўл қирғоғида — Украина ерида туришарди.

Днепр — энли, чуқур дарё. Жанглар олдидан кўплаб соллар, қайиқлар ясашга тўғри келди. Бу ишда яқин атрофда, ўрмонлар, тўқайлар-ботқоқликларда беркинишиб юрган, қизил аскарлар келганидан руҳланиб, ёпирилиб чиқишган балиқчилар, матрослар, дарахт кесувчилар — руслар, украинлар, белоруслар астойдил ёрдам беришди. Дарёдан элликдан зиёд миллат кишилари кечиб ўтишди. Днепр жанги бошланди. Дарёнинг ўнг қирғоғи бериги қирғоққа нисбатан анча баланд. Душман майдонни яхшироқ кузатиш имконига эга. Фашистлар кучли истехком ясашган, Лоев — Радуль оралигидаги барча аҳоли пунктлари, бутун тепаликларни ҳимоя қўрғонларига айлантиришганди. Жанг қизил аскарлардан дарёни тез, илдам қўлга киритиш, ўнг қирғоққа дадил ўрнашишни талаб қиларди.

Артиллерия хужумлари баробарида дарёда қайиқлар суза бошлади. Сув майин жимирлар, дарё устида қуюқ туман кезарди. Қайиқлар ғарбий қирғоққа яқинлашиб-яқинлашмасдан, снарядлар, авиабомбалар гумбурулади, ўқ ёмғирдай ёғди, дарё дошқозондек қайнай бошлади. Қайиқларга ўрнатилган пулемётлар, автоматлар ҳам тилга кириб, гранаталар портлади. Фашистлар кўз очиргани қўймасди. Минглаб аскарлар тўнтарилган, синган қайиқлардан сувга тушишиб, рўпарадаги қирғоққа чирмашишди. Тепаликларга шаҳдам интилишиб, ҳар бир қарич ер учун қаттиқ курашишди. Қисмларга қисмлар уланди. Траншеяларда ўт ўрмалади; душман истеҳкомига ёриб кирилди.

Дарёдаги юзлаб қайиқларга қатор соллар қўшилди. Оғир артиллерия ўтиши учун олдиндан кўприк қисмлари тайёрланганди, йигирма тўрт соат ичида кўприк тикланиб, танклар ҳам олдинга сурилди. Душман тинимсиз бомбардимон қилаётганига қарамай, бутун Армия ғарбий қирғоққа силжиди.

Днепрда беш кун узлуксиз жанг давом этди. Ниҳоят, маълум майдонга мустаҳкам ўрнашиб олинди...

Куз ёмғири бир ёғиб, бир тинар, осмон қоп-қора булут эди.

Лоевда бутун қолган иморат кўзга ташланмас, атрофдаги қишлоқларгача ёниб, тутаб ётарди. Унда-бунда ўрмонлар қорайиб турар, худди булутларга ўхшарди.

Лойгарчилик, йўлларнинг расвоси чиққан. Жарлар, ўнгирлар, баланд-пастликлар кўп, олдинга босиш қийин.

Ўқ ва ўт, тутун, тўзон. Бир қишлоқда қизил аскарлар, бир қишлоқда душман. Бир уйда қизил аскарлар, бир уйда душман. Катта олишувлар, қўл-қўндоқ жанглари...

Султон қудратли, улкан халқ оломони бағрида, ўқлар ёмғирига елка тутиб, қайнаб тошаётган, қонга буланиб, қизариб оқаётган Днепрдан кечди. У белорус тупроғига умрида биринчи қадам қўйиши. Аммо бу юртни биледи. Туркистонлик ўн тўрт комиссардан бири белорус бўлган. Янка Купала, Якуб Қолас шеърлари...

Днепрдан солда ўтишаётганда, Илҳомия ўз-ўзидан негадир кўз олдига лоп этиб келди. Утган бир ярим йилдан кўпроқ вақт ичида унутаёзганди унинг қиёфасини; аниқ эслагандек бўлди. Кейин қирғоққа машаққат билан ўрнашиб олишганида ҳам шундай ҳолатни ҳис этди. Сўппайиб қолган уй мўриларига қараганида, ўрмонларга тикилганида ҳам, мана, душманга қарши ўт очаётганида ҳам... Кўнгил, сен одатда инсонни алдамайсан, ўз хислатингга ёт тарзда мени алдаяпсанми ёки?! Менинг қизимга нима бўлди, айт... Атроф бомбалар портлашидан гулдурар, аммо, Султоннинг назарида борлиқ гўёки жимжитдек эди...

Лоев райони маркази фашистлардан озод қилиниб, от-аравада олдинги бир нуқтага кўчилди.

Султон, Василь ҳамда энди уларга қўшилган Латиф, аравада кетишаётиб, лойга ботиб қолган қандайдир машина ёнидан ўтишди. Машинада илдам суринишаётган пиёда аскарлар пастга тушишиб, ўз «арава»ларини зўр беришганча лойдан чиқаришга уринишарди. Султон Латифдан аравани тўхташини сўради.

— Ёрдам керакми, йигитлар?!

— Йўқ, раҳмат, ўзимиз!...— қичқиришди машина ёнида уймалашаётган йигитлар. Аммо шу пайт улар орасидан бир йигит ажралиб чиқди. Негадир ҳаяжонланиб, ҳадеб қўлларини силкитди. Кейин олдинга босиб илжайганича, арава атрофида айланиша бошлади. Афтидан ўрта осиеликка ўхшайди. Ёш. Мўйлови эндигина сабза урган. Бирон нима сўрамоқчимикан?!

Султон йигитга тикилганди. Йигит ниҳоят тиззасигача лойга ботиб, Султонга яқин ерга ўтиб олди. У ҳамон ҳаяжонланарди.

— Кечирасиз, сиз Султон ака эмасми?!

— Мен,— деди Султон таажжубланиб.

Йигит шошилиб, Султонга қўл чўзди. Юзидан қора тер оқар, қўли ҳам нам эди.

— Яхши юрибсизми, Султон ака?! Ҳорманг!

Султон йигитнинг қишлоқча гапини эшитиб, мулоим кулимсиради.

— Юрибмиз... жанг...

Йигит сўзлашиб олишга улгурмай қолишдан қўрққандек тез-тез гапира бошлади:

— Биз Черниговдан келяпмиз, Султон ака. Шу армияга янги қўшилдик. Бу ерда ўзбеклар кўп экан, суюниб юрибман. Лекин сизни учратганим... Мен ҳаваскор шоирман, Султон ака. Сизни Тошкентдаги бир мажлисада кўргандим. Энди яна... Кўп шеърлар ёзганман, Султон ака, лекин ҳали чиқмаган. Бари бир ёзаяпман...

Султон йигитнинг ҳолатидан ҳам, гапларидан ҳам завқланиб кетди. Бу йигитни учратганидан юрагига илиқлик югургандек бўлди.

— Ёзаверинг. Бир кун и албатта чиқади! — деди у йигитга. Кейин негадир беихтиёр: — Баракалла,— деди.

— Сиз... Узингиз ҳам ёзаяпсизми, Султон ака?!

— Баъзан... — бир нафас ўйлиниб, гапни бундай якунлади: — Биз қўлдан келганча ҳалол ишладик. Ишляпмиз... Лекин эртанги адабиёт бошқача бўлади. Ёзиш керак...

Пиёда аскарлар машинани лойдан чиқариб бўлишган, машина от-араванинг ёнгинасига келиб тўхтаган эди. Бироқ аравада ўтирган йигитлар ҳам, машинага чиққан жангчилар ҳам ҳаваскор йигит билан Султоннинг гаплашаётганини жилмайиб кузатишар, чамаси, халал бермасликка ҳаракат қилишарди.

Йигит, афтидан, Султон билан дарровгина хайрлашгиси йўқ эди. Ҳали гаплашмоқчи, иложи бўлса, шеърларидан намуналар ҳам ўқиб бермоқчи. Аммо орқадан шиддатли суринишаётган қисмлар уларни илдам босишга мажбур қилди.

Йигит машинага отилиб чиқди. Кейин қичқирди:

— Мен сизни албатта топиб оламан, Султон ака... Раҳмат!

Султон ҳам от-аравани ҳайдатди... «Манфур илоннинг бошини янчиб ташлайдиган кунлар яқинмикин?! Унгача қандай шахру қишлоқлар учун олишишга, қайси дарёлардан кечиб, дашту саҳроларда тентирашга тўғри келаркин?! Сенинг йўлинг олис ва оғир, аскар!»

Колпень қишлоғи чеккасидаги майдонга келиб тўхташди. Кўп ўтмай, пулемёт яна сайради...

□

«Менинг олтин қанотим, ёшлик ҳаётимнинг ҳамроҳи — Моҳирам! Тўнғичим, эркам — Ботирим! Ширин-шакар қизим, оппоғим — Нуриям! Дўндиқ, дилбар қизим — Румиям! Менинг баҳтим-баҳорим, юрагимдаги илҳомим, дардим — Илҳомиям! Ойижон!.. Барчангизга аскарча салом!

Моҳира, охири хатингни ўқиб, бир оз паришонландим. Менга негадир бу хатни сен йиғлаб ёзгандек туюлдинг... Биз фронтда юрганларга нисбатан сизларга янада қийин, биламан. Бизнинг ташвишимиз жанг қилиш, холос. Қолган бутун юк сизнинг гарданингизда. Лекин йиғлама, жоним! Мен ҳозирча сизларга онда-сонда хат ёзиб, дардлашувдан бошқа ҳеч бир ёрдам кўрсатолмайман. Сен тагин андак чидаб тур, хўпми?! Ота-оналарни фарзандидан, аёлларни эридан, гўдакларни меҳрибон отасидан айрилиқда тутган бу кунлар ана-мана дегунча битади...

Мен сўнги кунларда Илҳомиядан хавотирланиб, нотинч эдим. Со-
гайиб кетган, ўйнаб юрибди, деб ёзибсан. Кўнглим ўсди.

Ойижон! Мен уйга қайтгунимча, ўзингиз хонадонга бош бўлинг.
Ботир! Шўхликни бас қилиб, ойингнинг, бувингнинг пинжиги кир, ўг-
лим. Сен йигитсан. Нурия, Румия — қизларим! Мактабда ўқиш қолма-
син. Мақтов ёрлиғида исмларингиз ёзилсин. Илҳомия! Малагим! Сен
энди ортиқ хасталанма. Бўлди. Сакраб-сакраб ўйна. Уйин сеники...

Яна нималарнидир ёзмоқчи эдим. Унутдим. Эсласам, балки кейин-
ги хатларимда ёзарман...

Моҳира! Ойижон! Байрам яқинлашди. Табриклайман. Қийин бўлиб,
кўнглига сиғмаса ҳамки, болаларга байрам олдидан совға деб ул-бул
олиб берсанглар, мен улар учун чексиз суюнаман.

Султон».

Минг тўққиз юз қирқ учинчи йил йигирманчи октябрда Марказий
фронт Белоруссия фронтига айлантирилди. Белоруссияни фашистлар-
дан батамом озод қилиш мақсади энди кун тартибидан жой олгандек
бўлди.

Душманлар саросимага тушиб, қарши ҳужумни кучайтирди. Унинг
ноябрга қадар асосан плацдармни сақлаб, ҳимоя жанглари олиб бо-
риш, барча қисмларни олдинга суриб, кўшимча имкониятларни қўлга
киритгач, кескин ҳужум бошлашга қарор қилинди...

Султон ноябрь байрами олдидан монолог тарзида янги бир шеър
ўйлай бошлади. У жангларга кирган пайтидан буён ўз пулемёти ва пу-
лемётчи дўстлари олдида алланечук қарздорликни ҳис этарди. Ниҳоят,
шеър унинг хаёлида муайян шаклга кира бошлади...

Армоним йўқ. Ватан жангида —
Бурчим ўтаб, олдим жойимни...

Бешинчи ноябрь кuni эди. Султон ёзган шеърини тартибга келти-
риб, оққа кўчирди. Кейин байрам олдидан Қолпень қишлоғидаги катта
бир саройда ўтказилган йиғинда минбарга чиқди.

— Мен ўзбек дўстларимга шеърлар ўқиб берган пайтларим кўп
бўлди,— деди у ҳаяжондан сал қизаринқираб.— Лекин бундай катта
даврада биринчи ўқшим. Шошсам, айб қилмайсизлар. «Пулемётчи ово-
зи» деган шеър. Аввал ўзбекча ўқиб бераман. Сўнг мазмунини рус ти-
лида...

Султон шеърни ёниб ўқиди. Шеър тугар-тугамасдан бехос қарсақ-
лар гувуллади. Сатрма-сатр, сўзма-сўз рус тилига ағдаргач, қарсақлар
янада авжига миниб, «яхши, раҳмат!» деган сўзлар оломон узра чай-
қалди.

У тинч даврда китобхонлар билан анча-мунча учрашувлар ўтказ-
ганди. Бироқ ҳеч қачон бу қадарлик шеърга ташна мухлисларни кўрма-
ганди. Кўзлар... Унинг қаршисида тизилишган жангчиларнинг кўзла-
рида бир дунё ҳолат муҳрланган эди. Ҳаётга чексиз муҳаббат, душман-
ларга нафрат. Изтироб алами, бардош сукути. Соғинч илтижоси, ку-
раш шиддати... Йўқ. Жангчилар нигоҳида қалқиб турган барча ҳолат-
ларни шунчаки шарҳлаб бўлмасди. Бу ҳақда фақат кейинчалик яна бир
шеър ёзиш мумкин...

Уша кuni йиғиндан сўнг Султон Иброҳим, Латифлар билан бир
оз суҳбатлашди.

— Шеърга аввалдан қандай қизиққансиз?— сўради Иброҳим.

— Қим билсин,— деди Султон ўйчан. Шу асно болалик кунлари-
даги унут бир воқеа кутилмаганда унинг ёдига тушди.— Бола эдик.

Қишлоқни қандайдир шовқин-сурон тутди. Югуриб кўчага чиқдик. Баҳор эди. Қишлоқ этагидаги ўрик оппоқ гуллаганди. Дарахт остида баҳар кийинган бир неча киши ёш, нозиккина йигитчани ўртага олиб, аёвсиз тепкилашарди. Ундан алланималарнидир сўрашарди, аммо умиқ этмасди... Охири ҳалиги кишилар йигитни ўрикка осиб, қаёққадир кетишди. Йигитнинг жасади анча кун дарахтда чайқалиб турди. Ҳеч ким уни бўшатишга ботинмади... Эҳтимол, ўша номаълум йигитнинг кўнглидаги дарди, айтмаган сўзлари мени шеърга ундагандир. Фақат шеърга ҳам эмас...

— Уруш битгач, таассуротлар сизга иш беради, Султон ака. Кўп китоблар ёзасиз,— деди Иброҳим.— Уйга қайтгач, биринчи навбатда нима иш қилмоқчисиз, Султон ака?!

— Мен биринчи навбатда... болаларимни теграмга олиб уларнинг бутун ўртоқларини уйга бошлаб келаман. Меҳмон қилиб, суюнтираман... Қолган ишлар кейин...

— Сен-чи?! — Иброҳим энди Латифга юзланди.

Латиф нечундир қизариб, бўйинини қисди.

— Нега индамайсан?! Сендан сўраяпман...

Латиф баттар қизарди:

— Мен биринчи... уйланаман...

Иброҳим бошини чайқаб тиржайганча, унга тегишди:

— Улиб юрган экансан-да! Муҳимроқ гап тополмадингми?!

— Нега мунча тиржаясан?!— аччиқланди Латиф.— Сизлар ўйлангансизлар. Мен нима, шундай юравераманми?!

Иброҳим жиддийлашди.

— Мен онам билан бир умр отамни сўроқладик, Султон ака,— деди у.— Урушдан қайтиб, шу ишга қаттиқроқ киришмоқчиман. Бирон дарак топилар ахир...

Иброҳимнинг бу гапидан кейин, ҳаммалари сукутга чўмишди.

Унинг ноябрғача кунлар шу йўсинда ўтди...

Фотима опа баъзан шанба кунлари Андижонга тушиб, Ботирни қишлоққа олиб келар, якшанба оқшоми поездга ўтқазиб, қайтиб шаҳарга жўнатарди. Унинг бу ишидан кўпинча Нурия, Румиялар инжишарди: «Ботирни олиб бораверасиз...» У қизчаларни эркалаб, юпатарди: «Сал катта бўлинглар, сизларга ҳам навбат келади...»

Фотима опанинг Ботирга нисбатан айрича муносабати бежиз эмасди... У жияни билан гурунг қуришни ёқтирар, Ботирга тикилиб, Султоннинг шу ёшдаги пайтларини эсларди. Булардан ташқари, Фотима опа жиянига баъзан шеърлар ўқиб берар, шундай қилганида, кўнгли анча ёзиларди. Фақат Султон шоир бўлиб танилганига қарамай, умуман опа-укалар бари аввалдан шеърга қизиқар, Фотима опа ҳам ўзича шоира эди. У ҳеч қачон шеър қоралаб юрмасди, албатта. Алланималарнидир тўқир, айрим тўқиганлари хотирасида узоқ вақтларгача сақланиб, айримлари тез орада унутилиб ҳам кетарди. Байрам кунлари Фотима опа одатдагидек Ботирни қишлоққа бошлаб келди...

Қор учқунлаяпти. Бир ҳафта бўлиниб-бўлиниб ёмғир ёққанди, энди қор.

Қишлоқда пахта йиғим-терими тугалланмаган. Одамлар эрта бошланган намгарчиликдан, аёздан бесаранжомланиб, челак-челак музлаган кўракни уй-уйга ташишяпти, уларни чувиб, давлатга топширишяпти. Кўл-қўлга тегмайди.

Фотима опанинг ҳам даҳлизида кўрак уюлиб қолган. Амма-жиян шаҳарда байрамни нишонлаб, қишлоққа келишлари билан кўрак чу-

вишга тушишди. Улар қўллари тилиниб, тинимсиз ишлашар, аммо орасира ҳар қачонгидек гурунгни ҳам ўрнига қўйишарди...

- Немис бу ерларга келмайдими, амма?! — сўради бир гал Ботир.
- Йўқ, катта йигит. Улар энди қочишяпти...
- Бирдан келиб қолса-чи?! — Йўқ, келмайди... Икки укам жангда. Мана, бу йил мактабни битириб, ўғлим — аканг Анвар ҳам кетди... Мен бир ўзим бағримдаги учта азаматни юборгач, душманга йўл бўлсин...
- Сиз кимни кўп яхши кўрасиз, амма?! — Тушунмадим...
- Дадам, амакиларимни сўраяпман...
- Мен уч азаматимни баб-баравар яхши кўраман, катта йигит. Лекин соғинишга дадангни кўпроқ соғинаман.
- Нега, амма?! — Даданг менинг биринчи ўғлим. У ҳаммамиздан бошқача. Уни соғинмай бўлмайди.
- Йиғлаяпсизми, амма?! — Йўқ. Кўзимга нимадир кирди... Чарчаган бўлсанг, бир оз дам ол.
- Чарчамадим. Кўзингизга қарайми, амма?! — Йўқ. Сенга нима десам экан?! Осмонда калхат айланиб юрибди. Ўлим билан бекинмачоқ ўйнаш қийин. Икки йил ичи қишлоқдаги битта кўчадан беш-олти хонадон «қора хат» олди. Йиғи-сиги. Иста-истама, баъзан хаёл қочади.
- Бегона аскарни айтяпсизми, амма?! Фотима опанинг энди юзини ёш ювди: — Аскарлар ичида бегонаси йўқ, катта йигит...

□

Надвин йўналишидаги жангларда танклар ҳалқа ҳосил қилиб, ромба шаклида илгари сурунишди, отлиқ аскарлар ҳалқа ичида, танклар ҳимоясида жангларга киришиб, камроқ талофатга йўлиқишлари кўзда тутилди...

Олтмиш бешинчи армия душмanning Надвин истехкомини бир кунда емириб, ўзига кенг майдон очиб олди, бир ҳафтача вақт орасида Речица шаҳрини озод қилиб, Василевичи-Калинковичи томон кескин бурилишга эришди...

□

Генерал Крюков командирлик қилган отлиқ аскарлар корпусидаги қўшинлар Речица йўлида Боршчёвка, Малиновка, Козероги қишлоқларидан душмanning суриб ташлаш учун қаттиқ жанглар олиб боришди. Пустие Гряди қишлоғи этақларидан бошланган ўрмонда айниқса оғир жанглар бўлиб, ниҳоятда кўп қурбонлар берилди...

□

Султон қонли, асабий жангда ўрмон ёқасига етиб келди. Уйдан чиққанидан буён бирон марта шу кунларчалик шодланмаганди. Уруш тугаб, уйга қайтадиган кунлар нафаси баҳор ҳавосига айланиб, димоғини қитиқлаётгандек эди. Душман тезроқ янчилишидан бошқа нарсани ўйламас, чор атрофдаги кучли портлашларга ҳам парво қилмасди. Фақат баъзан тамакининг хумори тутарди. Кейин қўйнидан халтача чиқариб, қоғозга шошмасдан бир чимдим тамаки ўрар, роҳатланиб чекарди...

У ўрмон ёқасига етганда, Василь билан бир гал узуқ-юлуқ гаплашди:

— Урушлар тугагач, бизникига меҳмон бўлиб келасан, хўпми?!

— Албатта. Борди-келди қиламиз...

— Бизда ҳам Васил, Василя деган ўзбекча исмлар бор, эшитган-мисан?! Висол сўзидан олинган...

— Йўқ. Буни билмагандим...

Улар жанг қилаётган ерлар Белоруссиянинг жануб томони эди. Лоевдан бу ёғидаги йўлларга қизил қум тўшалганди. Йлдам юриш қийин.

Ўтдан, сувдан кечишгани етмагандек, энди бундай қумга йўлиқишгани... Аммо Султон бунга инжимади. Аксинча, юрагини олдингидан кўпроқ севинч қоплади. Бу — менинг болалик қишлоғим-ку, ўйлади Султон. Қоғолтомга узоқдан Зарафшон нафаси уфуриб турарди; бу ерда Днепр... Қум... Унинг худди кўнглидаги бир орзуси ушалгандек эди.

Ўрмон атрофларида шиддатли жанглр бир кеча-кундуз давом этди. Кечки палла эди. Душманлар парчаланиб, чекина бошлади.

Султон душманга ўт очаётиб, монолог тарзидаги охириги шеърининг айрим сатрларини бир неча марта пичирлаганча такрорлади. Янги шеър ёзгиси келганида охириги шеърини эслаб юриш унинг сдати эди. Хаёлидан, тўлдим, шу кунлар чиндан жуда тўлиб қолдим, деган гап ўтди. Ўзича, илҳомим яна жўшяпти, янги шеърлар ёзсам керак, деб ҳам ўйлади...» «Илҳом» сўзи сабаб бўлдим, негадир бир неча кун бурунгига ўхшаб, кўз олдида лоп этиб Илҳомия келди. «Менинг қизимга нимадир бўлган,— ўйлади Султон бехос гашланиб.— Моҳира сир сақлаяпти холос. Сезяпман...»

Худди шу асно, у, кутилмаганда кескир қилич бошига тушиб, нақ белигача қирқиб кетгандек ҳолатни ҳис этди. Нима бўлди? Яқин ерда снаряд портладими, ўқ тегдими?! Англаёлмади... йиқилди. Қўллари пулемётдан узилган, юзи совуқ қумга босилган эди. Илҳомия, кейин, илҳомим, деб пичирлади. «Тўлган — тўкилади!» Унга кимдир боши устида туриб, шу бемаъни гапни айтгандек туюлди. Қулоғига шу дамда гўёки урилган нохуш бу сасдан сесканиб кетди. Ўрнидан даст туриб ҳайқиргиси; пулемётни қайтиб тутгиси келди. Йўқ, ортиқ қимирлай олмади. Жисми руҳига бўйсунмаётганини сизди. Жисми руҳига хиёнат қилгандек эди.

Болаликда ҳовуч-ҳовуч қум сочиб ўйнашарди. Мана, майдонда, ўша пайтлардагидек, кафтида бир қисим қумни чангаллаб ётарди. Осмон қоп-қора булут; ёмғир томчилаяпти. Бўйнидан кўксигача қандайдир илиқлик югурди. Ёмғирми, қонми?.. Ожиз эканидан алами кела бошлади... Бу чексиз қумликда ҳар қандай қудратли инсон чумолига ўхшайди. Йўқ, инсон жисмининг таркибида қум бор эмиш, чумоли эмас, бир қисим қум... Буни унутманг, эҳтиёт бўлинг, инсонлар!

У энди кўзлари билан пулемётга интилди: интилиб, сўнг бора аллақандай қуюқ туман бағрида Латиф билан Василнинг қорасини кўрди. Латиф негадир ерда ўтирганча қалтирар, Василь эса елкалари титраб, оёқлари қумга бота-бота, сирғала-сирғала пулемётдан душманга ўт очарди...

□

Зўр бериб ачишаётган кўзларини очишга уринди.

Кесим-кесим тахта. Ён томондан қандайдир ёруғлик тушяпти.

Санитар қисми орқадан етиб келгунча ярадорларни хонадонларга жойлаштиришарди, демак, белоруслардан кимнингдир уйида, дераза ёнида ётибди. Туш кўрди.

Бола эмиш. Қоғолтомдан Чандир қишлоғига ўтган ариқ бўйлаб оёқяланг югуриб кетаётганмиш. Ариқ бўйлариди кум... Оёқ остиди тонгги шудрингдан жиққа ҳўл майса, атрофда анвойи гуллар. Қушлар. Ҳар ёнда қушлар партиллаб учишаётганмиш. Баъзан эркин, баъзан нолон хониш қилишяпти... Йўқ, тўхтаб тур-чи... Шу ерда, ташқарида; ўрмон қушлари сайрашяпти шекилли. Агар чиндан шундай бўлса, яхши. Бу сафдошлари анча олдинга кетиб қолишганидан дарак беради, жанг майдонларига яқин ерда қушлар сайрашмайди... Устига қандайдир юзи буришган бир аёл, пахмоқ соқолли бир чол энгашаётгандай. Ота-онасини эсламоқчи бўлгандир. Йўқ, булар уй эгалари бўлишса керак...

Рўй берган воқеаларни хотирасида бирма-бир тиклашга чоғланди... «урра» садолари... хонде хох... ферштейн... юзма-юз ёқалашилар... кейин узоқлашиш... Йўқ, йиқилганидан бошқа нарсани хотирасида аниқ тиклаши қийин. Кўзларини катта очиб, бошини кўтаргиси келди. Боши ёстиқдан кўтарилмади. Қабоқлари оғриди... Боши елкалари аралаш оққа ўраниб ётганини энди сезди. Бир пайтлар одан учиб тушганида, шу алфозда ётганди. Ушанда ҳаммаси ўтиб кетганди... бу гал ҳам мажруҳлик тез орада унутилса ажаб эмас... Андак руҳланди, тетикланди...

— Узбек... шоир экан; кечадан буён алаҳлаб шеър ўқияпти!

Товушлар. Бундай гапни ҳозиргина эшитдим, олдинроқ қулоғига чалинганмикин — билолмади. Вайрона қишлоқ ҳовлисидаги уй тўрида волидаси жасад сингари оққа ўраниб ётган, кейин вафот этганди. Эслади... Юраги орқага тортди. Аҳволи қайтиб ёмонлашди... У — ўзи эмас, Бруно эмиш. «Кўпроқ ёнган шам — эртароқ сўнади!» Уни боғлашиб, гулханга ташлашяпти...

Ватанимни шилиб,
Қонларин шимган...

Эҳ, лаънатилар... Гулхан... Ўт эгнидан бошига урилиб, бошидан оёқларига қуюлди... Ҳозир фақат икки оғизгига гапириши мумкин, кейин ҳаммаси тамом, ўт ямлайди...

Алвидо, кўёшим,
Алвидо, ойим,
Алвидо, фируза
Бепоён фазо...

Ўт гурилляпти. Ҳали ёниб битмаганга ўхшайди... Моҳира, чиндан паймонам тўлиб дунёдан ўтсам, марҳаматли бўл! Мени унутма! Болаларимни умринг борича ўкситма!.. Сен нега йиғлаяпсан?! Йиғлама, жоним, хўпми?!

Ерда кумуш январь кўрпаси...

Бунинг Брунога ёки Моҳирага нима алоқаси бор?! Дарвоқе, Фотима опам айтишича, мен қишда туғилган эканман. Яна қиш келяпти.

Назарида, бирдан гулханни ёриб, аланга устидан поезд ўтаётгандек бўлди... Санд вагон ойнасида қўлини чўзганича кетяпти... Тавба! Фотима опа, Хадича, Османур опалари ҳам вагон ойнасидан қараб туришибди. Одам кўпайишиб қолди: Шарифа, Қосимов, Мамажонов, ҳаваскор шоир... Қизиқ, Хўжақул ҳам шу ерда. Бу нега юракка яқин одамларга ҳамон аралашиб юрибди?! Мен сендан нафратланаман!.. Вагон ойнасида — Моҳира, Моҳрўй опа, болалари... Илҳомия?! Сен нима қилиб юрибсан?! Мен ўтда куяман, она қизим, лекин сен яша... агар ҳаёт бўлсанг!

Поезд аста-секин йироқлашди. Уни ҳаммалари ташлаб кетишди... Устига энди ҳалиги аёл, чол ўрнида оқ кийишган қандайдир кишилар энгашилган... Шифокорлар... Хабар олишибди чамаси... Аммо булар муолижани қўйиб, негадир лўли қўшиқларини куйлашяпти.

Лўли кўшиғидек поездим эркин,
Утган, қайтарилмас кунлардек учқур...

Топдим!... Шу аснода у ғаройиб бир гапни кашф этиб, алланечук роҳатланиб кетди... Буюк адибларни эрк ва учқурлик қизиқтирган! Эҳтимолки, мен уларга эргашгандирман... Албатта шундай! Ниҳоят аниқладим...

У яна руҳланган, тетикланганди... Дарвоқе, дунёда ҳар кимнинг ўз поезди бор. Менинг ҳам... Ўзим истаган кўп ишларни қилолмадим. Аммо нима бўпти?! Одам юзга кириб ўлганида ҳам қайсидир ишлари чала, қайсидир орзулари рўёбга чиқмаган бўлади. Мен ўттиз уч йиллик қисқа умрнинг ҳар бир соатига мазмун бағишлашга уриндим. Ватаним, халқим олдида хижил эмасман. Ана шуниси муҳим! Мен инсонни эрка, маърифатга чорладим. Эрк, маърифат душмани фашизмни лаънатладим, унга қарши жангда қуладим... Мен... — Бруно. Дунёда ҳали ёвузлик, жаҳолат посбони — фашизм таг-томири билан янчиб ташланмаган экан, Бруно яшайди. Ана шуниси муҳим!

У ҳаяжонланар, тўлғанарди...

Йўқол, сеҳрлама,
Улим даҳшати...

Лаънатилар... Ут гурилляпти... Ут уни қарийб ямлаб бўлди... Уни нозик деб ўйлашган. Чидолмайди деб ўйлашган. Лаънатилар...

Майли, ёндиригиз,
Ёндиригиз, ёнай...

Йўқ, мен ўлишим мумкин эмас... Мен ҳали албатта уйимга қайтаман! Опа-ука, жигарбандларимни бир ерга тўплайман! Қоракўз талабаларим билан суҳбатлашаман! Мен Ватаним, халқимга бундан сўнгра ҳам хизмат қилаверишим аниқ!...

У ўзини ниҳоятда толиққандек сизди. Бир оз дам олиш керак. Бир оз...

Кўзларини юмди...

□

«Шахсий гувоҳнома № 585969

Ушбу ҳужжатни кўрсатувчи гвардиячи оддий аскар Жўраев Султон немис босқинчиларига қарши кураш фронтда қўмондонликнинг жанговар топшириқларини намунали бажарганлиги учун Қизил Байроқ ордени Иккинчи Отлиқ аскарлар корпусининг 1943 йил 24 декабрь № 28 буйруғига биноан 2-даражали «Ватан Уруши ордени» билан мукофотланди. Ордени № 85785.

Қисм командири
гвардиячи подполковник: Х. М. Алиев».

Султонга бу гувоҳномани кўриш насиб этмади...

□

«Гвардиячи оддий аскар Жўраев Султон 1943 йил ноябрда инсониятнинг ашаддий душмани — немис босқинчиларига қарши кескин жангларда қаҳрамонларча ҳалок бўлди... Унинг жасади жанг майдонидан олиб чиқилди ва барча ҳарбий тантаналар билан дафн этилди... У севимли Ватан олдидаги бурчини сўзсиз бажарди... Унинг номи муқаддас уруш тарихига киради ва келгуси авлодлар, албатта, уни фахр билан эсга олишади... Биз Султоннинг қабри устида қонхўр ваҳшийлар-

дан бутун қилган ёвузликлари, Ватанимиз, халқимиз бошига келтирилган кулфатлар учун, ҳаммамиз яхши кўрган қуролдош дўстимиз Жўраевнинг ўлими учун шафқатсиз қасос олишга қасамёд қилдик...

Х. М. Алиев.

Лоп-лоп қор ёғар, ерга майин тўшаларди. Заъфарон, олтинранг япроқлар ҳам шохлардан узилишгани узилишган, қорга қўшилишиб, қумга қоришгани қоришган эди...

Урмон ёқасидаги ялангликда қатор қабрлар қазилиб, уларга ноябрь кунларидаги шиддатли жангларда ҳалок бўлган йигитлар кўмилди. Улар орасида ҳар хил миллат кишилари бор эди, Султоннинг жасади рус йигити Семён Попов, украин йигити Николай Куликлар билан ёнма-ён қабрга қўйилди.

Шу кунини матонатли Иброҳимнинг кўзларидан ёш тирқиради. Латиф икковлари юракларидан жой олган азиз инсоннинг қабри устида ҳаммадан кейин қолиб, узоқ чўнқайиб ўтиришди.

Ниҳоят, Иброҳим қабрга тикилганича, тирик одам билан сўзлашаётгандек оҳангда, Султонга босиқ, ўйчан мурожаат қилди:

— Бизни кечиринг, Султон ака. Нима бўлганда ҳам сизни асрашимиз керак эди. Асраёлмадик... Улкамизда сизни катта муаллим, ўтюрюракли шоир сифатида билишарди. Биз сизнинг қандай жангчи эканингизни кўрдик, жанглардаги қаҳрамонлигингизга гувоҳ бўлдик. Уруш тугаб, юртимизга қайтгач, бу ҳақда халқимизга бир умр сўзлаб юрармиз.

Латифнинг кўзларидан ҳам милт-милт ёш оқарди. У алланималарнидир пичирлар, афтидан, товуш чиқармай, Иброҳимнинг гапини сўзма-сўз такрорларди.

1974—1979 йиллар.

Темур Норбек

Кўлимга олиб бор

□

Қушлар нағмаси авжида бугун,
Шамол ҳам дилҳузур қўшиғин куйлар.
Гулларнинг бошида қип-қизил тугун, —
Авжида тўйлар.
Япроқлар қарсағи тинмас бир замон,
Тераклар — сурнайчи, доира — осмон.
Кўм-кўк майсалар рақсда бу он
Лолалар биллурий қадаҳ,
Баҳор эса сахий мезбон...

□

Икки ўрик, соясида тебранади беланчак,
Офтоб тафти ошмоқда.
Бункер-бункер «оқ олтин»ни бўшатаркан
келинчак,
Ўдагим деб шошмоқда.
Она шодмон, кўкси ёнар истиқбол
қуёшидан,
Бахт калити қўлида.
Реза-реза тер томади мужгонидан-
қошидан,
Орзу ёнар дилида.
Гоҳ келару дўмбоғини олиб ўпиб
юзидан,
Иссиқ кўксин тутади.
Кўксидаги сути билан Ватан меҳри шу
замон
Боласига ўтади...

□

Қишлоқ ўртасида бордир бир ҳовуз,
Мен ҳовуз лабида чалиб чанговуз
Ўзимни кўраман ойнасида.
Дерлар: суви шифо, дардларга дармон,

Қари ёшаради ичгани замон...
 Гоҳ тунлар сайр этсам ҳовуз бўйида,
 Қарасам, бағрида қанча юлдузлар
 Йиғилиб сирли бир анжуман тузар.
 Келсам кундузлар,
 Ҳовуз қучоғида сузади қуёш,
 Бағрида тўлқинлар нурталаш...
 Ҳовуз осмонни кўксига сиғдира олди,
 Шунинг учун энди куну тун унинг
 Бағридан нур-зиё аримай қолди.

□

Пахтазордан қайтдим чайлага.
 Чўкаётир шом,
 Руҳимда илҳом,
 Сени кутаётирман.
 Куйловчи кўзларингга,
 Лоларанг юзларингга,
 Сеҳрли сўзларингга
 Бўлиб муштоқу хумор,
 Қўлимга олиб тор,
 Айта бошладим қўшиқ.
 Ой хушҳол келиб қўнди чайла томига,
 Мен ҳамон куйлардим.
 Қарасам, бир замон
 Нурларга чулғанди замини осмон...
 Муборакбод этди ою юлдузлар
 Сени мендек ошиқ билан,
 Мени сендек қўшиқ билан.

Бойниёз Қаипназаров

*Мен сенинг бир
 новдангман*

Барглар ёзиб баҳор келгани замон
 Қуёшнинг нурида товланиб шодон,
 Олислардан кўзни қолдирган ҳайрон
 Сен бойтерак, мен сенинг бир
 новдангман.

Саҳронинг қўйнида кўтарган қадин,
 Кўрк бериб яшнатган Аму соҳилин,
 Осмонни кўзлаган бўй чўзиб, тайин;
 Сен бойтерак, мен сенинг бир
 новдангман.

Сен чайқалиб ўссанг, мен ҳам ўсаман,
 Шамол берсанг, мен ел бериб эсаман,

Сен туфайли юрт кўзига тушаман;
Сен бойтерак, мен сенинг бир
новдангман.

Яшил қирли кенг яйловсан бамисли,
Онасан меҳрибон, тенгсиз бамисли,
Салқин сояларинг роҳатдир асли;
Сен бойтерак, мен сенинг бир
новдангман.

Менинг чексиз далам, мовий осмоним,
Бир умр туганмас, тилда достоним,
Довруқли юрт, Қорақалпоғистоним,
Сен бойтерак, мен сенинг бир
новдангман!

Гуллар билан кут

Гулларга шайдоман, гулларга мафтун,
Гулзор орасида юрагим гулгун,
Дийдор насиб этиб, учрашсак бир кун,
Мени қучоқ тўла гуллар билан кут.

Сенга чин кўнгилдан шу айтар сўзим,
Бойси гул бўлиб очилар орзум,
Йигитлик қуввати барқ урсин бир зум,
Мени қучоқ тўла гуллар билан кут.

Гул билан қаршилар бир-бирин дўстлар,
Шунда гул мисоли ёнади юзлар,
Гар садоқат изҳор айласа кўзлар,
Мени қучоқ тўла гуллар билан кут.

Олис ёшлик яка қайтса мабодо,
Жонли гуллар ҳусни айласа шайдо,
Ойдин кечаларнинг қўйнида танҳо
Мени қучоқ тўла гуллар билан кут.

Соғиниб келдим

Қоматини кўриб кўзлар қувонган,
Қучоқ очиб меҳмон меҳрида ёнган
Жаннатмакон, обод диёрнинг ўғли —
Ўзбекнинг қўллари меҳнатда қотган.

Уйига борганда хизматин кўриб,
Ҳиммату иззат, ҳурматини кўриб,
Қалбингда жўш урар чексиз муҳаббат,
Чаманга айланган юртини кўриб.
Асрлар қақраган чўлларга томон
Ариқлар чиқариб, айлади бўстон.
Бобо мерос касби, пахта илмидан
Дўстларга сўзласа босар ҳаяжон.

Халқлар шодлигидан қувонар беҳад,
Эллар билан дўстдир, беписанд сарҳад,
Ҳамиша меҳмонга гавжумдир-гавжум,
Бахтиёр ўлкамининг пойтахти Тошкент.

Бақувват билаклар толмас ҳеч қачон,
Яратиш ишқи-ла кўпиради қон,
Меҳмоннавоз халқи, ёзар дастурхон,
Минг йилда ҳам эсдан чиқмагай бир он.

Мен ҳам шу ўлканинг ошиғи бўлдим,
Яшнаган гулига асир тутилдим,
Гул билан булбулга соябон бўлган
Серсоя чинорин соғиниб келдим.

Қорақалпоқ тилидан
Икром ОТАМУРОДОВ таржимаси.

Ойгул Суюндиқова

Тўғиларим

□

Қалбимдаги садоларнинг ранги бордир бегумон,
Она диёр, оч қучоғинг, қизил гуллар тўлдирай.
Бу гулларни ҳидласа гар, мен ишонч билан айтай,
Ҳар бир киши олов рангли қўшиқ куйлар беармон.

Оппоқ-оппоқ қўшиқларга айланмоқдаман хуррам,
Она диёр, оч қучоғинг, оппоқ гуллар тўлдирай.
Бу гулларни ҳидласа гар, мен ишонч билан айтай,
Оқ бўлади ҳар бир дилнинг айтган ҳар бир сўзи
ҳам.

□

У — онадир, унинг юраги
Дунё билан нафас олади.
У — онадир, унинг тилаги
Дунё бахти бўлиб қолади.
У — Ватандир, қуёш мисоли
Меҳри билан яшнапман мен.
У топилмас бахтнинг тимсоли,
Шу бахт билан яшайман мен.

□

Дарё оқар жўшиб ва тошиб
Кўз тикканча ирмоқларига,
Ирмоқлари сўқмоқлар ошиб
Шод отилар қучоқларига.
Талпинаркан, тўлиб қудратга

Борлиққа бахш этади у жон.
У тўлиқдир меҳр, шафқатга,
Дарё сизга ўшар, отажон!

□

Юлдузларнинг олис нигоҳларини
Жамламоқ мумкин дир бир сўзга, балки.
Юлдузсиз тунларнинг орзуларини
Муҳрламоқ мумкин жуфт кўзга, балки...

Энг латиф гулларнинг муаттар ҳиди
Битта қаҳ-қаҳадай дилбар эҳтимол.
Ўтли юракларнинг умид ва бахти
Мунаввар қўшиқдай яшар бетимсол.

Фақат она меҳри олдида лолман,
Бахшида этар у буткул жонини.
Билмадим, қайси қалб мукамал бахтдай
Таърифлай олдийкин онажонини...

Булбулим

Эргаш Жуманбулбул ўғли хотирасига

Она халқим тилагидан туғилдингми, булбулим,
Наволарнинг юрагидан туғилдингми, булбулим.

Замонлардан замонларга ўтди меҳринг, булбулим,
Бемеҳрлар юрагини тилди қаҳринг, булбулим.

Рўйи замин энтикканча тинглар сени, булбулим,
Туйғуларинг интиҳосиз, йўқдир тини, булбулим.

Ўйларингни она юртнинг бахти олди, булбулим,
Босиб ўтган йўлларингда қўшиқ қолди, булбулим.

□

Тоғ шамоли каби елиб келмоқда тоғ қизлари,
Куёш билан бирга-бирга кулмоқда тоғ қизлари.
Ўт нигоҳлар тоғ кўкида чақнаган чақмоқ мисол
Юракдаги ғашликларни тилмоқда тоғ қизлари.

Тоғ баҳори каби дуркун, тўлишар тоғ қизлари,
Бирам сулув, бирам мағрур бўлишар тоғ қизлари.
Мен юрмаган сўқмоқларнинг, кўрмаган
булоқларнинг

Қўшиғини, достонини билишар тоғ қизлари!..

□

Туйғуларим — тирик гулдир, япроқлари ям-яшил,
Улар ўтли юрагимнинг қат-қатида яшайди.
Мен уларнинг сўлишига жоним борки, қўймам йўл,
Улар менинг садоқатим, севгим билан яшнайдди.

Туйғуларим — тирик гулдир, япроқлари ям-яшил,
Мең бу гулни кулдираман қайғуларни ўлдириб.
У кулади, дунёдаги уриб турган жами дил
Боғларини меҳр ва завқ қудрати-ла тўлдириб.

Самарқанд.

Омоной Раббимова

Деразамдан
муралайди ой

Мен ўз ўйим — боғимда кашф этиб чаман-гулзор
Ўзганинг дил боғига гул экмоққа шайландим.
Қимнингдир дил йўлига кўз тикканча интизор,
Қимларнингдир қалбида мен орзуга айландим.

Шошиб манзилим томон юрарканман илгари,
Қимларнингдир ортидан бехос кетиб бораман.
Ўз йўлимда унган гул яшнаб очилган сари
Қимларнингдир қалбини мавҳум ҳисга қораман.

Қимлар менга бу йўлда мадад қўлин чўзади,
Қимларнингдир қалбидан мен сув ичиб бораман.
Қимлар менинг дилдаги гулим узмоқ бўлади.
Қимнидир деб мен ором, завқдан кечиб бораман.

□

Шивалаб ёғмоқда оқ ёмғир,
Борлиққа, бир текис шивалаб.
Шивалаб ёғмоқда оқ ёмғир,
Нимадир демоқда ҳижжалаб.

Шивалаб ёғмоқда оқ ёмғир,
Куйлари рангин ва бир ширин.
Шивалаб ёғмоқда оқ ёмғир,
Бағрида ўйларим яширин.

Шивалаб ёғмоқда оқ ёмғир.
Бормоқда кўк бағри ёришиб.
Шивалаб ёғмоқда оқ ёмғир,
Ҳисларим кетмоқда қоришиб.

Шивалаб ёғмоқда оқ ёмғир,
Ҳисларим оқ шеърга қоряпман.
Шивалаб ёғмоқда оқ ёмғир,
Бағрига мен сингиб боряпман.
Шивалаб ёғмоқда оқ ёмғир...

ОЙГУЛ ВА ОМОНОЙЛАР ҲАҚИДА

Ойгул билан Омоной бир жойдан, тенгдош, пойариқлик қизлар. Улар энди олий ўқув юрти остонасига қараб келишяпти. Иккаловлари ҳам кутубхоначи. Китоб уларни бу ерга олиб келган. Аҳолига китоб тарқатишади, китоб ўқишни пропаганда қилишади. Шу баҳона ўзлари ҳам тинимсиз китоб ўқишади.

Ойгул Самарқанд область, Пайариқ районидаги Нариманов қишлоғида қишлоқ ўқитувчиси оиласида дунёга келди. Омоной эса ана шу область, ана шу районнинг Калинин колхозида колхозчи оиласида таваллуд топди. Иккалалари бирга ўқишди, бирга мутолаа қилишди, матбуотга чиқишди. Ойгулни областнинг «Ленин йўли» газетаси, Омонойни эса республика газетаси «Қишлоқ ҳақиқати» топди, газетхоналарига таништирди. Шу-шу бўлдию улар маҳаллий матбуотларда тез-тез кўринадиган бўлиб қолишди. Ёзувчилар союзи уларни ана шу газеталардан топиб, ўзининг альманахларига

□

Тонгда кирсам боққа буткул
 Ақлу ҳушим олди гул.
 Гунча ҳолда қизаринди,
 Ё мендан уялди гул.
 Бир-бир очиб гул косасин
 Мен томонга боқди-ю,
 Шул боқишда не хаёлни
 Дилгинамга солди гул.
 Сўнг қад қўйди шаббодага,
 Баргчаларин силкитиб,

Уйларимни ўйнаб-ўйнаб
 Нафис куйни чалди гул.
 Билмам ул ҳам бандимикан,
 Банд қилганми муҳаббат,
 Бошин хиёл қуйи эгиб
 Сирли ўйга толди гул.
 Ҳар тонг кезмоқ шавқин солиб
 Омонойнинг қалбига,
 Бир умрлик сирдош бўлиб,
 Ҳамроҳ бўлиб қолди гул.

□

Деразамдан мўралайди ой,
 Кўк қаърига сингиб боради.
 Деразамдан мўралайди ой,
 Ҳисларимни нурга қоради.
 Боқар ўйчан, кўзларинг каби
 Интиқ, маънос шуъла сочади.
 Ҳаприқаман, ҳаприқар қалбим,
 Кўзларимдан уйқу қочади.

Деразамдан мўралайди ой,
 Бошланади юлдузлар рақси.
 Хаёлларим гўё тошқин сой,
 Авжга чиқар туйғулар баҳси.
 Деразамдан мўралаган ой
 Мендан нари кетди-ю, ботди.
 Излаб сени, эй юзлари ой,
 Юрагимнинг тўридан топдим.

Самарқанд.

тавсия қилди, доимий семинарига чақирди, катта шеърий анжуманда тинглашди, муҳокама қилди. Бу катта муҳокамадан эса, иккаловлари ҳам аъло ўтишди. Ойгулнинг шеърларини «Совет Ўзбекистони» газетаси, «Саодат» журнали, «Ёш ленинчи», «Ёшлик» альманахи босди, Омонойнинг шеърларини ҳам ана шу газета-журналлар ва «Ёшлик» альманахи эълон қилди.

Ҳар иккала шоирраимизнинг шеърларини ўқисангиз кўнглингиз ёришади, пахтаси карвон-карвон, боғлари алвон-алвон Пойариқ, севимли Самарқанднинг теварак-атрофларидаги яхши одамлар, қувноқ, шўх ёшлар кўз олдингизга келади. Уларнинг мисралари ҳам аллақандай ўзгача тузилади: ўзларига хос, чиройли, қизиқ, қутилмаган, кўрилмаган ўхшатишлар, муболағалар, истиоралар, ажиб ранглар...

Юқорида Ойгул Суюндикова билан Омоной Раббимовнинг шеърлари билан танишдингиз.

Туроб ТУЛА.

Назир Сафаров

МОМАҚАЛДИРОҚ

РОМАН¹

Икки ўт ўртасида

Рамол жиннининг тўсатдан қилган хуружи устига жала ва селдан кўрган азоб-уқубат Додхудо учун дард устига чипқон бўлганди. Кечаси кўрган тушини ҳар хил йўйди. Лаб-лунжига қалин учик тошиб кетганди.

Ҳотам учун эса бош ёрилиши, ёмғирда увиб, сел кечиб, зил-замбил Додхудони елкалаб юриш азоби кўнглидаги дард олдида пуч бир нарса эди: Турсунтошни бир кўрса, иссиғида Жабборқул ота мушкулини осон қилса...

Мана, у қора терга чўмиб Додхудо ҳовлисига етиб ҳам келди. Тортиниб-нетиб ўтирмасдан Додхудонинг ёмғирда ивиган уст-бош кийимларини ечинтириб, қуруғи билан алмаштиришга ёрдамлашиб, дуосини ҳам олган бўлди. Бундан муддао қаҳри қаттиқ қайсар мажруҳнинг тош юрагини юмшатиш, ўз иззат-нафсига зид бориб бўлса-да, эланиб риёкорлик қилишдан ҳам тортинмади:

— Амаки, ҳечқиси йўқ, ёмғир обраҳмат. Яхшиларнинг, ёмғир билан ер кўкаради, дуо билан эл кўкаради, деган сўзлари бежиз бўлмаса керак, ахир. Ер тўйса, эл тўймиш. Бирпаслик об-азоб ўтди-кетди. Ибодатингиздан кейинги бу ёмғир ер-кўк, одам ва ҳайвонлар учун ҳам пўлатга сув бергандек бир даво бўлди. Мана, қат-қат юмшоқ кўрпа, нар ёстиқлар — роҳатижон суйнчиқ, оппоқ чойшаб устида фариштадек мириқиб дам олинг, ҳордиқ чиқаринг.

— Балли, балли Ҳотамбек, мендан қайтмаса худодан қайтсин, — деди йигит сўзидан енгил тортгандек Додхудо.

— Худо амрини икки қилмаган ҳар бир банда кам бўлмайди, ал-

¹ Охири. Боши журналнинг 9, 10-сонларида.

батта, аммо мендан қайтмаса, деманг, амаки. Шукур, пир-бадавлатсиз, сизга яхшилик қилган кишига сиздан қайтмаса, кимдан қайтарди?— Атайлаб Додхудонинг юрагига қўл солди Ҳотам.

— Маъқул, Ақлли, фаросатли йигитсан, — деб қўйди Додхудо ва бир оз сукут сақлаб, қўшимча қилди, — шариат ҳукми худонинг амридир. Яратган амрини, шариату тариқат кўрсатган йўлни кимда-ким бузар экан, шуни билки, бири икки бўлмайди. Ана шу йўлни маҳкам ушлаган мусулмоннинг охирати обод бўлади, иним.

Бу гап Ҳотамнинг қитиқ патига тегиб кетди. У, бу дунё деб у дунёни сотаётганлар тўғрисида сўз очмоқчи бўлди, яна тилини тишлади, сўнг «лўлининг эшагини суғор, пулини ол» қабилида иш тутиб, гапни бошқа ёққа буриб:

— Масжидга ўз оёғингиз билан юриб боришингизни кўриш — менинг бирдан-бир орзум, — деди риёкорлик қилиб бўлса ҳам Ҳотам.

— Иншолло, орзуларинг ушалгай, иним, — деди кўзига ёш олиб Додхудо. — Яхши гапга ҳам фаришталар омин дер эканлар, ёмон гапга ҳам. Сенинг бу тилакларинг яратганнинг қулоғига етиб, ажаб эмаски, эгам даргоҳида ижобат бўлса. Омин, раббано фид дунё! — деб ўзича яйраб-яшнаб дуо қила кетди Додхудо.

Шунда ҳам Ҳотам асл муддаосини назардан қочирмай, уни амалга ошириш учун ҳар хил йўللар излаб, умрида қилмаган тилеғламачиликни ишга солишдан ҳам тоймади: «Темирни қизигида бос. Ҳотам! Узи ваъда қилган дон-уруғлик буғдойни сўра! — деб ўзига хитоб қилди-ю, яна ўйланиб қолди. Сабр туби раҳмон, сабр қила тур-чи, Ҳотам. Балки, ўзи инсофга келиб, сўз очиб қолар. Ваъда вафоси билан, шуни ҳам тушунмаса ёки инкор қилса...»

Шу хил ўй-хаёл билан қўл қовуштириб жим ўтираверди Ҳотам. Кутди, кутди, зориқиб кутди. Ердан садо чиқса чиқдики, Додхудодан садо чиқмади. Фурсат ганимат, уни бой бермасликни биларди Ҳотам. Нима қилиб бўлса-да, буғдойни ундирмоғи, Жабборқул ота мушқулини осон қилиб, бу кунни эртага қолдирмасдан баҳори ерга буғдой сочишга кўмаклашмоқчи у. Шу боисдан ўйлаб-ўйлаб, мана бу йўлни ишга солмоқчи бўлди:

— Амаки, анча уриниб қолдингиз. Бу етмагандек Камол жиннининг итлари талабди... Туш, парво қилманг. Уларга ҳам боққан балло бордир. Энди бемалол дам олинг. Рухсат берсангиз, мен кетсам? — ўрнидан туриб қўл қовуштириб бош эгди Ҳотам.

— Утирибсан-да, овқат пишса еб кетардинг, — деб Ҳотамнинг оёғидан бошигача қадди-қоматини кўздан кечирар экан, вужудида ҳасад ўти ловуллаб ёнди, ўзини лоҳас ҳис қилиб, кўзини юмиб олди.

Кўз юмиб очгунча рўй берган бу ҳолатдан ташвишга тушган Ҳотам:

— Амаки, сизга нима бўлди? — деб чўкка тушди ва Додхудонинг пешонасига қўлини қўйиб, ҳол-аҳвол сўраган бўлди.

Додхудо миқ этмай ётарди, кўз олдида қўл қовуштириб, бош эгиб турган норғул йигит Ҳотам, унинг шербичим қомати, буғдой ранг юзига ярашиғли сабза мўйлаби, кенг яғрини, яланғоч тўши, сел пайти паст-баланд, тошлоқ йўлда қоқилиб, харсангларга урилиб, моматалоқ бўлиб кетган болдири, тимдаланиб, қони қотиб қолган оёқ панжаларидаги яраларга кўзи тушар экан, яна ҳасаддан вужуди титраб кетди. Қаршисида ёш чинордек гуркираб турган навқирон йигитни кўриб, миясида бири-бирига зид фикрлар жанги бошланди, оқибатда тўсатдан оғриқ кирган бошини икки қўллаб сиққиси келди. Табиийки, бу истакни қондиришга ожизлигини пайқаб, баттар ўкинди:

— Ҳотам, бошимни бос, ёрилай деяпти, — деб йигитга зорланди.

— Бажонидил, амаки, — дея у кучли панжалари билан Додхудо-

нинг бошини сиқар экан, кўнгли қизни кўриш орзусида ёнарди: «Имкон бўлса, кечаси билан қолиб кетишга ҳам рози эдим».

Додхудо тил-жағсиз кишидек жим ётса-да, миясида шиддаткор фикрлар жанги давом этарди: «Улар ундай, мен бундай, нега? Тани соғлиқ—туман бойлик, дейишади. Унинг тўйиб егани нони йўқ. Йиллар ўтиб, умри охир бўла бориб ҳам, бир чопони икки бўлмайди-ю... Хўш, мен бойми, ёки Жабборқул лайлак? Мана, мени елкасида кўтариб юрган Ҳотам-чи? Тоғни урса, талқон қилгудек кучи бор. Агар бу ва бунга ўхшаганлар бир бурда нонга зор бўлмай, менга ўхшаб еганлари олдида, емагани кетида бўлганда нима бўларди? Улар ҳозиргидек менинг изимда, фармонимда бўлармидилар-а?.. Маматбойнинг пушти камаридан бино бўлган Додхудо қайси бир кўрган кунига мағрур бўлмоғи керак экан, а? Сўққа бош, мажруҳ, бепарзанд, беназир! Мен-ку, мен, онам шўрлик дунёга келиб ёруғлик кўрмади. Палахмонга солиб отилган тош сингари Бухородан Нуротага юборилди. Онам туфайли отанинг орзуси ушалганда, менга атаб берган тўй улоғида ўз отидан йиқилиб... Онам бечора бўлса, ўн гулидан бир гули ҳам очилмасдан кундошлик рашқининг қурбони бўлди. Мен эса на ота ва на она дийдорига тўйдим. Мажруҳ ҳолда туғилдим, мажруҳ ҳолимча ўлиб кетсам керак,— деб унсиз оҳ урди Додхудо.— Бахтсизлик, чегарасиз бахтсизлик!.. Йўқ-йўқ, бу бахтсизликлар сабабчиси мен эмас. Бунинг ҳаммаси худодан. Тақдир илоҳи. Шунга — шу кунимга шукур қилиб яшайверайми ёки... Бойлик-давлат шундай куч-қудратга эга эканки, истасам Жабборқул лайлак ва неча ўнлаб Ҳотамга ўхшаган муҳтожларни бахтиёр қилишга қодирман. Аммо буни қилолмайман. Қилмайман ҳам! Буларга оз бўлса-да, бахту ихтиёр бериб кўр-чи, чўнтаги қаппайса борми? Пул одамзодни қутуртиради. Ит қутурса, эгасини қопар экан... Йўқ, Жабборқул лайлаклар бу кунидан баттар бўлгани маъқул».

— Амаки, тузукмисиз?

Додхудо секин кўзини очди:

— Сен ҳали ҳам шу ердამисан?

— Рухсатингизни кутиб ўтирибман.

— Хайр, сенга жавоб,— деб у даҳлиз томонга қараб қичқирди.— Катта эна, Ҳотам кетмоқчи, иккита кулча чиқариб бер унга!

— Раҳмат, ҳожати, йўқ.— Таъзим қилиб, тисарилди Ҳотам.

— Тўхта, нондан юз ўгириш ношукрлик. Қимирлаган жон борки, тешик томоқ ташвиши билан овора.

Додхудо узоқ умр тилаб дуо устига дуо ёғдирди-ю, ваъдасидан сўз очмади. Ҳафсаласи пир бўлган Ҳотам хайрлашиб, кўча эшиги томон йўл олди-да, бир нарса эсига тушгандек йўлидан қайтиб:

— Амаки, бундай қарасам, бошингиз пастга ўхшаб кўринди. Яна ястиқ қўйсам, қалай бўларкин?— деди-да, жавобини кутмасданоқ яна бир пар ёстиқни қалаштириб қўйди.

Додхудо уни қуюқ дуо қилдию бу гал ҳам асл муддаодан сўз очмади. Шундай қилиб Ҳотам, ўзим сўз очмасам бўлмайдиганга ўхшаб қолди, деган қарорга келиб, деди:

— Э, эсим қурсин, амаки, ҳали ваъда қилганингиз бугдойни олиб кетишим керак эди-ку! Жала, жинни Камол тентиратиб қўйди, ваъдангиз паққоз эсимдан чиқиб кетибди, сал бўлмаса...

— Сенинг эсингдан чиқса чиққандир, илло менинг эсимда,— деди муғомбирона қараш қилиб Додхудо.

— Ҳа, тўғри айтасиз, амаки. Мен ўзим шунақа—эсим кирди-чиқди. Биламан сизни, сўзингиз устидан чиқадиган мард одамсиз».

— Майли, бугдой бўлса оямборда. Ҳовлиқма, Соҳибқарор бугун-эрта келиб қолар, айтаман, тортиб қўяди. Қоп-попинг борми?

— Қопми?— дея ўйланиб қолди Ҳотам.

— Гадой нон топса, тўрва топмас экан. Шунга ўхшаб... Ке, қўй, қопми-халтами шу ердан топилар.

Додхудонинг «гадой» дегани Ҳотамнинг нарёқ-берёғидан ўтиб кетди. Начора, бу гал ҳам тилини «тишлашга» мажбур бўлди. Орага яна жимлик чўкди. Ҳотам диққинафас бўлиб, Додхудонинг оғзини пойлади.

— Садағаси кетай баҳорни, ер-кўк, жон-жонвор уйғонади. Мусичаларни қара,— деб орадаги сукунатни бузди Додхудо.

Айвон рўпарасидаги дарахта шохдан-шоҳга учиб, бир-бирини қувлаётган мусичаларга қарашиб, бир дам яна жим қолишди. Орадаги сукунатдан Ҳотамнинг юраги сиқилди. «Соҳиб саркор бугун ё эрта келиб қолармиш. Бу сўзни бекорга айтмади Додхудо. Пайсалга солаяпти. Ваъда нақддан кўра, насиёга айланиб кетиш-хавфи бор. Шугун бугдойни ундирилсам — унгани, бўлмаса...» деб ичини ит тирналарди Ҳотамнинг.

— Саркор бобом бугун келишлари гумонга ўхшайди. Менга қолса, бари бирку-я... Беватав, сўққабош холам шўрликнинг ҳоли танг.

Ҳотамнинг қатъий талаби Додхудонинг гашига тегди шекилли:

— Бечоралар! Ҳоли танглар!— деб хитоб қилди у.— Фараз қил, агар мен бўлмаганимда улар нима қилар эканлар?! Ҳоли танглар тўғрисида ғамхўрлик қилганимда, мен тўғримда ҳам ўйлайсанми сира?!— Кўзларини чақчайтириб Ҳотамга тикилди Додхудо.

Ҳотам ҳам бўш келмади—одатдагидек ўйлаб-нетиб турмасдан ҳозиржавоблик кўрсатди:

— Сизнинг тўғрингизда бир мен эмас, ҳамма ўйлайди. Агар улар ўйламаганларида, менам ўйламаганимда, орада бундай гаплар бўлмасди. Ҳа-я, ростдан ҳам фараз қилай, сиз бўлмаганингизда, бечораҳоллар қаердан ҳам пайдо бўларди. Аввал худо, қолаверса, амакижонининг ўзлари сабабчилар... Балким, бечоралар учун худойим сизни яратган бўлса... Сизга рай қилиб, бечораҳолларга раҳм қилмаган худойим... Тақдири азал, деганингиз балки шунинг ўзидир. Сизни ўйламай бўлармишми, амаки?!

Додхудо мамнуният билан қандайдир бир шоир битган ғазални қироат билан ёд айтди:

...Шариатсиз агар учса самога,
Кўнгил берманг анингдек мубталога.

Эшитганмисан бу ғазални?

Ҳотам «йўқ» деган маънода бош тебратиб қўя қолди.

— Эшитмаган экансан, мана, эшитдинг. Ўз бошидан иссиқ-совуқ кунлар кечирган, дунё кўрган кишиларга яқинроқ юрсанг, билмаганингни билиб, кўрмаганингни кўраверасан.

Сен азиз этган қулингни
Ҳеч киши хор айламас.
Сен агар хор айласанг,
Ҳар жойга борса хор-зор.

Уқдингми? Ғазал маъносига тушундингми?

Ҳотам на «ҳа» ва на «йўқ» демай, жим тураверди. Додхудо ғазал таърифида давом этди:

— Шоир нима демоқчи?.. Аслини олганда, бу ғазалга чизилган дурдона сўзлар шоир ўйлаб топган сўзлар бўлмай, худонинг каломи шарифи — Қуръондан келтирилган оятдир. Бунга шак келтирган мусулмон — мусулмон эмас, кофирдир. Худойи таоло нега беш панжани баробар яратмади?— Додхудо ўнг қўлини кўтариб, бармоқларини хиёл қимирлатиб, «бири узун, бири қисқа» дегандек жим қолди. Ҳотам эса атайлаб бармоқларининг узун-қисқалигига разм солиб, деди:

— Э, буни қаранг-а, амаки, шу пайтгача бармоқларимнинг бири узун, бири қисқалигидан хабарсиз эканман. Яхши айтдингиз, яхшининг шарофати, буни ҳам билиб олдим. Аммо...

— Нима, аммо?— дея унинг сўзини бўлди Додхудо.

Додхудо «нима, аммо» деб сўзини бўлиб қўймаганида, Хотам: «Ғазал ёзган шоир ҳам сизнинг фойдангизни, Жабборқул ота зарарини кўзда тутиб ёзган экан. У рост турганда ёлғонни ёзишга устаси фаранг шоир экан», деб юбориши ҳеч гап эмасди. Энди у «билдим дединг тутилдинг, билмадим дединг қутулдинг» мақолига амал қилиб: «Тушунмадим», деб қўя қолди.

— Мусулмончилик — астачилик. Ҳали ёшсан, секин-аста тушуниб оларсан, худо азиз қилиб яратган бандаси ҳамма ерда азиз, мўътабар. Сен яна ўйламаки, нега Жабборқул лайлак ундай-ю, Додхудо амаким бундай деб. Ҳаммаси худодан. Яратганинг ўзидан. Қолубалода мана бу пешонасига ёзиб қўйилган. Тушундингми энди?

— Раҳмат, тушундим. Амаки, Соҳиб бобомни кутиб ўтирмай рухсат берсангиз, бугдойни ҳозироқ холам шўрликка олиб бориб бера қолсам, яхши бўлармикан?

— Қандай қилиб? Бугдойни ким тортиб беради сенга?

Омбор рўпарангизда. Менга ишонинг, икки саноч бугдойни халтага солиб бўлганимдан кейин келтириб сизга кўрсатаман. Рухсат берсангиз, шугундан қолдирмай, холамга етказсам. Сизнинг ҳақингизга холамининг дуосини олиб, изимга қайтсам?

— Ҳали холамининг дуосини ҳам олиб қайтаман дегин?— деди заҳарханда қилиб Додхудо.— Оббо, шайтон-ей! Олтин олманг, олқиш олинг демоқчисан-да, а?

— Ҳа панду насиҳатларингизга амал қиламан-да, амаки.

— Шундай дегин. Қара, қандай яхши таълим берган эканман сенга. Баъзан савоб, деб иш қиласан-у, уволга айланиб кетади. Мана, шундан эҳтиёт бўлсанг бўлгани! Яхшиликка яхшилик қайтмоғи керак. Жабборқул лайлакка ит ўхшасин. Наҳотки, қўлинг билан бериб, оёғинг билан югуриб юрсанг. Сен бўлсанг, у муттаҳамга раҳм қилиб юрибсан.

Хотам отахони шаънига номақбул ҳақорат эшитар экан, қандай қилиб ўзини тийиб, жим қолишига ўзи ҳам ҳайрон эди. Оз бўлса ҳам, Жабборқул ота томонини олиш—ҳозирги тадбирнинг барбод бўлишига сабаб бўлишини англаб: «қўй, Хотам, бир гапдан қолсанг қопсан-да, акиллади—қўйди, иш битарини кўрсанг-чи!» деб бу ўринда ҳам ночор жим қолаверди.

— Катта эна!— деб қичқирди Додхудо.

— Ҳа, мен шу ерда, гапинг бўлса айтавер!— хонадан аёл кишининг овози эшитилди.

— Омборни оч!—Додхудо ўғай онаси Холпошша бувини сансирарди. — Бугдойдан икки саноч ўлчаб, халтага сол. Хотам бориб олади. Сўнг омборга қулф сол, уқдингми?

Ичкари хонадан «уқдим» деган овоз эшитилди ва ҳовлининг қибла томонидан Холпошша момо, юзини рўмол билан пана қилиб олган қизча кўринди. Унинг юзини рўмоли билан пана қилиб туриши булут орасидан хиёл кўриниш бериб турган ҳилолга қиёс қилгудек эди. У яна Хотамга ялт этиб қарадию кўзи-кўзига тушиши билан юзини яширди. Иккала аёл омбор томонга юрди. Хотам бир Додхудога, бир аёлларга қараб, ўзича ўй сурарди: «Яхши фурсат, момога ёрдамлашишни баҳона қилиб, омборга борсам, унга бир оғиз гап айтсам, Додхудо бу ишни момога буюрди, унга қизнинг эргашганидан хабари йўқ. Ёрдамга бора-рай, деб сўрасаммикан?.. Йўқ!— деди у ўз-ўзига.— Уйчининг ўйи бит-гунча таваккалчининг иши битади, Хотам!»

У Додхудога қараб олди: хайрият, кўзи юмуқ. Ҳотам секин омбор томон йўл олди, омбор эшигидан бош суқиб қаради: аёллар устун қозигига илиб қўйилган саночга бўйлари етмай овора эди.

— Момо, ёрдамлашсам майлими?— деб рухсат кутиб турмай, ичкари кирди Ҳотам. Момонинг кўзи хиралашиб қолган, қулоғи ҳам оғирроқ эди.

— Вой, сизми, Ҳотам, болам, ўтакамни ёра ёздингиз...

Ҳотам ўйлаб-нетиб ўтирмай:

— Саночни мунча баландга илмасалар,— деб бир сакрашда саночни олди.

Қизча ҳаяжонланганиданми, юз пана қилишни ҳам унутганди. Ҳотам саночни қизга узата туриб:

— Еш келса ишга, қари келса ошга. Сен билан мен бор жойда биздан иш қочиб кўрсин-чи! Шундай эмасми?— деди.

Қиз саночни ушлаганича юраги аллақандай гупиллаб, кулча юзлари ловуллаб кетган эди.

— Нега индамайсан, Турсунтош?— Қизни ўзига яқин олиб, атайлаб унинг отини айтиб мурожаат қилди Ҳотам.

Турсунтош рўмолини ярим пана қилиб, Ҳотамга кўз қирини ташлади-да, маъюс жилмайиб:

— Ергиналар ютсин ишларини. — деди.

— Ана шунақа!— деди Ҳотам қандайдир сирли оҳангда.— Сен билан мен турганда амакининг манави момога иш буюрганлари қизиқ бўлди. Моможон, сиз ҳов ана у ерга бориб ўтиринг, иш биздан, дам олиш сиздан.— Ҳотам пақирни буғдойга тўлдириб:— Қани, Турсунтош, яқинроқ, яқинроқ,— деб мулойим жилмайди. — Шу ғурбатхонага мен келган маҳалларда бундоғ бир кўриниш бериб қўйсанг, нима қилар экан, Турсунтош?..

Момонинг сабри чидамай, ўрнидан туриб, ёрдамлашишга шошилди.

— Моможон, сиз жойингизга бориб ўтиринг! Ёшлар турганда сизга иш қилдириш уят-ку, ахир! Шундай эмасми, Турсунтош?

Саноч тутиб турган қиз жилмайиб юзланганда, момо:

— Саночни тут, нега анграясан, аканг қараб қолди!— деб Турсунтошга негадир танбеҳ берди.

Ҳотам «таваккал» билан қилаётган қалтис ишидан хавотирланиб, пақирдаги буғдойни саночга солиб, тўлдирад экан:

— Буғдойни нимага соламиз?— дея момога мурожаат қилди. Фикри-ёди эса момони иложи борича нарироқ кетказиш эди. Момо инқиллаб-синқиллаб узоқлашиши билан Турсунтошга илҳақ пичирлади:— Сендан бир нарсани сўрасам майлими?

— Майли,— деди ийманибгина қиз.

— Мен сени қандай қилиб кўрсам экан, деб пайт пойлаб юрувдим.

Қиз: «Мен ҳам», деб юборганини ўзи ҳам билмай қолди. Лов этиб қизариб кетди.

Ҳотам қизнинг бундай жавоб қилишини кутмаган эди—юраги гупиллаб кетди: «Қизиқ, қиз ҳам пайт пойлаб юрган бўлса!..»

— Ахволинг қалай, хафа эмасмисан?— деб хиёл тетиклик билан сўради Ҳотам.

Турсунтош қопни тутган кўйи маъюс бир дардкашлик билан:

— Шу қафас, шу зиндонда — ўзингиз айтган ғурбатхонада хурсанд бўлсам, хурсанд бўласизми?— деб саволга савол билан жавоб қилди.

— Сира ҳам! Икки дунёда ҳам хурсанд эмасман!— дея кўнглидаги гапни очик айтди йигит ва яқинроқ сурилиб:— уялма, менга қара,— деди оҳиста.— Қачонгача...

Қиз меҳринисорлик билан тикилди. Ҳаё босганиданми, ҳаяжонданми, гунча лаби, яноқлари қип-қизариб, бодом қовоғи оралиғида гулга

тушган шабнам сингари дона-дона терлар реза отди. Улар худди тилла-қошга қўндирилган зарра-зарра марварид доналарига ўхшарди.

— Мен ҳам шуни... Сизни, яхшики ўзингиз...— деди қиз шивирлаб.

Йигит ялт этиб қизга қаради. Унинг кўзи жиққа ёш эди.

— Бунақада мен ўзимни бир кун эмас, бир кун ўлдириб қўяман,— деди бирдан Турсунтош ёниқ энтикиб.

— Нима-нима? Бу қанақаси?! Мен яшайлик десам, сен... Йўқ-йўқ, мен сенга ёрдам қилмоқчиман... Хоўлайсанми?

Ногоҳ Додхудонинг хастаҳол овози эшитилди.

— Нега мунча имилладиларинг?

— Ҳозир-ҳозир,— деб базўр оёққа турди Холпошша кампир.

— Моможон, буғдой тайёр. Бир гап, илтимос: мен сизларни, сизлар мени кўрмадиларинг. Елгонни худо кечирсин. Буғдойни ҳам қопга ўзларинг солдиларинг. Омборга кирганимни амаким билмай қўя қолсин. Шундай бўлгани маъқул, моможон,— деди-да, Турсунтошга шипшиди Ҳотам.— Ўлимни ўйлама! Яқин-орада мен сени қутқараман.

— Эна, нега овозинг ўчди? Ҳотам, қаёқдасан?— деб бақирди Додхудо.

— Мен бу ёқда, ҳозир,— дея қорнини ушлаб, Додхудо ҳузурига етди Ҳотам.

— Қаёқда эдинг?— газабнок сўради Додхудо.

— Ҳожатхонада эдим.

— Шунча бақириб-чақирдим, эшитмадингми?

— Эшитдим. Қорним гижимляпти,— деб қорнини ушлаб, юзини буриштирди Ҳотам.

— Улар қаёқда?

— Билмадим. — Ҳотам қорнини ушлаган кўйи ҳовли тарафга қайрилиб қаради:— Ана-ку, улар! Момом шу ёққа келяптилар.

— Қалай, хурсандмисан, энди?— Синовчан назар билан қийғир қараш қилди Додхудо.

— Бошим осмонга етди, амаки.

— Ўзим ҳам шу хил жавоб қиларсан, деб ўйлагандим... Ҳой менга қара, ёшсан, ҳа, кўп нарсага ақлинг етмайди ҳали. Яхшиликка яхшилик ҳар кишининг ишидир, ёмонликка яхшилик мард кишининг ишидир. Нима деяётганимни тушундингми?

— Ҳа-ҳа, тушундим, ҳамма ҳам яхшилик қадрини билавермайди-да, амаки.

— Мардга берсанг ошингни, мардлар силар бошингни, номардга берсанг ошингни, итлар чайнар бошингни. Мард бўл, Ҳотамбек.

— Тушунаман. Бир кун туз ичган ерингга қирқ кун саломга бор, деб бекорга айтмаганлар.

— Ҳа-а, баракалло! Мана, фалакнинг гардиши билан сен мен билан қадрдон бўлдинг. Буни қадрласанг, кам бўлмассан. Қалай, қорнингни оғриғи пасайдими?

Ҳотам бош ирғади. Бир оз сукутдан сўнг Додхудо:

— Ҳа, дарвоқе, сенга берадиган бир саволим бор, жавоб қила олармикинсан?— деб сўради.

— Қайдам, — деди елкасини қисиб Ҳотам.

— Йил неча фаслга бўлинади?

— Йилми? Йил тўрт фаслга бўлинади.

— Топдинг. Ҳар фаслнинг ўз файзи-таровати бўлади. Қани-қани таърифни қилиб берчи!

— Файзи-тароватиними?— деди ўйчан бир вазиятда Ҳотам.

«Нима демоқчи бу тулки, бирон ишқал чиқазиб, буғдой беришдан

бош тортиб ўтирса-я!» деган фикр йигит қалбини тимдалагандек бўлди.

— Қулоғим сенда?

— Баҳорнинг бир дунё файзи-таровати бор, не хилдагисини айтиб берсам экан сизга?— Ҳотам Додхудо билан бир зум кўз уриштириб олгач, бармоқларини бир-бир букиб санай кетди.— Баҳор — ёзнинг бошланиши; қорлар эриб, ерга сингиб кетади. Ундан сўгин ер исиб, ҳовур кўтарилади. Ундан сўгин ердан кўм-кўк майсалар униб, чўл-қирлар ям-яшил ўт-ўланга ўралади, боғ-роғ, дов-дарахтлар уйғонади, чаман-чаман гулларга бурканади. Яна нимаси қолди экан? Баҳорнинг биринчи файзи шулар бўлса керак,— деди бармоғини букиб Ҳотам.

— Яна, яна бор? Сен санаб берганларинг ҳаммаси эмас,— деди Додхудо.

— Ҳаммаси бўлмаса, яна нимаси қолди экан? Яна, ҳа-ҳа топдим: қушлар жуфт-жуфт бўлишиб, уя қўйишади, макиёни тухумга ўтириб, бола очади, деб бармоғини букди Ҳотам.

— Яна?

— Яна борми? Нимаси қолди? Ҳа, хут киришини айтмапман. Хут кирди—деҳқон пайтавасига қурт кирди. Ҳаммаси шу бўлса керак-да!— деди у.

Додхудо қаҳ-қаҳ уриб кулди, у ўзини зўрга кулгидан тўхтатиб:

— Оббо шайтон-ей, деҳқон пайтавасига қурт тушганини ҳам билар экансан-да, а. Хўш-хўш, яна-чи!— деди.

— Сўгин деҳқонлар ер ҳайдаб, дон сочишади, бу уч.

— Сўгин?

— Ҳаммасини айтдим чамаси... Ҳа, айтгандек, яна бор экан: оналар ўрик увитишади, сумалак пишириб, болаларга улашади, сўгин наврўз сайли бошланади. Дала-қирлар қирмизи лолаларга бурканганда, ёш-қари яйраб-яшнаб, наврўз — олам баҳорини сайл қилишади. Сиз шуни сўраётган бўлсангиз керак, шундайми, амаки?

— Йўқ, бу эмас.

— Бу бўлмаса яна нима экан?— деди кўзини пирпиратиб Ҳотам.— Баҳор файзини санаб адо қилиб бўлармишми, амаки?! Эсим қурсин, айтган эдим-ку, сизга эсим кирди-чиқди, деб.

— Муғомбирлик қилаяпсан, эсинг жойида.

— Муғомбирлик қилаётган бўлсам ўлай агар, амаки.

— Нега энг кераклисини эсингдан чиқазиб қўйдинг?

— Энг кераклиси? Кераклиси нима экан?— деб пешонасига бир шапалоқ солди Ҳотам.— Эсим қурсин, бошим ишламай қолдим, нима бало. Ҳа-ҳа, энди эсимга келди:

Лайлак келди ёз бўлди,
Хотинлар бўғоз бўлди.
Кизлар каштадўз бўлди,
Бслалар чиллакбоз бўлди.

Ҳотам халқ тўқиган бу тўртликни шундай қойилмақом қилиб айтдики, бундан таъсирланган Додхудо хандон уриб кулди. Кула-кула-кулгидан ўзини тўхтатолмай, ҳиқичоқ тутиб қолди, ҳиқичоқ зўрайгандан зўрайиб, Додхудонинг нафаси ичига тушиб, кўм-кўк кўкариб кетди. Ҳотам, «Амаки!.. Амаки!» деганча нима килишини билмай, ҳанг-манг бўлиб, «Момо! Моможон! Турсунтош!» деб бақирди. Холпошша момо олдин, Турсунтош орқада югуришиб келдилар. Ўғли Додхудони бу ҳолда кўрган момо: «Вой, ўлай, вой мен ўлиб қўяқолай, нима бўлди ўғлим-га?!» деб унга парвона бўла бошлади.

— Хурсанд эдилар. Кулиб туриб бирдан шу аҳволга тушиб қолдилар,— деди қути учган Ҳотам.

— Вой нега кулдирдингиз?! Кулгидан ўзни тўхтатолмайдиган касали бор-ку, ахир. Ҳой, Турсунтош, қай гўрдасан?

— Турсунтош шу ерда, деб юборди Ҳотам.

— Нега қараб турибсан, сув келтири!— деб Турсунтошга буюрди момо.

Ҳотам билан Турсунтош бир вақтда обдастага югурди. Бир вақтда обдастага қўл уришди. Билаклари билакларига тегиб кетди-ю, ўн беш ёшлар чамасидаги ранги заъфарон, аммо кўзлари мафтункор, кулчаюз қизчага бир зум ғайри ихтиёрини интиқлик билан термилиб:

— Ола қол, олиб бор,— деди Ҳотам, сўнг овози титраб, тайинлади.

— Гапим эсингда бўлсин-а!

Қиз обдастани момо кўлига тутқазиб, Ҳотамга маънодор назар ташлади.

Момо обдастан сув олиб Додхудонинг юзига сепи бошлади. Додхудо сесканди, оғир-оғир нафас олиб, секин-секин нафас олиши енгиллаша бошлади.

— Олдини тўсманлар! Шамол тегсин!— деди Холпошша момо.— Сўнг кўзи Турсунтошга тушиб:— нима қип турибсан бу ерда, ичкари кир!— деб ўшқирди.

Қиз югурганича бўсагадан ўтиб, кўздан ғойиб бўлди.

— Додхудо, ўғлим, тузукмисан?..

Додхудо уйқусираб уйғонган одамдек у ён-бу ёнига қараб, Холпошша момога тикилганича жимиб қолди. Кампир Додхудонинг юз-кўзини артиб, қўлларини уқалар экан:

— Кулги, вақти чоғлик, одамларга саломатлик бахш этса, сен шўрликка... Хайр, жонинг омон бўлсин, болам,— деб кўзига ёш олди.

Додхудо онасидан кўзини узмаган ҳолда:

— Эна, нега йиғлайсан? Менга ҳеч нарса қилгани йўқ-ку, фақат кулгидан...

— Кулги ёқмайди сенга, ўзинг била туриб нега кулдинг?— деди у зорланиб.

— Мана шу шайтон кулдирди,— деди Додхудо имо билан Ҳотамни кўрсатиб.

— Амакингиз хизматини бажарингда, гапни қисқа қилиб жўнанг!

— Хўп бўлади. Рухсат бўлса, мен кетсам,— дея кўча томон йўл олди Ҳотам.

Додхудо уни тўхтатди-да, энасига:

— Йигитда айб йўқ, бекорга уни ғазабладинг,— деб Ҳотамнинг кўнглини кўтарган бўлди. Сўнг унга дилхушлик билан ижозат берди.— Хайр, майли, борақол, холангни кўзи йўлдадир, албатта.

— Ҳа, менам шуни айтмоқчи эдим. Буғдой учун ҳозирча қуллуқ,— деди у икки букилиб.— Кузга бориб, эл қатори фойдаси билан қайта-раман, худо хоҳласа.

— Хайр, саломатлик бўлсин. Ҳисобли дўст ажралмас. Жабборкул лайлак тушунмаган нарсани сен тушунибсан, сенга ишонаман. Борақол, кечикма, иним. Ҳа, дарвоқе, баҳорнинг файзу фазилати тўғрисида яхши гаплар айтдинг. Илло, энг муҳимини айтмадинг. У баҳордан бу баҳоргача ҳар бир ҳонадон йил бўйи ғамлаган бор-бутини сарфлаб етти қоқилган кунжут поядек бўлиб қолади. Айни баҳор — йўғон чўзилиб, ингичка узилар пайт, бир товуққа ҳам сув керак, ҳам дон. Сен ана шу илик узилди пайтга эсдан чиқарибсан. Билгинки, илик узилди пайтти биров бировга қайишмайди, ноилож бирга ўн қилиб тўлаш шарти билан бўлса ҳам, ўша — ингичкалар қарзга пул ёки дон кўтарадилар. Ана шундай оғир бир дамда сен мендан дон сўраб келдинг. Қалай, тушуниб олгандирсан энди?

— Танимда жоним бор экан, унутмайман йўғон чўзилиб, ингичка узилишини.

— Ҳа, унутмаганинг маъқул. Мендан ўрганганинг ўзингга фойда. Хўш, ишинг битди, эшагинг лойдан ўтди, хурсандмисан энди?

— Хурсандман, аммо эшагим лойдан ўтганича йўқ ҳали, амаки.

— Эй-эй, бу нима деганинг?

— Бир кунга ҳўкиз ўлмас, икки кунга эгаси бермас. Бир кунга ҳангингизни берсангиз? Буғдойни юклаб бориб, жумагача қайтаман.

— Бир кунга бўлса, олақол. Оч қолмасин, овқатидан хабардор бўл.

Ҳотам буғдойни эшакка юклаб, ирғиб устига минди-да, Жабборқул отасиникига қараб йўл олди...

Яхшилик боғбони

Ҳаво беғубор. Олам чароғон. Теварак-атрофи тоғ билан ўраб олинган Нурота илк баҳор қуёши тафтидан оромбахш. Юк ортилган ҳангини пилдиратиб бораётган Ҳотамнинг танаси яйраб, хира таъби ёришиб, кўнгли равшан тортгандек. Лекин Жабборқул ота мушкулини осон қилаётганидан хурсанд бўлса-да, Турсунтошнинг «Ўзимни ўлдираман», деган сўзи хаёлидан нари кетмасди.

«Нега энди у ўз жонига қасд қилмоқчи? Ё шунчаки айтди-қўйди-микин? Бир-икки нон-қатиқ бўлмаган бегона бир йигитга нега энди юрак сирини изҳор қилар экан?.. «Ўзимни ўлдираман». Даҳшат-ку! Мен қайтиб боргунимча ўзини-ўзи ҳалок қилиб қўйса-я... Йўғ-эй!— Бадани живирлаб кетган Ҳотам эшакдан ирғиб тушди-да, теварак-атрофга назар ташлади.— Ярим йўлни босиб қўйибман. Жабборқул отамникига яна шунча йўл қолди. Орқамга қайтсаммикин-а? Хўш, қайтдим ҳам, сўнг нима бўлади. Додхудонинг ҳовлисига қайтмоғим, Турсунтошни учратиб, иложи бўлса дардлашмоғим, ўз жонига ўзи қасд қилиш сабабини билмоғим, қутқармоғим керак. Бунинг учун Додхудога салом бериб, кириб бориш керак бўлади. Бу осонгина ҳал бўладиган гап эмас ахир... Хўш унда Жабборқул ота мушкули нима бўлади? Додхудо мени кўриш билан: «Ҳа, ишингни битириб қайтдингми?» деб сўроққа тутиб қолса, нима жавоб қиламан? Ёки... Турсунтош билан пинҳона учрашув иложини топиб...— Ҳотам беихтиёр бошини чангаллади.— Наҳотки мен қайтиб боргунимча, ўзини ўзи нобуд қилиб қўйса шўрлик қиз? Бирор суянадиган ҳамдарди бўлмаса! Ҳимоясиз бир чўри нима ҳам қила оларди! Уйлаб-уйлаб, ночор-ноиложликдан шу қарорга келган бўлиши мумкин. У-ку, у, йигит бўла туриб... мен безиб турибман-ку! Турсунтош мени ўзига суянчиқ билиб, имдод сўради. Кўнгли мойил бўмаганда...»

Ҳотам энди ана шундай пойма-пой ўй суриб эшакни пилдиратиб бораркан, унинг кўз олдига омборда Турсунтош билан қилган савол-жавоби, обдаста олаётганларида билаклари билакларига тегиб кетгандаги ҳолатларни эслай туриб, бирдан эсига Хумор келиб қолди: ярим кечаси уйғотганини, макка ғарами орқасида зор йиғлаб ёлборганларини эсладию кўнгли вайрон бўлиб кетди. Агар ўшанда фурсатни бой бермай, Хуморни қутқарганда, шу ёқларга олиб келганда, балки у... Мана энди худди ўша Хумор ҳолига тушган маъсума бир қиз Ҳотамга илтижо қилиб турибди. Хуморнинг-ку ота-онаси бор эди. Турсунтошнинг кими бор? Сўққабош! Елғиз! Якка! Якканинг ёри худо, деганлари ростмикин? Шу гап рост бўлганда, Турсунтош билан мени шўрпешона қилиб яратмасди-да! Турсунтош ҳали очилмаган гунча. Тилла кўнғизга ўхшасмай ўлгур Додхудо бўлса уни гунчалигида хазон қилмоқчи. Турсунтош аждаҳо жомида! Соҳиб саркордан ҳам қўрқ-

гулик. У фосиқ... Шўрлик қизни халос қилишнинг иложи бормикин-а? Агар халоскори бўлсам...»

Ниҳоясиз саволлар Ҳотамнинг юрагини тирнаб, жисму жонини ўртарди. Яширишнинг нима ҳожати бор! Аввал шунчаки бир савоб деб Додхудони опичлаб юрган бўлса, энди эса қизнинг васли умидида ёниб, кечалари юлдуз санаб тонг отдирар, жума намози кунини орзиқиб кутар эди.

Муддао: кўз-кўзга тушсаю дийдор кўриш насиб қилса!

Ҳотамнинг қарори қатъийлашиб борарди. Икки орада қўрқа-писа қилинган дилкашлик иккала бахтсиз ёшни бир-бирига қалбан яқинлаштириб қўйган эди. У ўйлаб-ўйлаб Жабборқул ота ишини тезлик билан битириб, изига қайтиш қарорига келдию эшакка хала босди.

Ҳалигина қуйиб-савалаб ўтган жала, жилга солиб оққан сел изларининг тархи бузилганича йўқ. Фалак гумбазидаги қора булутлардан энди асар ҳам қолмаган. Мусаффо осмоннинг у ер-бу ерида оқпар булутлар сайр этади.

Паст-баланд тоғлар бағри, қир-сойлар, осмони кенг Нурота яйловлари кўм-кўк, Ҳаётбахш қуёш тафтида майсалар зумрад тус олиб, кўркига кўрк қўшмоқда. Ҳалигина момақалдироқ гумбуридан ўтакалари ёрилиб тум-тарақай қочишган қўй-қўзилар ям-яшил яйловда яйраб ўтлаб юрарди. Баногоҳ Ҳотамнинг қулоғига чўпон қўшиғи эшитилди.

Қўй ҳелади кўзи билан, ҳай ёр-ёр, ўргулай.
Бир-бирининг изи билан, ёр-ёр, айланай.
Ҳамсоянгни қизи билан ҳай ёр-ёр, ўргулай...
Ҳамсоянгни қизини кўр, ҳай, ёр-ёр, ўргулай,
Кўзинг тўлсин ёшлар билан, ёр-ёр, айланай.

Ёлғизоёқ йўлдан эшагини «их-их»лаб бораётган Ҳотам таққа тўхтади. Қўй-қўзилар «баа-був»си гўё чўпон қўшиғига жўравоздек эди.

«Тўл—қўйлар қўзилаётган чоғ», деб ўйлади Ҳотам мафтункор яйлов манзарасига суқланиб. Ўтлаб юрган йилқилар кишнашар, жажжи-жажжи тойчоқлар диринг-диринг ўйнашиб, гўё ким ўзарга қувлашаётгандек эдилар. Сигирлар бузоқларини эргаштириб юрарди.

Баҳор арафасида қўйлар қўзилайди... Ўз барра териси бошига бало бўлган қўзичоқлар ақалли қуёш юзини кўролмай, териси шилиб олинади. Шу бонс яйловдаги қўйларнинг барчаси ҳам яйраб-яшнаётгани йўқ. Кенг яйловни бошларига кўтариб маърашаётган она қўйлар фарёдининг сабабини англаш қийин эмас, не азоб-уқубатда кўзи ёриса-ю, бир зумда боласи ғойиб қилинса!.. Улар маърашади, фарёд кўтариб, болаларини қидиришади, ўз майлича ўтлаб юрган териси пачоқ қўзичоқларни искаб кўришади-да, сен менинг болам эмассан, дегандек те-варак-атрофга ҳайрон боқади, сўнг югуриб яна қўзичоғини қидира кетади.

Она қўйнинг сутга тўлган елини тирсиллаб ёрилай дейди. У ҳозироқ боласини топсаю сийнасини тутса. Мириқиб-мириқиб қўзичоғи эмса, она эмизса!..

Қўзичоқлари ёнида ўтлаб, ўйноқлаб юрган она қўйларнинг парвоси фалак. Улар ям-яшил яйловдан таъбларига ёққан майсалардан танлаб-танлаб юлиб-юлқишади, оғизларини ўт-ўланга тўлдириб, кавшана-кавшана «баа»лаб қўйишади. Онанинг кўнгли болада, боланинг кўнгли далада. Она кўнгли ҳар қачон нотинч. Боланинг эса парвоси фалак. Озиқланиб, елинини сутга тўлдирган она қўйлар қўзичоқларини қидиришади. Топади, қувона-қувона рўпара бўлади. Ана шунда ўйинқароқ қўзичоқ қорни очганини сезиб, она бағрига бош суқади. Она бағри кенг. Унинг жон-жаҳони боласи. Тайёрга айёр қўзичоқ тумшуғи билан она елинини турта-турта қидиради-да, чўлпиллатиб маммасини сўра кетади.

Ҳотамнинг кўнгли бузилиб, хўрлиги келди. Она қўйнинг боласига меҳрибонлигини кўриб: «Қани эди, Турсунтош билан менинг ҳам онамиз бўлса. Балким, бағримиз бутун бўлармиди?», деган хаёл кўнглидан ўтиб, беихтиёр кўзига ёш қалқиди.

Ҳотам чўл манзарасидан кўз узолмасди. Чўпон эшагита ортилган хуржуннинг иккала кўзида ҳам кўзичоқлар, она қўйлар эса эшак ортидан маъраб боришарди. Чўл манзараси, ундан олган таассурот Ҳотам учун яна бир сабоқ бўлди. Бир томонда художўй мажруҳ Додхудо: яйловда минг-минг қўй-қўзичоқлар, сигир-бузоқ, йилқи, тойчоқлар қолаверса, чўпонлар, подачилар! Қаранг, шунча бойлик ёлғиз Додхудоники. Бир одамга шунча! Нега шундай? Жабборкул отага ўхшаганлар эса нега ундай? Бунинг сабабчиси Додхудо айтганидек, ёлғиз худонинг ўзимикин? Ёки бунга Додхудонинг ҳам даҳли бормикин?

Кенг сахро Ҳотамга торлик қилаётгандек нафаси бўғилди. Кейин синглиси Хумор эсига тушди. Турсунтошнинг бошига тушган кулфат Хуморни эслатди — бир дарди икки бўлди. Телба одам сингари беихтиёр: «Хумор!» Хумор!» деб қичқирди. Бу шунчаки қичқириқ эмас, ўтли фарёд эди. Тоғдан акс-садо тўлқинланиб қайтди. У бир нафас ҳайратланганча теварак-атрофга боқиб, лол қолди. Бир оздан сўнг аввалгидан кўра ҳам қаттиқроқ қичқирди: «Хумор!». «Хумор-р-р..» деган акс садо такрор эшитилди.

Ҳотам бирдан қизишиб кетиб: «Кимсан?! Ким у, Хумор деб қичқираётган? Яшириниб ётма, мард бўлсанг, чиқ бу ёққа, номард!», деб қичқирди. Ҳотам нима деган бўлса ҳаммаси акс-садо бўлиб қайтарилди. У аланг-жалаңг атрофга назар ташлади. Шунда «Ҳа, фарёдим тоғларга урилиб, яна ўзимга қайтди, шекилли. Ҳатто тоғлар ҳам унинг номини такрорламақда. Эй фалак!— деб оҳ урди. Сўнгра:— Сенчи Турсунтош? Сен-чи! Наҳотки сен ҳам Хуморни ҳолига тушсанг?!— деди.— Йўқ, кўр ҳассасини бир марта олдиради. Мен сени ҳеч кимга бермайман! Бу балолардан қутқараман. Сени қутқармасам, номард кетай!»

Бутун вужуди, ақл-хуши ўйлар гулханида қоврилаётган Ҳотамнинг қулоғига бехосдан турналар овози эшитилиб, ҳушёр тортди. Дарҳол қоши устига панжаларини соябон қилиб, осмону фалакка боқди. Оқ, қора, ҳаворанг паға-паға булутлардан ўзга нарса кўринмаса-да, турналар овози эшитиларди: «Қир-ров... қир-ров...»

«Қанисиз, йўлчи юлдузларим, элчиларим, қаёқдасизлар?— дея кенг самога кўз югуртира бошлади Ҳотам.— Қани, кўрмаяпман-ку сизларни, қадрдонларим!— Осмонга тикилавериб унинг кўзи толди. Кўзини юмиб, уқалади, кейин яна қараганда, қоқ тепасида ола-қора булутлар орасида давра қилиб олиб айланаётган сон-саноқсиз турналарга кўзи тушиб, кўнгли равшан тортиб, қувониб, беихтиёр қўшиқ айтиб юборди. Ёниб, тўлқинланиб куйлади; қўшиғи ҳам мунгли, ҳам ҳаяжонли, нолиши фалакни ўртар даражада ўтли эди:

Бир нафас ҳавода қоқмангиз қанот,
Сўзим бордир менинг сизга, турналар.
Қаторлашиб қай ул юртдан келурсиз,
Бир хабар берсангиз менга, турналар?
Турсунтошни сўрадим сиздан, турналар...

Эшитяпсизми: «Бир нафас ҳавода қоқмангиз қанот?..» Илтижоми? Илтижо! Эшитмаяпсизми: «Сўзим бордир менинг сизга турналар...» Нима сўзи бор экан?..

Ҳотамнинг қўшиғи авжига чиққанда дара жаранглаб, акс-садо тўлқинланиб қайтганда, ҳатто қўй-қўзилар, йилқи ва подалар ҳам ўтлашдан тўхтагандек қўринарди.

Таажжуб: шу кунгача бирор марта бўлса-да, бу қадар тўлқинланиб

қўшиқ айтганини бирор киши эшитмаган бўлсаю бугун бирпасда Ҳотам қўшиқ айтиб юборса-я!..

Бу беташвиш кунлар, уйқусиз тунларда соғиниш, ҳижрон азоби, висол орзуси ўтида ёнган дилафкор маҳзум кўнгилнинг оҳу ноласи, юрак бағри ўртанган ошиқнинг аламли фарёди эди.

Узоқ йили худди шу пайтда Шаҳрисабз вилоятининг тоғли районидаги Қизилэмчак, Гилай, Чунгарак қишлоқ аҳолиси Наврўз айёмини байрам қилаётган чоғларида рўй берган бир воқеани эслаб, Ҳотам шу аҳволга тушганди. Наврўз айёми бошланган бўлсада, Шаҳрисабз атрофидаги тоғ чўққиларида қор учқунлар, қир-сойларда эса баҳор кезар эди. Тезпишар мева дарахтларининг олди гуллаб, кечкилари гунчалай бошлаган чоғ эди. Ҳаво беғубор, осмон мусаффо, кўклам нафасию кўнгилларни хушнуд қилувчи гулгун табиат ва қуёш нуридан олам мунаввар эди. Гўзал табиат сингари тоғнинг моҳлари қизлари хусну маллоҳатларини кўз-кўз қилиб, бўз болалар юрагига ўт ёқардилар. Ёш-қари бир кун бўлса-да, дунёнинг ғам-ғусса, ташвиш-кеҳишларидан ўзларини узоқроқ олиб, наврўзи оламини ўйин-кулги билан байрам қилишар, қўни-қўшни, қавм-қариндош, ёр-биродар бирлашиб, қўй-эчки сўйиб, қозон қайнатишар, дастурхон ёзиб меҳмондўстлик навозишлари билан ўз кўнгилларини яна хушлар эдилар.

Бир пайт тоғ бағрида қалдирғочдек тизилишиб наврўз базмини тамошча қилиб ўтирган ёш болалар: «Турна! Турна!» деб қичқира бошладилар. Улардан бири «Турна» қўшиғини айта бошлаши билан болалар жўр бўлиб: «Бир нафас ҳавода қоқмангиз қанот», дея қуйлашган, теварак-атрофдагиларнинг диққат-эътиборини сайилгоҳ тепасида айланиб учаётган турналарга қаратишган эди.

Дарҳақиқат, сон-саноксиз турналар наврўз ошифталари тепасида ҳалқа-ҳалқа давра олишиб «қир-ров, қир-ров»лашиб айланишарди. Қиз-жувон, ёш-ёш келинчақлар тақинчоқларини жиринглашиб, чилдирма, дутор, тунбурнинг шўх-ўйноқи оҳангларига вобаста чирғизак айланиб, рақсга тушарканлар, ёшлик, кўнгил хушлик базмидан, ошифта диллари яйраб-яшарган онахонлар:

— Баҳорга етказган худойимга шукур! Улган кетди, ўлмаганлар мана баҳорни, наврўз элчиси—турналарни кўриб, уларнинг ҳам қўшиқларини эшитдилар. Ёшлик — инсон умрининг баҳори. Амирга инсоф, бекларга товфиқ берсин. Завол кўрманглар, қизларим, ўғилларим!— дейишиб қувона-қувона дуо қилишарди.

Ака-сингил Ҳотам билан Хумор чеккада тортина-тортина нималарнидир шивирлашиб ўтиришар. Хумор ийманибми баъзан юзини четга буриб жим қоларди. Қим билсин, бу иккала ўсмир нималар тўғрисида шивир-шивир қилаётган экан? Хуморнинг янги келинчақларга ҳаваси келаётганлиги кўзларининг навозишли боқишидан сезилиб турарди.

Дўстлар дастурхони даврасида ўтирган ана у чўтир аёл намунча бу иккала ёшга тикилиб қолди экан? У бекорга булардан кўз узолмай ўтирган бўлмаса керак? Ҳа, ана, у, гулгун очилиб ўридан турди. Ёшлар орасини ёриб ўтиб, аввал Ҳотамнинг, сўнг Хуморнинг елкасига қоқди-да, қизнинг юзларидан енгилгина ўпди:

— Қадду қоматингга аммаларинг қоқиндиқ бўлсин. Давра олиб парвоз қилаётган турналарни кўраяпсанларми?.. Ҳо-о... ана, тепаларингда.

Кўриб турибмиз, аммажон,— ёқимтой жилмайди Хумор.

— Турналар бежиз айланаётгани йўқ, биласизларми шуни?— деб сўради амма.

«Сиз биласизми, ака?» деган маънода Хумор Ҳотамга тикилди. Ҳотам елкасини қисиб, аёлга қаради.

— Билиб қўйинглар, эсларингда бўлсин шу гапим! Турналар одам

лар гавжум ерни кўриб тепаларида айланса, бу бахтиёрлик аломати. Кўряпсизларми? Улар ҳам наврўз байрамимизни муборакбод қила-яптилар. Ака-сингил иккаланг бахтли бўласанлар, худо хоҳласа.

— Нега ёлғиз иккимизни айтаяпсиз, аммажон?— деди бурма қилиб тикилган атлас қўйлагини хиёл кўтариб турган кўкрагига қўлини қўйиб Хумор.

— Сабабими? Сабаби — тоғлилар тепасида учган турналарнинг кўзлари сизларда. Бу бахтиёрлик аломати.

— Вой, аммажон-ей!— дея қаҳ-қаҳа уриб кулганди ўшанда Хумор.

Унинг кулгиси шу қадар жарангдор эдики, атрофдаги ёшлар осмондаги турналардан кўз узиб Хуморга қараб қолишганди. Хумор ўшанда ўзига боқиб турган кўзлардан уялганидан ўзини яширишга жой тополмай қолганди. Ушанда наврўзнинг гули бўлиб ўтирган Хумор энди йўқ..

Нурота чўли осмонидан давра олиб учаётган ҳалқа-ҳалқа турналарни кўрар экан, Ҳотамнинг эсига ўша ўсмирлик пайтлари тушиб, юраги орзиқиб кетди. Унинг яна дарди янгиланди, осмонда давра олиб айланаётган турналарга қўл ўзиб, телбаларча қичқира бошлади.

«Аммам ўша кун айтган гап, некбин тилаклар, наҳотки... Турнажонларим, тоғликлар тепасидан давра олиб ўтганларингда Нуротанинг уй зиндони Турсунтошга ҳам кўзларинг тушдими? Мана мен, кўряпсанларми, мен ўша Ҳотам бўламан!— дея кўкрагига ниқтади.— Ошёнсиз қушдек Нурота чўлида сарсону саргардонман! Сизлар менга ўхшаб, ерда ерпарчин эмас, осмон-фалакда гам-гуссадан бегона, жуфтингиз билан бахтиёрсиз. Ер фарзандлари ҳар йил баҳорда зориқиб-зориқиб кутишади сизларни. Яшил майсазор поёндоз бўлсин сизларга! Ҳадемай Нурота водийси гуногун чечаклар билан безалади. Зангори ранг чучумалар, қирмизи лола-қизғалдоқ очилади. Баҳор айёми нақадар гўзал... Ҳа-я» айтгандек, рақсга тушишда-ку, «мана мен» деган ўйинчиларни қочирасизлар, рост гап. Таърифларингни аммамдан эшитганман. Қўм-кўк осмонда эркин яйраб-яшнаб ўйнаб кулиш сизларга насиб этган экан, майли, гаштини суринглар, сизларга ҳасад қилиб эмас, ҳавас қилиб, бу гапларни айтяпман. На чора, ҳавас осмондаги ой бўлса, қўлим қисқа. Ой қаёқда-ю, мен қаёқда! Шунақа, ҳасратли дунё экан, кимга ҳам керак оҳ-зорим. Замона зўрники. Адолатпаноҳ ким бор экан бу замонда? Кўрмадим мен уни! Шаҳрисабз, Нурота вилоятида ному си таҳқир этилганлар озми? Мендек сўққабош бахти қарога ким ҳам ҳомийлик қиларди. Ҳожи бобомми? Қарим тоштарош амакимми?.. Эй, сояси юпқа одамлар-да, улар ҳам. Яхшига кун борми, бу замонда! Ўзига бино қўйган Додхудоларники бу замон! Ундан хайр кутиш... Илондан илон, чаёндан чаён!.. Хайр, бу гаплардан бирон фойда чиқмаслигини биламан. Куйганимдан айтаман-да, бу гапларни. Бирорта дилкаш, сирдошинг бўлмагандан кейин ўзинг билан ўзинг сўзлашаверар экансан. Четдан биров кузатиб турган бўлса борми, Ҳотамни ҳам жиннига чиқариб қўйиши турган гап! Қамол шўрликнинг бошига тушган кулфат Ҳотамнинг бошига тушмайди, деб бўладими! Шунақа, турнажонларим! Сизларни кўриб, кўнглим равшан тортиб кетди. Ҳалигача ҳеч кимга очмаган юрак-сиримни мана сизга ошкор айтдим. Бу ҳам бир гапи деб, Турсунтошнинг дарагини сўрадим. У ўз жонига қасд қилиб қўймадимикин?.. Хайр, сафарларинг бехатар бўлсин, баҳор элчилари — қадрдоним, турналар...».

Таажжуб, Ҳотам рози турналар қулоғига етгандек «қир-ров, қир-ров»лашиб, кўкда енгил қанот қоққанча бўйинларини чўза-чўза ерга боқишиб, тўдабоши орқасидан сафга тизилишиб, қиёлаб ерга қўнмоққа шайландилар. «Ҳа-ҳа, қўнадиганга ўхшайди. Қизиқ бўлди-ку!»

Аммамнинг айтганлари рост чиқсайди-я... Ё бахт! Тўхта, тўхта жонивор!» дея Ҳотам эшагини тўхтатди.

Ҳотам пастга ирғиб тушди. Турналар шундоққина сайхонликка қўнишди. Улар сакраб-сакраб қанот силкитганча ердан хиёл кўтарилиб, яна қўнишар, баъзилари эса ердан бошини кўтармай дон-ризқ излашарди. Ҳотам турналардан кўз узолмасди. У ўтган йили Шаҳрисабз сайлгоҳида рўй берган ҳодисани эслаб, аллақандай дилгир бўлиб кетди. Хумор ва ота-онасининг фожиали тақдирини эслаб, дили сиёҳ бўлди. Тубсиз жарликка қулагандек беихтиёр кўзига ёш олди. Бехосдан нимадир эсига келиб. «Хайрият!— деб юборди.— Ҳа-я, дарвоқе, ёлғиз эмасман. Дилкаш Ҳожи бобом бор, бегона бўлса ҳам меҳрибон Карим тоштарошдек амаким бор. Насиб қилса, Турсунтош бор. Қолаверса, ўзимга ўхшаган шўрпешона Жабборқул отам бор. Угли Султонмурод бор...»

Ҳотам турналарга маҳлиё бўлиб, сайхонликда хийла туриб қолди. Сўнг эшагига сакраб минди-да, биқинига ниқтади.

— Қани, қимирла, кетдик! Хайр, қадрон турналар, яхши кунларда, янаги баҳорда кўришгунимизча хайр!

Гўё турналар жавоб қайтаргандек «Хайр!» деган овоз дарадан аксадо бўлиб қайтди.

Ҳотам ёлғизоёқ йўлдан эшагини пилдиратиб борар экан, уфққа ботиб бораётган қизғиш қуёш шуъласига қўзи тушди. Ажиб манзарали тоғ устида қуёш бамисоли гардишидан аланга пурқаётгандек эди. Ҳотам ҳайрат билан бир зум тикилиб қолди. Унинг назарида тоғ ортига ўт кетган-у, атроф-теварак аланга олаётгандек эди.

«Эрта ҳаво очиқ, қуёшли кун бўлар экан. Қуёшнинг қизариб ботиши хайриятлик аломати», деб қўйди у ўзича.

Дастлаб Жабборқул отаникига йўли тушганда, дала-дашт, тоғ-тош оппоқ қор билан қопланган—қаҳратон қиш эди. Бу галги сафари эса айни баҳор боши. Ҳали ўт-ўлан бўй чўзганча йўқ, шундай бўлса ҳам, тоғ бағри, кенг дала ям-яшил, зумрад тус кашф этган, мулойим чўл шамоли юз-кўзига сурканиб эсади. Табиат кўрки Ҳотам дилини равшан қилиб юборди, вужудини қамраб олган аллақандай тундлик тарқаб, ўзини енгил ҳис этди. Ниҳоят, узоқ манзил, мана, яқинлиқ буни қарангки, худди хабар қилиб қўйишгандек Жабборқул ота дарвоза олдида турарди. Уни кўрган Ҳотам эшагидан ирғиб тушиб, чолнинг истиқболига ошиқди. Шунда Жабборқул уни таниб:

— Эй, эй Ҳотамбекми?!— деб юборди.

— Худди ўзгинаси, ассалом алайкум!

— Ваалайкўм ассалом. Мендек бенавога меҳрингни туширган худойимга минг қатла шукур!— дея чол қулоч ёзиб Ҳотамни бағрига олди.— Келақол... Келдингми, нуридийдам? Мунчалар соғинтирмасанг? Кечадан бери ўнг қовоғим учди-я.

— Мана, суюндингиз, ота,— деди Ҳотам мамнуният билан.

— Султонмурод! Аканг келди! Ойбадоқ, қаердасан? Уғлим Ҳотамбек келди,— дея ҳаяжонини босолмай қичқирди қария.

Ҳотамнинг боши чандиб боғланган эди. Жабборқул қариянинг эти живирлаб кетди. Камол жиннининг таёғидан Додхудони ҳимоя қилмоқчи бўлганда Ҳотамнинг боши ёрилганини эслаб: «Воҳ дариг!» деб юборди.

— Ҳотам ҳайратомуз орқасига тисарилиб:

— Ҳа, нечун, отажон?— дея унга юзланди. Қария жавоб ўрнига бошини сарак-сарак қилиб қўйди. У аввалгига қараганда анча озган. Новча бўйи яна ҳам камалақдек эгилган, кўзи чўккан, киприк остидаги ҳалқоб шиш эса яна ҳам ёйилиб, анча бўртган, юз ажинлари қалинлашгандек эди. Ҳотам хомуш тортди.

Жабборқулнинг бошида ўша ҳаворанг эски салла, қалами халта кўйлаги ёқасидан дўппайиб чиқиб турган елка суяги устига сапочи тушириб турарди.

Султонмурод ҳовлидан ўқдай отилиб чиқди. Ҳотамга кўзи тушар экан, бир зум қотиб қолди. Уни кўрган Ҳотам:

— Султонмуродмисан, кел қани, кўришайлик,— дея қучоғини очди.

Ун уч яшар йигитча югурганча ўзини Ҳотам бағрига отди. У бўйдор, ёноқ суяклари туртиб чиққан, шалпанг қулоқ, озғин бўлса-да, турган-битгани пай, чайир, доим қулимсираб турадиган юлдузи иссиқ, ёқимтой бола эди.

Жабборқул севинчиданми, ёки ҳаяжонданми, ҳар қалай, оқаётган кўз ёшларини этаги билан арта-арта эшакни етаклаб, ҳовли томон йўл олди.

Унинг ҳовлиси шундоққина тоғ этагида бўлиб, одамнинг белидан келадиган тош девор билан ўралган, дарвозаси ҳам тўрт дона тахтани ёғочга михлаб, деворга омонатгина осиб қўйилганди. У ҳовлига кирар экан, эшик орқасида мўралаб турган қизига кўзи тушиб:

— Тортиниб ўтирма, қизим, ўз аканг, туғишган бўлмаса ҳам, туғишиб, бир сийнадан сут эмишганлардан зиёд. Чиқа қол, салом бериб қарши ол!

Қиз хаёл оғушида ўйга толди: «Ўз аканг, чиқа қол. Салом бериб қарши ол!» эмиш. Ўз акам бўладиган бўлса, энам билан нега унақа гап қилдийкин отам? Ака-сингил, сингилга ака раво бўлармишми?..»

Қизнинг бу хил мулоҳазасида жон бор эди, албатта. Сўнгги пайтларда ота-она ўртасида тез-тез бўлиб турадиган гап-сўзлардан Қутлуғой анча-мунча хабардор эди:

— Ҳар қалай, қиз халқи бўйига етдими, сақлаб ўтириш номаъқул.

— Ҳа, бўй етди, деб ким қизини кўчага чиқариб ташлабди? — Ориятига теккандек жавоб қилди она.

— Гапни чалғитмасанг-чи! Қиз бола бировнинг хасми демоқчиман, тушунсанг-чи!

— Ҳо-о, кимнинг хасми экан? Таги-туби бор гапми ўзи?

— Ҳотамжон — айни муддаодаги йигит, демоқчиман.

— Суймаганга суйқалма! Йигит қизингизни сўратганда бошқа эди. Ҳеч ерда ҳеч гап йўқ, сиз эркаккинага бир гап бўлдими ўзи?

— Қизик йигитнинг ўзи қай аҳволдаю қандай қилиб бундай гап ундан чиқсин.

— Шундай эканми, зўрлаб берасизми?

— Мен сени зўрлаб олганмидим?

— Сиз билан менинг йўригим бошқа. Қутлуғингизни менга тенг қилманг!

Сўнгги пайтларда Жабборқул ота билан хотини Ойбодоқ орасида шу хилдаги гап-сўзлар бот-бот бўлиб турарди. Тешик қулоқ, бирда бўлмаса бирда ота-она орзуси Қутлуғой қулоғига ҳам етиб, ҳаловати бузилиб қолганди.

Жабборқул бўйдоқлик азобини хўп ҳам татиганлардан. У айни йигитлик баҳорини бойлар эшигида ўтказган, баъзан қўй қўрасида, баъзан молхонада, баъзан дала-даштда тунаб, навқирон умри беҳаловат ўтган...

Қутлуғой

Жабборқул лайлак билан тенгқур Мадали номли чўпон бўларди. Мадали қиш бўронида шамоллаб, ўпкасини совуққа олдириб, бирмунча вақт кўксовланиб юрди. Дори-дармон қилиб, эшонга ўқитди. Бора-бора йўтали зўрайиб, қон туфлайдиган бўлди. Умри қисқа экан, дарди узоқ-

қа чўзилмай, дунёдан ўтди. Ундан Ойбадоқ номли тул аёл қолди. Ойбадоқ Мадали билан ўн беш йил бир ёстиққа бош қўйиб, фарзанд кўрмади. Эри ўлимнинг тўққизинчи ойида тақдир тақозоси билан Ойбадоқ қирқ ёшли бўйдоқ Жабборқулга охири рози бўлди. Ун беш йил фарзанд кўрмаган Ойбадоқ орадан йил ўтмай, Жабборқулга ойдек қиз туғиб берди. Қувончлари ер-кўкка сиғмаган ота-она яхши ният билан қизалоққа Қутлуғой деб ном беришганди.

Ота ўйларди: «Дунёга келиб нима кўрдим, аввал—охир кўрган давлатим ўғил-қизим. Улим ҳақ. Куним битса, бисмиллаҳир раҳмонир раҳим... Худога шукур, орқамда қоладиганларим бор. Қутлуғой бўй тортиб қолди. Тақдир улангани бордир, тоқ ўтмас, тенги топилар, ахир. Тенги чиқса, текин бер, дейишган экан бурунгилар. Яхши гап. Менга қолса бир коса сув билан никоҳ ўқитардим-у, ўраб чирмаб, эгасига топширардим. Яна ҳам яратганинг ўзи билади, бандаси бу дунёга омонат, бугун бор, эртага йўқ...»

Жабборқул ота учун Ҳотам осмондан тушгандек бўлди. Кимнинг ҳаваси келмайди унга. Тоғни орса талқон қилгудек кучи бор. «Султонмурод ҳали ёш... Тақдири қўшилиб куёв бўлиб қолса, рўзгоримга қанот бўларди. Сўққабаш Ҳожи сартарош кулбасида бечора йигитнинг умри зре ўтаяпти. Гўрингда тўнғиз қопгур Додхудо йигитчани мураббийсиз билиб, эшак қилиб олди. Хор бўлди, эсиз йигит... Менга ўхшаб, она эмчагини қаттиқ тишлаган, қисмати қаттиқ банда экан! Қачонгача бўйдоқ санқиб кун кечиради у? Узимдан қиёс, боши икки бўлмай, сонга кирмас экан эркак. Жойинг жаннатда бўлгур Мадали чўпон қазоси етиб ўлмаганда... Тавба, мен унга ўлим тиламаган эдим-ку!— дея ўқасини ушлади Жабборқул.— Ким билсин, қазоси етиб, дунёдан ўтмаганда мен тирноқ юзи кўрмасдан ўтиб кетармидим. Тўғри-да, кимнинг ҳам қизи Жабборқул лайлак деб қора сочини тараб, йўлимга хумор кўзини тикиб ўтирарди бу Нурота чўлида?.. Бўлса, қирчиллама қирқ ёшимгача бўлмасмиди? Ношукур эмасман. Минг қатла шукур қиламан, орзу-умидларим пучга чиқмади. Ҳеч бўлмагандан кеч бўлса-да, бўлгани яхши бўлди. Ешим қирққа етганда, кўз очиб кўрганим, Ойбадоқ бўлди. Бахтимиздан ўргилай, Ойбадоқ Қутлини туғиб берди. Худойим кўп кўрмасин, ана-мана дегунча тўрт фарзанднинг отаси бўламан. Емонми? Бой ҳам ўзим, бадавлат ҳам ўзим. Қамбағаллик айбамми?.. Йўқ! Бойнинг бири Додхудоми? Ит ўхшасин унга! Оч қорним, тинч қулоғим. Бола-чақам билан қора нонга қорнимиз тўйиб турса, шукур қилган бандамиз, фақат бир орзу, бир ҳавасим бор: неварга кўрсам дейман. Мол-дунё бунинг олдида икки пул! Сарик чақал!»

Жабборқул отанинг меҳри Ҳотамга тушиб қолганди. Сўнги кунларда уни кўп ўйлайдиган бўлиб қолди: «Сабр туби сарик олтин, қаноат арзон.— Ўз-ўзига тасалли берарди Жабборқул лайлак.— Куёв аҳил бўлса... ўғил. Тенг-тенги билан, деганлар. Қутлимнинг тенги худди Ҳотамжоннинг ўзи!»

Эшик тирқишидан мўралаб турган Қутлуғойнинг юраги гул-гул урарди. У нима қилишини билмай, ҳовлига кирай деса, отасидан чўчийди, ахир отаси унга: «Ҳотам акангга салом бериб, қарши ол!» демаганмиди. Ҳар қанча ройи келиб, юз кўриб, ҳол сўрашга кўнгли тусаб турган бўлса-да, бегона йигит, бирон марта у билан учрашмаган, сўзлашмаган бўлса... Қизлик ғурури йўл бермай, у ўзича ўйларди: «Соддадил отам, синалмаган йигитга нега энди пешвоз чиқар эканман! Укам Султонмуроднинг йўриғи бошқа. Ўғил бола у. Мен... Уят-эй! деди кўрсаткич бармоғини бегига найза қилиб қиз.— Бирор мақсадни кўнглига туғиб қўймаганда, бундай сўз айтишга ботинолмасди отам. Йўқ-йўқ, қиз бола ўз иззатида турмоғи керак. Қизи борнинг ноzi бор, дейишадил-ку, содда отам шуни ҳам билмайдилар».

Шу пайт Ҳотам остона хатлаб ҳовлига кираркан, эшик орқасида турган қизга кўзи тушди:

— Салом синглим, Қутлинисо!— деб жавоб кутмасдан Жабборқул ота томон юрди. Масжидда бўлган можарода Ҳотамнинг боши ёрилганидан қиз ҳам хабардор эди. Энаси билан отаси ўртасида бу можаро қайта-қайта эсланиб, Ҳотамга ачинишарди, Камолнинг жиннига чиқарилиганидан жаҳллари кўзғар эди. Қиз эса, мард йигитни бир кўрсам, деб кўнглидан ўтказарди. Мана энди Қутлуғой фурсатдан фойдаланиб: «Бошингиз тузукми?», деб кўнгли сўрамоқчи эди, ўйлагани бўлмади, йигит салом бердию жавобини кутмасдан ўтиб кетди. Қиз йигитнинг бу қилиғини хуш кўрмаган бўлса-да, дилгирлик билан хаёлидан кечирди: «Ким билсин, отамга ёрдамлашиш учунгина шундай қилгандир...»

Дарҳақиқат, Ҳотам эшакдаги юкни тушириб олишга шошилган эди. Буни кўрган қиз: «Бунча ҳам меҳрибон бўлмаса-я!— дея дилидан ўтказиб ўзидан-ўзи уялиб кетди.— Отамнинг меҳр қўйганича бор экан, Балки... илинжи борлигидандир? Ундай дёсам, отам эшаги билан ботқоққа ботиб, совуқда шамдек қотиб кўчада ётганда унинг Қутлиғой деган қизи борлигини билмаган эди-ку! Йўқ, худо берган феъл бўлса керак. Шундай одамлар бўлади: бировга яхшилик қилиб, ўзи шундан ҳузурланади. Ҳотамжон акам яхшилик боғбонига ўхшайди. Кўёнинг борми деса, бор деб мақтангудек.. ёринг бўлса арзийдиган йигит экан».

Қутлиғой шундай ўй-хаёллар билан шоша-пиша айвонга кириб тўқув дастгоҳига ўтириб олиб, «чақ-чуқ» чақ-чуқ» моки отиб, шол тўқий бошлади.

Эгасини сийлаган итига суяк ташлармиш, дегандек Жабборқул ота меҳмони Ҳотам эшагини охур томон етаклаган эди, Султонмурод югуриб, отаси қўлидан арқонни олди-да, хангини ўзининг қирчанғиси олди-га боғлаб қўйди.

Ойбадоқ хола Ҳотамнинг ўз онасидек елкасига қоқиб сўрашди:

— Бошингиз анчагина лат еган экан-да, ўргилай.

— Тузалиб қолди. Ўзингиз соғ-саломат юрибсизми, холажон?

— Шукур, ўғлим, ҳар қалай, тупроқдан ташқари,— деди хола.

Унинг жавоби Ҳотам дилини зирқиратгандек бўлди. Бечораҳол бу оилага кўрсатаётган хизмати ва ёрдамидан кўнгли равшан тортиб турган бир вақтда «тупроқдан ташқари» деган сўзи йигит дилини сиёҳ қилди-қўйди. Бу сўзни Ҳотам умрида биринчи эшитиши эди. Шу боисдан сўз маъносини чақмоқчи бўлиб:

— «Тупроқдан ташқари? Тирик одам, албатта, тупроқдан ташқари-да бўлади-да, фақат ўлган одам тупроққа кўмилади. Ҳа, тушундим гап тагида гап бор экан,— деб ўйлади.— Тирикчилик—тирикчилик, ҳам дейишади. Холам қистирган сўзида катта маъно бўлса керак. Тагдор гап қилди холам шўрлик. Хушёр, ақли расо кўринади, ҳамма нарсани тушунадиган. Гап билан гапни фарқи бор, ўттиз икки нархи бор. Қоёил!»

Ойбадоқ хола «жой тайёр» деган маънода ишора қилди. Жабборқул ота азиз меҳмонни бир табақалик эшикдан хонага бошлаб кирди. Ҳотамнинг кўзига биринчи кўринган нарса — хона пойгасидаги обреза, у ердаги жўмраги учган сопол обдаста билан сопол кўза бўлди. Ҳотам ювинмоқчи бўлиб обдастага қўл чўзган эди, ота чаққон ҳаракат қилиб, кўзадан обдастага сув қуя бошлади. Шу пайт даҳлизга Султонмурод кириб келди. У сувга тўлдирилган обдастани отаси қўлидан олиб, Ҳотам қўлига қуймоқчи бўлганди, «Йўқ-йўқ, ўзим-ўзим», деб Ҳотам қўлини олиб қочди.

— Акажон, келинг мен қуяқолай!— дер эди Султонмурод ёлвориб.

Ота иккала ёшни мурасага чақирган бўлиб:

— Уғлим, укангиз шашти қайтмасин, каттадан иззат, кичикдан хизмат. Султонмурод сизга ука, ака қўлига ука иззат қилиб сув қуйса яхши-да, — деди мулойим жилмайиб Жабборқул ота.

Ҳотам қўлини белбоғига артди. Ота ўзи пойгакда туриб меҳмонни тўрға таклиф қилди. Хона бўм-бўш, хас устига йиртиқ-ямоқ кигиз, шолча, пўстак тўшалган. Қиш сандали ҳали йиғилганича йўқ эди. Ота азиз меҳмонни сандал тўрига ўтказиб:

— Омонлик, соғлиқ бўлсин! — деб фотиҳа қилди. Сўнг иккала қўлини кўксига қўйиб. — Хуш кўрдик, Ҳотамжон боламнинг қадами етди, бало етмасин! — дея юрак яқинлигини изҳор қилди.

Дастурхон ёзилди, унда икки дона лочира нон, туршак, жийда бор эди. Ота чойни қайтарди, нонни уштарди. Чегаланган, лаблари учган пиёлага чой қуйиб, меҳмонини дастурхонга таклиф қилди:

— Туршак, жийда деҳқончилик, тергилаб ўтиринг, ўғлим.

— Деҳқончилик—баҳоси йўқ касб. Озиқ-овқат ўзингиздан чиққанига нима етсин, — деди жийдадан бир дона олиб оғзига солар экан Ҳотам.

— Ез ювиндиси қишга ош-қатиқ. Ҳар қалай, ёздан ортган қоқсуқлар болагиналарга эрмак бўб турибди. Тангри таоло Нуротадаги бандалаларга чўлу биёбонни раво кўриб, сувдан қисиб қўймаганда, дуруст бўлармиди. Сувсиз ер жонсиз танадек гап, ўғлим. Бу заминдаги ғалла-қору чорвадор осмонга қараб қолган. Қўш хўкиз, уруғликка қодир деҳқонга қанча экса шунча ер муҳайё. Нурота заминида деҳқончилик таваккалчилик: мисоли қимор. Умид билан ер ҳайдаб, уруғ сочасан. Худо роӣ қилган йили насибага лойиқ хирмон кўтарасан, худо қаҳрига олган йил меҳнатинг зое, умидинг пуч, уруғликка куйиб қолаверасан, киши.

Ҳотам яхши ният билан уруғлик — дон келтиргани учун қария кўнглини кўтариш мақсадида деди:

— Худо хоҳласа, бу йил баҳор яхши бўлади. Ез ҳам яхши келади. Омборингиз донга тўлади, пичоғингиз қуйруқ устида бўлади.

— Иншолло. Ноумид шайтон, ўғлим! Фариб-ғураболар мушкулини осон қилишни ўзига касб қилиб олган мард йигит нимагаки қўл урса, унинг иши ҳар доим хайрли бўлади. Тунов кун имом Ҳасайн—имом Ҳусайн масжидада жума намоз куни қилган ишингдан халойиқ ҳайратда. Агар сен кўксингни қалқон қилмаганингда Додхудо тил тортмай ўларди. Сен жабр кўрдинг. Тавба деб айтай, ҳар ким ҳам ўз феълига яраша кўраверади. Додхудо—тирик мурда. Тангри ғазаби бундан ортиқ бўлмас, болам. Яна бунинг устига ота-онасиз етимча, ёш қизчани чўри қиб олган, дейишадилар. Ҳожатини шу қизчага тозалатди-рармиш, бетофиқ. Сен бўсанг, шу пасткашни деб таёқ единг, ўлсин эди, беҳуда қалқон бўлдинг, ўлимдан қутқардинг. Хайрият, худога бир атаганинг бор экан, жонинг омон қолди.

Отанинг Турсунтошга ачиниб айтган сўзи Ҳотам юрагини ўртаб юборди... У сўз очмоқчи бўлди-ю, ниманидир андишасига бориб, жим қолди.

Ота пиёлага чой қуйиб узатар экан:

— Ана шунақа, ўғлим— деди. — Додхудодан яхшилик қутма. Умринг зое кетади. Қуриб кетсин бу йўқчилик. Муҳтожлик мени унга боғлаб берди. Ипсиз боғлиқдаман, ўғлим. Майли, бу гаплардан сариқ чақа фойда йўқ. Дастурхонга қара. Жийда—дори, шифобахш, дейдилар, тергилаб ўтир.

— Раҳмат, рост гап. Болаларга қизамиқ тошганда жийда қайна-тиб ичирадилар. Дорилигидан экан-да.

Ҳа, дорилигидан ташқари тўқ тутади. Нон жийда деб бекор айт-майдилар-да.

— Ҳотам бир дона жийдани оғзига солди-да, чайнаб данагини қайтиб олгач, пиёладаги чойни ҳўплаб бўшатди, ўйга толди: «Хумор жувонмарг бўлди. Жабборқуллар бу аҳволда. Турсунтош у аҳволда. Бу Додхудолар иши! Ҳа-ҳа!.. Омонат эшагини топширишим керак. Турсунтошнинг ҳоли нима кечди экан? Тезроқ қайтсам...»

Ҳотам ишни тезлатиш мақсадида қарияга юзланиб, деди:

— Отажон, кўнгил тўқи уруғлигимиз тайёр, энди зудлик билан экиб олиш қолди. Мўлжалингиз қанақа?

— Мўлжал қанақа бўларди, ўғлим. Қўш ҳўкизим йўқки ҳаш-паш дегунча ер ҳайдаб, донни соча қолсам. Кунимга яраб турган ўша— ўзинг ўлимдан қутқарганинг бир қулоқ қирчанғи!.. Начора, йиғлаб-сиктаб дегандек, уканг Султонмурод билан ер тиндалаб бўлса ҳам экиб оламиз-да...

— Қирчанғингизга Додхўдонинг эшагини қўшиб ер ҳайдасак, қалай бўлар экан?

— О-оғзингга шакар, бунинг савобига нима етсин.

— Шунақа қиламиз, отахон! Вақт зиқ! Кечаси сутдек ойдин, йўл-йўлакай далани кузатиб келдим. Биз томонга ёғган жала, бу ерга ёғмапти. Ер оби-тобида, кечаси қўш ҳайдаб, тонг отгунча наҳотки, ярим халта бугдойни экиб ололмасак?

— Нега бунча шошилишч, ўғлим. Бу кеча меҳмон бўл. Дам ол. Тонг отсин, дала иши қочмас.

— Қани эди, ихтиёр ўзимда бўлса, яширишнинг ҳожати йўқ, бағритош Додхудо осонликча эримаслигини билиб, кекса холам қийналиб қолганини пеш қилдим. Кузда қайтиб бериш шарти билан тошбағирни юмшатдим. Ёлғонни худо кечирар. Юз қўшчига бир бошчи, деган экан. Ўзингиз бош. Султонмурод, мен... Наҳотки, тонг отгунча шу ишни битиролмасак.

Жабборқул ота қувониб кетганидан Ҳотамни дуо қилар — бахт тилар эди. Вақтни ғанимат билган Ҳотам қизғинлик билан:

— Ўйчининг ўйи битгунча таваккалчининг иши битаркан,— деди.— Омоч-мола борми?

— Бор, ўғлим, бор.

— Омоч билан молани иккала эшакка ортиб ҳозироқ дала бошига чиқамиз, қари келса ошга, ёш келса ишга. Ўзингиз бош бўлиб турсангиз, биздан иш қочиб қутулолмайди. Қани, дастурхонга фотиҳа қиласизми?

Жабборқул ота беихтиёр «Омин!» деб юборди-да: «Султонмурод қаердасан?» деб қичқира бошлади. Ўғли етиб келишини кутмасдан ўзи дарҳол ҳовлига чиқди.

— Ҳа, ота чақирдингизми?— деб етиб келди Султонмурод.

— Бўлақол, ўғлим, омоч билан мола тахт эди чамамда. Қаерда улар?

— Бостирмада.

Султонмурод отаси сўзини икки қилишга одатланмагани учун ҳам қулоқ қоқмай, бостирма томон шошилди. Эрининг бу қадар шавқи бандлигидан ҳайрон бўлган Ойбадоқ хола:

— Тинчликми, кеч бўлганда нима ташвиш?— деб сўради.

— Ҳа, ташвишли дунё экан, ташвишимизга шерик бўлиб ўғлинг. Ҳотамжон уруғлик бугдой олиб келипти. Қолган ишга қор ёғар, деган гапинг бор-ку. Бугунги ишни эртага қолдирадиган пайт эмас. Баҳорги экиш кечикаяпти. Шошилмасак бўлмас.

Ойбадоқ ўйланиб қолди: «Эримнинг бу йигитга меҳр қўйганича бор экан... Орзу қилса арзигудек йигит экан...»

Султонмурод омовни судраб бостирмадан чиқди. Иккала эшакни етаклаганча Ҳотам бостирма томон йўл олди. Қутлиғой ҳамон дастгоҳида шол тўқирди. У мокига найча солиш баҳонасида дастгоҳдан бошини кўтариб, ҳовли томон назар ташлади: хаёли Ҳотамда. Бирдан орзиқтирувчи хаёллар жисму жонини чулғаб: «Нима бало, нима бўлди менга!— дея ёниқ энтикди қиз.— Епирай...»

Қутлиғой кунларни тунларга улаб, онаси билан баҳсма-баҳсига шол тўқирди. Она-бола бўлиб ҳар ойда ота қўлига бўйи уч газ, эни бир ярим газлик шол тўқиб тутқазарди. Жабборқул шолни пуллаб, жун харид қилар, меҳнатдан орттирган фойдасига оз-моз озиқ-овқат сотиб олиб, бир қулоқ қирчанғисини «их-их»лаб, яна уйига қайтарди. Жабборқул билан Султонмурод жунни пўстак устига ёйиб, савачўп билан чигилини ёзишар, ипакдек майин қилиб, урчуқ йиғиришар, сўнг рангга бўяб, ўриб, арқоқ тайёрлашарди. Шу таҳлид меҳнат-машаққат билан ҳафтада бир кун қозон қайнатиб, иссиқ ичсалар, қолган кунларини чой-нон билан эплаб-сеплаб, ёмон куннинг бир куни бўлса ҳам, ўтганига шукур қилиб, умр кечирардилар.

Осмонда яккам-дуккам юлдузлар милтираб кўрина бошлади. Кеча сокин. Жабборқул бошлиқ Ҳотам билан Султонмурод уруғлик буғдой ва омов-молани эшакларга юклаб, йўлга чиққанларида узоқ-яқиндан итларнинг ҳургани эшитилди. Жабборқул ўзича хаёл суриб, бола-чақаси ризқи-рўзи учун бўлиқ хирмон кўтаришни орзу қилиб: «Худоё худовандо кўпга бер, кўп қатори мен ғарибга ҳам», дея илтижо қилиб борарди...

Меҳр-оқибат

Лекин уйдаги савдо бозорга тўғри келмайди, деган гап бўлди. Бир кечага мўлжалланган ер ҳайдашу буғдой экиш бир кеча-кундузга чўзилди. Ҳар қалай, иш битди. Энди Ҳотам отланишга ошиқарди. Жабборқул бўлса: «Ўзинг ҳам, эшагинг ҳам чарчади, болам. Кечаси билан дам олиб, тонг билан йўлга чиқсанг ҳам етиб борасан, кечаси ёлғиз йўл юриб сенга не азоб», деган эди, Ҳотам: «Тонг отса жумаку, отажон»,— деб қарори қатъийлигини айтди.— Кетмасам бўлмайди».

У ҳар қандай қилиб бўлса-да, тонг отмасдан етиб бориши, эшакни топшириши ва Додхудони опичлаб, намози жумага олиб бориши керак эди. Мабодо кечикиб қолса, бир кўнгилсизлик рўй бериши муқаррарлигини биларди. Ўзи шундоқ ҳам айтилган муҳлатдан бир кун кечикаётганидан жуда хавфсирамоқда ва хаёлан ҳар хил баҳоналар тўқимоқда эди: «Холам касал экан. Эшон бобога ёлвориб, куф-суф қилдирдим. Холам энди бир оз ўзларига келиб, ҳаққингизга дуо қилдилар, оёққа туриб жетишингизни худодан тиладилар, десам-чи? — дея баҳона тўқишда давом этарди.— Сиз берган буғдойни тегирмонга элтиб, ун қилиб бераман, деб кечикдим. Ёлгонни худо кечирар, бундан яхши баҳона йўқ!»

Ахийри Жабборқул Ҳотам узрини инобатга олиб:

— Йўлинг оқ, йўлдошинг ҳақ бўлсин, болам!— деб оқ фотиҳа берди.

— Хайр, акажон,— дея Султонмурод сўради.— Энди қачон келасиз?

— Эндими, энди буғдой пишганда. Буғдойни бирга ўриб, бирга янчиб, хирмонни ҳам бирга кўтарамиз. Тузукми, укажон?

— Тузук, акажон!— деди кўнгли бузилиб Султонмурод.

— Худо хоҳласа, денглар, болаларим! Айтганларинг келсин,— деди қария ёшларга уқдириб.

Улар ота сўзини такрорлаб:

— Худо хоҳласа,— дейишди.

Ҳотам хайрлашиб йўлга тушди. У эшаги чарчагани, дам бермасдан йўлга чиққанини ҳисобга олиб, салт ҳайдаб, ўзи пиёда эргашди. Ой гўё Ҳотам йўлини ёритиш учун атайлаб тўлишиб чиққандек ҳаммаёқ ойдин эди.

Жабборқул уйга дили вайрон бўлиб қайтаркан, Ҳотамнинг кечаси ёлғиз қайтишига розилик берганига пушаймон бўлиб ўзини-ўзи қойирди. Агар бу пушаймонини ўғли Султонмуродга ошкор қургудек бўлса, у Ҳотамга йўлдош бўлиб кетишдан ҳам тоймаслигини билиб, дарди ичда қолаверганди. У даштдан ҳориб, хомуш қайтди. Ер ҳайдаб, буғдойни экиб олса-ю, хурсанд бўлиш ўрнига хомуш бўлиб қайтса. Бунни пайқаган Ойбадоқ:

— Тинчликми, нега хафа кўринасиз? — деб сўради чолидан.

Қария супага омонат ўтириб: «Нега кечаси йўлга чиқишга розилик бердим? У-ку, ётиб қолиб, дам олиб, азон билан йўлга чиқишга рози бўлмаган экан, нега ўзинг унга ҳамроҳ бўлмадинг?— деб кафтани пешонасига босди.— Эй, хом калла!»

Эрини синчков кузатиб турган Ойбадоқ:

— Нима бўлди сизга, ҳой эркаққина, гапирсангиз-чи?— дея хавотирланиб яқинлашди.

Жабборқул хотинининг сўроқларига жавоб бермай:

— Султонмурод эшакни тўқимла!— деб буюрди.

Ўғил, оғил томонга йўл олди.

Ойбадоқ:

— Кеч бўлганда эшакка тўқим уришга бало борми! Қаёққа бор моқчисиз?— деди фигони чиқиб.

Жабборқул индамай «Ух!» деб супага чўзилди.

— Вой, мен ўлақолай! Қутли, келмайсанми бу ёққа! Отанг нега бундоқ қилаптилар?— деб эри бошини тиззасига олди Ойбадоқ.

— Отажон! Сизга нима бўлди?— дея югуриб келиб, унинг юз-кўзини силай бошлади Қутлиғой.

— Дев қилолмайдиган ишни қип кетди. у!— деди Жабборқул.

— Қимни айтадилар, эна?— деб Ойбадоққа қаради Қутлиғой.

— Отангнинг иситмаси бор. Алаҳсираяпти.

— Йўқ!— деди бошини тебратиб Жабборқул — Қани эди... Султонмурод қанисан, эшакни тўқимладингми?

— Қизим, чиндан ҳам отанг алаҳсираяпти. Бўла қол. Тез-тез! Уйга жой қил! Етқизайлик.

Қутлиғой уй томонга югурди.

Султонмурод роса ҳолдан тойган эшакни турғизолмай овора эди. Қирчанғи ахийри тўртала оёғини ҳам узатиб ётиб олганди.

— Тура қол, жонивор, иш чиқиб қолди. Қирқига чидаган, қирқ бирига ҳам чида. Туя элакка қолганда оқсаган экан. Туяга ўхшама. Туяни ахир эшак етаклайди-ку! Тура қол, жонивор, — дея у оёғи учи билан эшакни беозор туртди. Қирчанғи қимир этмади.— Улиб қолдингми ҳаром қотгур!— деб сағрисига яна бир туртди. Эшак ҳатто қимирламади ҳам.

Султонмурод қари қирчанғиси ўта чарчаганидан қимирлашга ҳоли йўқлигини биларди. «Бир кеча, бир кундуз қўшга қўшдик. Ёлчитиб дам бермадик. Яна бунинг устига Ҳотам акамнинг эшаги ёш, қирчанғидан бақувват. Ҳали ҳам баракалла! Бўйинтириқни баравар тортди. Энди бўлса, бош кўтаришга ҳоли йўқ. Эшакнинг меҳнати ҳалол... деб шунга айтар эканлар-да. Рухсат сенга ётавер, жонивор, ҳозир сенинг номингдан отамга арз қиламан».

— Ота! Ҳо ота! Эшак ўлгудек чарчаган, қаёққа бормоқчисиз? Айтинг, қаёққа?

Уйга тўшак тайёрлаб чиққан Қутлиғой билан онаси Жабборқулни кўтариб, энди оёққа тургазган эди, Султонмурод ҳалиги гапини такрорлаб, яна қичқирди:

— Ота!..

Она-бола ота қўлтиғига кириб, уни уйга бошлаб борар экан:

— Қўя қол, ўзим ҳам чарчаган эканман, — деди мажолсизлик билан Жабборқул. — Ҳотам аканг ёлғиз кетди. Хавотирдаман. Орқасидан етиб бораман, деб ўйлагандим, бўлмади... Вой бошим... вой... нега ер... чир айланяпти... вой... ўлдим!» дея Жабборқул гандираклаб кетди. Она-бола уни оёққа турғизмоқчи бўлди, ҳарчанд уриниб эплолмади. Ойбадоқ дод солиб:

— Султонмурод! Югур! Вой, ўлай, отангдан ажраб қолмасак эди, энди нима қилдик?! — деб ҳовлини бошига кўтариб йиғлай бошлади. Энасига қўшилиб Қутлиғой ҳам йиғлаб:

— Отажон! — деб юборди. — Кўзингизни очинг! Нима қилди сизга? Чарчагансиз. Султонмурод! Кўтар...

Учовлашиб отани бир амаллаб, уйга олиб кириб ётқиздилар. Ота ҳиял ўтмай, уйқуга кетди...

Орзуга айб йўқ

Сутдек ойдин кеча. Осмон чақнаб турган юлдузлар билан тўла. Қўл ҳавоси намхуш. Аҳён-аҳёнда ўтли из қолдириб юлдузлар учиб қолади. Кенг яйловда Ҳотам ҳорғин ва ўйчан борарди. Баҳор нафасидан баҳра олиб, сабза урган яшил кўкатлар ой нурида ажиб бир тароват кашф этган.

Дастлаб йўлга чиққанда имиллаб қадам отган эшак энди дадилланиб, юришни анча тезлатганди. Олисдан қорайиб Қоратор кўринди. Ҳиял ўтмай, тоққа етди. Тоғ оралиғидаги сойни босиб ўтса, яна текисликка чиқиб олади. Жабборқул худди шу тоғнинг нариги томонида эшаги билан ботқоққа ботиб, қаҳратон қишда шамдек қотган эди. Ҳотам шуни эслаб, ваҳимага тушди. Энди тоғ оралиғидаги паст-баланд сойни оралаб борарди. Юрагига гули ўралашди. Шу ерларда бўрилар илиқишиб юради, деб эшитган гап-сўзлар хотирига келиб: «Бўрига ем бўлмасам яхши-я! деб қўрқинч билан кўнглидан ўтказди. — Бўрилар қиш пайтида илиқади, дейишар эди-ку, ҳозир баҳор», деб ўзи-ўзига тасалли берди.

Сойнинг иккала томонидаги паст-баланд тоғнинг ёнбағрида ҳар хил ваҳший ҳайвонлар йўл пойлашиб ётгандек. Бир ерда бошини кўкка кўтариб турган туяга ўхшаш баҳайбат нарса кўринди. У, бемаҳалда туя нима қилиб юрибди бу ерда, деб ўйлади. Дарҳақиқат, унга яқинлашиб борганда туя эмас, улкан қоятошлиги маълум бўлди. Энди у қоядан ўтиб, чап томонга назар ташлаган эди, шер тахлит баҳайбат бир нарса кўзига кўриниб, юраги орқасига тортиб кетди. Бир зум тўхтади. Яна ўз-ўзига, бу тоғларда шер нима қилсин, балки бу ҳам ҳали кўзимга туя бўб кўринган қоятошга ўхшаш харсангдир, деб секин йўлида давом этди. Ҳақиқатда ҳам улкан қоя узоқдан шер тахлит бўлиб кўринган экан.

Ҳотам энди кечаси йўлга чиққанидан пушаймон: «Отанинг сўзига кирмадим, ўлгудек ўжарман. Эсон-омон етиб олсам, ўзимдан катта бир гап айтса, хўп деганим бўлсин! — деб аҳд қилди. Шу аснода кўнглидан бошқа бир фикр кечди. — Додхудо ҳам мендан каттаку! Насиҳатгўйликда унинг олдига тушадигани топилмас. Отангдан яхши насиҳат қилди-ю, фақат ўз нафини кўзлайди. Тилёглама. Доғули. Мулланинг айтганини қилу қилганини қилма. Яхши гап. Бунга ўзим ҳам биламан. Кўр хассасини бир марта олдиради. Доғулик қилиб бўлса ҳам, буғдой ундир-

дим. Эшагини бошлаб ишлатдим. Лўлини эшагини суғор, пулини ол дейишади-ку. Майли-да, нима қилиб бўлса ҳам, тошбағир Додхудони эритдим: Қандингни ур, Ҳотамшер! Бошладинг! Бошлашга-ку, бошладингку-я... лекин... ўйлаб кўр, мақтанмасанг ҳам бўлар экан. Яна ўзинг ўйлаб кўр-чи: Додхудо сендан наф кўрмаса, эрирмиди? Йўқ! Асло эримасди. Ярим қоп буғдой у ёқда турсин, ярим кафт ҳам дон бермасди. Уни Додхудо дейдилар, анойи эмас. Жабборқул отам билан Ҳожи бобом бошқача одамлар. Улар осмон бўлса, Додхудо ер!.. Тўхта-тўхта! Додхудони ер дедингми? Уйлаб тапиряпсанми? Додхудони ерга тенг қила кўрмаки... ҳа-ҳа, хўп деявер, гуноҳга ботасан. Биласанми, ер нима? Шошилмасдан ўйлаб жавоб бер! Ер ризқ-рўз. Тўғрими? Тўғри! Тўғрилиги шундаки, оламда жон-жонивор борки, ҳамма-ҳаммасини ана шу шаввоз ер тўйдиреди. Ер меҳнат қилганга яди. Билсанг агар, ер мисоли говмуш сигир. Уни тўйдирсанг, сени тўйдиреди. Уни сийласанг у сени сийлайди. Яна бир гап: йил тўрт фаслга бўлинади. Фасллар келишини ҳаммадан бурун пайқайдиган ҳам ер бўлади. Ҳар фаслнинг ўзига хос файзи борлигини ким билмайди, бири-биридан гўзал, бири-биридан серфайз. Баҳорни ерга, ерни баҳорга бахш этадиган биргина совға-саломи сабза ранг, сепи, ёки чаккасига тақиб чиқадиган бинафшаси, ёки алвон ранг лола билан чучмомаси, дов-дарахтларни безайдиган алвон-алвон гуллари, мевалари, атир ҳиди анқиб турган жон роҳати — шифобахш ҳавоси... Ана шунақа гаплар!— деди ўз сўзини ўзи маъқуллаган бўлиб Ҳотам.— Ер юзининг ёзи-кузи чунон ҳам тўкин бўладики, анвойи мевалар фарқ пишиб, маъмурчилик ошиб-тошади. Қиш фасли тароватини айтаверсам, поёнига етиш қийин. Ер мўътабар. Ёзда ҳам, кузда ҳам, қўйингки, тўрт фасл тинмай хизмат қилади. Дард босган Додхудога ўхшаб, кўрпа-ёстиқ қилиб ётмайди. Бировнинг ризқига чанг ҳам солмайди, қайтага меҳнат қилган кишига ризқ-рўз улашади. Ҳа, айтгандек, ернинг ҳам дам олиб, ҳордиқ чиқарадиган пайти бўлар экан. У дам олиб, келгуси мавсум меҳнати учун куч тўплаб, зарур ганиматларни ғамлаб олишни ҳам эсдан чиқармаскан. Қиш ҳам ёрдамга шошиларкан. Баҳор билан қиш неъматини бўлган ёмғир, қорни ғамлаган осмон вақт етиш билан ёрдамга шошиларкан... Ер юзи оппоқ кумуш қор билан қопланади. Ер ширин уйқуда, қор эса унга кўрпа. Ер тўймагунча, эл тўймайди, деганлари шу-да. Уйлаб қарасам, Додхудони на Ерга ва на Осмонга ўхшатиб бўлмас экан. Додхудо кана! Додхудо ит пашша! Жабборқул отам билан Ҳожи бобом эса авлиё. Додхудо бўлса алвасти! Бу иккала инсон жаннати бўлса, Додхудо дўзахи! Мен уни жинимдан баттар ёмон кўриб қолдим. Юзи қурсин!.. Бор-эй, деб қадамимни узиб, баҳридан ўтиб қўярдим-у, Турсунтош... Ана шу маъсума қиз деб тош келса кемириб, сув келса симириб келаяпман. Сабр қилай қани, ой қаерда қўниш берар экан. Вақт-бевақт Турсунтош ҳолидан хабардор бўлиб туриш учун ҳам, хосиятсиз бу даргоҳга кириб-чиқиб иложи борича оёғимни узмасдан, тишимни оқини кўрсатиб турмоғим шарт... Худо у кунни кўрсатмасин, шайтон васвасасига учиб, ўзини нобуд қилиб қўймаса эди! Эй худо, нималар бўлаяпти ўзи?! Нималар қилаяпсан ўзинг! Амрингсиз бирон бандангни ёғига тикан ҳам кирмас экан-ку, ахир. Нечун Турсунтош бу аҳволда. Ҳали у норасида гўдак, она сутининг ҳиди оғзидан кетгани йўқ-ку! Қайси гуноҳи учун унга бу қадар шафқатсиз жазо! Раҳминг келсин...— Ҳотам маъюслик билан осмонга қаради: кўзи тўлин ойга, сон-саноқсиз юлдузларга туниди. У тагин ўзича пичирлади.— Қани энди, ойга ўхшаб мен ҳам осмону фалакда сузиб юрсам...»

Қиши кўнгли подшоҳ деганларича бор-да. Кўнгил нималар тиламайдию нималар қилгиси келмайди. Ҳотамнинг кўнгли осмонда сузиб,

ерда содир бўлаётган турли-туман воқеаларни кўргиси келарди. Биз Хотамдан, майли, кулмай қўя қолайлик. Орзуга айб йўқ.

Кўнгила рози

Шоиртабиат Хотам кўнгила Турсунтош маҳкам ўрнашиб қолган эди. Қизнинг гапи яна ёдига тушдию чўчиб кетди. Шунда унингсиз яшолмаслигини ҳис этди. Кейин Жабборқул лайлакни ўйлади. Баногоҳ Ойбадоқ холаси кўз олдига келди: ўрта бўй, озғин, юзида чечак асоратидан қолган чўтир кўп. Кўзлари ғамгин. Оқ оралаган сочини бир тоқа ўриб, учига калит осиб юради. Хотам беихтиёр Хуморнинг онаси Рисолатни эслаб: «Қизик,— деди.— Худди яширишга жой қуригандек калитни сочига осиб юришлари нимаси? Бир вақтлар Хуморнинг онаси мен билан қизидан қизганиб ширинлик соладиган қутиси калитини сочига боғлаб юрарди. Ойбадоқ холам не сабабдан сочига калит тақиб олибди экан?»

Ойбадоқ холанинг сочидаги калит ёдига тушдию бир вақтлар бўлиб ўтган, оқибати жуда қимматга тушган воқеа Хотам хаёлини яна чулғаб олди.

Хумор ниҳоятда ширинликка ўч эди. Онаси бирор ёққа борадиган бўлса, Хумор ҳамма нарсани унутиб, ширинлик соладиган кути калитини қидириб қоларди. Хотам ўзини четга олгудек бўлса: «Ҳа, тайёрга айёр! Шунақами, ҳали наввот бериб бўпман!», деб кигизни тагиними, кўрпа қатиними титкилай бошларди. Рисолат холаси қайта-қайта панд еяверганидан бўлса керак, ҳар гал калит яширган жойини алмаштириб турарди. Уша куни қидирмаган жойлари қолмади. Хотамнинг назарида калит худди рапдаги коса-товоқлар ичига қўйилгандек бўлаверди. Аммо рап баланд, бўйлари етмасди. Хумор унинг елкасига чиқиб, рапдаги коса-товоқлар ичини қарамоқчи бўлди. Шунда Хотам:

Шу ишни қўяйлик, шу гал ширинлик емасак емасмиз. Ҳадемай буви тўйдан қайтадилар. Майиз, парварда олиб қайтадилар. Мазза қилиб еймиз. Шундай қилайлик, синглим. Емон кўриниб нима қиламиз? Худо кўрсатмасин, йиқилиб-нетиб ўтирма. Ширинлик ўғирлаб, еб, шохимиз чиқмади-ку?— деган эди, балога қолди. Хумор она-отасига қанча эрка бўлса, Хотамга ҳам шундай эди. Шунинг учун чор-ночор калит яшириб қўйилган жойни тусмол кўрсатиб:

— Калитми?.. Калит ҳо ана ўша учала коса-товоқлардан бирининг ичида бўлса керак деганди.

— Ростми? Қани, келинг елкангизни тутинг-чи?

Хотам елкасини тутди. Унинг тиззаси қалтирарди. Бу Хуморнинг оғирлигидан эмас, қўрқув ҳиссидан эди.

— Топдим, ўзингиз айтган жойда экан. Мана-мана калит! Йўталиш эсингиздан чиқмасин-а!

Хотам одатдагидек айвонга чиқиб, у ён-бу ённи кўздан кечирди: дарвоза занжир. Она эшикни тақиллатмасдан иложи йўқ.

— Бошлайвер!— деб шийшиди Хотам биринчи «жаранг» овозни кутиб.

Рисолат холанинг сандиғи уч буралишда очиларди. Калит ҳар буралганда сандиқ жарангларди. Гўё лиммо-лим ширатор қути ўз кўнгиригини чалиб: «Сандиққа ўғри тушди! Тутинглар ўғрини!», деб хабар бераётгандек бўларди.

Ҳа, сандиқда қандолат, парварда, наввот, ҳалвойи лабз сақланарди. Хумор бўлса ҳалвойи лабз билан данак-мағиз солиб пиширилган қандолатга ўч эди.

Ҳа, ниҳоят, биринчи жарангни эшитиши билан: «Бормисан!» деб

қичқириб юборди Ҳотам. Шунда: «Ҳа, шўттаман!» деб Рисолат хола қаёқдандир пайдо бўлди. Кейин уларнинг роса таъзирини берган эди. Паранжи-чачван қилиб «тўйга жўнаган» Рисолат хола ошхонага кириб, беркиниб олган экан...

Ойбодоқ сочига боғланган калит баҳона бўлиб, Ҳотам яқинда содир бўлган кечмишини ўйлаб, тоғ камаридан ўтиб олганини ҳам сезмай қолди. У тезроқ уйга етиб олишга шошиларди. Ҳотам гўё туманли тундан ёруғликка — сутдек ойдин, теп-текис, кенг дала бағрига чиқиб, ўзини енгил ҳис этди. Тонг отмоқда. Соф, майин ҳаводан тўйиб-тўйиб нафас олди. Кўп юрмай, Деҳибаланд тепалиги қорайиб кўринди. Хурсандчилигини ичига сиғдиролмай: «Хайрият, етдик!» деб юборди. Бу хушxabардан гўё руҳлангандек эшак ҳам чопқиллаб кетди.

«Юрақол, эшагим!» — деди Ҳотам завқ билан. — Жабборқул отам қирчанғисини кўрдинг, эгасига ўхшаган меҳнаткаш, мол эгасига ўхшамаса ҳаром ўлади, деган гап ҳам бор. Яхшики, сен эганга ўхшамасан... Ана, кўраяпсанми, Деҳибаландга ҳам етдик. Тонг яқин. Додхудо ни безовта қилмаганимиз маъқул. Ҳожи бобомнинг ҳам уйқусини бузмай қўяқолай. Ҳозирча, чашмага борамиз. Қўш ҳайдаб, бугдой экиш осон эмас экан, тайёр нонни мен, арпани сен суриштирмай лўмма-лўмма тушираверган эканмиз. Бугдой то нон бўлгунча, эҳ-ей, бир дунё меҳнат-машаққат керак! Улмаган деҳқоннинг жони. Айтгин-айтгин, бу йил баҳор яхши келсин. Деҳқон кишт корига худойим барака берсин. Кўп қатори Жабборқул отам экинига ҳам. Ҳа, ҳали нима демоқчи эдим. Хаёлим ўзимда эмас... Ҳа, қўш ҳайдаб роса терга пишдик. Бунинг устига йўл азоби — гўр азоби бўлди. Роса тинкамиз қуриди. Зарари йўқ. Қани, тўхта-чи, чашмага ҳам етиб олдик. Бир шўнғисанг, чарчоғинг тарқаб кетади. Дунёда ким бахтиёр, деб мендан сўрасанлар, мен ана шу чашмада гужгон ўйнаб юрган балиқларни кўрсатардим. Ташвиши йўқ. Бирор одам боласи буларга ола қарамайди. Кўрдингми, бизни кўриб, ҳаммаси қўшин сингари саф тортиб, биз томонга келди. Эҳ, қани эди, бирорта ноним бўлсайди... Хафа бўлмайсизлар-да, оғайнилар. Хонаси шундоқ келиб қолди. Бўлмаса сен дамингни олатур, — деди эшагини дарахтга боғлай туриб Ҳотам. — Мен яхшилаб ювиниб олай, шошилиш керак, тонг отиб қолди. Кўраяпсанми, уфқ ёришаяпти. Бу қуёш чиқишидан нишонга. Қуёш хурсанд кўринади. Баҳор тонги нақақдар ёқимли-а! Қани энди, сен меники бўлиб қолсанг, давлатпаноҳ амирнинг қилолмаган шикор дейсанми, сайр-саёҳат дейсанми, икки ёрти бир бутун бўлиб олардик, эшакжон. Кейин биз кўрганни ҳеч ким кўролмасди. Начора, ювиб-тараб сени эганга топширмоғим керак. Баб-баравар заҳмат чекдинг.

Дўст ҳисоби кўнгилда, деган гап бор. Қўлингдан келса яхшилик қилавер. Қайтар дунё бу: қўноқ эккан қўноқ, тариқ эккан тариқ ўради. Яхшиликка яхшилик ҳар кишининг иши эмиш. Ёмонликка яхшилик эр кишининг иши. Шунга амал қилиб, ёмон одам бўлса ҳам, хўжайиннинг Додхудога хизмат қилиб турибман. Айтиб қўяй, узоққа бормайдиган хизмат. Ўзим ўйлаб қўйган ишим бор. Кўрай-чи, нима бўлар экан. Такрор айтаман: ҳар ким экканини ўради... Шунини унутмаган ютса ютадики, ютқизмайди!» деди чашмадан оқиб чиқаётган зиллол сувдан ҳовучлаб Ҳотам.

Шу пайт Деҳибаланд қишлоғининг хўрозлари қичқира бошлади. «Хўрозни тонг хабарчиси, деганларича бор, — деди баданларини чашма сувига юва туриб Ҳотам. — Энди навбат сенга. Эшак зоти ҳам сўфи азон айтаётган чоғ — тонгда, тушлик, пешин чоғида ҳанграйдди, деб эшитганман».

Унинг гапи тугар-тугамас узоқдан эшак ҳанграши эшитилди. Чашма оқавасида ювиниб турган Ҳотам: «Э-э, ана чиндан ҳам ҳангради-

ку: Сўфи ҳам азон айтиб қолса керак» деб Деҳибаланд масжиди минорасига қараган эди, бирдан «ўзининг» эшаги ханграб юборди.

— Ҳа, дуруст, ёлгончи қилмадинг, энди навбат сўфига. Ҳадемай, намозхонлар ўрмалашиб қолишади. Вой-вой, чашма суви муздек-а! Баданимдан ўт чиқиб кетди.

Лиммо-лим чашмада балиқлар гужғон ўйнаб, Ҳотамга талпинишарди. Улар овқат сўрашиб, бир-бирларини босиб-туртиб олға интилишарди. «Балиқлар очиқиб қолганга ўхшайди. Ўзим шу ердалик вақтимда ҳар кун икки маҳал хабар олардим. Нонми, қолган-қутган салқит овқатми ташлаб турардим. Қуруқ қўл билан келганимга балиқлар ҳам хафа,— деб кўнгли хира бўлди Ҳотамнинг. Балиқлар ҳамон тиймай Ҳотам томон талпинишар, у бўлса баданини арта туриб:— мана, кўрмайсанларми, ҳеч вақо йўқ», деб белбоғини қоқарди.

Бир оздан сўнг Деҳибаланд тепалигидаги имом Ҳасайн-имом Хусайн масжиди минорасидан сўфининг бомдод азони эшитилди. Тонг отганига ишонч ҳосил қилган Ҳотам балиқларга емиш келтиришни кўнглига туғиб, эшагига минди-да, йўлга равона бўлди.

Камол жинни эмас

Тонг ёришиб бормоқда. Ҳали япроқлар новдаларини бутунлай қоплаб олмаган қатор шотеракларнинг орқасидан қуёшнинг ёйдайд гардиши кўриниб турибди. Осмон кўкиш ҳарир рангга бўялган. Йўлда бомдод намозини ўқиш учун шошилаётган йўловчиларга салом бериб, эшак биқинига ниқтаб Ҳотам борарди. У бора туриб ўйларди: «Бораману овозимни чиқармасдан эшикни қоқаман. Бахтим кулиб Турсунтош дарвозани очса, майда-чуйда сўз қиб ўтирмайман. Гапнинг дангали, ўғил болачасига дил сўзимни айтиб, сўгин Турсунтош, дейман, сенсиз бу ёруғ дунё менга қоп-қоронғи гўр, дейман. Кўрай-чи, у нима деб жавоб қилар экан? Сувни кўрмасдан этик ечмайди-ку, киши. Улимни ўйлай кўрма. Улим ҳақ, токи тирикмиз, ҳаракат қилайин, дейман. Қани у нима дер экан? Бугунни эртага қолдирмай қоча қолайлик, қолган ишга қор ёғиб, яна Хумор кунни бошимизга тушмасин, десам қалай бўлар экан? Уйчининг ўйи битгунча таваккалчининг иши битади. Ҳарна келса, пешонадан кўр, ажойиб туш кўрдим. Фурсат топиб, айтиб бераман; юр кетдик, деб Турсунтошнинг қўлидан маҳкам ушлаб тортсам, қалай бўлар экан?..»

Ҳотам йўл-йўлакай шу хил ўй-хаёллар билан Додхудонинг уй томон борарди. Бехосдан Камолнинг «Номардга муҳтож айлама» деган қўшиғи эшитилиб қолди. У аланг-жаланг атрофга назар ташлаб, бомдод намозига шошилиб бораётганлардан ўзга ҳеч кимни кўрмади, лекин Камол қўшиғи баралла эшитиларди. Бир оз юриб қир томон ўтгач, дўнгликда тўртта кучук атрофини ўраб турган Камолга кўзи тушди. У энди кучукларига гап уқтирарди: «Сенларга ёлгон бўлса худога чин, ёлгонни нима кераги бор. Бу — алдоқчилар дунёсида кўз очиб сенларни кўрдимми — кўрдим. Сенлардан бошқа вафодорни кўрмадимми — кўрмадим. Менга таъзим бажо келтирмай кўя қолинглар. Дўст дўстга қандай кунда асқотади? Дўсти бошига кулфат тушганда! Очиғини айтиб кўя қолай, сенлар қанча вафодор бўлманглар, ҳали синовимда сенлар. Худо ўша қора кунидан сақласин, бордию бошимга бирор кулфат тушгудек бўлса, ўшанда синаласанлар, ҳа! Ҳозирча менн нон-ошим, давлатим... қизим сенга айтаман... Ҳа-ҳа, қани Тўрткўз полвонда гап борга ўхшайди. Эшитамизми?— Итларга мурожаат қилган бўлди Камол жинни.— Ҳа, эштайлик? Лаббай? Гоҳида худою

Расул, гоҳида ғамзаю усул? Маъқул гап!— Қўлига ҳассасини олиб, итларига мурожаат қилди Камол жинни.— Ҳа, қаранглар-а! Гўштининг ёғлиқ жойини ёмон кўрармишлар, биқинидан эмиш... «Бир маҳрам тополмайман... Хувайдодан эшитмоқчилар. Иштаҳалари жойида...»

Камол ҳассасини танбур қилиб, кўзини чирт юмди, тебрана-тебрана Хувайдо ғазалини чунон хониш қилдики, намозга шошилаётганлар Камол қўшиғига маҳлиё бўлишиб, тўхтаб қолдилар. Камол қўшиғини айтиб бўлгач, йўловчилар: «Отангизга раҳмат, Камолбек! Сира сира кам бўлмай!» дедилар. Камол уларга парво ҳам қилмади. Яна итларига гапира кетди: «Бечора шоирга раҳмим келади. Шундай мағзи тўқ ғазал ёза олган шоир ҳам умрида бирор дўсти маҳрам, дард каш тополмай дунёдан зорланиб ўтибди. Ҳе, баракалла-э! Дилозор фалақдан нолиб ғазал орқасидан ғазал ёзаверган! Биз ундоғ қилмаймиз, ҳаммамиз бир оғиз бўлиб... Мана, Камол лашкар айтди, дерсизлар, ҳали ўша димоғидан эшак қурти ёғилиб турган амир ҳам келиб менинг оёғимга бош уради. Шу гапим ёлғон бўлса, тил тортмай ўлай, Йўқ, омади гап, айтдим-қўйдим-да! Қиладиган ишларим кўп. Яна бир сирни ошкор қилишга тўғри келиб қолди. Айтиб қўяй, ўзаро гап, ҳали бу амир экан-ку, қайси кун бошлаб худонинг пўстагини қоқдим. Ҳа, ёлғончи худога душман, мунча беғам бўлмасанг, ўтираверасанми... дедим...»

Намозхонлардан бири ёнидагига шивирлади:

— Гапи айниди, кета қолайлик. Намози бомдод қазо бўлмасин...

Намозхонлардан бир-иккитаси кетиб, бошқалари намоздан кўра, Камол жинни гапини хуш кўриб бўлса керак, қимир этмай туравердилар.

«Сен ҳам арш-аълоингдан бундоғ пастга туш! Ризқ-рўзларини ерга тиккан ғариб-ғурабо бандаларингдан бундоқ хабар олсанг-чи, сенам, дедим. Ҳол-аҳвол сўра! Қачонгача лаганбардор имом-домла, эшон, амалдорлар сўзи билан иш қиласан, дедим. Финг демади. Тўғри гап тош ёраркан. Оғиз очолмай, нафаси ичига тушиб кетди. Бир кун эмас бир кун панд беради сенга у лаганбардорларинг, десам, нима деди денг? «Менга ўргатма! Менга ўргатадиган ҳали онадан туғилган эмас!» деса бўладими! Аччиғим чиқди. Худонинг ақли бўлса агар танасига ўйлар, мен ёмон ниятда гапирмадим-ку! Дўст ачитиб айтар, бир оз танбех берган бўлдим, холос. От тепкисини от кўтаради, худо билан иккимиз орамиздан қил ўтмас дўст эдик. Қим билсин яна, қўд югуриги ошга, тил югуриги бошга. Бу тил ўлгур суяксиз бўлса мен нима қилай!.. Сизлар ҳу анави эшак минган йигитчани биласизларми, ўзи уялмай-нетмай Додхудога эшак бўлиб юрипти-я!..»

Бундай таънани Ҳотам биринчи бор эшитиши эди. Яна кимдан—Камол жиннидан. Унинг таъна-тазарруси қанча аччиқ бўлмасин, у ҳақ гапни айтганди. Ҳотам Камол томон яқинлашган эди у: «Бор-бор, йўлингдан қолма, ҳезалак! Келма! Итларимга талатаман! Тўрткўз!» деб қичқирди. Тўрткўз «лаббай» дегандек «вов» дея ўрнидан ирғиб туриб, буйруқ кутди. «Ол! Бос!» дейишга маҳтал эди. Намозхонлар аллақачон кетиб қолганди. Ҳотам бирор сўз айтолмасдан эшагига минди. Камолнинг таънаси жон-жонидан ўтиб, қалбида зўр исён қўзғатди ва «Камол жиннига ўхшамади-ку...», деган фикр билан Додхудонинг уйига етиб келди. Лекин бу ерда ҳам унинг таъбини хира қиладиган воқеалар кутиб турган экан.

Умид остонаси

Ҳотам эшикни тақиллатиши билан худди йигит йўлини пойлаб тургандек Ҳолпошша эшик очди. У салом-аликсиз, тундлик билан:

— Қаёқларда қолиб кетдингиз, болам! Сизни ўйлайвериб, амакингиз хуноб бўлди-ку!— деди.

Ҳотам шошганидан нима деб жавоб қилишини билмай:

— Кечиринг, моможон, ҳалиги, холам...— деди дудуқланиб.

Момо Ҳотам сўзини бўлди:

— Билаган, холагиз гамида кетгандингиз. Сиз кетдингизу ўша кеча амакингиз туш кўриб чиқди.

— Яхши тушми, моможон?— деб сўради Ҳотам.

— Яхшига ўхшайди, ҳар қалай, хурсандчилик, ўғлим. Тушим ўнг келадиган бўлди, худо хоҳласа, деб амакингиз ўзида йўқ хурсанд. Сиз ҳам хурсанд бўласиз, худо хоҳласа.

— Чиндан ҳам хурсанд бўлар эканманми?— деди Ҳотам.

— Ҳа, ҳозирча бу гап сир бўла қолсин, қолган гапни ўзидан эшитарсиз. Амакингиз уйланмоқчи... Турсунтошга.

Ҳотамнинг бошига гуп этиб қон урилди. Аъзойи баданидан тер чиқиб кетди.

Ичкаридан Додхудонинг овози эшитилди. Ҳолпошша момо шошилиб қолди.

Момонинг «хуш хабар»и Ҳотам учун қутилмаган гап бўлди. У, эшакни молхонага етаклар экан, Додхудо ётган хонага назар ташлади: жим-жит. У оғилхона эшиги олдига етганда, тандирхонадан мўра-лаб турган Турсунтошга кўзи тушди. Унинг кўзлари жиққа ёш эди.

Шу пайт момонинг: «Турсунтош! Қудуқдан торгдингми, нима ба-до!» деб ўдағайлагани эшитилди. Турсунтош:

— Ҳозир бораяпман,— деди, сўнг Ҳотамга эшиттириб пичирлади:— эй худо!..

Хаёл Ҳотамни аллақаяқларга олиб кетди. У эшакни боғлаб, тўқинини олиб, охурига хашак ташлади. Эшак емишга ақалли қайрилиб ҳам қарамади. Ҳотам оғил остонасига ўтирганча, яқинда кўрган бир тушининг таъбирини ўйларди. У тушида уч одам қулочига сизмайди-ган баҳайбат якка қайрағочни кўрганмиш. Шохлари шохларига улашиб, осмонга бўй чўзиб, тарвақайлаб кетган бу сада қайрағоч тагига тангадек офтоб тушмасмиш. Унинг кўзга чалинмас шохлари орасига булбуллар қўниб олиб, тонг чоғида чунон сайраб хониш қилардики... Турсунтош булбул сайрашини хуш кўрармиш. Шунинг учун ҳам эрта наҳор кун кўзи кўриниши билан уйқудан уйғониб, сада томон аста-секин йўл олиб, булбул хонишини тинглаб ўтириб қолармиш. Турсунтош азон пайти садага йўл ола туриб, ширин уйқуда ётган Ҳотамнинг қулоғидан чўзиб уйғотиб: «Ор, булбул қўшиғини эшитамиз!» деб имо қилармиш. Ҳотам сергакланиб бошини кўтариб, теварак-атрофга назар ташлабди. Зўр бериб Ҳотамни имлаётган Турсунтошдан ўзга ҳеч кимни кўрмабди. Ҳотам секин туриб, кийиниб, Турсунтош билан изма-из сада қайрағоч томон йўл олибди. Булбуллар баҳсма-баҳсига хониш қилаётганмиш. Ҳотам билан Турсунтош ун чиқармай қулоқ солар, мафтункор булбул овозидан ҳузур қилиб, бошларини тебрата-тебрата бир-бирларига тикилишибди. Турсунтош Ҳотам кўзига ҳеч қачон бу қадар мафтункор кўринмаган экан. Унинг ҳали таралмаган қўнғир қора сочи оппоқ юзига соя солиб турарди. Бодом қовоғи устида қалдирғоч қаноти сингари қайрилма, қон-қора қуюқ қоши, офатижон шаҳло кўзи шу қадар жозибадор эканлигини Ҳотам тасаввур ҳам қилмаган экан. Мусаффо, биллур сингари беғубор тонг ҳавоси, булбуллар навоси, гулчехра Турсунтошнинг ҳусни-заковати ёш Ҳотам қал-

бига аллақандай ўтли бир ларза солгандек туюлиб, улар ҳаяжонда ёниб-энтикиб ҳовли томонга чолиб кетишибди. Ҳовлининг кунчиқиш томонидаги пастликда анорзор, унга туташ узумзор жуда хилват эмиш. Турсунтош билан Ҳотам ишқом тагида алламаҳалгача меҳри-сорлик билан дийдорлашиб ўтирганларини билмай қолишибди...

Ҳотам оғил остонасида ўтирган кўйи тушида кўрганларини эсларди. Ажабо, худди шунга ўхшаш воқеа туш эмас, ўнгида, Хумор билан ўйнаб юрган беғубор болалик дамларида ҳам юз берганди. Худди тушида кўрган анорзор, узумзорларда «тутди-минди» ўйнашарди. Қочгани қувлаб етишга, қувиб етганда ўзиб кетишга қодир, чопоғон Ҳотам, Хумор қувлаганда дарров ўзини тутқазиб қўярди. Хумор қувона-қувона унинг елкасига миниб, хуморидан чиққунча чоптирарди... Ҳотам эса чарчаганини билмасди.

Хуморларнинг уйи, бағри кенг тепаликка қурилганди. Узун айвон, ўнг ёнбоша қўшалоқ хона. Айвондан уйга, уйдан иккинчи уй — ётоқхонага кириларди. Буларнинг ҳаммаси Ҳотамга қадрдон. Хаёлида униб-ўсган ўша ҳовли сув сепгандек жимжит. Фақат уришқоқ, даканг хўроз товуқларни ён-веридан нари жилдирмасдан молхона ёнида гўнг титмоқда. Бошқа товуқларга қараганда суяги бузуқ, жуссаси катта, пойпиш оёқли, бошида муштумдек попуги бор тарғил товуқни Хумор жуда яхши кўрарди, унга алоҳида эътибор бериб, унинг ўзига алоҳида дон-дун сепарди. Тарғилнинг тухуми бошқа товуқларникига қараганда анча йирик ҳам эди. Хумор тухумни кўрга кўмиб ейишни хуш кўрар, попуклик товуғининг тухумини ҳўл латтага ўраб, кўрга кўмиб, пишириб ер эди.

Хумор ўтган йили тарғил товуғи тухумини йиғиб юриб, товуғи курк бўлганда йиғирма дона тухум бостирди. Товуқ тухум босиб ётганча икки ҳафта ўтиб кетса-да, бир марта ҳам ўрнидан турмади. Ҳотам олдига борса патларини ҳурпайтириб, қоқоларди... Хумор борса «курк-курк» қилардию тинчирди. Сутга қорилган кепакни олдига сепса, чўқилаб-чўқилаб ер эди. Бир кун Ҳотам Хуморга: «Нега мен кўринсам товуғининг жазаваси тутади? Сен кўринсанг, кўзини сузиб жим туравери» деган эди, у: «Ўзини билган одамга бу ибрат!» деб қисқа жавоб қилди. «Энди товуқдан ибрат олишим қолувди» деб Ҳотам оғринди.

Кунлар ўтди. Товуқ йиғирмата тухумнинг бирортасини ҳам палафда қилмасдан очди. Шунда Ҳотам тегажоглик қилиб: «Хумор, сен ҳам, тарғилингдан ибрат олсанг бўлади», деганида, у ҳозиржавоблик қилиб: «Ҳа, ўз касб-корига эпчиллардан ибрат олса арзийди», деганди.

Хумор тухумларнинг бир нечасига қора, кизил, кўк ва бошқа хил ранглар суртиб, ола-була қилиб бостирганди, олтита жўжа рангдор бўлиб тухумдан чиқди. Шунда Хуморнинг онаси: «Ё қудратингдан ўргилай, худо! Қизим, жўжаларинг мунча чиройли, ранго-ранг бўлмаса», деганда, Хумор: «Энажон! Бу худонинг қудрати эмас, қизингиз Хуморнинг қудрати. Агар тухумларни рангларга бўймаганимда ҳаммаси ҳам оппоқ бўлиб тухумдан чиқарди!», деб мақтанди. Шунда онаси Рисолат кампир: «Алжима! Ранг суртганинг билан жўжалар туси ўзгариб қоптими? Бу яратган худонинг қудрати. Қофир бўлма, калима қайтар!» деб койиб берганди.

Она товуқ воқеаси бундай бўлган эди: кунларнинг бирида у жўжаларини йўнғичқапоёда донлатиб юрарди. Қўққисдан кийғирми, миққими жўжаларига ҳамла қилади. Она товуқнинг ғазабнок қақалашини эшитиб Хумор билан Ҳотам айвондан югуриб чиқишади. Қарашсаки, она товуқ ҳалиги йиртқич қушни тирқиратиб қуваётибди. Утакаси ёрилган қуш дарахтлар орасидан пана излаб, жуфтакни ростлаб қолганда, Хумор билан Ҳотам ёқаларини ушлаб, завқланиб

кулишган эди. Уша даврлар ҳам хўп ғанимат кунлар экан, қани энди, ўша кунлар яна қайтиб келса эди. Ҳозир даканг хўрозу товуқлар ҳам, анорлар, узумзор ҳам, баҳайбат якка қайрағоч ҳам ўз ерида барқарор, булбуллар ҳам аввалгидек сайраётган бўлсалар керак. Аммо Хумор йўқ. Мана бу ёқда Турсунтош бу аҳволда: шол, бир замбил... Додхудога муносибми шўр пейсона Турсунтош?!

«Эҳ, Ҳотам, Ҳотам!— дер эди остонада ўтирган кўйи у ўз-ўзига.— Бир товуқча ҳам ор-номус йўқми сенда! Ўз мурғак жўжаларини қаттол душмандан ҳимоя қилолган она товуқча ҳам бўлолмасанг-а! «Сен она товуқдан ибрат олсанг бўларкан» деган эди Хумор. Ўз ўлими билан ор-номусини ҳимоя қилди. Бундан бўлак иложи йўқ эди. Сен йигит бўла туриб, Хуморни ҳимоя қила олмадинг, мана энди Турсунтош ҳалолат қирғоғида. Йўқ-йўқ! Агар Турсунтошимни, ўзимнинг Турсунтошимни ҳимоя қила олмасам, она сутим ҳаром бўлсин! Турсунтошнинг номуси-ори учун керак бўлса жонимни ҳам қурбон қиламан!»

Шу пайт Турсунтош ўчоқ бошида пайдо бўлди. У чой дамлай бошлади. Ҳотам фурсатдан фойдаланиб, девор паналаб, ўчоқ боши томон юрди. Турсунтош чойни дамлаб молхона томон бир қараб, Ҳотамни кўрмади, уйга кириб кетди. Ҳотамга жуда-жуда алам қилди. Турсунтошни албатта, кўрмоғи, гаплашмоғи керак. Қани эди, тезроқ кўра қолса!

«Турсунтош... Тошнинг умри боқий бўлади. Аёллар қисмати-чи? Ҳар қалай, аёл зоти борки, кўпчилиги бахтсиз. Бири эрдан куйган, бири қайнонадан. Аёл зоти борки, тоши енгил». Бунини Ҳолпошша момо, Рисолат буви, Ойбодоқ хола, Хумор, Турсунтошлар қисматида кўриб турганини ўйлаб, шу фикрга келганди Ҳотам. Бечора она, қизим қалин-қаттиққина, бошгинаси тошдан бўлсин, деган илинж билан жигарбанди, кўз қорачиғига Турсунтош номини берган бўлса ажаб эмас.

Онанинг орзуси армонга айланмаса яхши эди. Турсунтош ҳали очилмаган гулғунча. У ўзини ўлдириб қўймас эди!.. «Ҳой, йигит! Йигит бўлсанг, мен бенавога ёрдам қил! Хўрлик, ҳақоратдан мени қутқар! Кечикиб, уволимга қолма яна!» деб мени кутиб ўтирганмикин? Даҳшат! Нима қилсам экан? Қиз бола бўлсанг, ичкарида бўлсанг. Қани эди, ҳозир — шу топда ёнимда бўлсанг. Овозингни эшитсам. Дардинга малҳам бўлсам,— деб ўйларди йигит.— О-о, Турсунтош! Балойи азим — Додхудо чангалидан сени қутқармасам... Ишон. Йўлбарс изидан, йигит сўзидан. Ишон! Эшитаясанми, сени деб ойт ичдим-а! Ишон, ўзингни эҳтиёт қил! Она сутимиз ҳаққи, уқдингми? Инглама, йиғидан фойда йўқ. Хўрланганларнинг бирортаси ҳам йиғлаб, кўз ёши тўкиб, муродига етганмас. Тушуниб турибман. Ёлғизсан. Ҳимоясиз қиз боласан. Сабр қил, умидсиз бўлма. Бу дўзахдан қутулиш осон эмас, мушкул савдо. Фақат сен билан бир оғизгина гаплашишим керак. Ана ундан кейин сени бу дўзахдан олиб қочиш керак. Аммо сен: «Қаёққа, қаёққа олиб қочмоқчисиз!» деб тайсалламанг бўлди.— Ҳотам қулоғига Турсунтош овози эшитилгандек бўлиб, хушёр тортди.— Тўғри, тўғри гап. Балки, сенам шуни ўйлаётган бўлсанг керак, топдимми?.. Мана, мени ол, ўғил боламан, ҳар ерга сиғиб юрибман. Қиз бола бўлганимда қаерга сиғардим. Тўғри эмасми?.. Бирдан:

«Тўғри ҳам, нотўғри ҳам!»— деган нидо эшитилгандек бўлди.
«Нечун, бу сўзингни қандай тушунсам бўлади?»
«Қандай тушунсангиз, шундай тушунинг! Сиз қилиб юрган иш ўғил боланинг ишимас! Агар мен ўрнингизда бўлсам, сўлахмондек Додхудони кўчама-кўча елкамда кўтариб юрмасдим».

«Ҳа, буми?»

«Ҳа, шу! Уят. Сиздек йигитга уят!»

«Таъна-тазарруларинг кўзим устига, сен энди менга қулоқ сол. Гап бор: қўл синса енг ичида, бош ёрилса дўппи тагида. Башарасини кўрмасам бўлди. Қочамизми?»

«Билмасам. Айтдим-ку...»

«Қоқ ярим кечада эшикни аста тақиллатаман».

«Майли. Розиман...»

«Додхудонинг қўл-оёғи шол бўлгани билан, давлати нақ ўқланган милтиқ! Наинки милтиқ, қўрғонбузар тўп деявер. Оҳ, нимасини айтай сенга, Турсунтош! Жойи келганда пул ўлгур амир амридан кучли, наинки амир амридан, амирнинг ўзидан ҳам зўр! Билсанг керак, қиз боланинг тупроғи тўзиқ бўлади. Гапнинг бўлари шу. Ўзингга қара, гулдек қизсан, ўша чала мурдага ҳайфсан. Кўнглингни тўқ қилавер, сендан жиндак сабр, сабр туби раҳмон, биласанми, шуни?.. Билсанг бўпти!»

Уй ичидагилар меҳмонлар билан овора бўлиб кетишди. Ҳотамнинг бахтига шу топда Турсунтош ўчоқ бошидан оғилхона томонга ўтиб қолди. «Турсунтош!», деб шивирлади Ҳотам. Турсунтош бир қарадию имлаб, ошхона панасига ўтди. Ҳотам юраги ҳаприқиб, унинг олдида борди. Улар бир лаҳза жим қолдилар. Қизнинг кўзлари намли эди.

— Нима қилай, Турсунтош?— деб сўради Ҳотам интиқ бир маъюслик билан.

— Қайдам. Бугун никоҳ ўқитишмоқчи. Нима десангиз, розиман. Фақат анави ўлгурнинг башарасини кўрмасам бўлди.

— Қочамизми?

— Майлингиз.

— Унда қоқ ярим кечада эшикни тақиллатаман.— Ҳотам йўлакда бир нотаниш эркакни кўриб, ўзини четга олди.— Ана у ким?

— Ушалар,— деди Турсунтош.— Розиман...

Дарвозахонадан ҳовлига икки киши кириб келди. Буларнинг бири таниш — Соҳиб саркор, иккинчиси нотаниш эди. Ҳозир ёши олтмишлардан ошиб қолган бўлса-да, қомати букилмаган, сервиқор Соҳиб саркор ҳурматли китобхонларга таниш. Бухоролик қозининг қизи раҳматлик Шамсқамар Додхудони туққанда суюнчи сўраб Бухородан чопар келганини эсларсиз. Фарзанд кўрган Маматбой ўша пайт уйида йўқ, қаергадир тўйга кетган эди. Бу хушхабарни хўжасига биринчи бўлиб етказиш учун суюнчига отланган шу Соҳиб саркор бўлади. Бу орада қанчадан-қанча сувлар оқиб, не-не тарақлар кесилиб кетди. Маматбой фарзанд кўриш шукронасига Нурота музофотига берган тўй-томоша, соврин учун от, хўкиз қўйилган кўпкари-улоқ хотирангизда бўлса керак. Тўй эгаси — Маматбой отдан йиқилиб ўлиб, тўйи азага айланганини, соврини исқотига ишлатилганини ҳам биласиз. Уша кезларда Соҳиб саркор бойнинг хўжалик ишларига бошчилик қиларди. Ўз номи билан Соҳиб саркор — соҳиб-эга, саркор-бошчи, деган сўз-да! Маматбойнинг фожиали ўлиmidан сўнг, кўп ўтмай, Соҳиб саркор хўжасининг бош хотини Қиммат сатангга уйланиб олганди. Қиммат сатангга уйланишининг сабаблари ҳам бор эди: биринчидан, Соҳиб саркор хўжайини хотини Қимматпошша билан дон олишиб юрарди. Иккинчидан, Қимматпошша Маматбой никоҳида бўлгани учун, эри давлатидан бевага теккан хаштяк — яъни, эр давлатининг саккиздан бир улуши — қўй, эчки, қора мол, йилқи, ер-сув, амлоки рўзғордан ўз тегишини олиб, Қимматпошша анчагина давлатмайд тул бўлиб қолганди. Қозоқи отни емга ўргатсанг тўрвани тешар, дегандек, ўрганган кўнгил эмасми, Қимматпошша хотин устига бўлса ҳам, Соҳиб саркорга тегиб олди. Соҳиб саркор учун эса бу ғирчча

мой-ўлжа, бошқача қилиб айтганда, давлатманд ўйнашни никоҳига олса, зарар кўрмаслигини билиб шундай қилган эди.

Маматбой Қимматпошшадан бола кўравермагандан сўнг, Холпошшага, Холпошшадан ҳам бола кўрмагандан сўнг бухоролик қозининг қизи Шамсқамарга уйланиб, ундан сиз — азиз китобхонларга отнийт қашқасидек таниш Додхудо туғилганди. Тақдир экан, қаранг, гулдек Шамсқамар чала туғиб, дардга чалиниб қолди, чала ўғил Додхудо икки ёшга етар-етмас онайизор вафот этганди. Шундай қилиб, Маматбой хонадонининг жафокаши бўлиб яна ўша оқ кўнгил Холпошша қолди. Чала туғилган Додхудони ўз тарбиясига олиб, чорак асрдирки, шол боқади... Бу йиллар ичида Додхудони оёққа турғизиш учун қилмаган илми-амали қолмади, азайимхонларга ром очириб, чилла-ёсин қилдирди. Фолбин-кушналарга фол очириб, қўй, эчки сўйиб, кўчириқлар қилдирди. Бирортасидан на шифо топди ва на шарофат кўрди.

Соҳиб саркор бошда Маматбойга содиқ ишбоши бўлиб хизмат қилган бўлса, Маматбой вафотидан сўнг унинг хотинига эр, давлатига давлат қўшиб, Додхудога ўғай дада ҳам бўлиб олди. У қаттиққўл, тадбиркорлиги туфайли меросхўр «фарзанди» чорваси туёғига туёқ қўшиб, мажруҳнинг ишончига кириб олганди.

Ҳотам ҳамон Соҳиб саркор билан бирга ҳовлига кириб келган одамнинг кимлигини билолмай гаранг эди. Турли-туман хаёллар миясини зарпечакдек чулғаб олган. Нима қилса экан-а?..

Додхудо бу касалга бугун чалинган эмас, фалажлик унга туғма дард эди. Шифоталаб — Додхудонинг кўрсатмаган табиби, қилмаган илму амали қолмаган. Аммо бирортасидан ҳам шифо топмай, умидсизликка тушиб қолганди. Кунлардан бир кун Соҳиб саркор чорва, савдо-сотик иши билан сафарга чиқиб, тоғлик бир ошнасиникига қўнади. Дастурхон атрофида ҳангома қилиб ўтиришиб, гапдан-гап чиқиб, дегандек ўғай ўғли Додхудо касалидан сўз очади. Кўрсатмаган табиби қолмаганини, лекин биронтасидан шифо топмаганини айтади. Шунда ошнаси, тоғ орқасидаги қишлоқда бир табиб борлигини, ихлос билан келган касаллар шифо топиб кетаётганлигини кўпиртириб ҳикоя қилади ва шу табибга бир кўрсатилса зарар бўлмас, ихлос-халос, дейдилар, ажаб эмаски ўғлингиз шифо топсалар, деб маслаҳат беради.

Соҳиб саркор: «Ноумид шайтон, Додхудони табибникига олиб келиш қийин бўлар, йўл узоқ, табибни таклиф қилсак бўлар экан?» дейди. Маслаҳатни бир ерга қўйганларидан сўнг ошнаси Соҳиб саркорни табибникига бошлаб борадиган бўлади. Отланадилар, тонг пайти йўлга чиқиб, кун ботиш олдида табибникига етиб борадилар. Кўрсалар, узоқ-яқиндан келган ўнга яқин аёл-эркак табиб қабулини кутиб ўтиришибди. Ўша кеча тунаб, эртаси туш пайтида Соҳиб саркор эшон-ҳаким қабулида бўлади ва Додхудо хасталиги таъриф-тавсифини айтиб беради. Дарҳақиқат, табиб саркорнинг ошнаси таъриф қилгандан ҳам ортиқ назар-ногирон, озгин, бетларини ажин босган, юзи чўзиқ, бурни пучиқ, бедаво хунуккина, бунинг устига кўса ҳам экан. Табибнинг Соҳиб саркорга биринчи саволи шу бўлди:

— Ўғлингиз уйланганми?

— Йўқ, тақсир.

— Уйланишга ҳоҳиши бўлганми?

— Бўлган... Аммо уйланмаган, тақсир.

— Нима учун хотин олишга хоҳиши бўла туриб, уйланмади? Еки ота бўлиб, сиз нега уйлантирмадингиз? Балки муносиб қиз топилмагандир?

Соҳиб саркорнинг кўзига бирдан Турсунтош кўриниб: «Қиз бор, тақсир!» деб юборди. Табиб ҳам ҳозиржавоблик кўрсатди: «Дори-дар-

мони қизда. Углингизни қизга дарров уйлантириб қўймогингиз керак!» деди. Соҳиб саркор ўгли Додхудо дардига эмас, ўз «дарди»га даво топгандек бўлди.

Нега дейсизми? Соҳиб саркор ота-онасиз — етимча қизни Додхудоликка олиб келиб қўйганда: «Ҳали думбул, бир-икки йил ичида пишиб-етилади. У ёғи ўзимнинг қўлимда...» дея ўйлаб қўйганди.

Қўлли-оёқли Турсунтош рўзгор юмушларини бажариб, бир жиҳатдан момонинг жонини киритган бўлса, Додхудо ни ётқизиб-турғизиш, ювинтириб, едириб-ичириш ҳам унинг зиммасига тушиб қолганди.

Саркор Додхудо ҳавасини қўзғатиб: «Қизни тани маҳрамликка сўраб кўнглини билинг-чи?» деб маслаҳат берганди. Додхудо оғиз очганда қиз: «Чўри бўлишга розиман, аммо... унга йўқ!» деб мажруҳнинг талабини рад этган эди. Бундан Соҳиб саркор ҳам, момо ҳам хабардор эдилар. Ҳар иккаласи ҳам ўз манфаатларини ўйлаб, ташвишга тушиб қолгандилар.

Момо бундай ўйларди: «Ўғлим касал. Кадхудоликка ярамаган эркакни қиз бошига урадимми?! Еш нарса, бу ҳам ўйнаб-кулгиси келарди. Хўп, ана, Турсунтош розилик берди ҳам дейин. Бир ой ўтар, бир йил ўтар... Охир нима бўлади? Эссиз-эссиз, қўл-оёқлик тайёргина дастёр, қўлдан чиқиб кетмаса, яхши эди...»

Соҳиб саркор эса бошқача ўйларди: «Додхудога тани маҳрам зарур, рўзгорга ёрдамчи керак. Ҳозирча исми-расмини қилайлик: бир товоқ ош, бир домла. Никоҳ ўқитиб, шариатини тўғрилаб берай. Қизга уйланса, зора-мора ўғлимизнинг қулфи-дили очилиб, шифо топса, ажаб эмас. Бўлмаса...»

Соҳиб саркорнинг режаси амалга ошадиган бўлиб қолди. Энди табибни Нуротага таклиф қилиб, дори-дармон сўзини ўз оғзидан эшитдириб, Додхудонинг розилигини олиш. «Табиб унамай важ-карсонга солса-чи? Ҳар куни остонаси шифоталаб одам билан тўла. Буни давосини топсақ бўлади. Ё зар керак, ёки зўр. Юз сиз-биздан бир жибиз-биз яхши. Мушук текинга офтобга чиқмайди, деган гап ҳам бор-ку! Майли, беш-ўн қўй садқайи сар. Бунга Додхудонинг ўзи ҳам рози бўлади. «Мани оёққа турғиза оладиган бирон табиб топилгудек бўлса, етса молим, етмаса жоним» деган Додхудо ўнта қўйини аярмиди. Майли, агар табиб боришга рози бўлса, бир от миндирганим бўлсин. Эшон-ҳакимдан илтимос қиламан, ўзи никоҳ ўқиб, шариатини ҳам тўғрилаб қўяди. Шол ўғлимга тани маҳрам номига хотин, момога сочи шипирги, қўли қосов келин. Худо насиб қилса, ишим ўнгидан келса, каминаи камтаринга яна бир ўйнаш — онаси ўпмаган қиз бола. Ширин гапнинг гадоси-да. «Гаҳ!» десам, қўлимга қўнадиган бўлиб қолади. Қўйнидан тўкилса қўнжига. Қимматпошша билан ўйнаш тутинганимизда хуфия бўлса ҳам, яхши ният ёримиз бўлар, эридан кўрмаган фарзандни мендан кўрса, нима бўпти деб, шайтон йўлига эмас, раҳмон йўлига кириб ўйнаш тутингандик. Баччагарни пушти совуқ экан, туғмади. Бундан у ҳам, мен ҳам зарар кўрмадик. Қимматпошша тақдирида тул қолиш бор экан, туллигича қолди. Ҳозир ҳам мен унга эр. Мен ўйнашим ҳаштякига меросхўр бўлиб, икки қатла фойда кўрдим. Эндиги ўйнашнинг нашъу намоси ўзгача бўлади. Додхудо кадхудолик ишига ярамайди. Шундай бўлса ҳам, хўжа кўрсинга қиз бошини унга боғлаб, шаръий хотин қилиб бераман. Унга номига хотин-у, ҳузурни каминага. Вой дод! Енг ичида иш битириб юравераман. Худо насиб этгудек бўлса... момақаймоқ, роҳатижон, мурчамён, гулихандон, pista даҳан, бодом қовоқ, қоши қалам, қуралай кўз, товус тахлит жилвангдан, овинчўқ дилкаш ўйнашим! Фақат-фақат шунинг ўзи; қиз боланинг ширин сўзи, ёшаришим давоси — Турсунтошнинг

ўзгинаси!» деган ширин ҳаёллар орзусида Соҳиб саркор маккорлик йўлини танлаб, ўзини жонкуяр кўрсатиб, яқин эмас, узоқ ердан — тоғ ортидаги қишлоқлардан бирида яшайдиган машҳур табибни ўгли хузурига бошлаб келган эди.

Мана, эшон-ҳаким касаллик иллатини аниқлаш учун Додхудо билан савол-жавоб қилиб ўтирган чоғи:

— Утдими?.. Ҳеч нарса сезаяпсизми?— дея Додхудо бармоғига игна санчиб сўради табиб.

Додхудо: «Йўқ» деб бошини чайқаб қўйди. Табиб беморнинг қўли, билакларига игна санчиб, кўнгилдагидек жавоб ололмагач, уст кийимларини ечинтиришларини сўради. Соҳиб саркор чаққон ҳаракат қилиб, Додхудонинг яқтак ва кўйлагини ечиб олди. Бемор озғин, баданлари сўлғин эди. Табиб беморнинг қўли, боши, бўйни ва елкаларини ушлаб, уқалаб: «Сездингизми? Сезаяпсизми?» деб, қайта-қайта савол берар, Додхудо: «Ҳа-ҳа», деб жавоб қайтарарди. Табиб беморнинг кўкраги тагига игна суққан эди, Додхудо «уҳ!» деб юзини бужмайтирди. Табиб бир нафас жим туриб: «Э-э, хайриятлик», деб қўйди-да, чап кураги тагига игна санчиб кўрди. Дуруст.

Додхудонинг кўзи аланг-жаланг, гоҳ табибга, гоҳ саркорга қараб қўяр, тезроқ аниқ, яхши сўз эшитгиси келиб, бетоқат бўла бошлаган эди.

— Сабр, сабр... Томирларингизни бўш тутинг!— деди табиб Додхудонинг оёқ панжаси ва болдирига игна санчиб.

— Касалнинг тузалгиси келса, табибнинг ўзи эшикдан кириб келади, деган ҳикматли гап бор. Муборак қадамларига ҳасанот, худо хоҳласа, дардан фориг бўладиган бўлдингиз, ўғлим,— дея хурсандчилик изҳор қилиб, табибга миннатдорчилик билдирди Соҳиб саркор.

Табиб беморнинг биллагидан тутиб, томири устига бармоқларини қўйиб, юрак уришини тинглаб, лабини пичирлата бошлади. Додхудо билан Соҳиб саркор, табиб дуо ўқияпти, деган ўй билан унга тикилиб, жим қолгандилар.

— Хафақон, диққатбозлик,— деб қўйди табиб.— Йил ўн икки ой тўшакда умр ўтказиш шол хасталигининг бирдан бир боисидир. Ҳаракат керак,— деди қўлини юқори кўтариб, пастга тушириб кўрсатар экан табиб.— Қани-қани, қўлингизни кўтаришга ҳаракат қилиб кўринг-чи!

Додхудо қўлини кўтаришга ҳаракат қилди. Қимирлатди-ю, юқори кўтаролмади. Табиб беморга ёрдам қилган бўлиб:

— Бисмиллоҳир раҳмонир раҳим, менинг қўлим эмас пири комил Луқмони ҳакимнинг қўллари!— дея бемор қўлини тутиб бир неча бор юқорига кўтариб, пастга туширди.— Сув-нам бўлмаган ерда гиёҳ унмас. Ариқ ёқасига ўтқазилган дарахт нега авж олиб, тезда амал қилади? Сабабки, сувдан баҳра олади. Сув ернинг қони, дов-дарахтнинг жонидир. Одамзод ҳам, фараз қилинг, бир дарахт. Дарахт сув, қуёш билан тирик. Одам эса қон билан, офтоб нури билан тирик. Одам танаси ҳаракатда бўлмаса, қон қуюқлаша бошлайди. Қўл оёгингиз ишламай қолишининг боиси шундан. Сиздан ҳаракат! Ҳаракат! Яна-яна ҳаракат! Мана бундоқ қилиб оёқ, қўл, гавдангизни қимирлатиб туришдан эринмаслигингиз керак. Бу бир-икки ҳафта, ёки бир йилнинг иши эмас. Дард ботмонлаб келиб, мисқоллаб кетади, деган гап бор. Шол касали ана шундоқ. Умидсиз бўлманг. Ноумид шайтон. Мен айтганларни қилсангиз, албатта шифо топасиз, худо хоҳласа. Ҳа, дарвоқе, яна бир саволим бор: уйланганмисиз?

Додхудо Соҳиб саркорга қараб олиб:

— Йўқ, гақсир,— деди.

— Аттанг-аттанг!— дея бош чайқади табиб.— Ҳали ҳам кеч

эмас. Бугунни эртага қолдирмасдан уйланмоғингиз керак. Сизга тегишга рози бўлган қиз... Ҳа, уйланганда ҳам бевага эмас, қиз болага уйланмоғингиз керак. Қиз бола кўзи очилмаган, қайси йўлга бошлангиз, бош бурмай юрадиган, қиладиган бўлади. Қўлингиз, оёғингиз, бошқа аъзоларингизни ҳаракатга келтириш учун сизга кўнгил ҳуши — моҳпари қиз бола, тани маҳрам зарур. Шифо топишни истасангиз, бугунни эртага қолдирманг. Дардингизнинг бирдан-бир давоси онаси ўпмаган қиз, тушундингизми?

— Қани ўша онаси ўпмаган қиз?

— Пул бўлса чангалда шўрва, — мийиғида кулиб қўйди табиб.

— Саломатлик — туман бойлик. Қанча лозим бўлса, шунча пул бор, онаси ўпмаган қиз ҳам бор, тақсир.

— Ким экан онаси ўпмаган қиз? — Усмоқчилаб сўради Додхудо.

— Ҳзимизнинг қўлимизда, эшигимизда.

— Чиройлими?

— Ҳзига яраша чиройи ҳам бор, тақсир, очилмаган гулғунча.

— Қиз неча ёшда? — савол берди табиб.

— Ҳали кўкраги унча кўтарилганича йўқ, тақсир.

— Яна соз. Шариат ишига ақли етмагани дуруст. — Ҳиринглаб кулди табиб. — Мушук боласини ялагандек, сиз ҳам уни ялаб, эркалаб, ўзингизга ром қилиб оласиз, ҳам дори, ҳам дармон. Бугунни эртага қўймай даволанинг! Баҳорнинг олд очилган чечаги — бинафша гули жонингизни киритади. Онадан қайта туғилгандай бўласиз. Худо берса, фарзандлик ҳам бўласиз.

Додхудо ўзини тутолмай, табибнинг тиззасига бош қўйиб йиғлади.

Табиб тадбири, у тайин қилган дори-дармон Соҳиб саркорнинг айни муддаоси бўлиб чиқди.

Табиб ёш болани эркалагандек Додхудонинг бошини силай туриб:

— Мен айтган нарсаларни қилсангиз, отдек бўлиб кетасиз, йиғламанг. Кўрасиз, уйланиш билан бутун аҳвол-руҳиянги ўзгаради. Ҳар куни эрта билан, тушда ҳамда кеч ётиш олдидан тани маҳрамингиз орқа-олдингиз, оёқ-қўлингизни уқалаб-ходими қилиб ухлатса, аъзой баданингизга қон югуриб, секин-аста дарддан фориг бўла бошлайсиз. Нафақасига қурби етган ҳар бир эркакка вақт-вақти билан хотинини янгилаб туришга шариати мустафо йўл беради. Пайғамбаримиз Муҳаммад мустафо саллоблону алайх ва саломнинг ўзлари ҳам тўрт бор уйланганлар. Бешинчи бор уйланишга қодир умматларимнинг бош вазифаси, яъни, катта хотинини сўфи қилиб, бешинчи қизга уйланиши жоиз деганлар. Шу ёшга етиб, бирор марта уйланмасиз. Бай-бай-бай, увол-увол! Ваҳоланки, тўрт-беш марта уйлансангиз бўларди. Бунга шарият йўл очиб қўйган бўлса, суф сизга-э! Мана, отангиз Соҳиб саркордан ибрат олсангиз-чи! Табиб-табиб эмас, бошидан ўтган табиб. Айтишларига қараганда, саркор бир эмас, тўрт хотинни чувини-чиқармасдан, айшини суриб юрибдилар. Қойил қолмай бўладими! Бешинчи қизга уйлансалар, ҳақлари бор... Ҳа, кулманг, саркор ҳақингиз бор. Қазибилан қарта еб, қимиздан меъёрида ичиб турган эркак ҳеч қачон қаримайди. Отангизни кўринг, дўнон айғирдек кишнагани-кишнаган.

Йиғлаб турган Додхудо ҳам уларга қўшилиб кулди.

— Яхшиликка кўринсин, кўп кулдик, тақсир. Энди бас қилсак бўлар, ҳозирча тўртгаси етиб турибди-ку, — деди кулгидан ўзини тўхта-толмай Соҳиб саркор.

— Нишҳўрд қилмаяпсизми, ахир? — Аския ургандек деди табиб. Қаққос уриб кулишдилар.

— Емга ўргатилганмиз, тақсир, тўрва таги тешиладики, нишхўрд бўлмайди.

— Ҳа-ҳаҳ-ҳа...— яна кулишдилар.

— Шунча ҳунарингиз бор. Додхудога ҳам озгина юқтиринг!

— Ҳа-ҳа-ҳа...

— Рост айтасиз, тақсир, эзгуликнинг кечи йўқ. Сиздан никоҳ, биздан... Ҳа-ҳа-ҳа... Иш юришиб кетади, тақсир,— деди ҳозиржавоб Соҳиб саркор.

Роса кулишдилар. Додхудо ҳам кулаётганини сезмай қолди. Унинг кўзидаги жиққа ёш йиғидан эмас, энди кулгидан эди.

— Фатво шу бўлдими, тақсир?— Табибга мурожаат қилди саркор.

— Фатвони мен эмас, пайғамбаримиз берганлар, сиз-биз уммати Муҳаммад. Амал қилмасак, шак келтирган бўламиз.

— Шаккокликдан худо асрасин. Қолган ишга қор ёғар, деган гап бор. Қиз тайёр, тақсир, ҳузурингизга олиб чиқай, бахти очилгани чин бўлсин. Ўзлари никоҳ ўқийдилар, хўпми, тақсир?

— Додхудо розилик берсалар қиз тайёр экан, савоб ишга бош қўшмаслик гуноҳ, саркор.

— Куллик тақсир, қизимиз Турсунтошнинг ўзи ётиб-туриб юрган эшик бу, уёғини сўрасангиз, Турсунтош ўғлимиз Додхудога тани маҳрам ҳисоби.

— Куёв тўра тайёрмилар, ахир?— деб сўради табиб.

— Ана, ўзларидан сўранг-чи?— дея Додхудога кўз қисиб қўйди Соҳиб саркор.

— Турсунтошни ўз никоҳингизга қабул қилишга розимисиз?— деб Додхудога мурожаат қилди табиб.

— Розиман,— деди у очилиб.

— Қани, қиз билан кампирни олиб чиқинг бўлмаса,— буйруқ берди табиб.

— Бисмиллоҳир раҳмонир раҳим, ўнгидан келгани чин бўлсин!— дея ўрнидан кўзгилди саркор.

Бахти қаро Турсунтош

Ташқари ҳовли жимжит. Нима бўлса ҳам ичкари хонада бўлаяпти. Ҳотам кишилар кўзидан панароқ ерда, уй муюлишида биқиниб олган.

У тишини тишига босиб, уй ичидаги учала иблис ҳангомасини тингларди. Қачоғки, гап пишиб, қарор никоҳ ўқишга бориб етганда, Ҳотам бирдан титраб: «Ўт кетди! Қисмати шўр Турсунтош бахтига ўт кетди! Энди буёғи нима бўлади?— деб алам билан ўз-ўзидан сўради.— Бўлар иш бўлди. Турсунтош нима деб жавоб қилади, гап шунда! Мен кутгандек жавоб қила олмаса-чи? Қиз бола бўлса, гўдакку ҳали, она сутининг ҳиди оғзидан кеб турган ожиза! Борди-ю, учала иблиснинг салобати боссаю қўрққанидан нафаси ичига тушиб кетса, без бўлиб туриб олса-чи? «Сукут аломати ризо!» Ҳа-ҳа, у малъунларнинг қўлларидан бу ҳам келади. Шариатига тўғрилаб, никоҳ ўқийди-қўяди-да! Ким уни ҳақиқатга қизнинг дод-фарёдига ким қулоқ солади? Ҳа, энди тушундим, мақсадлари нималигини. Ҳа-ҳа, кўриб, билиб турибман, Соҳиб саркорнинг шайтонлигини?.. У хотинбознинг нияти бузуқ! Бузуқ бўлмаса, нима учун эшик-тешикни бекитиб олиб, қоронғу уйда иш битиряпти! Малъунлар! Аттанг! Ҳай, аттанг! Увол-а, увол! Турсунтош чала мурда Додхудога хотин?! Наҳотки, шўрлик қизнинг пешонасига шу хил шум тақдир ёзилган бўлса?! Эй, дариг, чиндан ҳам пешонасига ёзилган бўлса, кўргулик экан, кўради-да. Нима ҳам келарди

менинг қўлимдан?.. Йўғ-а, ўйлаб гапиряпсанми Ҳотам?! Ақлни ишга сол!— Узига ўзи хитоб қилди йигит.— Кўр-чи, ой қаерда қўниш берар экан? Эй шўрпешона, Турсунтош! Бошингда бунча кулфат! Яна қандоқ кўргуликлар бор бахтсиз бошингда! Банданинг боши — оллонинг тоши. Хайр, майли, пешонангни худонинг ўзи очсин... Худо — худо-ку-я, айтиб қўяй, менам қараб ўтирмасман. Гуноҳ ишни савобга айлантирсам, худо мени кечирар,— дея бутун вужудини қулоқ қилиб, ичкарини кузатар экан: «Ўзимни ўлдираман!», деган овоз эшитилгандек бўлди.

Ҳотам юраги тарс ёрилгудек ҳолатда эди. Турсунтош билан бўладиган савдо нима билан тугашини тезроқ билгиси келарди.

— Утиринг! Сиз ҳам ўтиринг келинпошшо, мана бу ерга! Ҳа, баракалло.

Бу табибнинг овози эди.

— Отинг нима?— деб сўради табиб.

Турсунтошдан нидо чиқмади.

— Уялма, қизим, қулоғим сенда. Ҳа-ҳа, қани-қани, отингни айта қол?— дея такрор-такрор сўрайверди табиб.

Қиздан садо чиқавермагач, Соҳиб саркорнинг:

— Тақсир, минг қилганда ҳам, қиз бола, салобатингиз босиб, уялаяпти. Агар жоиз бўлса, қизимиз исмини мен айта қолсам?— дегани эшитилди.

— Жоиз-жоиз. Шариати мустафо бунга йўл берадилар. Йўл очиқ, жоиз. Бемалол айтаверсинлар, вакил ота сизга, вакил момо сизга ҳам жоиз.

Бу шаърий ижозат Соҳиб саркорга маъқул тушди шекилли, дарҳол момога юзланиб:

— Ундай бўлса, ўзингиз айта қолинг,— деди. Момодан ҳам садо чиқмади. Шунда:— хўп майли, ўзим айта қолай, келинпошша қизимизнинг номи муборақлари Турсунтош, тақсир,— деб жавоб қилди Соҳиб саркор.

— Исми шарифи жуда чиройли экан келинпошшанинг,— дея паранжига ўралиб ўтирган Турсунтошга суқланиб боқди табиб.— Тортинма, очилиб ўтиравер, қизим, отанг қатори одамлармиз. Бай-бай-бай, бошгинаси тошдан бўлсин қизимизнинг.— Табиб никоҳ ўқишга тутинди:— Аузи биллоҳир минашшайтонир ражим, бисмиллоҳир раҳмонир раҳим. Фесабилилло, фесабилилло...— деб қандайдир дуо ўқиб, овози пасайиб, ўзича пичирлаб тебрана бошлади.

Турсунтошнинг эса йигиси авж олди.

— Қабул кардам базани!— бу табибнинг овози эди.

— Ҳа, деб қўяқол қизим, нега йиғлайсан? Бахтинг кулиб турибди, ношукур бўлма, йиглаб ўз бахтингни қаро қилма!— Бу саркорнинг овози эди.

— Қизим, Турсунтош, ўз танингни Додхудобой Мамадбой ўғлига бағишлашга розимисан?..

Табиб шу тахлит қизга учинчи бор мурожаат қилди, жавоб ололмади.

— Розиман, деб қўяқол, қизим! Ой бахтлик, олтин тахтлик бўласан. Қўлинг хамирга ботади. Учоғингдан олов, туйнунингдан тутун аримайди. Кундошинг йўқ-ку, ундан чўчисанг. Ўзинг хон, кўланканг майдон. Додхудобойдек давлатмандга қайлиқ бўлиш бирор қизга насиб қилмади, сенга насиб бўлди, шукур қил! Қимлар бермайди Додхудога энаси ўпмаган қизини. Бахтинг бор экан, қизим, қарасанг-чи, рўпарангда кўз тикиб турган жазман куёвинг Додхудога кулиб қарасанг-чи!— деди Соҳиб саркор.— Уйнаб-кулиб ризолик бер. Ҳа, вақтни ўтказма, розиман, дегин! Бир калима сўз, нима кетади сандан?

— Мен чўри бўлай. Чўриликка розиман, фақат чўриликка!— деб зорланди Турсунтош.

— Қани, тақсир, келин-куёв ҳақиға дуо қилинг. Чўриликка розидиги — хўп дегани бўлади. Дуо қилинг тақсир, қўша қарисинлар!

— Омин!— деб дуога қўл очди табиб...

Турсунтош хўнграб-хўнграб йиғлади.

— Омин облоху акбар!

— Муборак бўлсин сизга қайлиқ, бойвачча!

— Қуллик,— бу Додхудонинг овози эди.

— Муборак бўлсин, қарчиғайдек куёв сизга, қизим.

Турсунтошнинг жавоби йиғи бўлди. У ички алам билан инграб, хўрсиниб-хўрсиниб йиғларди.

Момақалди роқли тун

Турсунтош тақдири унинг хоҳишига зид «жилва» қилди. Ёш, маъсума, бокира қизнинг эрки, ёшликнинг беғубор нашъу намоси, орзу истақлари, ҳиссиз-туйғусиз, мажруҳ Додхудо истагига қурбон бўлиб қолганди. Бу даҳшатли ҳақиқат қаршисида гўё томошабин бўлиб қолган Ҳотамнинг аҳволи-руҳияти ҳимоясиз қизниқидан баттар бўлса бор эдики, бетармасди. Йигит нима қилишини билмай, ноилож дарвоза томон йўл олди. Унинг дили сиёҳ, чироқ ёқса ёримасди.

Ҳотам шу алфозда кўчага чиқди, беихтиёр девор муйилишида бўйни ҳам ҳолатда ўй-ўйлаб, поёнига етолмасди.

Ҳотам ҳовлидаги ошхона олдидадан ўта туриб, каттакон бир пичоққа кўзи тушиб, не хаёлга бориб, шоша-пиша уни этигининг қўнжига тикқанди. Бу пичоқ Соҳиб саркорнинг мол бўғизлаб юрадиган пичоғи эди. Йигит девор муйилишида тик туриб, пичоқни қўнжидан олиб, кўздан кечирди: пичоқ сербар, дастаси фил суягидан ишланган, тиғи покидек ўткир эди. Йигит пичоқни салмоқлаб ўзича ўйлади: «Яхши ҳам олган эканман? Зарурият юз бериб қолгудек бўлса, балким яраб қолар... Йўғ-эй, рақибимга пичоқ ишлатсам, қалай бўлар экан? Рақибга тиғ билан рўпара келиш эр йигитга ярашмаса керак. Бордию дуч келиб қолиш рўй бергудек бўлса, муштингни ишга сол, кучингни кўрсат! Мард бўл, майдонда сина ўзингни, Ҳотам! Хайр, майли, керакли тошнинг оғирлиги бўлмас» деб пичоқни яна қўнжига тикиб қўяқолди.

«Хўш, ким ўйловди, Турсунтошнинг иши бунақасига айланиб кетади деб. Иш чатоқ, жуда чатоқ, аввалгидек Турсунтошнинг боши очиқ эмас. У энди Додхудонинг хасми. Никоҳида бўлгандан сўнг истаган ишини қилиши мумкин. Аммо у истаган нарсани қиз истармикан? Истамаганда, қўлидан нима ҳам келарди... Ҳар қалай, Додхудо уни ипсиз боғлаб олди. Турсунтош қафасда. Уни озод қилмоқ керак. Вақтни ўтказмасдан озод қилмоқ керак. Қандай қилиб?— Бу савол учи йўқолган калавадек Ҳотамни гангитиб қўйди. Ҳожи бобосига бориб, воқеани баён қилмоқчи, унинг маслаҳати билан ҳаракат қилмоқчи бўлди-ю, дарҳол фикридан қайтди. У ҳали бориб, маслаҳатлашиб, амалий ишга киришгунча бу ҳаёт-мамот жангида ютқазиб қўйишдан чўчиб, ўзича мулоҳаза қила бошлади.— Додхудо-ку хунаса. Қўлидан бирор иш келиши гумон. Нотавон қиз бола билан ўйнашишни тусабу номаъқулчиликни қилди у. Орзуга айб йўқ, эмиш. Аслини олганда бу ўйинни ўйлаб чиқарган саркор бўлса керак...— деган фикр хаёлини чулғади йигитнинг.— Саркор айёр, у ўйлаб чиқарган бу ўйинда бирор сир бўлмаслиги мумкин эмас. Турсунтош номига Додхудонинг никоҳида. Ахир, Додхудонинг ўғай онаси Қимматпошша ҳам Мамадбой-

нинг никоҳида бўлган шаърий хотин эди-ку! Мамадбойнинг кўзи тирлик чоғида ўз хўжаси хотини билан айш-ишрат қилиб юрган иблис Соҳиб саркор Турсунтошдек гўзал, оғаси ўпмаган бокира қизга кўз олайтирмас деб ким айта олади? Худо ҳаққи, шошмоғим керак. Пайсалга соладиган иш эмас бу. Ҳар бир дақиқа ганимат. Турсунтош бахтсиз, бадном бўлмаслиги учун таваккал, бир бош бўлса, тикдим. Ҳа, орада Соҳиб саркор бор. Малъун режасини амалга оширмагунча тиниб-тинчимаслиги муқаррар... Шу кеча... ҳа, бечора қиз бола учун мудҳиш бу оқшом! Ҳаёт-мамот оқшоми. Ётиб қолгунча отиб қол. Бошқа йўл йўқ! Агар қон тўкиш керак бўл қолса-чи? Гарчи, хунрезлик марднинг иши бўлмаса ҳам, на чора... Соҳиб саркор шафқатсиз одам. Йўқ, у одам эмас, йиртқич! Турсунтош ҳам, мен ҳам ундан шафқат кутмаслигимиз керак. Хайр, пешонада нима бўлса кўрармиз...»

Нурота тоғ оралиғи сой-қир, паст-баланд, бўз ер, кенг яйлов ранго-ранг ўтлар, ям-яшил кўкаламзорлардан иборат эди. Баҳор авжи, уйқудан уйғонган табиат оғушида ёқимтой шамол майсаларни елпиб эсар, аллақандай ёқимли ҳид димоққа уриларди. Баҳор табиатининг бу дилкушо кўрки Ҳотам кўнглини зарра бўлсин ёритолмади. Аксинча ўт бўлиб ёнди... Қуёш айни уфққа ёйила бошлаган чоғ — намози аср пайти эди. Олисдан, имом Ҳасайн-имом Ҳусайн масжиди мезанасидан сўфининг товуши эшитилди. Додхудо одатдаги жума намозини бугун тарк этган, ҳафта ичида содир бўлган «гуноҳларини ювиб садпок» қилгучи жума намоз савобини никоҳ ўқитиш билан алмаштирган эди.

Иигит йўл устидаги тепаликка чиқиб қалин кўкатлар устига гурс этиб ўзини ташлади. Чалқанчасига ётиб олиб, борлиқни қаро пардага ўрай бошлаган осмонга тикилиб «уф» тортиб юборди.

Дақиқалар ўтган сари қоронғилик қуюқлашиб, хира кўринган юлдузлар секин-аста порлаб, тиниқ чарақлаб кўрина бошлади... Ҳотам осмонга кўз тикиб ётар экан, ўсмирлик чоғида Рисолат бувиси айтиб берган эртақ эсига келди: «Ерда яшовчи ҳар бир бандаси учун бир юлдуз бино қилган экан худойим. Бу банда токи тирик экан, унинг юлдузи ҳам доим тепасида порлаб туравераркан. Бандаси ухлаганда уйғониб, уйғонганда уйқуга кетар экан. Қачонки бандасининг кунни битиб, ажал элчиси омонатини сўраб келиши билан унинг порлаб турган юлдузи лов этиб ёниб, осмонда ўтли из қолдириб сўнар экан».

«Мана энди эртақ айтиб берган Рисолат бувимнинг ҳам, отамнинг ҳам меники сингаридур-да... Ҳу анави ёнма-ён аранг милтираб турган ўтли из қолдириб ғойиб бўлишган. Ўзлари ҳам, юлдузлари ҳам энди бу дунёда йўқ, қайтиб келмайдилар. Менинг юлдузим қайси бири бўлса экан?— деб осмондаги юлдузларни кўздан кечира бошлади у. Қоқ тепасида хирагина милтиллаб турган юлдузга кўз тикиб: «Об-боу олам, худди ана шу юлдуз меники бўлса керак, ҳаётимдек нурсиз,— деб қўйди.— Турсунтошнинг юлдузи-чи, қайси бири бўлса экан? Уники ҳам меники сингаридур-да... Ҳу анави ёнма-ён аранг милтираб турган юлдузча бўлсамикан?... Мажруҳ Додхудоникни ҳам бордир, ахир. Ҳув анави чақнаб турган юлдуз бўлса-я! Йўғ-э, нега энди унинг юлдузи чақнаб тураркан? Утирса туролмай, турса юролмайдиган шолнинг юлдузи порлаб турса-ю... Агар шундай бўлса, «астағфируллоҳ...» деб қўйди йигит.— У дунёнинг ишлари ҳам ғалатига ўхшайди, розимасман. Анави шамчироқдек нур сочиб турган юлдузларнинг бири ҳойнаҳой Ҳожид бобомники, унинг ёнидагиси Жабборқул отамники, анавиниси Қарим тоштарошники бўлса ажаб эмас. Мен шуни истардим. Қачондир уларнинг пешоналари ҳам ярқираса ажаб эмас.— Ҳотам юлдузларга маъюс тикилганча хўрсиниб қўйди.— Ҳув анавилар етти қароқчи ўртасида чақнаб турган Олтин қозиқ. Сомон йўли қаёқда қолди, нега кўринмайди у?»

Етти қароқчи ҳақидаги афсонани ҳам Рисолат бувиси айтиб берган эди. Етти қароқчи оға-инилар бўлармиш. Улар умр бўйи ана шу Олтин қозиққа боғланган Саман отни ўғирлаш пайида бўлармишлар. Аммо етти оғайни қароқчилар Саманнинг жиловига қўл узатиш билан тонг отиб қолармишу улар дарҳол кўздан ғойиб бўлармишлар. «Айтинг-айтинг, менинг қўлим Турсунтошга етганда шундай бўлма-син!..»

Ҳотамнинг назарида осмон саҳнини бодроқ-бодроқ юлдузлар босиб кетгандек кўринди. Кечки шабада эса бошлади. Шом намози ўқилиб, хуфтон яқинлашмоқда. Бироқ на қишлоқ йўлида ва на саҳро йўлида ҳалигача Соҳиб саркор билан меҳмоннинг қораси кўринмасди: «Нима бало, бугун тунаб қоладими улар?», деб ўйлади у. Шу пайт гурунглашиб келаётган отлиқлар шарпаси кўринди.

Отлиқлар сўз қотишиб, кулишиб келардилар.

— Момақаймоқ экан,— деди йўловчилардан бири.

— Бу дейман, ўғлингиз Додхудо кадхудоликка ярамаса, у ёғи қандай бўлади? Увол бўлмасмикин?

— Қўйнидан тўкилса кўнжига, тешик мунчоқ ҳеч қачон ерда қолганмас, а лаббай?— деди хандон уриб иккинчи одам.

Улар йўл ёқалаб, қирга кўтарилиш билан кўздан ғойиб бўлдилар. Хотам уларни кўздан қочири туриб ўйлади. «Соҳиб саркор бугун Додхудоникига қайтмаса керак. У қиладиган ишини қилиб қўйди. Янғалик унинг иши эмас... Шу топда Турсунтош қаерда бўлса экан? Наҳотки!..— дедию бадани жимирлаб кетди. Унинг хаёлида Турсунтош Додхудо билан бир тўшақда ётгандек бирдан жазаваси тутиб:— Йўқ-йўқ!— деб юборди.— Турсунтош ўлимни афзал кўрса кўрадики, у бедавога яқинлашмайди. Хўш, бу алағда кўнгилининг охири нима бўлади энди?.. Қўзичоқ бўрига емиш бўлиш хавфи рўй бериб турган маҳалда мен нима қиб турибман бу ерда?.. Бораман, у ердаги аҳволга қараб иш қиламан. Ё бахт, сендан мадад!— дея у тепаликдан пастга сакраб, Додхудо ҳовлиси томон югуриб кетди. Йигитнинг ўй-хаёли Турсунтошда.— У шу топда қаерда бўлса экан? Никоҳ бўлса ўқилди. Энди у чўри эмас, Додхудога шаръий хотин. Ақл бовар қилмайдиган ҳақиқат! Қўнгилига қандай номаъқулчилик келса, ҳаммасини қилади, лекин у иттумшук хунасадан кўра Соҳиб саркор хавфли. У мараздан кўрқиш керак, мен қизни булгаб қўйишидан кўрқишим керак. Кечикмасдан ҳозироқ етиб бораман!..— дедию боргандан сўнг нима қилишини ўйлай бошлади. У гоҳо чопиб, гоҳо йўртиб борарди.— Қандай қилиб бўлмасин, уни бахтсизликдан қутқармоғим шарт! Қандай қилибми? Бирдан-бир йўл... Қани энди, иш хамирдан қил суғиргандек ими-жимида бажарила қолса. Наҳс босган хонадондан омон-эсон қизни олиб чиқиб кета қолсам. Худо хоҳласа, олиб чиқаман. Олиб чиқаман-у, кейин қаерга олиб бораман? Қаер бахтсиз қиз билан менга пана берар экан?.. Ўйлаб қарасам, ҳаммадан ҳам бу томони қалтис, хавфли экан. Хавф-хатарсиз кун кўрадиган жой қаерда ўзи? Ер қаттиқ, осмон узок бўлса... Таги-туби йўқ жумбоқ, боши берк кўчалар!..»

Йигит сим-сиё Нурота яйловида гоҳо югуриб, гоҳо лукиллаб, ўпкаси бўғзига тикилиб, ҳансираб, нафаси бўғилгандан бўғилиб борарди.

Никоҳ ўқиш маросими тугаллангандан сўнг келинчак Турсунтош момо ихтиёрига топширилганди. У ўзича ўйларди: «Қайтага яхши бўлди. Қўлли-оёқли қиз, ўғлим Додхудога ярамаса менга — рўзгор юмушига ярайди-ку... Ҳа, кўникиб кетади. Қўниқмай қаёққа ҳам борарди. Биттаси ўзим, қўлим косов, сочим супурги... онадан туғилганидан бери заррачаям ҳаловат кўрмадим. Мана, адойи тамом бўлиб ўтирибман. Бир оёғим йўлда, бир оёғим гўрда. Худойим охиратимни

берса бас. Додхудо шўрликка ачинаман. Эркак бўлиб эркак эмас, соғ бўлиб соғмас — икки жаҳон овораси. Унга бир тани маҳрам суву ҳаводек керак эди. Худога шукур, мана, мурод-мақсадига етди. Охири бахайр бўлсин. Бундан бошқа тилагим йўқ».

Вақт алламаҳалга етиб, хуфтондан ўтаётган бўлса-да эркакларнинг ҳангомаси тугамади. Табиб, Соҳиб, саркор, Додхудо очилиб-сочилиб дастурхондаги ноз-неъматлардан тановул қилиб ўтирдилар. Гурунг ниҳоясига етиб, керакли-кераксиз сўзлар айтилиб бўлгач, табиб узр сўраб, дастурхонга фотиҳа қилишни сўради. Шунда Додхудо ишораси билан саркор:

— Маъзур, ҳаким жаноблари, ҳозир-ҳозир,— дея ирғиб ўрнидан турди-да, ичкари хонага кириб, ҳаял ўтмай, мис баркаш кўтариб чиқди. Унинг устида бежирим тахланган банорас тўн, бухори танга тўла жажжи зарҳал ҳамёнча бор эди.

Табиб:

— Ҳожати йўқ эди-ку, хай, Додхудо бойваччадан табаррук,— дея фотиҳага қўл очди.— Омин, менинг қўлим эмас, пири Луқмони ҳакимнинг қўллари. Ҳадянгиз даргоҳи илоҳийга қабул бўлғай, яратган эгам дардингизга шифо берсин, куёв-келин иккалангизга Юсуф ва Зулайхо меҳр-муҳаббатини ато қилсин, қобил фарзандлар кўриб, марҳум падарбузрукворингиз орзу қилган тўй-томошаларни сиз кўринг...

Табиб билан саркор ўринларидан қўзғалдилар. Додхудо ўзида йўқ хурсанд. У ўзини соғ ҳис қилибми, ўрнидан қўзғалмоқчи бўлди-ю, қўзғала олмади, табиб чаққон унга қўл чўзиб, нимжон қўлини олди:

— Сиз учун энг зарури саломатлик. Барчанинг, шу жумладан бизнинг ҳам орзумиз шу. Сизга бахт-иқбол, кетмас давлат тилаймиз. Эндиги гал меҳмондорчилик насиб бўлса каминаникида бўлади, иншоолло, ўша қувончли кун узоқ эмас, яқин ой, яқин кунларда, иншоолло, ўзлари азиз меҳмоним бўладилар.

— Иншоолло, иншоолло!— дейишди табиб тилагига жўр овоз бўлиб Додхудо билан Саркор.

Меҳмон жўнаши билан момо ичкари хонадан чиқибоқ:

— Меҳмонинг хурсанд бўлдими, ўғлим? Қалай, ўзинг хурсандми-сан, ахир?.. Дард арийдиган бўлса, табиб ўзи эшикдан кириб келаркан. Бўлмаса тоғ ошиб, дала-дашт кезиб, эшигингдан кириб келарми-ди табиб. Ҳа, эсим қурсин, моҳлари қаллиқ қуллуғ бўлсин, ўғлим!— дея у пойма-пой саволлар бериб Долхудони хурсанд қилмоқчи бўлди.

— Келин ўзингизга қуллуғ бўлсин, эна!— деди оғзининг таноби қочиб куёв тўра.

— Қуллуғ, қуллуғ бўлсин, болам, худога шукур, мениям дунёда келин кўрадиган куним бор экан. Умид, иншоолло, худо бераридан қисмасин, болам. Ажаб эмаски, сен фарзандлик, қариган чоғимда мен неваралик бўлиб қолсам. Ноумид шайтон, худодан умидим кўп.

— Умид-орзуларинг йўлдошинг бўлсин, энажон. Тезроқ бўлақол, имиллаб ўтирмай, дастурхонларингни йиғиб ол!

— Ҳозир-ҳозир, энанг ўргилсин.

— Эна!

— Ҳа, болам.

Додхудо «эна» дедию негадир гапиролмай жим қолди. Момо бўлса қўлида дастурхон, тикка туриб ўғлининг оғзини пойлади. Она ўғлидан хушхабар, янги бир сўз эшитгиси келиб, уни гапга ундади.

— Ҳа, нега жим қолдинг, болам? Гапир, юрагимни сиқма.

— Нега юрагинг сиқилади, эна, шундай хурсандчилик кунда-я?

«Хурсандчилик» сўзини эшитган момо яйраб кетди ва гул-гул очилиб деди:

— Худо хурсандчиликдан айирмасин, ўғлим. Айт, билиб турибман

нима дейишингни. Еш эмассан энди, шукур, кап-катта йигитсан. Илгарироқ уйланганинда ҳалигача уч-тўрт фарзандлик бўлардинг.

— Кўп гапни чўзасан-да, эна. Нима демоқчи эканимни билсанг айта қолсанг-чи, ахир? Бўлмаган гап, фолбинмассанки, ичимдаги гапни билсанг.

— Худо билдирса, биламан. Тилимнинг учида турибди, айтайми?
— Тезроқ, тезроқ!— деди бир оз асабийлашиб Додхудо.

— Келиним...

— Келиним? У нима деганинг?!— деди Додхудо қизишиб.

— Сабр қил.

— Гапни чўзиб юрагимни сиқмасанг-чи!

— Ҳо, сенинг ҳам юрагинг сиқилар экан-да?.. Қани, кўрманасини узат. Келиним Турсунтош тап-тайёр.

— Йўғ-эй!— деди кўзлари учқунланиб Додхудо.

— Йўғинг нимаси? Мен бошлаб бердим. Келиннинг ўзи уйни безатиб қўйди. Сандигингдаги бор-бисотинг билан келин уйини безатдик. Қаллиғингни ўзи безатди, ишонсанг.

— Йўғ-эй,— деди яна қувониб Додхудо.

— Мана, кўрарсан, уйга кириб ҳайрон қоласан. Отанг раҳматлик менга уйланганда ҳатто никоҳ кечаси ақалли сенинг уйинг сингари безатолмаганди. Кундошим ўлгур Қимматпошшадан ҳайиқиб, отанг шундай қилган эди. Қани, бўлақол!

— Нима қил дейсан? Нима қилай, ахир?!

— Шаймисан?

— Нимага?

— Вақт алламаҳал бўлиб қолди. Қимхоб тўшак, тизза баробар атлас-духоба кўрпалар, қат-қат пар ёстиқлар кув тўрага мунтазир.

— Дарров-а?

— Ҳа, эртага қолдирмоқчи эдингми?

— Келинбола рози дегин?

— Ҳа, келинимни шундай ясантирдимки, тиллақош, жибба-жевак олтин билак узук, зумрад, гавҳар кўзли узуклар, қатор-қатор маржонлар... Бечора қиз кийимдан ёлчимаган-да, ана энди кўр сен уни, пари дейсан, пари!

— Гапни чала қилма, эна!— деди танбеҳ бергандек Додхудо.— Келининг ҳур бўлса ўғлинг ғулмон.

— Ҳа, топдинг-топдинг, болажоним! Жаннатдаги ҳур-ғулмонни ўзгинаси бўлдиларинг-қўйдиларинг, очилиб, яшнаб, оловдек ёниб қарши олсин, деб уй тузатдим-да, болам.

— Келининг хурсанд бўлса, бўлгани менга.

— Албатта хурсанд бўлади-да, болам.

— Бўлмаса никоҳ ўқилган пайтда нега йиғлади?

— Қайси қиз йиғламапти, сен билсанг агар, қизнинг йиғлагани суюнгани бўлади, болам, энди сен бундоғ эркакка ўхшаб эркалат, юмшоқ гапириб кўнглини ол. Қиз бечора яхши гапнинг гадоси. Энди уни қўй, буни қўй, мана бу гапни эшит!

— Қани-қани, яна қандай гап? Яхши гапми?— деб хушёр тортиб сўради Додхудо.

— Ёмон гап эмас. Орзу-ҳаваслик дунё бу, ўғлим. Сен шайланиб тур. Мен ҳозир келинимни саломга олиб чиқаман. Ҳозирча шунга кўндирдим... Еш қиз, шундай эмасми, ўғлим?

— Нима демоқчисан? «Ҳозирча шунга кўндирдим», деганинг нимаси?

— Сабр қил. Ҳаммасини айтаман. Қиз бола қандолат эмаски, бундоқ олиб оғзинга солиб қўйсам.

— Нега бунча гапни чайнадинг, эна? Ҳозиргина ўзинг, Турсунтош тайёр, дединг, энди бўлса...

— Ҳали ҳам айтаман, Турсунтош тайёр, аммо бир шарт билан.

— Шарт билан?— Асабийлашди Додхудо.

— Ҳа, шарти бор экан. Тортиниб ўтирмади. Бало экан. Дангал айтди-қўйди. Бундоқ ўйлаб қарасам, унинг ҳам гапида жон бор. Сенки Додхудо бўлатуриб бир чўри қизни (чўри сўзини секин пичирлаб айтди) ўзингга муносиб кўрдингми, шартига чидайсан-да, энди. Ақлли қиз экан, унинг қўйган шартини эшит! «Майли, тақдирим қўшилган экан, розиман. Аммо уй ичида хуфия қилинган никоҳдан рози эмасман», деди.

— Ҳа, нега, нима қилишим керак экан, эна?— деб сўради Додхудо.

— Тўй қилмоғинг керак экан. Элга ош бериб, никоҳ кечасидан бурун базм қилиб бермоғинг шарт экан. Ана шундан кейин, майли бир ёстиққа бош қўйсам қўяй, деди.

— Буни ким айтди?

— Қаллиғинг айтди.

— Бекор гап. Унинг бундай гапларга ақли етмайди. Буни ўзинг ўйлаб чиқаргансан.

— Нега энди мен ўйлаб чиқарар эканман?— деди аччиғланиб момо.— Шунга айтадилар-да, эр-хотин орасига эсидан оғган тушади, деб. Хайр, ҳозир келинни саломга олиб чиқаман... Салом баҳона... Сен, ахир, никоҳ кечанг безанган уйга кирмоғинг, келин билан бир ёстиққа бош қўймоғинг керак бўлади. Келин билан икковлашиб майли, сени уйга олиб кирамиз. Сен келинни тўшакка таклиф қиласан. Қани, у нима деб жавоб қилар экан. Шунда шартни ким ўйлаб чиқарганини биласан-қўясан, хўпми?

— Майли, билганингни қил!— деди Додхудо. Момо хонага қараб йўл олган эди:— Тўхта-чи!— деб хитоб қилди куёв.— Ҳали ҳа, шарт қўйган бўлса, сен айтгандек бир ёстиққа бош қўймаса, нима бўлади?

— Буни ўзинг гаплашиб биларсан. Жаҳлинг чиқмасин. Бугун бош қўймаса, тўйдан сўнг қўяр. Мунча ичинг ёнмаса, қирқига чидаган қирқ бирига ҳам чидайди. Турсунтош қочиб кетмас. Тўй бўлгани яхши. Дунёга келиб нима кўрдинг. Кун кўрганнинг кунни ортар. Нима кетди сендан. Эл бор, элдан яшириб бўладими. Орзу-ҳаваслик дунё бу. Қизнинг ўзи айтиб турган бўлса, яна сенга нима керак? Умр савдоси бу, болам. Йигит-қиз бир марта кўради бу хушнуд кунни. Ёшлик баҳорининг бетакрор зийнати, ҳаёт ҳашамати бўлади. Биринчи уйланишинг. Никоҳ тўйи керак-да! Келиним ҳақ. Унинг шартини қабул қилмасдан иложимиз йўқ. Сабр қилсанг, ғўрадан ҳалво пишар. Бу-ку пишиб турган ҳалво. Менинг гапимга кирсанг тўйни тезлатганимиз маъқул. Сўнг Турсунтош бош-оёғи билан сеники. Истасанг... Майли-да, хасминг бўлгандан сўнг хоҳласанг ундай, хоҳласанг бундай. Талабини бажарамиз, сўнг «ғинг» деб кўрсин-чи, мендан нима гаплар эшитар экан. Шайланиб тур! Мен ҳозир қаллиғингни саломга олиб чиқаман.

Момо ичкари хонага йўл олди...

□

Вақт имиллаб ўтарди. Тўлин ойнинг гардиши кўриниб қолди. Ҳотам йўл олар экан, орқасига қараб-қараб қўяр, отлиқ Соҳиб саркор изига қайтмаса эди, деган хавотирда эди. Осмоннинг аллақайси томонидан яна Ҳотамга таниш қадрдон турналарнинг янгроқ қўшиқлари эшитилиб қолди. Ҳотам енгил тортгандек ҳис этди ўзини. Вужудини ёқимли, умидбахш бир ҳаяжон қамраб олди. Ойнинг кўкимтир нурла-

рида Нурота тоғларининг чўққилари, адиру қирлар оқиш-кўкимтир рангларда жилоланиб, товланарди.

Ҳотам йўлни ўзгартириб Додхудонинг ҳовлисига орқа томондаги кўчадан борди. Бу гал ҳар қачонгидагидек эмас, ўгринча қадам босиб, хавотир билан борарди. Унинг хаёли келинчак Турсунтошда. Кўнгли гаш тортиб, рашк ўтида ўртанарди.

У телба-тескари ўй-хаёллар билан боғ деворига яқинлашди. Пичоқни олиб, оёқ қўйиш учун пахса деворда зиначалар ҳозирлади. Иигит, ниҳоят, эҳтиётлик билан деворга кўтарилган эди, ит ҳуриб қолди. Ҳотам ўзини йўқотмади: «Бўрибосар, Бўрибос! Мен-ку, ҳа-а, ўла!», деб шивирлади. Ит Ҳотамни таниди, унинг овозини эшитиш билан эркаланиб ётиб олди.

Ҳотамни бирдан ҳаяжон босиб, худди безгак хуруж қилгандек оёқлари қалтирар эди. У секин девордан тушиб, орқа эшик томонга юрди. Одам қораси кўринмасди...

Турсунтош шу ерда кутмоғи керак эди. Тун ярмидан оғган, ҳали ҳам Додхудонинг чироғи ўчмаган. Аммо Холпошша момо ётоғи, даҳлиз сим-сиёҳ. Иигит ўзича ишонч ҳосил қилгач, секин бориб Додхудонинг деразасидан мўраллади. У Додхудони эмас, Турсунтошни ахтарарди. «Хайрият, бу ерда эмас экан,— деди-ю юраги «шиғ» этиб кетди.— Иўғ-эй, Холпошша момонинг хонасида бўлмасин, яна,— дея секин бориб даҳлизига қулоқ тутди. Момо хуррак тортарди... Ҳотам ҳовли юзини, дарахтлар панасини яхшилаб кўздан кечирди. Жим-житлик. Бўрибосар думини ликиллатиб жимгина ётарди.— Энди нима қилдим?— деб ўйлади иигит.— Додхудо тўшакда ёлғиз ўзи, Турсунтош момо ётган ўйдамикин, ёки...— деб юраги орқасига тортиб кетди.— У, дунёдан умидини узиб; ўзини осиб қўйган бўлса-я?— деган мудҳиш фикр миясини қарахт қилиб қўйди. Бир нафас тин олиб, яна теварак атрофга назар солди. Унинг эсига буғдой олган омбор тушди.— Турсунтош ўша ерга яширинган бўлса-чи? Нега энди омборхонада!? Яхшиси, секин ҳуштак чалиб кўрсам-чи?— У момо хонаси эшиги ёнига бориб, яна қулоқ солди. Хуррак авжида.— Уйқу ўлим билан тенг,— деб ўйлади иигит.— Агар Камол лашкар келиб «Номард денг-а» қўшиғини янграганда ҳам момо уйғонмайди. Таваккалнинг боши кал,— деб лабини бармоқлари орасига олиб, икки-уч бор ҳуштак чалди, сўнг нафас олмай, хонага қулоқ солди. Ўз юраги уруши ва момо хуррагидан ўзга овозни эшитмади. Яна такрор ҳуштак чалди. Эшик гижирлаб қия очилди. Шунда:— Турсунтош! деб бақириб юборишига сал қолди.— Хайрият!» деб шивирлади Ҳотам. Унинг юраги «гурс-гурс» урарди.

Турсунтош қалт-қалт титраб, остонада туриб қолди. Кутилмаганда ичкари хонадан Додхудонинг овози эшитилди. Ҳотам бирдан ҳушёр тортиб қулоқ солди.

— Намоз жумага ўзим юриб бораман. Раҳмат сизга, эшон-ҳаким... Саркор!.. Анави болани энди кераги йўқ. Ҳотамни деяпман! Тушунсангчи! Номаҳрам... Бўйдоқ нораво. Ҳовлига киритма! Турсунтош бор-а?..

Ҳотам ичкари хонадан баралла эшитилиб турган Додхудо овозидан чўчиб: «Уйғоқ экан-ку, ким билан сўзлашяпти», деган ўй билан бир зум бўшашиб, хаёлчан туриб қолди. Сўнг эсини йиғиб олиб, хонани кузатиш мақсадида оёқ учида юриб, ойнавондан ичкари қаради. Додхудо ёлғиз, бўлак ҳеч ким йўқ.

У қалин тўшакда ястаниб алаҳсираб ётарди.

Иигитнинг кўнгли жойига тушди, Турсунтошни имлаб, ўзи ҳам унга қараб юрди-да, чаққонлик билан унинг кўлидан тутиб, девор томон етаклади. Девор тагига бориб чўнқайгач, гап йўқ, сўз йўқ: «Елкамга мин! Деволга чиқ!», деди.

Турсунтошнинг қўлида қандайдир бир тугунча бор эди. Тугунчани Ҳотамга узатиб: «Бунни сиз олинг», деди.

— Бунинг нимаси?— тугунчани қўлига олиб савол берди йигит.

— Керак. Маҳкам ушланг. Қолдириб кетманг яна!— деб уқтирди у, сўнг чаққон ҳаракат қилиб, йигитнинг елкасига миниб, деворга тир-машди. Шунда Ҳотам синглиси Хуморни эслади: Ҳотам Хуморни опич-лаб, елкасида кўтариб, катта қилганди-да. Мана энди унинг елкасида Турсунтош. Бегона қиз. «Бировнинг мол-мулкани эмас, чўри қизни ўғир-лаб кетаяпман...— деб ўйлади у.— Бу ишим савоб бўлиши керак».

— Ман чиқиб олдим. Тезроқ бўлинг!— деб шивирлади қиз.

Йигит ўрнидан туриб, тезарак-атрофни кузатди. Жимжитлик. Осмон беғубор. Ой ўз жамолини кўз-кўз қилгандек ерга кўз тиккан, с-хийлик билан нур таратиб, оламни чарогон қила бошлаган пайт эди. Ҳотам тугунчани салмоқлаб кўрди. У хийла оғир эди. «Бундан чиқди Турсунтошнинг ҳам бисоти бор экан-да... Бўлмаса, бу нима?», деб кўнглидан ўтказди. Бир хаёли сўраб билмоқчи ҳам бўлди. Фурсат танглиги бунга имкон бермади...

Ой икки-уч терак бўйи кўтарилган. Юлдузлар бир оз хиралашган бўлса ҳам, осмон тўлиб-тошиб кўринарди. Пастликка қараб ёйдек эгилиб кетган сомон йўли яққол кўзга ташланади. Алвасти кўприги томонда қорайиб турган чўққиларни кумуш тусли булутлар ўраган. Улар чўққилардан ошиб, секин ёйилмоқда.

— Кўрқаяпсанми, Турсунтош?

— Кўрқаяпман,— деди Турсунтош шивирлаб. Ростдан ҳам ҳали-гача унинг қалтироғи босилмаган эди. Қиз бир оз юриб:— чинми энди шу?— деб шивирлади.

— Нима деяпсан, жоним?— деб Турсунтош елкасига қўлини қўйди йигит.

— Кутулганимиз ростми, деяпман-да?

— Рост бўлмай, ёлғонми жоним, Турсунтошим.

Улар Алвасти кўприк атрофини қуршаб турган ваҳимали жарликлар ичига кириб борардилар. Ҳотам Турсунтошга худди шу ерда Жабборкул отани ўлимдан қутқариб қолганлигини айтиб бермоқчи бўлди-ю: «Бу йигит ҳам мақтанчоқ экан», деб ўйламасин, деган хаёл билан фикридан қайтди.

— Ҳозир қаерга борапмиз?— деб сўради Турсунтош.

— Жой топилади, Турсунтош,— деди астагина.

Улар ўтиб бораётган жарликдан сўқмоқ йўл ғира-шира. Бу ерга ҳали ой шуъласи тушиб улгурмаган. Улар туртина-суртина имом Ҳасайн-имом Ҳусайн масжидини мўлжаллаб боришарди.

— Ана, омон-эсон етиб ҳам олдик,— деди қувониб йигит.

— Бу ер масжидми, кимингиз бор?— дея тўхтаб, сўради қиз.

— Отам борлар. Тўппа-тўғри салом бериб кириб борамиз,— деди йигит.

— Улар... Уяламан,— деди қиз.

— Ҳозир уялишнинг вақти эмас,— қизнинг сочларини силаб, эр-калагандек бўлди йигит.

Масжид пиллапояларидан қўл ушлашиб, юқорилаб борар эканлар:— тўппа-тўғри тортиниб ўтирмасдан салом бериб кириб борамиз, уқдингми, жоним?— деди Ҳотам.

— Майли, сизга маъқул бўлган ишни қилавераман,— деб жавоб қилди Турсунтош.

Қизнинг дадиллиги йигитга фавқулодда бир куч, ишонч бағишла-ганди. Қочоқлар ҳужрага салом бериб кириб борганларида, вақт алла-маҳал бўлиб қолганига қарамай, Ҳожи бобо «Минг бир кеча» китоби-ни мутолаа қилиб ўтирарди. Ярим кечадан оған пайтда Ҳотамнинг

дабдурустдан кутилмаган меҳмонни эргаштириб кирганидан ҳайратланган Ҳожи:

— Уғлим, Ҳотамбекмисан?— деб сўради.

Такрор салом берди йигит. Турсунтош ҳам келинчаклар сингари таъзим бажо келтирди.

— Вааллайкум ассалом. Тинчликми ўғлим? Қаерларда юрибсан? Қаватингда титраб турган аёл ким?— деб сўради Ҳожи.

Ҳотам рўй берган воқеаларни бирма-бир айтиб берди.

— Аттанг!— деди Ҳожи бобо бармоғини тишлаб.— Яхши иш бўлмабди.

Турсунтош қўрқиб кетганидан аланг-жалаң Ҳотамга қаради: «Бу чол нима демоқчи, айнитмаса гўрга эди, яна ўша зиндонга қайтиш мен учун ўлимдан ҳам бадтар», дегандек маъно бор эди унинг маънос кўзларида. «Хотиржам бўл» дегандек имо қилди йигит.

Ҳожи чуқур хаёлга толди. Унинг кўз олдиди бир зум яна ўз кечмиши жилвалангандек бўлди. Ҳожи бирдан ўзгариб кетди. Жунжикиб жимиб қолди. У қандайдир бир қатъий сўз айтмоқчи-ю, аммо қиз олдиди тортиниб тургандек кўринарди. Шунда Ҳотам: «Турсунтошни ташқарида қолдириб, ўзим кирсам бўлар экан», деб ўйлади-ю, дарҳол фикридан қайтди. Турсунтошни ер-кўкка ишонмас эди.

— Ҳожи бобо,— деди Ҳотам орадаги сукунатни бузиб.— Бизни никоҳ қилиб қўйишингизни сўраймиз? Гуноҳ эмас, саовбга қоламан десангиз, гуноҳкор ўғлингиз илтимосини қайтармайсиз.

Ҳожи ҳайрат билан бошини кўтарди, ўсиқ сочларини бармоқлари билан таради. Унинг теран кўзлари катта очилиб кетди, боқишлари аллақандай, одатдаги мулойим қарашларига сира-сира ўхшамасди. Ҳотам қўрқиб кетди.

— Уғлим, Ҳотамбек!— деди у салмоқланиб.— Қизиқ бўлди-ку, қизиқ бўлганда ҳам оқибати, қалай бўларкин бунинг, ўйлаб кўрдингми?

— Оқибати нима бўлса бўлар, бобожон, иккаламиз шу қарорга келдик. Сиз билан маслаҳатлашувга фурсат йўқ эди. Кечиринг, бобожон! Начора, кемага тушганинг жони бир, тош келса кемириб, сув келса симирармиз. Хумор фожиаси яна такрорланмасин, деб сиздан ёрдам сўраб келдик.— Ҳотам гапни қисқа қилганди.

Ноилож қолган Ҳожи:

— Бу қизимиз розилик берганми сенга?— деб сўради.

— Розиман, бобожон!— деб юборди Турсунтош тортиниб-нетиб турмасдан. У негадир юм-юм йиғларди.

Ҳожи оғир тебраниб ўрнидан турди:

— Бундай вақтда орзу ҳавас, барча расм-русмларни бир коса сув босиб кетади, болаларим,— деб кўза тўла чашма сувидан косага сув қуйиб, йигитга тутди.— Уч-тўрт қултум ич, болам. Утиринглар.

Йигит бобо айтгандек қилиб унинг сўзини бажариб, косани қайтарди. Расм-русмни қиз ҳам бажонидил такрорлади.

— Балли-балли, болаларим!— деб сўз бошлади Ҳожи.— Қўша қаринглар. Толельарингиз булоқ сувидек тиниқ бўлсин, бахтингизга гард қўнамасин, болаларим. Қўпол бўлса ҳам айтаман: эр-хотин қўш ҳўкиз, деган гап бор. Турмушда дуч келадиган оғир, енгилликларни эр-хотин баббаробар баҳам кўрмоғи керак. Менинг шу гапим доим эсларингда бўлмоғи керак. Ҳадемай тонг отади, билмадим, не кун, не савдоларга дуч келасиз, буни худонинг ўзи билади...

Менинг хоҳишим меҳр-муҳаббатларингиз булоқ сувидек беғубор бўлсин, ана шу беғубор муҳаббатларингиз ағёрларингизни зери забар қилсин. Никоҳ, аҳд-паймон шуки болаларим, сен ўғлим, Ҳотамбек, қайлигинг — келин болам Турсунтошни қайси вайдан бўлмасин, бирор сабаб билан вақтинча бирор томонга сафарга чиқар экансан, олти ой-

лик нафақа билан таъмин қилиб кетасан! Сен, келин қизим, куёвингга содиқ-садоқатли бўласан, худойим мўмин, қобил фарзандлар ато қилсин. Омин!..— деб сўзида давом этди Ҳожи.— Қизми — ўғилми, бирга-бирга тарбия қиласизлар. Мана шу аҳд-паймонлар никоҳнинг қонун-қоидаси бўлади. Шу аҳд, шу паймонларни бузмасликка сўз берасизларми?

— Сўз берамиз,— дея жавоб қилишди келин-куёв.

— Сен қизим, Турсунтош, ўз танингни Ҳотам Шойзоқ ўғлига бахшида этасанми?

Турсунтош Ҳотамга қаради. Ҳотам ийманибгина: «Ҳа», демайсанми деб шивирлади. Турсунтош: «Ҳа» деди.

— Сен Ҳотам Шойзоқ ўғли менга келин бўлмиш Турсунтошни вафодор хотинликка қабул қиласанми?•

— Вафодор хотинликка қабул қиламан,— деб жавоб берди Ҳотам.

— Омин, пешоналарингизни худо очсин. Йўлларинг оқ, йўлдошларинг ҳақ бўлсин! Қасд қилганлар паст бўлсин, нимаики орзуларинг бўлса, худо ётказсин! Лофато илло Али лосайф илло зулфиқор, ҳар балою ҳар қазо пеш ояд даф кунад парвардигор! Омин, облоҳу акбар! Муборак бўлсин никоҳингиз ўғлим Ҳотамбек, қизим Турсунтош! Ҳотам олдин, сўнг Турсунтош ўринларидан туриб, қуллик қилдилар.

Орага чуқур сукунат чўкди. Ҳожи бошқа бирор сўз айтмади. Юз-кўзида ташвиш, қаттиқ ҳаяжонда эди. Зийрак Ҳотам дарҳол буни сезиб:

— Бобожон!— деди.— Биз сизга ортиқча ташвиш, хавф-хатар ортдирдик. Бошқа иложимиз йўқ эди, сиздан бошқа менинг кимим бор?

— Сен менга ким бўласан?— деб сўради Ҳожи.

Кутилмаганда бундай саволдан Ҳотам ўзини йўқотаёзди.

Сўнг бундай жавоб қилди:

— Аввал-охир ўғлингизман. Ноқобил фарзандингизман, бобожон.

— Ноқобил дема!— деди қатъий оҳангда Ҳожи.— Озорда, аламзада дилимга ўт ёқма!.. Еш бошингга ўлим хавфини туғдириб, мардлик қилдинг. Ҳимоясиз, жабрдийда бир қизни ўз ҳимояннга олдинг. Бу фақат мардликкина эмас, олижаноблик, ўғлим! Яратгандан ёлвориб тилайман, охири ҳам бахайр бўлсин, илоҳим.— Ҳожи бир нафас жим қолиб, деди:— ҳа, дилим туғенини сездинг. Начора...— Кўзига ёш олди Ҳожи.— Ҳотамжон болам, Турсунтош қизим, қани эди, бу бахтиёр он иккалангизга бир умрлик бўлса эди. Тонг отар-отмас Нурота водийси остин-устун қилинишига кўзим етиб турибди. Ўзини қаттиқ ҳақорат ва таҳқирланган деб билган Додхудо, унинг фосиқ ўғай отаси Соҳиб саркор, қолаверса, амир исковичлари тўрт томонга от қўйишларини ҳозироқ сезиб турибман. Начора, замона зўрники! Иккиламчи гап шуки, авваламбор сизларни худди мана шу ердан, шу атрофдан қидиришади. Менинг кулбамдан. Масжиддан.— Ҳожи кўз ёшларини артиб бир зум жим қолиб, сўнг бундай деди:— дилдан айтадиган гапим шу, мардлик — мангулик, дейдилар. Мардлик кўрсатиб, бу савоб ишга бел боғладингми, энди охиригача мард бўлиб қол.

— Бир умрга миннатдоримиз, бобожон. Сиз бу воқеадан ташқарида турганингиз маъқул эмасми? Оқ фотиҳа беринг, биз бу ердан овлоқроқ ерга кетайлик, тезроқ кетайлик. Ўзимиз ихтиёр қилган ишимизнинг роҳат-азобини ўзимиз тортайлик, бобожон.

— Сизларни бу ҳолда кўргунча кўзим оқиб тушса, ер мени ютақолса бўлмасмиди! Эй яратган, эгам! Қодир, ламязал! Иккала маъсум навқиронга бу янглиғ жазони раво кўриб, нечун яна ўзинг томошабин бўлиб ўтирибсан-а!.. Болаларим! Тақдир тақозоси шу бўлса, начора,— деб Ҳожи қозикдаги оҳорли чопонни Турсунтошга тутқизди,

ёстиқ вазифасини ўтаб келаётган жомакорини эса Ҳотамга узатди. Керакли тошнинг оғирлиги йўқ, болаларим,— деб, тоқчадаги халтани олди; унга икки яримта нон солиб уқтирди:— халтада туршак, туттолқон бор, тамади бўлар.

— Қуллиқ отажон. Ноумид шайтон. Ёмон одам яхши бўлмас, ёмон кунлар яхши бўлар. Яхши кунлар ҳам бўлар, насиб қилса...

Ҳотам ортиқ гапиролмай, бир нафас жим қолди-да, бирдан:

— Бобожон! Тонг отиб бораяпти, йўл олайлик. Зарур бўлиб қолгудек бўлсак, бизни Жабборқул отамдан суриштириб биларсиз. Хайр, хайр, бобожон.

— Хайр, ўғилгинам. Орзу-ҳавасларингни кўрарман, деган умид-даман. Невараларимнинг бирини етаклаб, бирини елкамга миндириб, сайр этарман, деган умидларим йўқ эмас. Ноумид шайтон... Хайр болаларим!

— Хайр, бобожон...

Ҳотам ўзи билган йўлдан Турсунтошни эргаштириб, Жабборқул отаникини қоралаб йўлга тушди.

Эшикдан киргани ит қопмас

Ой Нурота тоғларининг орқасига ўтиб, юлдузлар оқара бошлаган. Кунчиқар томон кўкимтир тусга кириб, секинлик билан оқармоқда. Аллақерда қуш сайрарди. Мовий осмондан ҳаққушнинг «ҳақ-ҳақ» деб сайрагани эшитилди. Ҳотам осмонга қараб: «Ҳақ сўйла, овозингдан!» деб қўйди.

Тонготар чоғида таралаётган аллақандай хазин ва маъюс бу нола ҳақиқат излаб умрлари басир бўлаётган Ҳотам билан Турсунтошнинг нолаю зорига ўхшаб кетарди...

Бора туриб Турсунтош Ҳотам пинжига кирар экан: «Кўрқиб кетаяпман», деб қўйди.

Ҳа, қиз бола ташвишида жон бор, сафари кўрқинчли, йўли хатарли эди. Гарчи кўққисдан дуч келиб қолиши эҳтимол бўлган хавф-хатар Ҳотам асабини эғовлаб, эс-ҳушини ўғирлаб бораётган бўлса-да, йигит эмасми, қиз болага сир бергиси келмай:

— Нимадан кўрқасан. Кўрқма жоним, бизни бўри емайди,— деб далда берган бўлди.

— Мен тўрт оёқлик бўридан эмас, икки оёқлик бўрилардан кўрқаман. Наҳотки сиз...

— Гапни ютма, ўргилай, йўл узоқ, тун узоқ, гурунглашиб йўл кўзини ўймасак, зерикамиз, тушундингми?— деди Ҳотам Турсунтошнинг пешонасидан ўпиб.

— Сиз ўйлаганча тун узоқ эмас. Ҳадемай, тонг отади. Бирор йўловчининг бизга кўзи тушмаса эди, деган хавотирдаман. Узоқми борадиган еримиз?— дея юришдан тўхтаб, Ҳотамнинг кўзига боқиб сўради Турсунтош.

— Ҳа, унча яқин эмас, жоним. Биз тезроқ йўл босиб, тонг отмасдан тепаликка етиб олишимиз керак.

— Кейин-чи, тепаликда кимингиз бор?— деб қизиқсиниб сўради қиз.

— Тепаликда ҳеч ким йўқ. Тепаликка туташ тоғда гоҳ, пана камарлар кўп. Шуларнинг бирига кириб, кун бўйи дам оламиз. Қош қорайиши билан яна йўлга тушамиз.

— Тоғ оралиғида йиртқичларга ем бўлмасак яхши эди... Йўқ, мен у ёққа бормайман. Кўрқиб кетаяпман,— деди қиз, орқасига тисарилар экан.

— Кўрқма. Тоғ оралиғида биринчи бор тунаётганим йўқ. Гадоё топмас бир ғор бор. Қишда иссиқ, ёзда салқин, мазза.

— Мазза эмиш. Қизиқ, қаёқдан биласиз у ғорни?— Қизиқиб суради Турсунтош.

— Қани, юриб-юриб гаплашайлик!— Қизнинг қўлидан ушлаб етаклади йигит.— Ишон, жоним, у ғорда бир эмас, бир неча бор тунаганман.

— Нега, итингиз адашганми ғорда?

— Бунинг достони узун. Ғорга етиб олайлик, бафуржа бир бошдан ҳикоя қилиб бераман.

— Хайрият, тунашга, янашга уй-жойимиз тайёр экан.— Тагдор гап қилди Турсунтош.

— Қадим-қадим замонларда ота-боболаримиз ғорларда яшаб, овчилик билан кун кўрар эканлар...— Ҳотам атайлаб гапни бошқа ёққа бурди.— Бу тугунчанг мунча зил-замбил, ичида олтининг борми дейман?

Турсунтош бир оз жим қолиб сўнг деди:

— Мен жинни тўғри иш қилдимми, нотўғри иш қилдимми — билмадим,— деб изоҳ бера бошлади Турсунтош: момоси олтин-кумуш тақинчоқлар билан безантириб, Додхудо ҳузурига саломга олиб чиққани ва у ўйлаб-ўйлаб, галга солиш мақсадида «аввал тўй қилиб, элга маълум оши беришни» шарт қилиб, кейин Ҳотам йўлига кўз тикиб, зориқиб кутгани, момо билан Додхудони ухлатиб, тақинчоқларини ечиб, дастурхонга тугиб олганини ҳикоя қилди-да:— билмадим, тўғри иш қилдимми-йўқми?— деди. Ҳотам индамагач:— ёки тақинчоқларни ечмай, сизни кутганим маъкулмиди?— деб сўради.

— Бўлар иш бўпти. Тўйни шарт қилиб, Додхудони лақиллатганинг «Минг бир кеча» китобидаги ҳикояларга ўхшаб кетади. Додхудони ғафлатда қолдириб боплабсан. Шундай қилиб, бу тугунчадаги ашқол-дашқол — олтин-кумуш тақинчоқлар, дегин?

— Ҳа, уларни бир кўрсангиз, оғзингиз ланг очилиб қоларди.

— Кўраман. Ўзинг тақиб менга кўриниш берасан, жажжи келинчак бўлиб, хўпми?

— Ҳо, ёқмай қолсин,— деди эркаланиб қиз.

— Мойдек ёқади-да!— деди мулоим жилмайиб йигит.— Ғор — уйимиз бўлади. Сен ғорнинг ичкарасига кириб келинчак бўлиб, саломга чиқасан, хўпми?

— Унда тўйимиз кимсасиз ғорда ўтар экан-да?— деб маъноли қараш қилди қиз.

— Иккаламиз бирлашиб, бир-биримизнинг кўнглимизни олсак, шуни ўзи тўй-да, жоним, фақат кўрманасига ҳеч вақом йўқ, камбағаллик айб эмас, дейдилар-ку. Аммо мана бу юрагим,— деди у қиз қўлини чап кўкраги устига босиб,— меҳрим, бир умрлик муҳаббатим-садоқатим бор, жоним. Фақат Додхудога қўйган шартингни менга қўймасанг бўлгани. Синовингдан ўтгандирман, ахир?

— Оғир синовлар олдда ҳали, акажон,— деди қошларини чимириб қиз.— Шартим ҳам йўқ эмас, хоҳласангиз, айтиб бераман шартимни.

— Оғир эмасми? Ноумид қилмасанг бўлгани,— деди ёлворгандек йигит.— Қани, зориқтирмасанг-чи, жонгинам, шартингни айт!

— Шартим шу: жонингиз керак, менга.

— Мана!— деди йигит кўкрагини кўрсатиб.— Нима қилай, буюр, айт шартингни.

— Айтайми, шартим оғир,— деди қалдирғоч қаноти янглиғ қопқора қайрилма қошини чимириб қиз.— Сиз ўзингизни эҳтиёт қилмоғингиз шарт. Эсингизда бўлсин: рақибларингиз тўрт оёқли бўрилардан кўра ҳам маккор, йиртқич, икки оёқлиси хавфли.

— Биламан,— деди вазмин оҳангда йигит.

— Бу хатарли йўлда омон қолишингиз — менинг бирдан бир орзум, тилагим...

Турсунтош ортиқ гапирмади. Киприкларида гул баргига қўнган шабнамдек зилот ёш қалқиди, томоғига бир нарса қадалган бўлди. Ҳотам қизга даъда бериб, унинг юрагига гулгула солаётган хавфхатарни қувлашга ҳаракат қилди.

— Кемага тушганнинг жонч бир, дейдилар, жонгинам. Ноумид шайтон... Вақт келарки, қариб, муқкиллаб қолган чоғимизда бошимиздан ўтган бу савдоларни неварараларингга чўпчак қилиб айтиб юрарсан. Замонлар келарки, бошимиздан кечаётган бу воқеалар... Бор эканда, йўқ экан, қадим замонда Турсунтош деган чўри қиз билан Ҳотам деган бир етим йигит ўтган экан, деб эл оғзида дoston бўлиб кетармиз. Ким билсин, яна қандай қўргиликлар бизни кутаяпти. Бошга тушганини кўз кўради. Нурота чўли сен билан менга торлик қилиб қолди, чамамда. Бундан кўра эркин ва бахтиёрроқ кун кечиришимиз учун дунёнинг бирор бурчаги топилиб қолар бизга.

— Қошки эди, бизга эркин дунё насиб қила қолса...

Гап-гап билан ғорга етиб келганларини билмай қолди улар, ғор булутга бўй чўзган ваҳимали тоғ оралиғидаги сойнинг ўнг бетида, унча баланд бўлмаган текис жойда эди, усти гўё ёпиқ айвонга ўхшаб кетарди. Қиз ғорни кўриб ваҳимага тушди, ёввойи жайрон сингари Ҳотам етовига юрмай ўзини орқага ташлаб:

— Кирмайман, кўрқаман, ўлсам ҳам кирмайман бу ғорга!— деб таркашлик қила бошлади. Шунда Ҳотам ноилож қолиб:

— Майли, кирмасанг кирма, сен шу ерда тура-тур, мен ҳозир ғорга кириб чиқаман,— деб қизнинг кўлини бўшатди. Қиз эса:

— Кетманг! Ҳеч қаёққа кетмайсиз! Кўрқаман!— деб йиғлай бошлади.

Ҳотам қизни бағрига босиб:

— Хўп-хўп, жоним, ҳечқиси йўқ. Сен айтганча бўлсин. Кўрқма, мен бир неча бор тунаганман бу ғорда, дедим-ку, ахир. Ўз уйимиздек гап. Кўрқадиган ҳеч нарса йўқ бу ерда. Мен ҳам сенга ўхшаб бошда кўрққан эдим. Кейин ўрганиб қолдим. Ўз уйимдек ухлаб, яна туриб кетавердим. Майли, сен айтганинг бўла қолсин, кирмасак кирмабмиз. Ташқари ҳам яхши. Ана, тонг ҳам бўзара бошлади. Сен билан менинг биринчи бахтиёрлик тонгимиз бу. Кечга томон қоронғи тушиши билан яна йўлга тушамиз. Иккинчи тонгимиз бошланади. Кун чиқиб, ботади. Тонгни кутамиз. Тонг отмасдан, худо хоҳласа, эсон-омон етиб ҳам оламиз.

— Қаерга, кимникига борамиз?— деб сўради қиз.

— Сан уларни танитайсан, менинг бир тутунган қиёматлик отам бор. Ажойиб қария. Дунё кўрган одам. Турган битгани ҳикмат. Гадоё топмас бир қишлоқда туради. Шунчаки номи қишлоқ, кўрқма, чақимчилик қиладиган одам йўқ у қишлоқда. Худди шу ғорга ўхшаш гадоё топмас бир кулба. Худойим сену менга ўхшаган қочоқлар учун яратган бўлса керак у қишлоқни. Отамнинг Қутлиғой деган чиройли, бўй етган қизи ҳам бор.

«Чиройли, бўй етган бўлса» деб нимадир айтмоқчи бўлди-ю, тилини тишлаб:

— Гапираверинг, нега индамай қолдингиз,— дея йигитга тикилди қиз.

— Зерикмайсизлар, опа-сингил бўлиб яшайверасизлар, демоқчиман. Ҳозирча отахонимникида омонат турамиз. Тани сихатлик, тинчлик бўлсин, кўрамиз, ой қаердан қўниш берар экан. Кейин бамаслаҳат иш қилаверамиз. Чарчадинг, жоним, қани, бир оз ором ол,— деб, чопонини ечиб, ғор оғзига тўшади йигит.

— Сизчи? Сиз дам олмайсизми?— деб ийманибгина сўради қиз.

— Мени қўявер. Сен бир оз мизғиб ол. Қун ботиши билан яна йўлга тушамиз, тонг отдирай отахонимникига етиб бормоғимиз керак. Ёта қол. Ором ол, жоним.

— Сиз ётмасангиз мен ҳам ётмайман,— деди қиз.

Ҳотам:

— Хўп бўлади,— деб тўн устига чўзилди. Қизнинг қўлидан секин тортиб, беозор ётқизди.

Турсунтош чиндан ҳам чарчаган эди. Бош қўйиши билан ҳаял ўтмай, ухлаб қолди.

Ҳотам қараса, кўзи уйқуга мойил, ғафлат ғалаба қилгудек, у, уйқуни қочириб учун кўзини бармоқлари билан ишқалаб юмиб очди-да, қиз уйғониб қолишидан чўчиб, чордона қуриб ўтириб олди. У хавотирланиб теварак-атрофга синчковлик билан назар ташлаб, ҳеч қандай шарпа сезмади. Шундай бўлса-да, Додхудо жим ётмаслигини билиб, ўзича турли-туман режалар туза бошлади.

«Додхудо балким чўри қизни хотиним, дейишга ор қилар... Ҳа, лекин чўри қизни ўғри дейишга асос бор. «Анави яланг оёқ Ҳотам уйимга кириб-чиқиб юрарди. У чўри қизни йўлдан урган, бор бисотим — олтин, кумушдан ясалган зеб-зийнатларимни ўғирлаб, ғойиб бўлган», деган даъвони қилса, ким ишонмайди. Турсунтош аёллигига бориб, зеб-зийнатни олиб, беҳуда иш қилган. Изимизга одам тушуви, қўлга туширса, иккаламизни ўғри туғиши, эл-халқ олдида шармандаи шармисор қилиши, амир жаллодига топшириши турган гап. Ана унда додингни худога айт!.. Мен-ку қилмишимдан пушаймон эмасман. Чунки бир мазлумани ҳимоя қилдим. Кеча-кундуз умри тўшакда, ейиш ичишдан бошқа бирор ишга ярамайдиган қўл-оёғи шол, хунаса бир мажруҳга ўн гулидан бир гули ҳам очилмаган Турсунтошдек ёш, бокира қиз уволлигини билиб, шу қалтис ишга бош қўшдим. Додхудо худонинг бандаси бўлса, Турсунтош худойимнинг бандаси эмасми? Нега энди Турсунтош ўзига муносиб, тўрт мучаси соғ бирор бандая бечорага тегиб, бурда нонга қаноат қилиб, кўп қатори кун кечирмаслиги керак?! Бу, ахир, ҳимоясиз қизнинг иззати-нафси, ор-номусини таҳқирлаш эмасми? Ҳақорат бундан ортиқ бўлмас! Агар мени тутиб амирга рўпара қилиб: «Тавба қил! Кечирим сўра! Давлат паноҳ гуноҳингни кечирадилар», деган чоғларида ҳам, ўз сўзимдан қайтмайман. Эркисизлик қурбони бўлиб турган мазлума Турсунтошни ҳимоя қилганим учун бошим кетса розиман, аммо зеб-зийнат ўғриси бўлиб эмас. Ҳожи бобомнинг, мардлик мангулик, деганининг маъноси шу бўлса керак».

Ҳотам уйқудаги гўзал ёнида хаёл суриб, ширин уйқуда ётган Турсунтошга бир қиё боқдию ҳайкалдек қотди қолди. Ашқол-дашқолини ёстиқ қилиб, ўнг ёнбошига ётиб олган қиз мазза қилиб ухларди. Ингит уйқудаги гўзалдан нигоҳини узолмади, бу чўри қизда бу қадар сеҳр-жозиб мавжуд эканлигини шу пайтгача пайқамганидан ҳайратда эди. Тутатиб кетган қоп-қора қош, бодом қовоқ, кўксига соя солгудек офатижон киприги, орқа-олдини ўраб олган тўсдек қора, жингалак соч, лола ранг шойи кўйлак ичида хиёл кўтарилиб турган офатижон кўкрак Ҳотамнинг эс-ҳушини олиб қўйганди.

У нимаданир хавфсираб ирғиб туриб юрганча тепаликка кўтарилди. Бу тепаликдан Нурота яйлови яққол кўриниб турарди. Қир бағрида, текис яйловда ёйилиб юрган қўй, қорамолларга кўзи тушиб, чўпон-чўлиқлардан ҳадиксирабми, ерга ётиб олди. Яйловда чорва заҳматкашларидан ўзга қорани кўрмай, кўнгли бир оз бўлса-да, таскин топгандек бўлди.

Кўёш уфққа ёндошиб бормоқда, гўё тоғ чўққиси ловуллаётгандек атрофга лаъли ранг шуъла таратмоқда. Ҳотам тепаликда ўтириб, та-

биатнинг ажиб манзараларини кузатар экан, энди йўлга тушсак бўлади, деган қарорга келиб, ўрнидан турди-да, пастига туша бошлади.

Қиз ҳамон ширин уйқуда эди. Йигит қизни уйғотишга юраги дов бермай, ўйга толди. «Қани энди, уйқу — ҳузур-ҳаловат бизнинг ихтиёримизда бўлса эди? Вақт ғанимат...»

Йигит беозоргина қизнинг жингалак сочини силаган эди, қиз секин кўзини очиб, бир дақиқа Ҳотамга тикилиб қолди. У хиёл фурсатдан сўнг:

— Вой ўлмасам!— деб бошини кўтарди-да, аланг-жаланг атрофга қаради. Қун чекиниб, энди тун кира бошлаган эди.— Бу ер қаер, Ҳотамжон ака?— дея у кўзларини пирпиратди.

— Қаер бўларди, ўз уйимиз. Энди бу ердан кўчамиз.

Қиз елкасини қисиб:

— Қаерга кўчамиз?— деди.

— Отахонимизникига. Қалай, калла пишдимиз?

— Бошим хумдек оғир,— деди енгил керишиб қиз.

— Юрсак енгил торгасан. Қани, кетдик,— деди ердаги чопонни қоқиб, тугунчани олар экан Ҳотам.— Хайр, муқаддас ғор, хуш қол. Бошпана бериб, беминнат хизмат қилдинг. Миннатдормиз. Бизнинг биринчи никоҳ кунимиз сенинг бағрингда ўтди. Билсанг агар, қадам-жо бўлиб қолдинг. Бизга оқ йўл тила. Ешлик баҳорингиз завол кўрмасин, деб тилак тила. Тилакларинг даргоҳига қабул бўлса, бизнинг бахтимиз. Хайр!

Дарбадар ошиқ-маъшуқлар кулишиб йўлга равона бўлдилар.

Анча вақтгача ой кўринмади. Катта йўлга чиқиб хийла йўл босганларидан сўнг ой кўрина бошлади, секин-аста қора тун ёришди. Кеча жимлигини чигирткаларнинг чириллаши бузиб турарди. Узоқ-узоқлардан итлар ҳуриши эшитилиб қоларди. Ҳотам бу йўлдан ҳу бирда Жабборқул ота бугдойини тегирмонга олиб бориб, унга алмаштириб зимистон тунда бола-чақаларига олиб бориб қилиб, дуосини олгани, яқиндагина, баҳор чоғи бугдой уруғлигидан ёрдам қилиб, Додхудо эшагини қўшга қўшиб, ер ҳайдаб, ота бугдойини экиб бергани, пировардида бу бечораҳол онлага меҳри тушиб, ота-бола бўлиб қолганини ҳикоя қилиб борарди йигит. Турсунтош йигит ҳикоясини тинглар экан, ниҳоят:

— Мен сизнинг мардлингизга борман, Ҳотамжон ака!— деди.— Сиз бирор нарса умидида сўлахмондек одамни елкангизга кўтариб юрмаган бўлсангиз керак. Биламан, мажруҳ бир одамга кўмаклашсам, савоб бўлар, деб шу ишни қилиб келдингиз. Лекин бу яхшиликларингиз бадалига Додхудонгиз сизни нима билан мукофотласа экан?

— Узинг нима деб ўйлайсан?— деб саволга савол билан қизга мурожаат қилди йигит.

Турсунтош:

— Менми?— деди-ю, ўйланиб қолди.

Йигит тез жавоб олишга қизикмай совуққонлик билан кутди. Бир неча дақиқа сўзсиз юриб, бир-бирларига қараб-қараб қўядилар. Ой энди анча кўтарилган. Дала сутдек ойдин.

Турсунтош кутилмаганда:

— Ҳотамжон ака!— деди чўзиб.— Мен Додхудо ўрнида бўлсам, сизни жазоламас эдим. Аксинча мукофотлаган бўлардим.

— Нима билан?— деб мийиғида кулиб сўради Ҳотам.

— Мардлик билан,— кескин жавоб қилди қиз.

— Нима-а?— Таажжубланиб қизга ўғирилди йигит.— Мардлик? Бу қанақа мукофот экан?

— Катта мукофот. Сиз мардсизми, йўқми?— деб йигит йўлини тўсиб сўради қиз.

— Билмадим, мард бўлиб нима иш қилибман.

— Ҳар қандай мард қилолмайдиған ишни қилиб қўйдингиз, наҳотки билмасангиз?

— Нима экан у мардлигим?— деб жилмайди йигит.

— Ҳа, агар мен Додхудо ўрнида бўлганимда сизни қидиртириб ҳам юрмасдим. «Шу йигит-ку менга шунча яхшилик қилди. Яхшиликка яхшилик ҳар кишининг ишидир. Ёмонликка яхшилик мард кишининг ишидир...» Шундайми-шундай. Наҳотки, Додхудо мардлик кўрсатмаса?

— Додхудо мард эмас-да! Додхудодан буни кутма, жоним, йўлдан қолмайлик,— деди қизнинг қўлидан тутиб йигит.

— Сиз қизишмай, гапимни эшитинг... Тўхтанг, ўша отангизникига етиб борамиз, ҳали узоқми?

— Йўқ, етай деб қолдик.

— Менинг гапимга кирсангиз, орқага қайтсак.

— Нима-а-а!— деди чўчиб йигит.— Нега энди орқага қайтар эканмиз?

— Орқага қайтиб, гўппа-тўғри салом бериб, Додхудоникига кириб борсак-да, арз-ҳолимизни айтсак.

— Арз-ҳолимизни?!— Қиз сўзини такрорлаб савол назари билан унга қаради йигит.

— Ҳа, арз-ҳолимиз шундай: биз бир-биримизни хоҳладик. Энди эр-хотинлармиз. Истасангизлар бурунгидек хизматларингизда юраверамиз, десак. Бу бетайин, хавф-хатарли дарбадар юриш-туришдан шу яхши эмасми?

— Никоҳлар нима бўлади?

— Додхудо билан бўлган никоҳ бекор!

— Ким уни бекор қилади?

— Мен бекор қиламан. Никоҳ ўқиб туриб сўраганда, розиман деган эмасман, мард бўлса, буни тан олади.

— Мардлик нималигини кўрсатиб қўяди Додхудо — иккаламизнинг ҳам теримизни шилдириб, сомон тиктиради.

— Агар қўлга туширса, бусиз ҳам, теримизга сомон тикади. Шунинг учун қўлга тушмасдан ўзимиз кириб бориб, кўнглимиздаги гапни очиқ-ойдин айтганимиз маъқул эмасми?

— Маъқул эмас!— деди қатъий бир оҳангда йигит.

— Ошиқ-маъшуқлармиз, десак-чи?— деб зорланиб сўради қиз.

— Тоҳир-Зухро, Лайли-Мажнунлар ҳам ошиқ-маъшуқлар эди. Замонаси уларга ҳам кулиб боқмади. Хомтама бўлма, бизнинг замонамиз, уларникидан баттар бўлса борки, бетар эмас. Орқага қайтиш йўқ. Йўлбарс изидан қайтмас, эр йигит сўзидан. Қисматдагидан ортиқ ҳеч нарса бўлмайди, жоним. Кемага тушганнинг жони бир. Бу қирғоқсиз денгиз иккаламизнинг чекимизга тушди, сузиб кўрамиз. Худойим ёрлақаса, суза-суза бирор манзилга чиқиб олармиз. Қирғоққа етолмай фарқ бўлсак, худодан кўрамиз. Гап шу! Қелишдикми?

— Қелишдик,— деб жавоб қилди қиз. У Ҳотамнинг бир сўзлигидан чўчиб, дарҳол рози бўла қолди.

— Ундай бўлса юрдик!— деб қизнинг қўлидан тутиб, сўради йигит.— Олга юрамизми?

— Олга юрамиз!— деб жавоб қилди қиз.

Ошиқ-маъшуқлар шиддат билан йўл босиб, тонг отар чоғида Жабборқул ота кулбасига етиб олдилар. Ҳотам Турсунтошга:

— Сен шу ерда кутиб тур,— деди-да, ўзи бориб эшикни қоқди.

— Ким у?— деган овоз эшитилди ичкаридан. Бу — ҳовлида эшагига ем солиб юрган Жабборқул отанинг овози эди.— Ҳозир-ҳозир.

Ҳаял ўтмай, қария келиб:

— Ия, Ҳотам ўғлим-ку!— деди.— Об-бо, азаматэй! Қани-қани,

шундай бемаҳалда-я. Тинчликми?— деб у ташвиш аралаш қучоқ очиб кўришди. Ва кўярда-қўймай, уйга бошлади.— Ҳой, қаердасизлар, Ҳотамбек ўглинг келди, энаси?— деди қувончи ичига сиғмай қария.

Тонг ороми оғушида масрур, фақир бу хонадонда бирдан тинчлик «бузилди». Ойбодоқ хола олдин, Султонмурод орқада кутилмаган саҳарги меҳмонни қувона-қувона қарши олдилар. Қутлиғой хаёдан ийманибгина ибo билан салом берди-да, дарҳол ўзини айвондаги устун панасига олди. Қизгина ҳаяжонда, у энтикиб-энтикиб нафас оларди. Пешанабоғи билан юзини пана қилиб, мўралаб-мўралаб қўярди. Эҳтимол энди у отаси айтмоқчи «ўз акасини» эмас, сўнгги кунларда уй-қу бермай, оромини бузиб қўйган йигитни яқинроқдан кўргиси, сездирмай, суқланиб-суқланиб тикилгиси келарди. Лекин Ҳотамнинг парвоси фалак, у Қутлиғойга ҳатто қайрилиб ҳам қарамади.

— Ота!— деди Ҳотам, негадир бир лаҳза жим қолди, у нимадир айтмоқчи-ю, ботинқирамай тургандек... Қутлуғой эса бутун вужудини қулоқ қилиб, Ҳотамнинг сўзини пойларди.— Ота!— деб яна такрорлади Ҳотам.

Жабборқул ота:

— Қулоғим санда ўғлим, гапиравермайсанми?— деб унга тикилиб қолди.

Расмларни А. Холиқов чизган.

— Кўчада меҳмон бор эди... Янги меҳмон олиб келгандим, отажон,— деб мулоким жилмайди у.

— Ий-э, бундоғ демайсанми, ўғлим. Ўз уйинг-ку, нега бошлаб киравермадинг? Мен ҳозир...— деб Жабборқул лайлак дарвоза томон йўналди. Ҳотам қария йўлини тўсиб:

— Ўзим-ўзим...— деганча югуриб кетди.

Хонадондагилар: «Меҳмон ким бўлди?» деган маънода бир-бирларига қараб олдилар ва интизорлик билан кўча эшикка кўз тикканча қараб қолдилар.

Олдин Ҳотам, орқада тўн ёпиниб, юзини рўмол билан беркитиб олган Турсунтош кириб келди.

Хонадон соҳиблари учун кутилмаган меҳмон... Яна ким эргаштириб келди?! Қўй оғзидан чўп олмаган уятчан Ҳотам!.. Нима бўлганда ҳам, ким бўлмасин эшикдан кириб келди, эшикдан киргани ит қопмас, деганлар...

Биринчи бўлиб Ойбодоқ хола Турсунтош билан кўришди. Қутлиғой ҳайрон: «Кутилмаганда пайдо бўлган бу аёл ким?.. Нега Ҳотамжон акам эргаштириб келди уни? Отам, Ҳотамжон ёлғиз, ҳеч кими йўқ, боши очиқ, деган эдилар-ку!» дея кўнглидан ўтказиб, лол қотган эди.

— Турсунтош! Бундоғ юзингни очиб саломлаш. Отасиз эдик, оталик бўлдиқ, Онасиз эдик, энди онамиз ҳам бор, Султонмуроддек қанотимиз. Қутлиғойдек меҳрибон синглимиз бор.

Мезбонлар: «Ўзи нима гап?» дегандек бир-бирларига қараб олишди.

— Мени, келинингиз Турсунтошни кечиринг! Ноилож қолиб, сизларни қора тортиб келдик,— деб бўлган воқеани ҳикоя қилиб берди Ҳотам.

Жабборқул ота билан Ойбодоқ хола гоҳ бош чайқаб, гоҳ қовоқ уйиб, бетоқатлик билан эшитар экан: «Чакки иш бўпти!.. Охири вой иш қилибсизлар!», деб гап қўшиб туришди. Хонадон эгаларининг гап-сўзи, совуқ муомаласидан Ҳотам билан Турсунтош иши уларга ёқмагани сезилиб қолди. Қутлиғой эса устун панасида алам билан ичикиб-ичикиб йиғларди.

— Ўғлим, Ҳотамжон, бу ёққа кел-чи!— деб уни холироқ ерга олиб бориб, қария гап уқтира бошлади.— Иккаланг мени қора тортиб, бош пана сўраб келибсанлар, бош устига... Ва локин менинг кулбам сизлар учун бошпаноҳ бўлармикан, деган андишадаман. Менинг гапим кўнглиннга оғир ботмасин, ўзинг танангга ўйлаб кўр, ақл-идрокли йигитсан, ўғлим. Имом Ҳасайн-имом Ҳусайн масжидига қадами етган золим амир исковчиларининг қадами бу ерга етмайди, деб ўйлайсанми? Чунки мен билан яқинлигингни маккор Додхудо яхши билади. У кунни худо кўрсатмасин, бордию қўлга тушгудек бўлсаларинг, иккалангдан шафқатсиз ўч олишига кўзим етиб турибди. Кўнглисиз бўлса ҳам, айтмай иложим йўқ-да... Гарчи, бир мазлума қизни озод қилиб, савоб иш қилган бўлсанг ҳам, Додхудо бунинг учун сендан ўч олади. Ўйлаб кўр!..

Ҳотамнинг ортиқ сўз тинглашга тоқати қолмаганди. Шунинг учун ҳам:

— Отажон! Қари билганини пари билмас, деб бекор айтмаганлар. Вақт зиқ, Шошилмоқ керак. Мен фақат хайрлашгани, розилик сўрагани келгандим. Хайр, отажон!— деб ерга боққанча сузилиб турган Турсунтош олдига чопиб борди, унинг қўлидан ушлаб:— Тур!— деб хитоб қилди. Қиз кўрқув ва ҳаяжондан унга мўлтираб қаради.

— Холажон!— деди Ҳотам.— Султонмурод, укажон! Синглим, Қутлиғой! Агар қайта кўришолмасак, дийдор қиёматга қолади. Хайр!

Ҳотам Турсунтошни етаклаб кўча эшик томон йўл олди.

— Қаёққа? Ҳотам, болам!— деб эс-хушини йўқотган Жабборқул

ота мадорсиз қадам ташлаб, қиз билан йигит орқасидан бир-икки одим отиб, гурсе этиб йиқилди.

Қувғин

Ҳотам билан Турсунтош кўм-кўк бир адирнинг ёнбағрида, бужур бўлиб ўсган овлоқдаги жийда дарахтининг тагида ўтиришибди. Ниҳоятда ҳориган бўлсалар ҳам, руҳан тетик эди улар. Харсанг тошлар устига саҳармардонда тушган шудринлар аста-секин буғланмоқда эди. Қўкатларнинг усти нам. Жийда гулининг қуюқ ҳиди маст қилгулик... Осмону фалакда тўрғай чарх уриб сайрамоқда, афтидан тиниқиб чиқаётган қуёш, бу мовий олам ҳам илк бор эркинликка чиққан йигит ва қизни гўёки олқишлаётгандек...

Аммо шарқ уфқининг авзойи бузуқ, булутлар саёҳати авжида. Улар осойишталик билан ёйилиб, тоғ чўққиларини забт этмоқда.

Ҳотам билан Турсунтош Ҳожи бобо берган қоқ нон билан тамадди қилиб бўлишган эди. Энди уйқу элита бошлади. Ҳотам жомакорини олиб, ерга ёзди. Ёнма-ён ётишдилар. Турсунтош бир зумда уйқуга кетди. Ҳотам эса уйқу билан олишар, кўзи уйқуга кетиб, чўчиб уйғонар, ўрнидан туриб, Кармана йўлини кузатарди: жимжитлик!..

Ҳотам Турсунтошнинг сочларини силади. Оҳистагина пешонасидан ўпиб, юзига узоқ тикилиб қолди. Қорақош, бугдой ранг, қўнғир соч, аллақандай жозибадор гулчеҳра қизнинг ҳорғин юзидан бокира латофат гулгун ёниб, барқ уриб турарди. Қиз совуқ егандек жунжикиб ётарди. Ҳотам чопон билан ўраган бўлиб: «Совуқ едингми, жоним?», деб қўйди.

Қиз хиёл кўзини очиб жилмайди-да:

— Этим увишиб турибди,— деб яна кўзини юмди.

Ҳотам эса:

— Ҳаммаси чарчаганники, жоним,— дея ўзича ўйлади. «Этинг увишаётган бўлса, иситиб қўяй, кел бағрингни оч, бағримга босай, ҳалолимсан... Тани маҳрамингман. Иссиғимни баҳам кўриб, жонингни киритай!..— Аммо яна фикридан айнади.— Шу ит ётиш, мирза туришда ўйнаб-кулиш кўнглига сигармиди?»

Сўнг Ҳотам тагин узоқ тикилди, меҳри жўш уриб кетди. Унинг назарида Турсунтош худди гавҳари шамчироғ каби, ажиб бир оҳанграбо каби ўзига тортаётгандек эди. Йигит беихтиёр қиз бағрига отилди...

□

От туёқларининг дупури эшитилди. Ҳотам хавотирланиб, бошини кўтарди: теварак-атрофни кузатди. Олис-олисларда момақалди роқ гумбурлаб кетди. Бир зумда осмонни қоп-қора булут қоплаб, қоронғилик босди. Кучли шамол елиб ўтди. Турсунтош устидаги ёпинғични учириб юборди. Ҳотам Турсунтош устини ўраш билан овора эди. Яна чақмоқ қақиб, момақалди роқ гумбурлади. Еру кўк, тоғлар ларзага келди. Шу чоқ от қўйиб, бало-қазодек амир суворийлари етиб келдилар. Ҳотам бу ногаҳоний балодан гангиб қолди.

Турсунтош: «Момақалди роқ! Ҳотам ака, қўрқаяпман!», деб ўрнидан турди. Амир сарбозлари уларни аллақачон ўраб олган эди. Турсунтош даҳшатга тушиб: «Ҳотам ака!» дея қичқириб, ўзини унинг қучоғига отди. Момақалди роқ даҳшат билан гумбурлади, чақмоқ булутлар пардасини тилкалади. Шовуллаб жала ёға бошлади...

И. С. Тургенев

ТУТУН

РОМАНДАН БОБЛАР

Лола ТОЖИЕВА таржимаси

6

ЖУДА ғалати одам эканми,— дея кўнглидан ўтказди Литвинов ўзи тўхтаган меҳмонхона томон кетиб борар экан.— Ғалати одам! Уни қидириб топиш керак.— У ўз хонасига кирди, кўзи стол устидаги хатга тушди.— Ҳа, Танядан бўлса керак!— деб ўйлади у ва ўқимасиданоқ хурсанд бўлиб кетди. Аммо хат қишлоқдан, отасидан келган экан. Литвинов катта муҳрни синдириб хатни очди ва ўқишга тутинди... Димоғига урилган ўткир, жуда ёқимли, таниш бир ҳид уни ҳайратга солди. У ёқ-бу ёққа аланглаган эди, кўзи дераза рафида стаканда турган каттагина ҳазоранггул дастасига тушди. Литвинов ҳайрон бўлиб бу гулнинг тепасига энгашди, ушлаб кўрди, ҳидлади... Аллақандай узоқ хотира уйғонгандек бўлди... аммо қандай хотиралигини у эслолмади. У хизматкорни чақириб, бу гуллар қаёқдан пайдо бўлганини сўради. Хизматкор бу гулни бир аёл олиб келганини, аммо у кимлигини айтмай, «герр Злуитенгоф бу гулларни кўриб, уларни ким олиб келганини ўзи фаҳмлайди», деганини айтди. Литвинов яна ниманидир хотирлагандай бўлди... У хизматкордан аёлнинг кўриниши қанақалигини сўради. Хизматкор аёлнинг баланд бўйликкина, яхши кийинган, юзига тўр тутганини айтди.

— Афтидан рус графиня бўлса керак,— деб қўшиб қўйди у.

— Нега бундай деб ўйлайсиз? — деб сўради Литвинов.

— У менга икки гулден берди,— деди хизматкор тиржайиб.

Литвинов хизматкорга жавоб бериб юборди, кейин деразанинг олдида анчагача хаёл суриб турди: Ниҳоят, қўлини силтаб, яна отасининг қишлоқдан келган хатини ўқишга тутинди. Отаси ўз мактубида одатдагидек ҳасрат қиларди: «Донни ҳеч ким сувтекинга ҳам олмайди, одамлар мутлақо итоат қилмайдиган бўлиб кетишган, афтидан охирзамон яқинлашиб қолганга ўхшайди. Ўзинг бир ўйлаб кўр,— деб ёзарди

у хатида, — охирги аравакашим қалмиқ бола эсингдами? Уша болани ҳам бузишди, ҳароб бўлиб кетиши турган гап эди, унда аравани ҳайдайдиган одамсиз қолардим, худога минг қатла шукур, одамлар йўл кўрсатишди. Беморни Рязандаги руҳонийга, шунақа йўлдан озганларни тузатадиган одамга олиб бордим. Давоси чиндан ҳам натижа берди, гапимнинг исботи учун хатимнинг ичига отахонимнинг хатларини солиб юборяпман, бир ҳужжат бўлсин деб». Литвинов қизиқиб хатга кўз югуртириб чиқди. У хатда шулар қайд этилган эди: «Хонадон хизматкори Никанор Дмитриев» медицинанинг тиши ўтмайдиган дардга мубтало бўлган экан. Бу дард ёмон одамлардан юққан унга. Бунга сабаб Никанорнинг ўзи. У бир қизга берган ваъдасига вафо қилмабди, шунинг учун ҳам ўша қиз бировлар орқали Никанорни шу кўйга солиб қўйибди. Агар бу йўриғда унга ёрдам беришмаганда, бола ҳароб бўлиб кетарди: мен оллои таолонинг қудратига ишонганим ҳолда унга ҳаётга қайтишига ёрдам бердим. Бу ишни қандай амалга оширганим сир. Аммо сиз жаноби олийларидан илтимосим шуки, у қизга минбаъд бундай иш билан шуғулланмасликни тайинлаб, бир оз пўписа қилиб қўйсангиз, тагин унга яна ёмонлик қилиб ўтирмасин». Литвинов хатнинг устида хаёл суриб кетди. Литвиновнинг кўз олдига қоронғи қолақ қишлоқ ҳаёти келди ва шундай мактубни шу Баденда ўқигани ҳам ғалати туюлди унга. Бу орада аллақачон тун яримлаб қолган эди. Литвинов ўрнига ётиб, пуфлаб шамни ўчирди. Аммо ҳадеганда кўзига уйқу келмади.

Энг муҳими, мана бу димоғига ўрнашиб қолган ёқимли ис борган сари қоронғида теварак-атрофга ёйилиб, сира эслаб тополмаётган алланимани эслашга мажбур қиларди. Литвиновнинг хаёлига кечаси ётадиган уйда гулнинг туриши саломатлик учун зарар бўлса керак, деган фикр келди; у ўрнидан туриб, пайпаслаб юриб гулнинг олдига борди-да, уни қўшни хонага олиб чиқиб қўйди. Аммо қўшни хонадан ҳам гулнинг бўйи унинг ёстиги, кўрпаси тагигача келиб, унга тинчлик бермас. Литвинов эзилиб, дам-бадам у ёнидан-бу ёнига ағдариларди. Бора-бора унинг эти қуриша бошлади. Бир вақт «одамларни бузилишдан тузатишга устаси фаранг» руҳоний соч-соқоли ўсиқ кўён қиёфасида бир-икки лип этиб кўз олдидан ўтди... Кейин Литвинов тўсатдан ўрнида қаддини кўтариб: «Наҳотки ўша бўлса, бу мумкин эмас», деб ҳайратдан чапак чалиб юборди.

7

Эллигинчи йилларнинг бошида Москвада қийин шароитда деярли фақирона бир аҳволда князь Осининларнинг каттагина оиласи яшарди. Булар татар, грузин эмас, ҳақиқий рус князларидан, Рюриковичлар авлодидан эдилар. Уларнинг номлари солномаларимизда Москванинг биринчи рус ерларини бирлаштирувчи князлари орасида тез-тез учраб туради. Улар катта-катта вотчиналар, ер-сувларга эга бўлишган, неча марталаб «ҳалол меҳнатлари ва тортган жабру жафолари учун» раҳматномаларга сазовор бўлганлар, боярлар думасида мажлисларда қатнашганлар, ҳатто улардан бири «вич» деб ёзилган. Кейин улар душман тухматига учрадилар. Уларни батамом хонавайрон қилиб, бор будшудларини олиб қўйиб, ўзларини кўздан нарига сургун қилиб юбордилар. Осининлар шу билан инқирозга юз тутдилар. Қайтиб қаддиларини тиклаб ололмадилар. Кейинроқ бориб улардан тухмат тамғаси олиб ташланди, ҳатто Москвадаги «хароба жойлари» қайтариб берилди, аммо буларнинг биронтаси ҳам уларга ёрдам беролмади. Уруғлари қашшоқ тортиб, ҳолдан тойиб қолганлиги туфайли Пётр замонида ҳам, Екатерина замонида ҳам қаддини ростлолмади; бора-бора майдалашиб, па-

сайиб, эндиликда иш бошқарувчилар-у, виночилик маҳкамаси бошлиқларини ҳам, квартал ноибларини ҳам ўз тенгларидай кўрадиган бўлиб қолишганди. Осининлар оиласи эр-хотин ва беш фарзанддан иборат эди. Бу оила Собачья майдонида бир қаватли ёғоч уйда истиқомат қиларди. Кўча эшиги олабайроқ, дарвозасига яшил рангга бўяб шерлар сурати ишланган бўлиб, барчаси буларнинг дворян оиласидан эканликларини билдириб турарди. Бу оила кунини амал-тақал қилиб ўтказар, сабзавот дўконидан доим қарз бўлар, қишда кўпинча ўтинсиз, шамсиз қолиб кетарди. Князнинг ўзи ялқов ва нодонгина одам, аммо бир вақт жуда гўзал ва олифта бўлган, ҳозир эса қариб, батамом разиллашиб кетган. Бу одамга насабига бўлган ҳурмат юзасидан эмас, бир вақт фрейлен¹ бўлган хотинининг ҳурмати учун жуда эскидан қолган, маоши озроқ, деярли қиладиган иши ҳам йўқ бир жойни бериб қўйишган. Князь ҳеч нарсага аралашмас, шлафрок²ини ечмай эртадан кечгача чекар, оғир-оғир нафас олиб ўтираверарди. Князнинг хотини хаста ва жаҳли тез аёл, доим рўзғор ташвиши билан юрарди; Петербургдаги эски танишларининг ёрдамида болаларини пошшолик муассасаларига жойлаштириш ҳаракатида. Бу аёл саройдан узоқлаштирилганига, ҳозирги аҳволига сира кўниқолмасди.

Литвиновнинг отаси бир вақтлар Москвада яшаганида Осининлар оиласи билан танишиб қолган, уларга баъзи яхшиликлар қилган, ҳатто бир марта юз сўм қарз ҳам берган. Кейин, ўгли студент чоғида, уларникига тез-тез кириб турар, уйлари ҳам Осининларникидан унча узоқ эмасди. Аммо уни қизиқтирган нарса уларининг яқинлиги, уларнинг ночор туришлари эмасди. Григорий Осининларникига катта қизлари Иринага ошиқи беқарорлигидан серқатнов бўлиб қолган эди.

Ушанда Ирина энди ўн саккизга қадам қўйган эди. Уша кезлари у институтни энди ташлаб келган, институт бекаси билан бўлган кўнгилисиз тўқнашув туфайли онаси уни эндигина уйга олиб қайтган эди. Бу кўнгилисиз тўқнашув мана бундай содир бўлган эди. Ирина катта бир йиғинда институт нозирини француз тилида табриклаши лозим эди. Бу иш шундоққина мажлис олдидан бошқа бир қизга, жуда бой бир ижарачининг қизига топширилди. Князнинг хотини бундай аламга тоқат қилиб туrolмади. Иринанинг ўзи ҳам бекасини бу адолатсизлиги учун кечиролмади. У ҳамманинг кўзи олдида ўртага чиқиб, ҳамманинг диққат эътиборини ўзига қаратиб нутқини айтишини, кейин бутун Москвада тилга тушиб, шов-шув бўлишини кўз олдига келтириб, завқланиб юрган эди... Чиндан ҳам бу нутқидан кейин оғизга тушиши турган гап эди. Ирина баланд бўйли, келишган, кўкси бир оз паст, елкалари ҳали ним-жонгина, териси унинг ёшида камдан-кам учрайдиган оч пушти ранг, малла сочлари қалин; орасидан ранги тўқроқ тутамлари бошқа оч ранг тутамлари билан шундай чиройли қоришиб турардики, асти қўяверинг. Юз чизиқлари нозик, ҳали гўзал, жозибасини йўқотганича йўқ. Бироқ паришонхотирлик биланми, ҳорғинлик биланми чиройли бўйинчасини аста эгишида, табассумида аллақандай асабият сезиларди, ним табассумга мойил ингичка дудоқларию чимчилаб қўйгандаққина кичкина, қирра бурнида аллақандай ўжарлик ва жўшқинлик, ўзгалар ва ўзи учун аллақандай хатар сезиларди. Яшил товланиб турадиган тимқора хумор кўзлари, миср маъбудалариникига ўхшаш нурли киприклари, қалдирғоч қошлари ҳайратга соларли даражада гўзал эди. Бу кўзларнинг ифодаси ҳам ғалати: улар узоқ, номаълум тубдан хаёлчанлик ва диққат билан қараб турганга ўхшарди. Институтда Ирина ақл ва қобилияти жиҳатидан энг яхши ўқувчилардан ҳисобланарди, аммо феълнинг бе-

¹ Сарой хоними (немисча).

² Уйда кийиладиган халат.

қарорлиги, бировдан устун туришини яхши кўриши ва шаддодлиги ҳам ҳаммага маълум эди. Аёл ўқитувчиларидан бири унга ҳатто, сенинг бу қизиққонлигинг бир кунни бошингга етади, деб башорат ҳам қилган.— „vos passions vous perdront“. Бошқа бир муаллимаси эса совуқ ва бағритошлиги учун ёмон кўрар, уни *une jeune fille sans soeur*¹ деб атарди. Дугоналари уни димоғдор, ичимдагини топ дейдиган қиз дейишса, ука ва сингиллари ундан кўрқишар, онаси у билан ҳасратлашмас, сирли кўзларини тикиб қараганида ҳатто отаси ҳам ўзини ноқулай ҳис қиларди. Аммо отаси билан онаси уни ажойиб фазилатлари учун эмас, келажакда ундан нимадир кутганлари учунми беихтиёр ҳурмат қилишарди.

— Мана кўрасан, Просковья Даниловна,— деди бир кунни кекса князь чилим найини оғзидан олиб,— Иринка бизни бир кунни яна ёруғликка олиб чиқади.

Эрининг гапидан княгинянинг жаҳли чиқиб кетиб, „des expressions insur portables“² деди унга, аммо кейин ўйлаб туриб, тўнғиллади:

— Ҳа... ёруғликка олиб чиқса ёмон бўлмас эди.

Ирина ота-онасининг уйда ниҳоятда эркин эди. Уни уйда ҳеч ким эркаламас, ҳатто ундан ўзларини бир оз олиб қочишса ҳам, лекин ҳеч ким унинг инон-ихтиёрига қарши бормас эди. Иринага худди шу кетди — дўкончи келиб, бутун ҳовлини бошига кўтариб: «Ўз пулимни ундираман деб кетларингдан юриб чарчаб кетдим», деб бақирар, баъзан ўз хизматкорлари ҳам: «Сизларнинг нималаринг князь бўлди, очларингдан тиришиб қолай десаларинг!» деб ачитиб қолар, шунда Иринанинг ғамгин қиёфада истехзоли жилмайиши ота-оналарига ҳар қандай таънадан оғир ботиб кетар эди. Ота-оналари қизларини туғилганидан бойлик, башанглик ва ҳамиша иззат-иқромга дойиқ деб билганларидан унинг олдида ўзларини айбдор, айбсиз айбдор ҳисоблашар эди.

Литвинов Иринани бир кўргандаёқ яхши кўриб қолган эди (у Ирინадан атиги уч ёш катта эди), аммо у анча вақтгача илтифоти у ёқда турсин, ҳатто этиборини ҳам қозонолмай юрди. Унинг Литвинов билан муомаласида илиқлик эмас, аллақандай душманлик асорати сезиларди. Литвинов гўё уни нимададир хафа қилган-у, энди Ирина унга нисбатан кек сақлаб, унинг бу гуноҳини сира кечиролмайди. Литвиновнинг ўзи ҳам у вақтда жуда ёш бўлиб, қизнинг бу зардали қарашлари замирида нима ётганини сира тушунолмасди. Баъзан шундай бўлардики, Литвинов маъруза-ю дафтарларини ҳам эсдан чиқариб, Осининларнинг ғамбода меҳмонхонасида ўтириб олиб, ер остидан Иринани кузатган эди. Шунда юраги ғаш тепиб, кўксига сиғмай қоларди. Ирина эса жаҳли чиққандайми ё зерикқандайми, ўрнидан туриб, залда у ёқдан буёққа юрар, унга столгами-стулгами қарагандай совуқ бир назар ташлаб, елкасини учуриб, қўлларини билагига чалиштириб оларди. Ё бўлмаса бутун кеча давомида у билан гаплашиб ўтирса ҳам, юзига бироқ марта қиё боқмасди, гўё шу садақани ҳам унга раво кўрмасди. Ё бўлмаса қўлига китоб олиб, ўқимаса ҳам унга тикилиб ўтирарди, қовоғини уюб, лабларини тишлаб, ё тўсатдан отасиданми ё укасиданми баланд овозда «Тоқатни нима дейилади?» деб сўрарди. Литвинов худди тўрга тушиб қолган қушдай ўзини ўтга-чўққа уриб, бу тузоқдан чиқиб кетишга ҳаракат қилиб ҳам кўрди. Москвадан бир ҳафта чиқиб кетди. Аммо шу бир ҳафта ичида ақлдан озиб қолаёзди, озиб-тўзиб, хасталаниб, яна Осининларникига қайтиб келди... Аммо қизиқ! Ирина ҳам шу кунлар ичида сезиларли озиб, юзи сарғайиб, чаккалари ич-ичига кириб кетиб-

¹ Ёш, бағритош қиз. (французча).

² Гапингни қара (франц.).

ди... аммо у Литвиновни олдингидан ҳам совуқроқ кутиб олди, гўё назар-писанд қилмагандай, гўё Литвинов олдинги айбини яна ҳам ошириб юборгандай... Ирина Литвиновни шу тариқа икки ойча қийнади. Кейин ҳаммаси бир кунда ўзгарди-қўйди. Худди ўт кетгандай, момақалди-роқ тургандай бостириб келди муҳаббат. Бир куни — бу кунни Литвинов анчагача эсидан чиқармай юрди — у, одатдагидек Осининларникида кўчага маъносиз қараб ўтирган эди. Диққати ошиб, зерикиб, ўзидан ўзи хафа бўлар, аммо туриб чиқиб кетай деса, кўнгли бўлмас эди... Бордию деразанинг тагидан дарё оқиб ётган бўлганида, сира қўрқмай, афсусланмай ўзини унга ташлаган бўларди. Ирина ундан сал нарига келиб индамай ва қимир этмай ўтирарди. Мана бир неча кундирки, Ирина у билан мутлақо гаплашмайди, ундай деса, бошқалар билан ҳам гаплашмайди. У қўлларига суянганча ҳайрон бўлиб баъзи-баъзида атрофга аста назар ташлаб қўярди. Бу совуқ, азобли сукунат ниҳоят Литвиновнинг жонига тегди. У ўрнидан туриб хайрлашди-да, шапкасини қидира бошлади. Шу пайт аста шивирлаган «Кетманг», деган овоз эшитилди. Литвиновнинг юраги шиф этиб кетди, Иринанинг овозини дафъатан таний олмади. Шу бир оғиз сўз аллақандай ноёб маъно касб этган эди унинг учун. Литвинов бошини кўтариб, ҳайратдан қотиб қолди. Ирина унга меҳр тўла кўзлари билан тикилиб турарди. «Кетманг,— дея қайтарди у,— яна қолинг бир оз. Сиз билан ўтирмоқчиман.— У овозини яна ҳам пасайтирди.— Кетманг... мен...» Литвинов нима қилаётганини ўзи ҳам идрок этмаган ҳолда Иринага яқинлашди-да, унга қўлларини узатди... У ҳам иккала қўлини унга узатди, кейин жилмайди, қип-қизариб тескари қаради, ҳамон кулишда давом этганича хонадан чиқди... Бир дақиқадан кейин у меҳмонхонага кичик синглиси билан қайтиб кирди, ўшандай меҳр тўла кўзлари билан унга узоқ қараб турди-да, уни ёнига ўтқазди... Аввалига гапиргани гап тополмай хўрсиниб, қизариб ўтирди. Кейин тортини-тортини унинг ишларини суриштира бошлади. Илгари у Литвинов нима билан шуғулланиши билан сира қизиқмасди. Уша оқшом у Литвиновдан шу вақтга қадар уни кўзга илмаганига, шу вақтгача унинг қадрига етмаганига кечирим сўрашга ҳаракат қилиб кўрди, энди мен тамоман бошқа одам бўламан, деб уни ишонтиришга уринди. Унинг бу хатти-ҳаракатлари Литвиновнинг назарида рспубликанкаларникига ўхшаб кетди (Литвинов ўша йиллари Робеспьерга қойил қолар, Маратни қаттиқроқ сўкишга журъат қилолмасди), орадан бир ҳафта вақт ўтгач эса, Ирина уни севиб қолганига ишончи комил бўлди. Ҳа, ўша биринчи кун анчагача унинг ёдидан чиқмаган эди... аммо, ундан кейинги кунлари — ҳамон иккиланиб, ишонишга қўрқиб, ҳаяжон ва даҳшатдан юраги орқасига торта-торта юрар экан, кутилмаган бахт уни қучоғига олди. Илк муҳаббатнинг ёруғ, бир киши тақдирда иккинчи марта қайтарилмайдиган онлари бошланди. Ирина бирдан қўйдай ювош, ипақдай майин, ҳаддан ташқари меҳрибон бўлиб қолди. У ўзидан кичик сингилларига фортепьянодан эмас, бу соҳада музикадан билими етишмас эди, француз, инглиз тилларидан дарс бера бошлади. Улар билан китобларни бирга ўқиб, уй-хўжалик ишларига ҳам вақт топадиган бўлди. Ҳамма нарса унинг диққатини тортар, қизиқтирарди. У дам булбулдек тўхтовсиз сайраб, дам ширин хаёллар оғушига берилиб кетарди. Ирина турли режалар тузиб, Литвиновга турмушга чиққандан кейин нима қилиши хусусида беҳисоб мўлжаллар қилиб ўтирарди (уларнинг иккалалари ҳам бирга турмуш қуришларига сира шубҳа қилишмасди), турмуш қурганимиздан кейин... «биргалашиб ишлаймиз», деб унинг эсига соларди Литвинов... «Ҳа, ҳа, ишлаймиз,— деб қайтарарди Ирина,— ўқиймиз... энг муҳими — саёҳат қиламиз». Иринанинг тезроқ Москвани тарк этгиси келарди, Литвинов унга ҳали университетда курсни тугатганимча йўқ, деса, Ирина ҳар сафар бир оз ўйлаб туриб

унга: «Берлиндами ё бошқа биронта жойдами тамомлаб олсанг бўлади-ку», деб эътироз билдирарди. Ирина ўз ҳис-туйғуларини очиқ-ойдин айтишдан деярли уялмасди, шунинг учун ҳам унинг Литвиновга мойиллиги узоқ сир бўлиб қолмади. Ота-онаси, турган гапки, бу муносабатдан хурсанд бўлишмади, аммо дарровдан тақиқлаб қўйишни ҳам лозим топишмади. Литвиновнинг давлати ҳам ёмон эмасди... «Бироқ, фамилия, фамилияси!» эътироз билдирарди княгиня. «Рост, фамилияси тўғри келмайди,— деб унинг гапини маъқулларди князь — бироқ у разnochинецлардан эмас, энг муҳими: Ирина бизнинг гапимизни олмайди. Эслаб кўргина: кўнглига келган ишни қилмай қолган вақти борми?»

Князь шундай деб муҳокама юритар, аммо ўша оннинг ўзида хаёлида: «Литвинова хоним — бўлгани шуми? Мен бошқачароқ бўлишини кутган эдим», дер эди. Ирина бўлгуси куёвини батамом қўлга олволди, Литвинов ҳам инон-ихтиёрини бажонидил унинг қўлига топширган эди. У гўё гирдобга йўлиққан, ўзини йўқотиб қўйгандек эди... Ҳам даҳшатли, ҳам ҳузурли эди бу ҳолат, у ҳеч нарсага ачинмас, ҳеч нарсани қизганмас эди. У эр-хотинликнинг аҳамияти, вазифалари хусусида, ўзи яхши эр бўла оладими, йўқми, Ирина қанақа хотин бўлади, уларнинг ўрталаридаги муносабатлари тўғрими — ана шулар хусусида бош қотиришга, уларни ҳал қилишга қодир эмасди. Унинг қони аланга олиб кетган, у ҳозир бир нарсанигина аниқ биларди: у билан олға, тинимсиз олға кетавериш керак, кейин нима бўлса бўлар! Бироқ Литвинов томонидан ҳеч қандай эътироз йўқлигига, Иринанинг меҳр-муҳаббати жўш уриб туришига қарамай, ораларида тушунмовчиликлар ҳам бўлмай қолмади. Бир куни Литвинов Иринанинг олдига университетдан эски сюртукда, қўлларига сиёҳ суйкалган ҳолда тўғри кириб қолди. Ирина унинг истиқболига одатдагидек, шод-хуррамлик билан ташланди ва тўсагдан тўхтаб қолди.

— Қўлқопсиз юрибсизми,— деди Ирина ҳар сўзига урғу бериб ва ўша заҳоти қўшиб қўйди: — Фи! Қанақа студент... экансиз!

— Сиз ҳаддан ташқари таъсирчансиз, Ирина,— дея қайд қилиб қўйди Литвинов ҳам.

— Сиз... ҳақиқий студент экансиз,— деб қайтарди у яна,— vous n'etes pas distindie.¹

Ирина шундай дея тескари қараб, хонадан чиқиб кетди. Тўғри, орадан бир соат ўтиб, у Литвиновдан кечирим сўради... Умуман, Ирина Литвиновнинг олдига астойдил айбини бўйнига олиб, ўзини ўзи койирди. Фақат қизиги шундаки, йиғламоқдан бери бўлиб ўзининг йўқ камчиликлари учун ўзини айблар, бор камчиликларини асло бўйнига олмасди. Бир куни Литвинов келса, Ирина бошини қўлига тираб йиғлаб ўтирибди, сочларини ҳам ўрмай ёйиб қўйибди. Литвинов ташвишга тушиб, хафалигининг сабабини суриштирган эди, Ирина кўрсаткич бармоғи билан кўксига ишора қилди. Литвиновнинг юраги шиғ этиб кетди. «Сил касал!» дея кўнглидан ўтди унинг ва ўша заҳоти Иринанинг қўлидан ушлади.

— Тобинг йўқми? — дея овози қалтираб сўради у (энди улар баъзи зарур ҳолатларда бир-бирлари билан «сен»лаб гаплашадиган бўлишган эди). Ҳозир докторга бориб келаман...

Бироқ Ирина унинг гапини тугатишга қўймай, ер депсинди.

— Мен соппа-соғман... аммо мана бу кўйлагим... наҳотки тушунмасангиз?..

— Қўйлагингизга нима бўпти?— ҳайрон бўлиб сўради у.

— Нима бўпти? Ахир менинг бошқа кўйлагим йўқ, буниси эскиб, жонимга тегиб кетди, шундай бўлса ҳам мен уни ҳар куни кийишга

¹ Кўринишингиз олижанобмас (франц.).

мажбурман... ҳатто... ҳатто сиз келганингизда ҳам... Мени шу исқирт ҳолда кўраверганингдан кейин ёқтирмай қолиб, ахир ташлаб кетиб қоласан!

— Тавба, Ирина, нималар деяпсан? Кўйлагинг жуда ҳам яхши... Кейин, сени биринчи марта шу кўйлагингда кўрганам учун ҳам менга у жуда ёқади.

Ирина қизариб кетди.

— Григорий Михайлович, ўтинаман сиздан, ўша вақтда ҳам бундан бўлак кўйлагим бўлмаганини эсимга солманг.

— Аммо, ишонинг Ирина Павловна, бу кўйлагингиз ўзингизга жуда ҳам ярашади.

— Йўқ, эскириб кетган, эскириб кетган,— дерди Ирина ҳадеб ўзининг узун, юмшоққина жингала сочларини асабий тортқилаб.— Камбағаллик, иложсизлик жонга тегди. Қашшоқликдан қандай чиқса бўлади-а? Бу жаҳолатдан қандай қутулса бўлади?

Литвинов нима дейишини билмай, сал четга бурилди...

Ирина тўсатдан ўтирган стулидан ирғиб турди-да, икки қўлини Литвиновнинг елкасига қўйди.

— Ахир сен мени севасан. Севасан, шундайми?— деди юзини унинг юзига яқинлаштириб, шунда унинг ёш филтиллаб турган кўзлари қувноқ бахтиёрлик билан чақнаб кетди.— Сен мени шу эски кўйлагимда ҳам яхши кўраверасан-а?

Литвинов унинг рўпарасида тиз чўкди.

— Оҳ, сев мени, сев, жоним, халоскорим,— дея шивирларди Ирина унинг боши узра энгашиб.

Шу тариқа кунлар, ҳафталар ўта бошлади, гарчи шундан кейин ҳам турмуш қуриш ҳақида аниқ бир гап бўлмаган бўлса ҳам, Литвинов ҳамон ундан сўрашга ошиқмас, у Иринанинг ўзи бирон нарса деб қолишини кутарди (Ирина бир сафар иккаламиз ҳам ҳали жуда ёшмиз, ёшимизни ҳеч бўлмаганда бир неча ҳафтага улғайтириб олайлик, деган эди), бироқ энди ҳамма нарса ҳал бўлиш томонига қараб яқинлашиб бормоқда, яқин келажак кўз олдиларига аниқ-тиниқ кела бошлаган эдики, тўсатдан бир воқеа юз берди-ю, олдинги барча тахминлар ва режаларни тонгги тумандай тарқатиб юборди қўйди.

8

Ўша йили сарой аҳли Москвага ташриф буюрди. Байрам тантаналари бир-бирига уланиб кетди. Дворянлар мажлисида бўладиган одатдаги катта бал навбати ҳам етиб келди. Полиция ахборотларида эълон тарзида бу бал ҳақида берилган маълумот, турган гапки, Собачья майдонида истиқомат қилувчилар хонадонига ҳам етиб келди. Биринчи бўлиб князь гулгулага тушиб қолди. У бу балга Иринани албатта олиб бориши керак. Ўз подшоҳи ва унинг атрофидаги аслзода амалдорларни кўриш имконияти бўлганда, уларни бориб кўриш ҳам фарз, ҳам қарз деган қарорга келди. У ўзининг бу фикрини куйиб-пишиб уқдиришга ҳаракат қиларди. Княгиня ҳам асосан унинг бу фикрини маъқулласа-да, бўлғуси харажатлар уни бир оз ўйлантириб қўймоқда эди. Аммо Ирина уларнинг бу таклифларига тамоман қарши эди. «Керак эмас, бормайман», деб туриб олди у ота-онасининг ҳар қанча тиқилинч қилишларига қарамай, у шу қадар ўжарлик қилиб туриб олдики, ҳатто кекса князь: «Ёш қиз аслзодалардан ўзини олиб қочмаслиги кераклигини, бахтини бир синаб кўриши лозимлигини, шундай ҳам ҳеч қаерга бормай уйда ўтирасиз, сизни ҳеч ким кўрмайди, сиз ҳам ҳеч кимни кўрмайсиз», деб қизини балга боришга кўндиришни Литвиновдан илтимос қилишга мажбур бўлди. Литвинов Иринани кўндиришга киришди. Ирина

Литвиновга қаттиқ, диққағ билан қараб турди-да, белидаги боғичларининг учини ўйнаганича хотиржам деди:

— Сиз шунини истайсизми? Ўзингиз-а?

Литвинов ўзини йўқотиб қўйди

— Ҳа... мен ўйлайманки,— деди тутила-тутила,— мен дадангизнинг гапларига қўшиламан... Нега бормас экансиз... Одамларни кўринг, одамлар сизни кўрсин,— кулган бўлиб қўшиб қўйди у.

— Одамлар мени кўрсин,— ҳижжалаб қайтарди у Литвиновнинг гапини.— Яхши, борсам, бора қолай... Фақат ёдингизда бўлсин, сиз ўзингиз шунини истадингиз.

— Яъни мен...— дея гап бошлаган эди, Ирина унинг гапини бўлди:— сиз ўзингиз шунини истадингиз. Менинг яна битта шартим бор: менга ўша балга ўзингиз бормасликка ваъда берасиз.

— Нега энди?

— Менинг истагим шу.

Литвинов ноилож икки қўлини икки ёнига ёзди.

— Розиман... бироқ шунини айтишим керакки, сизни у ерда шундай латофатли, гўзал қиёфада кўриш, атрофингиздагиларда қолдирадиган ажойиб таассуротнинг гувоҳи бўлиш менга олам-олам қувонч, ҳузур бахш этган... Мен сиз билан фахр қилардим!— деб қўшиб қўйди у.

Ирина мийиғида кулиб қўйди.

— Сиз айтган латофат, гўзал кўриниш битта оқ қўйлақда бўлади, таассурот масаласига келсак... Хуллас, мен шунини ихтиёр қилдим.

— Ирина, нима, хафа бўляпсанми?

Ирина яна мийиғида кулди.

— Асло! Хафа бўлаётганим йўқ. Фақат сен... (Ирина Литвиновнинг кўзларига қаттиқ қадалиб қаради, Литвинов унинг кўзларида илгаридек бундай маънони сира кўрмагандек эди). Балки шундай қилиш керакдир,— паст овозда қўшиб қўйди Ирина.

— Ирина, сен мени севасан-а?

— Мен сени севаман,— деди у деярли тантанавор оҳангда ва эркакчасига Литвиновнинг қўлини қисиб қўйди.

Шундан кейинги кунларда Ирина ўзининг усти-боши, сочи билан машғул бўлди. Эртага бал деган кунини у ўзини носоғ ҳис қила бошлади, бир жойда ўтиролмади қолди, ёлғиз қолганида бир-икки марта йиғлаб ҳам олди. Аммо Литвиновни кўрганда бир хил илжайиб қўярди... унга аввалгидай мулойим муомала қилгани билан, хаёли паришон, тинмай ойнага қараб қўярди. Бал бўладиган кунини эса ранги оқариб, индамай юргани билан хотиржам эди. Кеч соат тўққизларда Литвинов уни кўргани келди. Ирина у ўтирган хонага оқ шоҳи қўйлақда, хиёл кўтариб турмакланган сочига кичкинагина гулчамбар қадаб кириб келганида, оғзи очилиб қолди: Ирина ёшига нисбатан шу қадар гўзал ва улугвор кўриниб кетди кўзига. «Эрталабдан бери анча улғайибди,— дея кўнглидан ўтказди у,— ана қадду қомат! Ҳа, зотда гап кўп!» Ирина унинг рўпарасида қўлларини ёнига туширганча кулмай, ноз қилмай, унга эмас аллақаёққа — узоққа журъатсиз ва дадиллик билан қараб турарди.

— Сиз худди эртақлардаги маликаларнинг ўзгинаси бўлибсиз,— деди ниҳоят Литвинов,— йўқ, сиз ҳозир жанг, галаба олдидан ўз лашкарлари олдида турган мағрур лашкарбошига ўхшайсиз... Сиз менга бу балда иштирок этишга рухсат этмадингиз,— дея гапида давом этди Литвинов; Ирина эса унинг рўпарасида ҳамон қилт этмай турар, унинг гапларини эшитмас, дилида бўлаётган гапларга қулоқ тутаетган эди.— Ҳеч бўлмаса мана бу гулдастамни олишдан бош тортмасиз?

Литвинов унга бир даста хазорангул тутди.

Ирина ярқ этиб Литвиновга қаради, қўлини бошига олиб бориб, бошидаги гулдастанинг бандидан тутди:

— Истайсанми? Бир огиз борма дегин, мана бу гулни юлиб ташлаб, уйда қоламан.

Литвиновнинг юраги шув этиб кетди. Ирина қўллари билан гулларни юла бошлади...

— Йўқ, йўқ, нега энди,— деди Литвинов шоша-пиша қаттиқ ҳаяжонланиб Иринадан миннатдор бўлиб.— Мен худбин эмасман, мен эркингни бўғмайман... ахир мен биламан, сенинг юрагинг...

— Унда яқинлашманг, кўйлагимни гижим қиласиз,— деди Ирина шошқалоқлик билан.

Литвинов ўзини йўқотиб қўйди.

— Гулдастани оласизми?— деб сўради у.

— Албатта: гулдастангиз жуда ажойиб, мен бу гулнинг ҳидини жуда яхши кўраман Мерси... Мен уни эсдаликка олиб қўяман...

— Балда биринчи иштирокингиздан эсдалик қилиб-а? — деб таъкидлади Литвинов.— Биринчи тантанангиз эсдалиги деб-а?

Ирина қаддини бир оз букиб, елкаси оша ойнага қараб қўйди.

— Кўринишим чиндан ҳам латофатлими? Ростини айтяпсизми?

Литвинов Иринани ҳаяжонланиб мақташга, таъриф-тавсифлашга тушиб кетди. Аммо энди унинг гаплари яна Иринанинг қулоқларига кирмай қўйди, у гулдастани юзига яқин тутганча ўзининг ғалати, қорамтир тортиб, кенгайиб турган кўзлари билан аллақаяёқларга, узоққа тикилиб ўтирар, елкасидаги ленталари енгил шамолда ҳилпираб, уни худди қанот ёзиб учишга ҳозирланаётган қушдек кўрсатарди.

Сочларини жингалак қилиб, оқ галстук тақиб олган, қора, ранги ўнгиб кетган фрак кийган князь пайдо бўлди, унинг елкасида дворянлик нишони ўрнатилган Владимир лентаси бор эди. Унинг кетидан эскича, сипо қилиб тикилган ипақ кўйлакли княгиня кирди. Княгиня ўта синчковлик билан қизининг кийимига назар ташлаб, у ёқ-бу ёгини тўғрилаб қўйган бўлди. Ҳар қанча яширмасин, унинг ҳаяжонланаётгани бари бир сезилиб турарди. Иккита қирчанғи от қўшилган тўрт ўринли эски арава куралмаган қорни ғирчиллатиб босиб келиб, эшиклари тагида тўхтади. Рамақижонгина хизматкор йўлакдан югуриб келиб, куйиб-пишиб арава келганини маълум қилди... Уйда кечаси ёлғиз қолаётган болаларига тинчлик-осойишталик тилаб, чол-кампир мўйна пўстинларни кийишиб арава томон юришди. Ирина, ҳар қанча ёмон кўрмасин, юпқа, калтагина салопини¹ кийиб, уларнинг кетларидан эргашди. Уларни кузатиб чиққан Литвинов, Ирина жўнаб кетишдан аввал бир қараб, хайрлашиб қўйса керак, деб умид қилган эди, аммо у қайрилиб қарамай аравага бориб ўтирди.

Литвинов тун яримлаб қолганда бал ўтаётган бино деразалари тагини айланиб келди. Баҳайбат-баҳайбат қандилларнинг ҳисобсиз шамлари қизил дарпардалар орқасидан чарақлаб кўринар, аравалар босиб кетган бутун майдонни Штраус вальсининг оҳанглари қамраб олган эди.

Литвинов эртасига соат бирларда Осининларникига қараб йўл олди. Уйда ёлғиз ўтирган князни учратди. Князь ўша заҳоти Иринанинг боши оғриётганини, кечгача ҳам туrolмаслигини, биринчи балдан кейин бундай ҳолатнинг мутлақо табиийлигини маълум қилди.— *C'est tres naturel, vous savez, dans les jeunes filles*² — дея қўшиб қўйди французчалаб у, бу Литвиновни бир оз ҳайрон қолдирди, князнинг ўзи ҳам бугун сюржукда ўтирарди.— Яна бунинг устига,— гапида давом этди Осинин,— кечаги воқеалардан кейин чарчамай иложи ҳам йўқ эди-да!

— Воқеалар?— деб ғудранди Литвинов.

¹ Юпқа, ёқаси этагига мўйна тутилган камзул.

² Бу ёш қизлар учун, мен сизга айтсам, жуда табиий (франц.).

— Ҳа, ҳа, воқеалар, воқеалар, de vrais evenements¹ Григорий Михайлович, сиз ҳатто тасаввур ҳам қилолмайсиз, quel succes alle aeu!² Уни бутун сарой аҳли пайқади. Князь Александр Фёдорович бу ер унга муносиб эмас, қизингиз менга графиня Девонширскаяни эслатди, деди... Ҳаҳ, сиз ҳам биласиз уни... ҳалиги бор-ку... машҳур... Қари граф Блазенкрампф ҳаммага эшиттириб, Ирина — l'araine du bal³ деди ва унга ўзини танитишни лозим топди. У менга ҳам ўзини танитди, яъни у менга гусарлигимдан танишини айтиб, ҳозир қаерда хизмат қилишимни суриштирди... Граф жуда ғалати одам экан, adogateur du beau sexe!⁴ Мени қўяверинг, менинг княгинямга ҳам... сира тинчлик бермай қўйишди: у билан Наталья Никитичнанинг ўзлари ҳам суҳбатлашдилар... бундан ортиқ нима керак бизга? Ирина aves tous les meilleurs cavaliers⁵ билан бирга рақса тушди. Таклиф қилаверишди, қилаверишди, охири ҳисобини ҳам йўқотиб қўйдим. Ишонасизми, атрофимизда эркаклар тўда-тўда бўлиб юришгани юришган. Мазурка чалинса, келиб фақат Иринани таклиф қилишади. Битта чет эллик дипломат Иринанинг москвалик эканини билиб қолиб, давлатпаноҳга: „sire, decidement c'est Moscou qui est le centre de votre empire!..⁶ деди... Бошқа дипломат бўлса: „C'est une vraie revolution, sire“⁷ revelation ё revolution... хуллас, шунга ўхшаш бир гап, деб қўшиб қўйди. Ҳа, ҳа... бу мен сизга айтсам, ақл бовар қилмайдиган иш бўлди.

— Хўш, Ирина Павловнанинг ўзи-чи?— деб сўради Литвинов. Князнинг ҳикоясини эшитиб ўтириб, оёқ-қўли муз бўлиб кетган эди унинг.— Хурсандмиди, балдан кўнгли тўлдими?

— Албатта қувнади-да. Нега хурсанд бўлмас экан! Дарвоқе, унинг дилидагини дарров тушуниш ҳам қийин. Ҳамма кеча менга: jamais on ne dirait que mademoiselle votre fille est a son premier bal⁸ дейди. Граф Рейзенбах, менимча... уни сиз ҳам танийсиз...

— Йўқ, мен уни танймайман, ҳеч қачон таниган ҳам эмасман.

— Хотинимга холавачча бўлади...

— Йўқ, мен танймайман.

— Бой, камергер, Петербургда яшайди, жуда ишбилармон одам, Лифляндияда ҳамманинг устида бош-қош. Ҳозиргача бизларни назар-писанд қилмай юрарди... мен ҳам унинг илтифотига зор эмасман. j'ai l'humeur facile, comme vous savez⁹. Мана энди кўрсангиз. Кеча Иринанинг ёнига ўтириб, чорак соат, ҳа, чорак соат суҳбатлашиб ўтирди, кейин менинг княгинямга: Ma cousine, votre fille est une perle; c'est une perfection¹⁰ дейди. Ҳамма мени жияним борлиги билан табрикляпти, дебди...

Бир вақт қарасам, бир мўътабар хонимнинг ёнига бориб... унга нималардир деяпти, кўзлари эса менинг Иринамда... хонимнинг кўзи ҳам шу томонда...

— Наҳотки Ирина Павловна кунни билан кўринмаса? — яна қайтариб сўради Литвинов.

— Ҳа, унинг боши қаттиқ оғрияпти, Ирина сизга салом айтиб, гулдастангиз учун — у qu'on a trouve charmant¹¹, дея миннатдорчилик билдириб қўйишни сўраган эди.

¹ Асл воқеаларни (франц.).

² Қанақа эътибор қозонганини билсангиз эди (франц.).

³ Балнинг юлдузи (франц.).

⁴ Хонимлар деганда суяги йўқ экан (франц.).

⁵ Барча энг яхши кавалерлар билан (франц.).

⁶ Давлатпаноҳ, Москва сўзсиз империянгизнинг маркази бўлади (франц.).

⁷ Бу ҳақиқий революция, шохим, кашфиётми ё революциями (франц.).

⁸ Қизингизни сира ҳам биринчи марта балда бўлиши деб айтолмайсиз (франц.).

⁹ Мени биласиз, босиқ одамман (франц.).

¹⁰ Синглим — қизингиз дур, бекиёс (франц.).

¹¹ Ҳаммага ҳам манзур бўлди (франц.).

У дам олиши керак... Княгиня кечаги танишувлардан кейин меҳмондорчиликка кетган эди... мен ҳам ҳозир....

Князь йўталиб, бедана юриш билан у ёқдан-бу ёққа бориб келиб, яна нимани гапириб беришни ўйларди. Литвинов шляпасини қўлига олди ва ортиқ князнинг вақтини олмоқчи эмаслигини билдириб, кечроқ кириб Иринанинг соғлигини биларман деб, хайрлашиб чиқиб кетди.

У Осининларнинг уйдан бир неча қадам нарида, полиция будкасининг рўпарасида башанг икки ўринли қаретанинг келиб тўхтаганини кўриб қолди. Ливреялик, ўта башанг кийинган хизматкор от ёнидан энгашиб, будкачидан димоғдорлик билан князь Павел Васильевич Осинин қаерда туришини суриштирмоқда эди. Литвинов қаретанинг ичига назар ташлади. Қаретада ўрта ёшлардаги кўринишидан буvasил дардига мубтало бўлган, серажин, димоғдор, грекларникига ўхшаган қирра бурун, лаблари қаҳрли, елкасига сувсар мўйнасидан пўстин ташлаган, бутун кўринишидан эътиборли бир амалдор одам ўтирарди.

9

Литвинов ўша куни кейинроқ кирарман, деган ваъдасининг устидан чиқмади. У эртага кирган маъқулроқ, деган фикрга келди. Эртасига соат ўн иккиларда ўзига яхши таниш ўша меҳмонхонага кириб борганида эса Иринанинг иккита кичик сингилларинигина кўрди, холос. Уйда Викторинька билан Клеопатренька ўтиришарди. Литвинов қизлар билан саломлашгач Иринанинг саломатлигини сўради, кейин, иложи бўлса, кўриб кетмоқчи эканлигини айтди.

— Ириночка ойижоним билан бир жойга кетишди,— деди Викторинька. Қизчанинг тили сал чучукроқ бўлса ҳам опасидан дадилроқ эди.

— Бир жойга... кетишди? — деб қайтариб сўради Литвинов ва ўша заҳоти юрагининг қаърида титроқ турганини сизди.— Ахир... бу пайтда... у сизлар билан шуғулланар, сизларга дарс берар эди-ку?

— Ириночка энди бизларга дарс бермайди,— деб жавоб қилди Викторинька.

— Ҳа, дарс бермайди,— унинг гапини тасдиқлади Клеопатренька ҳам.

— Дадаларинг уйдами? — деб сўради Литвинов.

— Дадамиз ҳам уйдаслар,— давом этди Викторинька,— Ириночка эса бетоб: кечаси билан йиғлади, йиғлади...

— Йиғлади?

— Ҳа, йиғлади... Менга Егоровна айтди, кўзлариям қип-қизил, ма-на бундай бўлиб шишиб кетган...— қизча иккала кафтини кўзларига олиб бориб кўрсатди.

Литвинов худди совқотган одамдай эти жунжикиб, бир зум хонанинг у бошидан бу бошига бориб келди, кейин уйига қайтиб кетди. Ҳозир у ўзини баланд минорага чиқиб қолиб, пастга қараётган одам ҳолатида ҳис этмоқда эди: юраги шувиллаб, боши айланар эди. Уни ғалати ҳайрат қамраб олган, хаёллари худди сичқондай тутқич бермайди, номаълум бир даҳшат, ноаниқ қизиқсиниш, тўкилмаган ёшнинг ғалати, заҳарли таъми томоғида тош бўлиб қисилиб қолган, лабларида бемаъни илжайишга мойиллик, бемаъни ҳеч кимга аниқ қаратилмаган ўтинч... о, буларнинг барчаси нақадар шафқатсиз, кишини пастга урарли даражада даҳшат! «Ирина мени кўришни истамаяпти,— миясида фақат шу гап чарх урарди.— Бу аниқ, бироқ бунинг сабаби нимада? Уша машъум балда қандай воқеа содир бўлган бўлиши мумкин? Тўсатдан... (Одамлар ўлим тўсатдан келишини доим кўрадилар, бироқ унинг тўсатдан келишига сира ўрганиб кетолмайдилар ва уни бемаъни деб атай-

дилар). Менга бироқ нарсани айтиб қўйишни тайинламабди, нима бўлганини тушунтиришни ҳам истамайди...»

— Григорий Михайлович, — шундоққина қулоғининг тагида кимнингдир қаттиқ овози эшитилди.

Литвинов чўчиб бошини кўтарган эди, кўзи қўлида хат ушлаб турган хизматкорига тушди. Литвинов Иринанинг дастхатини таниди... У хатни ҳали очиб улгурмасиданоқ юраги аллақандай бахтсизликни туйди, боши кўксига қуйи солиниб, елкалари кўтарилди. У гўё ҳозир ўзини аллақандай ҳужумдан ҳимоя қилишга ҳозирланаётгандек эди.

У ниҳоят ўзини қўлга олди, шахд билан конвертнинг ёнини йиртди. Кичкинагина почта қоғозига қуйидагилар битилган эди:

«Мени кечиринг, Григорий Михайлович. Орамиздаги муносабат тугади: мен Петербургга кўчиб кетяпман. Менга ҳозир жуда оғир, бироқ бўлар иш бўлган. Афтидан, менинг тақдирим... Йўқ, мен ўзимни оқламоқчи эмасман. Шубҳам тўғри бўлиб чиқди. Мени кечиринг, унутинг мени: мен сизга арзимайман.

Сиздан ўтинаман: мени кўришга ҳаракат қилманг.

Ирина».

Литвинов бу беш сатр хатни ўқиб бўлиб, аста диванга ўтирди, гўё биров кўкрагига бир мушт тушургандай бўлди. Хат қўлидан тушиб кетди, хатни қўлига олиб, яна бир ўқиб чиқди-да, шивирлади: «Петербургга». Хат яна қўлидан тушиб кетди. У бирдан тинч бўлиб қолди. Юқори га узатиб ётган қўллари билан ёстигини тўғрилади. «Бир зарб билан ўлдирилган одам тўлғонмайди, — дея кўнглидан ўтказди у. — Қандай келган бўлса, шундай кетди... Бу ҳаммаси табиий, мен ҳамиша шундай бўлади, деб ўйлаб юрардим... (У ҳозир ўзига ўзи ёлғон гапирмоқда эди: у ҳеч қачон бундай бўлади, деб ўйламаган). Йиғлапти? Ирина йиғлапти?... Хўш, нимага йиғлапти? Ахир у мени севмаган-ку! Аслини олганда, бунинг барчаси тушунарли, унинг феълига тўғри келади. У менга арзимас эмиш... Буни қаранг-а! Литвинов истеҳзоли илжайиб қўйди.) Ирина ўзининг нималарга қодир эканлигини билмасди, аммо балда ўз қудратини бир синовдан ўтқазиб, ишонч ҳосил қилганидан кейин, мендек бир студентни бошига урармиди... бунинг барчаси тушунарли».

Литвинов шу пайт тўсатдан Иринанинг мулоим гапларини, жилмайишларини, кўзларини, сира унутиб бўлмайдиган, энди қайтиб кўриш сира ҳам насиб этмайдиган кўзларини эслади. Бу кўзлар Григорийнинг кўзлари билан тўқнаш келди дегунча чақнаб, сузилиб кетарди. У яна қутилмаганда тўсатдан журъатсизлик билан олган ўтли ўпичини эслади, эсладию тўсатдан титраб-қақшаб фарёд уриб, ўша лаззат таъмидан қаттиқ маст бўлиб, бирдан ўзини ҳам, ён-веригаги нарсаларни ҳам гижимлаб, парча-парча қилиб ташлагиси келиб кетди, алаmidан юз тубан ётиб олиб, йиғидан шишиб кетган юзини ёстиққа босиб, уни алам билан тишлаб олди.

Хайҳот! Литвинов ҳали яқинда каретада кўрган жаноб ўша княгиня Осининанинг холаваччаси, бой ва камергер, граф Рейзенбах эди. У Иринани юқори табақа аҳлида қандай таассурот қолдирганини кўргач, бир зумда „mit etwas Accuratesse“¹ бу ҳолдан қандай фойда чиқариш мумкинлигини кўз олдига келтирди, граф чаққон, ҳар ишдан унумли фойдалана биладиган одам бўлганидан, дарров режа ҳам тузиб олди. У тезкорлик билан, Наполеончасига ҳаракат қилишга қарор қилди. «Бу жонон қизни уйимга олиб кетаман, — деб ўйлади у, — яъни, Петербургга. Давлатимнинг ҳаммасига бўлмаса ҳам бир қисмига

¹ Бир оз эпчиллик қилса (франц).

ворис қиламан. Сирасини айтганда, менда фарзанд йўқ, у бўлса менга жиян бўлади. Графиня ҳам уйда ёлғиз зерикиб ўтиради... Меҳмонхонанг да кўҳликкина чехранинг кўриниб туриши ҳарқалай кўнгилли-ку... Ҳа, ҳа шундай: es ist eine jdce, esist eine jdce¹. Ота-онасини ҳайратга солиб, эсанкиратиб қўйиш керак. «Егани овқатлари бўлма-са,— дея муҳокама юритишда давом этди граф каретага ўтириб, уларнинг маҳаллаларига қараб йўл олар экан,— ўжарлик қилиб туриб олиш-маса керак. Нафсониятлари ҳам зўр эмасдир. Бир оз пул берса ҳам бўлади. Иринанинг ўзи-чи? У ҳам рози бўлади. Асал ширин... кеча у асалдан тоғиб кўрди. Бу менинг бир тантилигим дейлик. Бу тентаклар менинг тантилигимдан фойдаланиб қолишлари керак. Мен уларга гап шундай-шундай дейман. Ҳал қилинлар, йўқ десаларинг, бошқасини оламан — етимчани, етимни олсам қулайроқ бўлади, қайтага дейман. Ҳа-ми ё йўқми, сизларга йигирма тўрт соат муҳлат.

Граф князга рўпара бўлиши билан шу режасини унга тўкиб солди. Кеча балдаёқ, эртага бир кириб чиқарман, деб сўз қотиб ҳам қўйган эди. (Бу учрашув қандай натижа билан тугагани хусусида эса ортиқча гапириб ўтиришнинг ҳожати бўлмаса керак). Граф ўз мўлжалида янглишмаган эди: князь билан княгиня чиндан ҳам эътироз билдиришмади, берган пулини олишди, Ирина ҳам у белгилаган муддатдан кечиктирмай рози бўлди. Унга Литвинов билан алоқасини узиш осон бўлмади. Ирина Григорийни яхши кўрар эди, унга мактубни жўнатгандан кейин изтиробда ётиб қолди, тинмай йиғлайвериб озиб, саргайиб қетди... Бироқ шундай бўлишига қарамай, орадан бир ой ўтиб, княгиня Иринани Петербургга олиб бориб, графникига жойлаштирди-да, тарбиясини жуда меҳрибон, товуқча ақли йўқ ва товуқча ўхшаш графиняга топширди.

Литвинов ўшанда университетни ташлаб, отасининг ёнига жўнаб кетди. Бора-бора қалбининг жароҳати битди. Аввалига у Ирина тўғрисида ҳеч қандай маълумотга эга бўлмай юрди. У Петербург ҳақидаги, Петербург аҳли ҳақидаги суҳбатлардан ўзини олиб қочиб юрди. Кейин бора-бора Ирина тўғрисида, ёмон бўлмаса ҳам, ғалати-ғалати миш-мишлар қулоғига чалина бошлади. У халқ оғзига тушиб қолган эди. Дабдаба ва иззат-икром билан ўралган, ҳамманинг диққат-эътиборини ўзига тортадиган княжна Осининанинг номи ҳатто губерня тўғарақларида ҳам тез-тез тилга олинадиган бўлиб қолди. Унинг номи ҳавас билан, ҳурмат ва эҳтиром билан тилга олинарди. У бир вақтлар графиня Воротинская эришган шухратга эришиб келмоқда эди. Ниҳоят унинг турмушга чиқаётгани тўғрисидаги миш-мишлар тарқалиб қолди халқ орасида. Бироқ Литвинов бу сўнгги янгиликка ортиқча эътибор бермади: бу вақтда у Татьянага куёв бўлган эди.

Энди ўқувчи Литвинов «Наҳотки!» дея ҳайқириб юборганида нима-ни эслаганини тушунган бўлса керак. Биз ҳам энди Беденга қайтамиз ва ҳикоямизни қолган еридан давом эттираемиз.

10

Литвинов жуда кеч ухлади, аммо унинг уйқуси узоққа чўзилмади. У ўрнидан турганида куёш эндигина чиққан эди. Унинг деразасидан қорайиб кўринадиган тоғларнинг ўчи тиниқ, ҳавода намчил қизариб кўринарди. «У ерда дарахтларнинг ости муздаккина, салқин бўлса керак!» деб кўнглидан ўтказди у ва шошилинич кийинди, кечаси билан яна ҳам катта бўлиб очилиб қетган гулга паришонхотирлик билан бир назар ташлади-да, ҳассасини қўлига олиб Эски қаср томонга, машҳур

¹ Буни яхши ўйладим, ҳа, яхши ўйладим (Франц.).

қояга қараб, йўл олди. Тонг ҳавоси унинг бутун вужудига ҳузур бағишларди. У тетик нафас олиб, илдам юриб кетарди. Унинг бутун вужудидан ёшлиқ, соғломлик ёғилиб турарди. Унинг енгил қадамларини заминнинг ўзи кўтариб ташлаётгандек эди. У қадам ташлагани сари кайфи чоғ бўлиб, қувнаб борарди. У арчазор оралаб қум ётқизилган, шабнам инган соя йўлқадан юриб борар экан, ҳар қадамида икки ёнида ям-яшил шох-шаббалар бир-бирига чирмашиб ётарди. «Нақадар гўзал!» дея дам-бадам кўнглидан ўтказарди у. Қутилмаганда қулоғига таниш овозлар эшитилгандек бўлди. Қараса, рўпарасида шу томонга қараб Ворошилов билан Бамбаев келишяпти. Литвинов бирдан ҳижолатга тушди: худди ўқитувчисидан қочган мактаб талабасидай, шоша-пиша ўзини четга олиб, шохлар орасига яширинди... «Тангрим! — дея илтижо қилди у. — Шу ватандошларимга ҳозир мени дуч келтирма!» Ватандошлари ҳозир уни кўриб қолмасликлари учун Литвинов ҳар қанча пулини ҳам аямайдигандек эди. Улар чиндан ҳам Литвиновни кўришмади. Тангри уларни Литвинов ёнидан олиб ўтиб кетди. Ворошилов кадетларникига ўхшаш димоғдор овози билан готик архитектурасининг турли «фазис»лари хусусида гап уқтириб кетиб борарди. Бамбаев эса «иҳ-ҳи» лаб унинг гапларини маъқуллаб эди. Афтидан, Ворошилов сафсатасини бошлаганига анча бўлган бўлса керакки, Бамбаевнинг зерика бошлагани сезилиб турарди. Лабларини тишлаб, бўйинини чўзганича Литвинов ўзидан узоқлашиб кетаётган ватандошларининг қадам товушларига анчагача қулоқ солиб турди. Ворошиловнинг йўғон, бурун орқали чиқадиган насихатомуз овози анчагача эшитилиб турди. Ниҳоят, ҳамма ёқ жимжит бўлиб қолди. Литвинов хотиржам нафас олиб, яширинган жойидан чиқди-да, яна йўлида давом этди.

Литвинов уч соатча тоғ кезди. У дам йўлқадан чиқиб тошдан-тошга сакрар, баъзан тош устида ўсган мохта оёғи сирпаниб кетарди. Е бўлмаса эман ёки бук тагидаги ҳарсангтошга ўтириб, тинмай шовуллаб ётган, атрофини қирққулоқ ўти босиб кетган ариқчанинг шаршараси, дарахт баргларининг шивир-шивирю ёлғиз қорақушнинг хониши остида ширин хаёллар сурарди. Шунда беихтиёр уни мудроқ босиб, кўзлари юмилар... кейин яна жилмайиб кўзларини очганча, атрофни кузатишга тушарди: олачалпоқ ва ям-яшил ўрмоннинг соф ҳавоси аста юзига урилиб, у яна жилмайганича кўзларини юмиб, пинакка кетарди. Литвиновнинг қорни очди, у нонушта қилиб олиш учун Эски қаср томон юриб кетди. У ерда уч-тўрт чақага бир стакан сут билан қаҳва олиб ичиш мумкин эди. Литвинов уйнинг олдидаги оққа бўялган стол ёнига бериб ўтириб ҳам улгурмаган эдики, отларнинг оғир кишнагани эшитилиб, учта арава пайдо бўлди. Бу уччала аравадан беҳисоб йигитлар билан аёллар тушишди... Гарчи уларнинг ҳаммалари француз тилида гапиришаётган бўлишса ҳам, Литвинов уларнинг рус эканликларини дарров пайқади... Аёлларнинг кийимлари ниҳоятда башанг. Йигитларининг устида сюртук, гавдаларини ихчам қилиб сириб турибди. Панталонлари орасига оқ ип отган кулранг матодан шаҳарликларга хос шляпалари ҳам ялтироқ. Бўйинларида калта-калта қора галстук. Бутун қадди-қоматлари уларни ҳарбий эканликларидан далолат беради. Литвинов ёш генераллар билан юқори табақа хонимларининг сайли устидан чиқиб қолган эди. Уларнинг эътиборли оиладан эканликлари ҳамма хатти-ҳаракатларидан — одоб билан ҳаракат қилишларида ҳам, кибри ҳаво билан мулоқим жилмайиб қўйишларида ҳам, бир оз паришонхотир қарашларида ҳам, эркаланиб елка учириб қўйишларида ҳам, қадди-қоматларининг чайқалишию тиззаларини букишларида ҳам сезилиб турарди. Бу ҳатто уларнинг овозларида ҳам, ўзларига тобе оломонга одоб билан, жирканиброқ миннатдорчилик билдиришларида ҳам сезиларди. Бу ҳарбий йигитларнинг ҳаммаси

ҳам яхшилаб ювинган, соқолини қиртишлаган; баридан аллақанақа дворянларга ва гвардиячиларга хос аъло навли сигара ҳиди келиб турарди. Қўллари ҳам меҳнатдан узоқ одамларникига ўхшайди: оппоқ, катта, бақувват, тирноғи ўстирилган. Мўйловлари, тишлари ярақлайди, териси нозик икки бетлари қизил, қиртишланган даҳанлари кўкимтир. Улардан баъзилари шўхроқ бўлса, баъзилари сипо. Аммо ҳаммаси ҳам кўринишдан боодоб йигитлар. Уларнинг ҳар биттаси ўз иззатини, келажакда давлатда эгаллайдиган мавқеини яхши билиши шундоққина кўришиб турибди. Шунинг учун уларнинг ҳар бири ўзини ҳам жиддий, ҳам бир оз эркин тутар, бу чет элга чиққанда ўз-ўзидан пайдо бўладиган бир сифат эди. Жамоа шовқин-сурон ва дабдаба билан жойлашиб олди-да, кейин атрофида гирдиқапалак бўлиб қолган хизматкорларни чақирди. Литвинов шоша-пиша стакандаги сутини ичиб бўлиб ҳақини тўлади-да, шляпасини кийиб, бу сайилчиларнинг ёнидан сездирмай ўтиб кетаётган эди, бирдан:

— Григорий Михайлович,— деган аёл кишининг овози эшитилди.— Сиз мени танимадингизми?

Литвинов беихтиёр тўхтади. Бу овоз... бу овоз илгарилари жуда тез-тез унинг юрагини гупиллаб уришга мажбур қилар эди... У кетига ўгирилган эди, кўзи Иринага тушди.

Ирина икки қўлини нари сурилган стулнинг суянчигига қўйганича бошини бир ёнига қийшайтириб, жилмайганича дўстона қараб ўтирарди.

Литвинов уни дарҳол таниди, гарчи у ўн йил бурун кўрганидан анча ўзгарган; катталарнинг нусқи уриб қолган бўлса ҳам, унинг нозик қадди-қомати бир оз улғайиб, янада кўркамлашган, бир вақтлар торгина бўлган елкалари энди қадимги италия саройларининг шифтига ишланадиган маъбудаларнинг елкасини эслатарди. Аммо кўзлари сира ўзгарган эмас. Улар, Литвиновнинг назарида, худди ўша Москвадаги уйларидагидек муҳаббат билан боқиб тургандек туюлди.

— Ирина Павловна...— деди Литвинов журъатсизгина.

— Мени танидингизми? Мен жуда хурсандман! Мен жуда... (Ирина гапиришдан тўхтади, хиёл қизариб, қаддини ростлади.) Бу жуда кўнгилли учрашув,— дея энди французчалаб гапида давом этди. — Рухсат этинг, мен сизни эрим билан таништирай. Valerien, un ami d'enfance¹, мсье Литвинов, Валериан Владимирович Ратмиров, менинг эрим бўладилар.

Еш «генераллар»дан энг келишгани ўрнидан туриб, Литвиновга одоб билан таъзим қилди. Оғайнилари эса хиёл қовоқларини уюб, жим бўлиб қолишди, оддий штат кишиси билан яқинлашишга қарши эканликларини бу билан таъкидлаб қўйишди. Сайилда қатнашаётган бошқа хонимлар ҳам кўзларини қисиб, жилмайиб, чеҳраларида ажабланиш ифодасини акс эттирдилар.

— Сизнинг... Баденга келганингизга анча бўлдимиз? — деб сўради Ратмиров, у ёқ-бу ёғини тўғрилаган бўлиб; афтидан у хотинининг ёшликдаги дўсти билан қандай гаплашишни билмасди.

— Яқинда,— деб жавоб қилди Литвинов.

— Ҳали бу ерда кўп бўласизми? — яна суҳбатни давом эттирди генерал.

— Ҳали бир фикрга қелганимча йўқ.

— Ҳа! Бу жуда яхши бўпти... жуда.

Генерал жим бўлиб қолди. Литвинов ҳам индамай тураверди. Иккалалари ҳам шляпаларини қўлларида тутганча, хиёл олдинга энгашиб жилмайганча бир-бирларининг қошларига қараб туришарди.

¹ Ёшликдаги дўстим (франц.).

— „Deux gendarmes un beau dimanche“¹ — дея бузиб қўшиқ бошлади (бузиб куйламайдиган дворян ҳали шу маҳалгача учрамаган), гўё ўзининг хунуқлигини ўзи кечиролмайдигандай доим энсаси қотиб юрадиган сап-сарик, шилпиқнамо генерал.

— Григорий Михайлович, нега ўтирмаясиз? — деди ниҳоят Ирина. Литвинов итоаткорлик билдириб, ўтирди.

— I say, Valerien, quve me some fire², — деди унча ёш бўлмаган, тўладан келган, кўзлари қаттиқ, қалин чакка соқол қўйган, дам-бадам оппоқ бармоқлари билан ўша чакка соқолларини силаб ўтирадиган генерал. Ратмиров унга гугурт солинган кумуш қутисини тутди.

— Avez— vous de papiros³, — деб сўради тили чучуқроқ аёллардан бири.

— De vrais qapelitos, comtesse⁴

— „Deux gendarmes un beau dimanche“, — тишларини ғижирлатиб, яна бояги қўшиғини бошлади шилпиқнамо генерал.

— Сиз, албатта, бизникига келишингиз керак, — дерди бу орада Ирина Литвиновга. — Биз Hotel de l'Europe⁵ да тўхтаганмиз. Соат тўртдан то олтигача мен доим уйда бўламан. Сиз билан кўришмаганимизга ҳам анча бўлди.

— Ҳа, Ирина Павловна, анча бўлди. Уша Москвада учрашганимиздан бери кўришмадик.

— Ҳа, Москвадан, Москвадан бери, — ҳижжалаб қайтарди Ирина. — Келинг, у ёқ-бу ёқдан гаплашиб ўтираемиз, ўтган-кетганларни эслаймиз. Биласизми, Григорий Михайлович, сиз унчалик ўзгармабсиз.

— Рости биланми? Сиз эса, Ирина Павловна, ўзгарибсиз.

— Мен қаридим.

— Йўқ, мен ундай демоқчи эмасдим...

— Igene? — саволмуз мурожаат қилди сарик сочининг устидан сарик шляпа кийиб олган хоним ёнида ўтирган кавалери билан ҳингиллашиб, кулишиб олгач, — Igene?

— Мен қариб кетдим, — гапида давом этди Ирина, хонимнинг саволига эътибор бермай, — аммо ўзим ўзгармаганман. Йўқ, йўқ, мен ҳеч қайси томондан ўзгармаганман.

— „Deux gendarmes un beau dimanche!“ — яна бояги овоз эшитилди. Бу асабий кибор машҳур қўшиқнинг фақат бир мисрасинигина ёддан билар эди.

— Ҳали ҳам санчиб турибдими, жаноби олийлари? — деб сўради баланд овозда «о»ҳарфига урғу бериб чакка соқолли генерал, афтидан, у бутун бомонд⁶ аҳлига маълум бўлган машҳур воқеага ишора қилаётган бўлса керак, ўзи ҳам қуруқ хахолаб кулиб юқорига тикилди. Жамоанинг қолгани ҳам кулиб юборди.

— What a sad doq age, Boris!⁷ — огоҳлантирди овозини пасайтириб Ратмиров. У «Борис» исмини ҳам инглиз тили оҳангида талаффуз этди.

— Igene? — учинчи маротаба мурожаат қилди шляпалик хоним. Ирина ялт этиб ўша томонга ўгирилди.

— Eh bien, quoi? que me voulez—vous?⁸

¹ Якшанбада икки жандарм (франц.).

² Мен, Валериан, менга ўт тутқазинг дейман (инг.).

³ Папиросингиз йўқми? (франц.).

⁴ Ҳақиқий папирос, графиня (франц.).

⁵ Европа меҳмонхонасида (франц.).

⁶ Оқсуяклар аҳлига (франц.).

⁷ Жуда ҳазилкашсиз-да, Борис! (Ингл.).

⁸ Нима дейсиз? Мендан нима истайсиз? (франц.).

— je vous le dirai plus tard¹, — ноз билан жавоб қилди хоним. Бу хоним ўта кўримсиз бўлишига қарамай, доим ноз-карашма билан гапирарди. Бир ҳазилкаш одам унинг тўғрисида: «*mineaudai dans le vide*» — кимсасиз жойда ҳам ноз-истиғно қилаверади», деган экан.

Ирина қовоғини солиб, энсаси қотиб, елкасини учириб қўйди.

— Mais que fait dans monsieur verdier? Pourquoi ne vient-il pas?² — дея хитоб қилди хонимлардан бири великороссия талаффузига хос чўзиб.

— Ах, вуй, ах, вуй, мсье Вердие, мсье Вердие³, — дея хитоб қилди иккинчи, асли арзамаслик хоним.

— *Tranquillisez—vous, medames,* — гапга аралашди Ратмиров, — *monsieur Verdier m'a promis de venir se mettre a vos pieds*⁴.

— Хи-хи-хи! — хонимлар елпиғичларини силкита бошлашди.

Кельнер бир неча стаканда пиво олиб келди.

— Байриш бир?⁵ — деб сўради чакка соқоллик генерал овозини йўғон қилиб. — Гутен морген.

— Нима? Граф Павел ҳали ҳам ўша ерда эканми? — совуққина, эринчоқлик билан сўради ёш йигитлардан бири бошқасидан.

— Ўша ерда, — шериги ҳам совуққина жавоб қилди. — *Mais c'est provisoire Serge*⁶. Сергей унинг ўрнига ўтади дейишяпти.

— Мен бир нарсага сира тушунолмаяман, Польша турли сабаблар кўрсатиб ўзини оқлашнинг нима кераги бор экан?... Савдогарни сал қисиб қўйибди, il lui a fait rendre qoqce... Хўш, нима бўпти? Унинг ҳам ўз кўзлаган нарсаси бордир.

— Журналларда фош қилинишидан... кўрққан, — дея тўнғиллади кимдир.

Асаби бўш генерал лов этиб кетди.

— Бу ўта пасткашлик! Журналлар! Фош бўлиш! Агар бу иш менинг қўлимда бўлганида эди, мен сизнинг ўша журналларингизда фақат гўшт ва ноннинг баҳосини, яна пўстин, этик сотилишини эълон қилдириб турган бўлар эдим.

— Ким ошдида дворянлар мулкининг сотилишини ҳам, — қўшиб қўйди Ратмиров.

— Ҳа, ҳозирги шароитда... Бироқ, Баденда бу ҳақда гаплашишнинг нима кераги бор, *au vieux chateau!*⁷

— *Mais pas du tout! pas du tout!*⁸ — дея бидирлади сариқ шляпалик хоним. — *I'adore les questions politiques*⁹.

— *Madame a raison!*¹⁰, — гапга аралашди аёлларникига ўхшаш ёқимли чеҳрали бошқа бир генерал. — Нега энди бу масалада... Баденда гаплашиб бўлмас экан! — У шундай дея Литвиновга қараб, мулойим жилмайиб қўйди. — Ҳалол ва инсофли одам ҳар қаерда ҳам ўз нуқтаи назаридан чекинмаслиги лозим. Шундай эмасми?

— Албатта, — деди асаби бўш генерал кўз қирини Литвиновга ташлаб, ўзича уни танқид қилган бўлиб, — бироқ мен бунга зарурият кўрмаяман...

¹ Мен буни сизга кейинроқ айтаман (франц.).

² Жаноб Вердига нима бўлди? Нега келмаяпти? (франц.).

³ Ҳ-а, жаноб Вердие, жаноб Вердие (франц.).

⁴ Хотиржам бўлинг, хоним, жаноб Вердые менга ҳузурингизда бўлишга ваъда берган (франц.).

⁵ Бовар пивосими? (франц.).

⁶ Аммо у вақтинча (франц.).

⁷ Эски қаерда (франц.).

⁸ Аммо мутлақо йўқ! Мутлақо йўқ! (франц.).

⁹ Мен сиёсий масалаларни жонимдан ҳам яхши кўраман (франц.).

¹⁰ Хоним ҳақлар (франц.).

— Йўқ, йўқ,— ўша мулойимлик билан унинг гапни бўлди юмшоқ генерал.— Мана ҳозир дўстимиз Валериан Владимирович дворян мулкларининг сотилишини эслатди. Нима? Бу факт эмасми?

— Энди бу мулкларни сотиб бўлмай ҳам қолди. Бу мулклар ҳеч кимга керак эмас! — дея хитоб қилди асабий генерал.

— Балки шундайдир... балки. Шунинг учун ҳам бу фактни очик-ойдин айтиш керак... Биз синибмиз — жуда соз. Биз оёқ ости бўлибмиз — жуда соз, бу тўғрида тортишиб ўтиришнинг ҳожати йўқ. Бироқ биз катта мол-мулк эгаларимиз, истаса-истамаса... принципнинг боши биздан бошланади, un principe¹. Бу принципни қўллаб-қувватлаш бизнинг вазифамиз. Pardon, madame² сиз рўмолчангизни тушириб юбордингиз, шекилли. Ҳатто энг заковатли ақл эгалари ҳам баъзан тушкунликка тушиб қолганларида биз итоаткорлик билан уларга соф виждонли бир гражданин сифатида (генерал бармоғини паства қилиб кўрсатди) жаҳаннамга, ҳамма билар-билмас интилаётган жаҳаннамга ишора қилишимиз даркор. Биз огоҳлантиришимиз керак. Одоб билан қатъий қилиб: «Қайтинглар, кетларингга қайтинглар...» деб айтишимиз керак. Биз худди шундай дейишимиз керак.

— Ҳар қалай мутлақо орқага қайтиш мумкин эмас-ку,— дея гап қистирди Ратмиров.

Мулойим йигит жилмайиб қўйди.

— Мутлақо, мутлақо орқага, mon tres cher³.

Қанча орқага қайтилса, шунча яхши.

Генерал яна Литвиновга мулойим назар ташлади. У охири чидаб туролмади.

— Ҳар қалай бошбошдоқликка қайтилмас, жаноби олийлари?

— Шундай бўлса нима қилти? Мен ўз фикримни сира иккиланмасдан изҳор этипман. Барча яратилганларни... ҳа... қайта яратиш керак.

— Ун тўққизинчи февралниям-а?

— Ун тўққизинчи феврални ҳам, албатта, имкони борича. On est patriote ou ne l'est pas⁴. Эрк-чи, дейишлари мумкин менга. Сиз бу эрк халқ учун кўнгилли деб ўйлайсизми? Узидан сўраб кўринг...

— Уриниб кўринг,— гапни Литвинов илиб кетди,— ундан ўша эркини қайтариб олишга бир уриниб кўринг...

— Comment pouvez-vous se messieurs⁵ — дея шивирлади йигит Ратмировга.

— Бунча сафсата сотасизлар?— деди тўсатдан семиз генерал, афтидан, у бу жамоа ичида тантиққина боладек бўлиб қолганга ўхшарди.— Нуқул гапларинг журналлар, нўноқ ёзувчилар устида бўлиб қолди? Ижозат берсаларинг, мен сизларга бир нўноқ ёзувчи билан бўлган латифани айтиб бераман. Бир куни менга бир folliculaire⁶ ҳажв ёзибди, деб қолишди. Мен уни тезда оёғини ерга тегизмай топиб келинглар, дедим. Зумда топиб келишди... «Хўш, қани айт-чи, азизим folliculaire, ҳажв ёзишга қандай журъат этдинг? Ё ватанпарварлигинг тутиб кетдими? «Тутиб кетди», дейди. «Қани айт-чи, folliculaire пулни яхши кўрасанми?» «Яхши кўраман», дейди. Шунда мен, азиз биродарлар, унга ҳассамнинг бошини ҳидлаб кўр, деб тутдим. «Буничи, буни яхши кўрасанми, биродар?» «Йўқ, буни яхши кўрмайман». «Сен дурустроқ ҳидлаб кўр, менинг қўлларим тоза», десам: «Яхши кўрмай-

¹ Принцип (франц.).

² Кечирасиз, хоним (франц.).

³ Азизим (франц.).

⁴ Патриот бўлиш ё бўлмаслик (франц.).

⁵ Бу жанобни ким деб атадингиз? (франц.).

⁶ Газета билимдони (франц.).

ман», деб туриб олса бўладими? «Мен эса, азиз биродар, буни жуда яхши кўраман, фақат ўзим учун эмас. Жигарбандим, сен шу рамзни тушунасанми», дейди. «Тушунаман», дейди. «Ундай бўлса, бундан кейин кўзингни каттароқ очиб юр, энди мана бу сўлкавойни ол-да, туёғингни шиқиллат, кечаю кундуз менинг дуойи жонимни қил». Шу гапдан кейин ўша *tolliculage* ғиринг демай кетди.

Генерал хахолаб кулди, бошқалар ҳам унга қўшилишди. Ёлғиз Иринагина кулиш у ёқда турсин, ҳатто жилмаймади ҳам, аксинча, ўша генералга ўқрайиб қараб қўйди.

Мулоийм генерал Бориснинг елкасига эркалаб қоқди.

— Буларнинг ҳаммасини ўзинг ичингдан ўйлаб чиқардинг, азиз дўстим... Сен бировга калтак ўқталармидинг... Сенда ҳассанинг ўзи йўқ. *C, est pour faire lire ces dames*¹ Бу шунчалик мақтанчоқлик. Бироқ гап бундай эмас. Мен ҳозиргина бугунлай орқага қайтиш керак деган эдим. Тушунинглар мени. Мен тараққиёт душмани эмасман. Аммо мана бу университетлару семинариялар, халқ мактаблари, бу студентлар у поповичлар, различинецлар, бу барча чурвақалар, *tout ce fond du sac, la petite, propriete, prise due le proletariat*², (йигит мулоийм, деярли паст овозда гапирарди), — *voila ce qui m' effraie*³... Мана қаерда тўхташ ва тўхтатиш керак. Бир нарса ёдларингда бўлсин, ахир бизда ҳеч ким ҳеч нарса сўрамайди, ҳеч нарсани талаб қилмайди. Масалан, ўз ўзини идора қилиш. Ким буни сўрапти? Сиз сўраяпсизми? Ё сенми? Сен сўраяпсанми? Ё сиз сўраяпсизми, хоним? Сиз шундай ҳам ёлғиз ўзингизни эмас, ҳатто ҳаммамизни бошқаряпсиз (йигитнинг чиройли чеҳрасини ажойиб табассум бежади). Азиз дўстларим, қуён бўлиб олдинга югуришнинг нима ҳожати бор? Демократия сиздан хурсанд, у сизнинг лаганбардорингиз, сизнинг мақсадингизга хизмат қилишга тайёр... Ахир бу икки томони ҳам тигдор ханжар-ку. Ҳар қалай, эскича, илгариги ҳаёт маъқул... У анча ишончли. Қора халқнинг ақл ўргатишига йўл қўйманг, киборларга ишонинг, ҳамма куч ўшанда... Шундай қилинса, дуруст бўлади. Тараққиёт эса... сирасини айтганда, мен тараққиётга қарши эмасман. Фақат бизга адвокатлару маслаҳатчиларни, аллақандай земский амалдорларни берманг, интизомни бузманг, майли, кўприклар, хиёбонлар, госпиталлар қурунг, кўчаларни газ билан ёритинг, бунинг нимаси ёмон?

— Петербургни тўрт томондан ёритдилар, мана сизга тараққиёт!— дея тўнғиллади асаби бўш генерал.

— Қараб турсам, анча аламзада кўринасан,— деди ўтирган ерида эринчоқлик билан кўзгалиб семиз генерал,— сени обер-прокурор қилиб тайинлашса дуруст бўлар экан, менимча, *aves orghee aux enfers le proqres a dit son dernier mot*⁴— дея ҳингиллади арзамаслик хоним. Генерал қаддини ростлади.

— Мсье Верддие бу жумлани аллақачон бир неча марта қайтарган,— деди секин Ирина.

— *De la poiqne et des formes!* — дея қичқирди семиз генерал,— *de la pandne surtout.* Бу гапни шундай деб таржима қилса ҳам бўлади: одоб билан, аммо, тишига сол!

— Сира шўхлигинг қолмади-қолмади-да!— унинг гапини илиб кетди мулоийм генерал.— Хонимлар, унинг гапига қулоқ солманглар,

¹ Бу бизни кулдириш учун (франц.).

² Бу пасткашлар, майда мулкчилар пролетариатдан баттар (франц.).

³ Мени мана шу қўрқитади (франц.).

⁴ Орфей дўзахда — тараққиётнинг сўнги хулосаси шу (франц.).

илтимос. Ўзи чивинни ҳам ўлдиролмайди. У қалбларни мафтун этолгани билан хурсанд бўлиб юраверади.

— Аммо, Борис, энди етар,— дея гап бошлади Ратмиров хотини билан бир кўз уриштириб олиб,— шўхлик ҳам ўз йўлига. Бироқ жуда ошириб юбординг. Тараққиёт — жамият ҳаётининг кўриниши, буни унутмаслик лозим. Бу белги. Уни кузатиб бориш керак.

— Бўлмаган гап,— деб эътироз билдирди семиз генерал ва бурнини жийирди.— Ҳаммага маълум, сен давлат арбоби бўлиш ҳаракатидасан!

— Ундай ҳаракат менда мутлақо йўқ... Давлат арбоби эмиш! Ҳақиқатни тан олмай илож йўқ.

„Boris“ яна чакка соқолларини тутамлаб, кўзини юқорига тикди.
— Ижтимоий ҳаёт — бу муҳим масала, нега десангиз, халқ тараққиётида, агар, таъбир жоиз бўлса, ватан тақдирида...

— Valerien, — дея унинг гапини зарда билан бўлди „Boris“, — il y a de dames ici — мен сендан буни кутмаган эдим. Ё сен комитетга тушмоқчимисан?

— Худога шукурки, у жойларнинг ҳаммаси энди беркилган,— яна гапни илиб кетди семиз генерал ва яна бир сатр қўшигини такрорлади: „Deux denqarques usn beau dimanshe...“

Ратмиров бурнига батист рўмолчасини тутиб, виқор билан жим қолди. Мулоим генерал яна қайтариб: «Шўхсан, шўх!» деб қўйди. „Boris“ бўлса ёнида ноз-карашма қилиб ўтирган хоним томон ўгирилиб овозини ҳам пасайтирмай, юз ифодасини ҳам ўзгартирмай, «қалбидаги оловга қачон малҳам қўйишини», чунки у бу хонимни севиб, ишқида куйиб юрганини изҳор қила кетди.

Бутун суҳбат давомида дақиқа сайин Литвинов ўзини ноқулай ҳис қилди: Унинг ғурури, ўта ҳалол ғурури ҳаддан зиёд ғазабга келмоқда эди. Унингдек майда амалдор ўғли билан Петербург ҳарбий оқсуяклари ўртасида қандай умумийлик бўлиши мумкин? Литвинов улар ёмон кўрган нарсаларнинг барчасини севар эди, улар севган нарсаларни эса кўргани кўзи йўқ эди. Литвинов буларнинг барини яхши тушунар, бутун вужуди билан ҳис қилиб турарди. Уларнинг ҳазилларини қўпол деб билар, гап оҳангларига тоқат қилолмас, ҳаракатлари сохта бўлиб туюларди унга. Уларнинг мулоимгина бўлиб гапиришларида ҳам бадбин нафрат туйғуси сезилиб турарди. Аммо, шуларга қарамай, Литвинов шу одамлар, шу душманлари олдида ҳайқииб турар... «Фу, минг лаънат-е! Мен буларга ҳалақит беряпман, уларга кулгили туюляпман,— деган хаёл миясида чарх урарди.— Нима қилиб ўтирибман, бу ерда? Кетиш керак, ҳозирнинг ўзида кетиш керак!» Иринанинг шу ердалиги ҳам уни ушлаб қололмасди. Иринанинг ўзи ҳам унда ноҳуш туйғуларни уйғотмоқда эди. Литвинов ўрнидан туриб, хайрлаша бошлади.

— Кетяпсизми? — деб сўради Ирина, бироқ, бир оз ўйлаб туриб, қолишга қистамади, фақат меҳмонхонасига келиб бир кўриб кетишга ундан қатъий сўз олди. Ратмиров боягидек ўта мулозамат билан хайрлашиб, қўлини қисиб қўйди ва платформанинг охиригача кузатди... Аммо Литвинов биринчи муюлишга қайтиши биланоқ, кетидан ҳаммалари бараварига кула бошлашди. Уларнинг бу кулгилари Литвиновга эмас, анчадан бери кутиб ўтиришгани мсёе Вердиега қаратилган эди. Литвинов кетиши билан платформада тўсатдан эшак миниб, бошига тиролликлар шляпасини кийган кўк кўйлакли мсёе Вердие пайдо бўлган эди. Аммо кулгини эшитиб, воқеадан беҳабар Литвиновнинг қони қайнаб, қип-қизариб кетди, алами ошди, лаблари бир-бирига қапишиб; «Ярамас, малъунлар!» дея шивирлади. Бу одамлар билан бирпасгина

суҳбатда бўлиб, уларнинг қанақалигини ҳали яхши билмай туриб, улар ҳақида бундай фикр билдириши мумкин эмаслиги ҳозир унинг хаёлига ҳам келмасди. Унинг Иринаси, собиқ Иринаси шундай одамларнинг орасига тушиб қолганми-а? Ирина шулар орасида юриб, шулар орасида яшайди, шуларни деб ўз қадридан, қалбининг энг яхши туйғуларидан кечдимми?... Балки шундай бўлиши лозимдир. Балки у бундан ортигига лойиқ эмасдир! Ҳозир Ирина унинг режаларини суриштирмаганидан шундай хурсанд бўлдики. Агар суриштирса, Литвинов «ўшаларнинг» олдида бор гапларини гапириб беришга мажбур бўлармиди. «Йўқ, асло!» шивирлади Литвиновнинг лаблари. Баденга олиб борадиган йўлкадан югуриб пастга тушар экан, энди у ўз қайлиғи, меҳрибон, очиқ кўнгил, софдил Татьянаси ҳақида, унинг нақадар тозалиғи, ҳақгўйлиги ҳақида ўйлай бошлади. Ҳозир у Татьянанининг юз тузилишини, гаплари, одатларини... ҳузур қилиб эслай бошлади... Татьянанинг қайтишини у бесабрлик билан кутмоқда эди!

Тез-тез юрганидан асаблари анча тинчиди. Уйига қайтиб келиб, стол ёнига ўтириб, қўлига китоб олди; аммо, китобни қўлидан тушириб юбориб, ўзи ҳам чўчиб тушди... Унга нима бўлди? Унга ҳеч нарса бўлгани йўқ, бироқ Ирина... Ирина... Унинг Ирина билан ҳозирги учрашуви жуда ғалати бўлиб туюлди унга... Наҳотки шу рост бўлса? Ахир у ўша Иринаси билан учрашди, суҳбатлашди... Нега у ўша юқори табақа кишилари, оқсуяклари каби нохуш туюлмади унга? Нега у, назарида улар орасида зерикаётгандек, улар орасида юрганидан номус қилаётгандек бўлиб туюлди экан? Ирина ўшалар тўдасида-ю, аммо душман эмас. Кўрганида хурсанд бўлишга, ёнига чақиришга уни нима мажбур қилди экан? Литвинов бир сесканиб тушди.

— О, Таня! Таня! — дея хитоб қилди у ҳаяжон билан. — Сен менинг жони жаҳонимсан, мен ёлғиз сени севаман. Унинг олдига бормайман. Унинг менга кераги йўқ! У ўзининг генераллари билан кўнгил хушлаб юраверсин!

Литвинов яна китобини қўлига олди.

11

Литвинов китобини қўлига олгани билан ўқигиси келмади. У уйдан чиқиб бир оз айланди, музика тинглади, ўйин томоша қилди, кейин уйига қайтиб келиб, яна китоб ўқишга тутинди, бироқ бари бир ўқий олмади. Вақтнинг ўтиши ҳам қийин бўлди. Майда воситачи Пашчалкин келиб, уч соатча ўтириб кетди. У ёқ-бу ёқдан суҳбатлашиб ўтириб аллақандай масалаларни қўйди, ўзича ҳал қилди, фойдали-фойдасиз нарсалар ҳақида гапирди, охири Литвиновни шу қадар зериктириб юбордики, чидолмаганидан додлаб юборишга сал қолди. Санъат соҳасидаги суҳбатда киши юрагини сиқишда Пашчалкиннинг олдига тушадиган зот йўқ эди. Сочи қиртишлаб олинган сип-силлиқ боши, мошранг, жонсиз кўзлари, беўхшов бурнининг ўзи кишида нохуш кайфият кўзғар, йўғон, салмоқдор, янгигина уйқудан тургандек бир оз ҳирилдоқ овозида гўё у ёқдан-бу ёқдан гапни айлантириб, насихат қилиш, икки карра икки беш ёки уч эмас, тўрт, сув ҳўл нарса, яхшилиқ эса мақтовга сазовор эканлигини тушунтириш учун яратилган, хусусий одамга худди давлат керак бўлганидек, давлатга эса хусусий одам зарур бўлганидек пул иши учун қарзга эҳтиёж бор, дейиш учун туғилган эди. Аммо буларнинг ҳаммасидан қатъи назар Пашчалкиннинг ўзи жуда ажойиб одам эди. Россияда тақдирлар тақозоси ўзи

шунақа: ажойиб одамлар кўпинча зерикарли бўладилар. Пашчалкин кетди. Пашчалкин кетиши билан Биндасов кириб келди ва ўта сурбетлик билан Литвиновдан қарзга юз гульден бериб туришни талаб қилди. Литвинов Биндасов билан қизиқиш у ёқда турсин, уни ёқтирмасе ҳам, гарчи бераётган қарзини икки дунёда қайтариб олабилишига асло кўзи етмасе ҳам, бунинг устига-устак, ўзи пулга муҳтож бўлсе ҳам, сўраган қарзини бериб юборди. «Нега шунча пулни унга қарз берди?» деб сўраши мумкин ўқувчи. Нега берганини ким билади дейсиз. Бу ишда ҳам руслар мақтовга сазоворлар. Уқувчи икки қўлини кўксига қўйиб бир ўйлаб кўрсин: ҳаётида қанча воқеалар шу пул билан боғлиқ бўлган. Биндасов эсе ҳатто миннатдорчилик билдиришни ҳам лозим топмади Литвиновга. Бунинг устига устак, бир стакан аффенталер (Баден қизил виноси) қўйиб беришни талаб қилди. Винони ичиб олгач эсе, лабларини ҳам артмай, этигини сурбетларча дўқиллатиб чиқиб кетди. Литвинов ўзидан ўзи хафа бўлди. У кечга томон Татьянадан хат олди. Татьяна хатида холасининг бетоблиги туфайли беш-олти кундан олдин Баденга келолмаслигини хабар қилган эди. Бу хабар Литвиновга ёқмади, кайфияти бузилиб, ухлагани барвақт ётиб олди. Ундан кейинги кун ҳам бундан баатар оғир келсе келдики, енгил бўлмади. Литвиновнинг уйи эрталабданоқ ватандошлари билан тўлди: Бамбаев, Ворошилов, Пашчалкин, икки офицер, икки гейдельберглик студент кетма-кет кириб келишсе бўладими. Улар шу келганларича пешингача кетишмади, гарчи тезда ҳамма гапларини гаплашиб бўлиб, у ёғига зерикиб ўтиришган бўлишсе ҳам. Улар ўзларини қаерга уришни билишмасди. Аввалига улар Губаревнинг Гейдельбергга кетиб қолгани, унинг олдига бориш лозимлигини гаплашишди. Кейин бир оз фалсафа сўқишди. Польша масаласини тилга олишди. Кейин ўйинлар, лореткалар муҳокамасига ўтишди, ҳар хил бемаъни латифалар айтишга тутинишди. Ниҳоят, полвонлар ҳақида, семиз кишилар-у, нафси бузуқлар тўғрисида ҳам гаплашишди. Охири бориб Лукин, басма-басига ўттиз учта тузлаган балиқни еган дьякон, ўзининг семизлиги билан машҳур бўлган уланлик полковник Изъединов, молнинг суягини пешонасига уриб синдирган аскар ҳақидаги саргузаштларни эслашди, у ёғига қип-қизил ёлғонни тўқишга тутинишди. Пашчалкин эснаб ўтириб, Малороссияда ўлганидан кейин йигирма етти пуд ошиғи чиққан бир аёлни ва бир ўтиришда уч ўрдак билан бир осетрни еб қўядиган помешчикни билганини гапириб берди. Бу гаплардан Бамбаев ҳам таъсирланиб кетиб, агар ёнида қўшиб ейдигани бўлсе, битта ўзи битта қўйни еб қўйиши мумкинлигини эълон қилди. Ворошилов ҳам ўзининг бир полвон кадет оғайниси тўғрисида нималарнидир деб гўлдираган бўлди, шундан кейин ҳаммалари бир-бирларига қараб индамай бирпас ўтиришди-да, сўнг шапкаларини олиб, ҳар ёққа тарқалиб кетишди. Елғиз қолганидан кейин Литвинов бирон иш билан машғул бўлмоқчи эди, боши оғриб ҳеч нарсе қилолмади. Хуллас, кеча бекор ўтди. Эртасига эрта билан туриб, энди нонушта қилмоқчи бўлиб турган эди, кимдир эшигини тақиллатиб қолди. «Е гангрим,— дея кўнглидан ўтказди у,— яна кечаги оғайнилardan биронтаси келган бўлсе-я!» Юраги орқасига тортиб овоз берди:

— Herein¹

Эшик аста очилиб, хонага Потугин кириб келди.

Потугинни кўриб, Литвинов хурсанд бўлиб кетди.

— Буни қаранг-а! — кутилмаган меҳмоннинг қўлини қаттиқ қисиб кўришар экан, қувончини яширолмади.— Раҳмат-е! Мен ўзим сизни

¹ Кириг (нем.).

бир зиёрат қилмоқчи эдим, ўзингиз турар жойингизни айтмадингиз. Ўтиринг, марҳамат. Шляпангизни қўйинг. Ўтирсангиз-чи, ахир.

Потугин Литвиновнинг илтифотли гапларига жавобан ҳеч нарса демай, хонанинг ўртасида оғирлигини у оёғидан бу оёғига солиб, илжайганича бошини чайқаб турарди. Литвиновнинг хурсанд кутиб олиши таъсир қилиб кетган бўлса ҳам, Потугин унга ҳижолатомуз қараб турарди.

— Бир... англашилмовчилик юз берди...— дея гап бошлади у дудқланиб.— Мен сизникига ўзим ҳам жон деб... бироқ, сирасини айтганда... сизникига иш билан юборишди.

— Яъни, сиз демоқчисизки...— хафа бўлиб сўради Литвинов,— сиз меникига ўз ихтиёрингиз билан эмас, топшириқ билан келдингиз, шундайми?

— Йўғ-е, унчалик эмас!.. балки ўзим... бугун келишга журъат этмаган бўлардим, агар мендан бугун сизникига кириб чиқишни илтимос қилишмаганда. Хуллас, мен сизникига бир топшириқ билан келдим.

— Билсам бўладими, сизни ким юборди?

— Ўзингизга таниш бўлган бир хоним, Ирина Павловна Ратмирова. Сиз бундан уч кун бурун бориб кўришга ваъда берган экансиз, аммо бормабсиз.

Литвинов Потугинга ҳайрат билан тикилиб қолди.

— Сиз Ратмирова хоним билан танишмисиз?

— Ҳа.

— Қўпдан танишмисиз?

— Ўртада озми-кўпми дўстлигимиз бор.

Литвинов жим бўлиб қолди.

— Рухсат этсангиз, сиздан бир нарсани сўрасам,— дея яна гап бошлади у.— Ирина Павловна мени нега кўрмоқчи бўлаётганини била-сизми?

Потугин дераза ёнига борди.

— Ҳар қалай бир оз хабарим бор. Ирина Павловна, менинг билишимча сизни учратганидан хурсанд, энди эски дўстлигини тикламоқчи.

— Тикламоқчи,— дея такрорлади Литвинов.— Нокамтарона гапим учун мени кечиринг-у, ижозатингиз билан яна бир нарсани сўрасам. Бизнинг муносабатларимиз қанақа бўлганлиги сизга маълумми?

— Ростини айтсам, йўқ, билмайман. Аммо ўйлайманки,— дея қўшиб қўйди Потугин тўсатдан Литвиновга ўгирилиб ва дўстона тикилиб,— сизлар яхши маънода дўст бўлгансизлар. Ирина Павловна сизни менга жуда мақтади, мен сизни ҳузурига бошлаб боришга унга сўз беришга мажбур бўлдим. Борасизми?

Литвинов икки қўлини ёнига ёзди.

— Ирина Павловна,— Потугин гапида давом этди,— ўша... сиз бундан уч кун бурун бирга учратган муҳит... нима десам экан... сизни ортиқча ачинтирмаслиги керак экан. Аммо, у кишига айтинг, шайтон одамлар таърифлаганичалик қора эмас, деди.

— Ҳм.. Бу нақл ўша у билан бирга юрган муҳитга алоқадор... гап эканми?

— Шундай деса ҳам бўлади.

— Ҳм... хўш, ўзингиз-чи, ўзингиз шайтон ҳақида қандай фикрдасиз?

— Мен ҳам ҳар қалай, Григорий Михайлович, шайтон одамлар таърифлаганчалик ёмон бўлса керак, деб ўйлайман.

— Одамлар таърифлаганидан дурустроқмикан?

— Яхшироқми, ёмонроқми, буни ҳал қилиш қийин, ҳар қалай одамлар таърифлаганчалик эмас. Хўш, кетдикми энди?

— Аввал бир оз ўтиринг. Менга, ростини айтсам, бир оз ғалати туюляпти.

— Нима ғалати туюляпти?

— Қандай қилиб сиз Ирина Павловнанинг дўсти бўлиб қолган-сиз?

Потугин ўзини ўзи кўздан кечирди.

— Менинг қиёфам жамиятдаги тутган ўрнимга қараганда, чиндан ҳам ғалати бўлиб туюлиши мумкин. Аммо сиз Шекспирнинг ҳам бир гапини биласиз: «Дўстими Гораций, дунёда кўп нарса бор!» ва ҳоказо. Ҳаёт ҳам ҳазилни ёқтирмайди. Мана сизга бир мисол: рўпарангизда бир дарахт турибди, қилт этган шамол йўқ. Паст шохдаги япроқ қандай қилиб юқоридаги шох баргига тегсин? Сира ҳам теголмайди. Бўрон турса борми, ҳамма ёқ айқаш-уйқаш бўлиб кетади, бояги барглар ҳам бир-бирига тетади.

— Э-ҳа! Бундан чиқди бўронлар бўлган экан-да?

— Албатта-да! Бўронларсиз яшаб бўладими? Бироқ, энди фалсафани бас қилайлик. Бориш керак.

Литвинов ҳамон иккиланмоқда эди.

— Ё тангрим!— масхарабозларга хос қилиқ қилиб ҳайқирди Потугин.— Йигитлар ҳозир қанчалар ўзгариб кетишган-а! Малоҳатли бир аёл уйга таклиф қилса, олиб кел деб одам юборса-ю, улар яна ноз қилишса! Марҳаматли жаноб, уялинг. Мана шляпангиз. Шляпангизни қўлингизга олинг-да, «форверт!»¹— жўшқин немис дўстларимиз шундай дейишадими?

Литвинов бир зум иккиланиб турди-да, кейин шляпасини қўлига олиб, Потугин билан бирга уйдан чиқди.

12

Улар Бадендаги энг яхши меҳмонхоналардан бирига келиб «генералша» Ратмировани суриштирди, кейин дарҳол: „die frau fürstin ist su Hause“ деб жавоб қилди. Ўзи уларни зина билан юқорига бошлаб, хонанинг эшигини ҳам ўзи тақиллатди ва уларнинг келганларини хабар қилди. „Die frau fürstin“² уларни дарҳол қабул қилди. Ирина Павловна уйда ёлғиз экан. Эри Карлсруэга, шу ердан ўтиб кетаётган «таниқли» бир амалдор билан учрашиб қолиш учун жўнаб кетган экан. Потугин билан Литвинов хонага кириб борганларида Ирина гардишда кашта тикиб ўтирар эди. Ирина буларни кўриши билан каштани бир чеккага улоқтириб, олдида турган мўъжазгина столни нари суриб, ўрнидан турди. Астойдил хурсанд бўлиб кетгани шундоққина кўриниб турарди. Устида томоғигача ёпиқ кўйлак. Юпқа матонинг тагидан чиройли елкалари билан қўллари кўриниб турибди. Пала-партиш бураб қўйилган сочи турмагидан бўшаб, елкаси оша орқасига тушган. Ирина шошиб Потугинга қаради-да, «мэрси» деб шивирлади, кейин Литвиновга қўлини узатиб, эркаланиб хотираси ёмонлигидан шикоят қилди. «Яна эски дўст эмиш!» деб кўшиб қўйди.

Литвинов кечирим сўрашга тутинди. „C' est bien, c' est bien“³ деди Ирина меҳрибон зўравонлик билан шляпасини тортиб олиб, ўтиришга мажбур қилар экан. Потугин ҳам ўтирди, аммо ўша заҳоти яна ўрнидан туриб, зарур иши борлигини, пешиндан кейин киришини айтиб, хайрлаша бошлади. Ирина унга ялт этиб қаради-да, бошини дўстона

¹ Олга! (нем.).

² Княгиня уйдалар (нем.).

³ Яхши, яхши.

чайқаб қўйди, ammo қолишга қистамади. Потугин остона ҳатлаб чиқиши билан Ирина сабрсизлик билан Литвиновга мурожаат қилди:

— Григорий Михайлович,— дея гап бошлади русчалаб ўзининг майин, қўнғироқдек овози билан,— мана, ниҳоят иккимиз ёлғиз қолдик, ва мен бу учрашувимиздан ниҳоятда хурсанд эканлигимни айтиш шарафига муяссарман, негаки... бу учрашув менга... (Ирина Григорийнинг юзига тик қаради) сиздан кечирим сўрашимга имкон беради.

Литвинов беихтиёр сесканди. У Ирина томонидан бундай тез ҳаракатни кутмаган эди. У Иринанинг ўзи ўтмишдан гап очади, деб сира ўйламаган эди.

— Нимадан... кечирим...— дея гўлдиради у.

Ирина қизариб кетди.

— Нимадан? Нимаданлигини ўзингиз биласиз,— деди у ва хиёл четга қаради...— Мен сизнинг олдингизда гуноҳкор эдим, Григорий Михайлович, гарчи пешонамга ёзилган қисматим шундай бўлса ҳам. (Литвинов унинг мактубини эслади.) Мен пушаймон эмасман... Ҳозир пушаймон ейиш, албатта, кеч бўларди. Бироқ, сизни кутилмаганда бу ерда учратиб қолиб, ўзимча биз албатта дўст бўлиб қолишимиз керак, деган фикрга келдим. Агар шунга эришолмасам, дилим ниҳоятда оғриб қолган бўлар эди. Бунинг учун бу ишни сира ҳам орқага сурмай бир йўла гаплашиб олишимиз керак, Григорий Михайлович. Токи бундан кейин бир-биримизга дуч келганимизда ўртада ҳеч қанақа... qene¹, ноқулайлик бўлмасин. Ниҳоят, сиз менга мени кечирганингизни айтишингиз лозим, йўқса мен сизни... de la gaucune. Voilà² деб ўйлаб юраман. Балки мен сизнинг олдингизга катта талаб қўйиб юборётгандирман, лекин бари бир, айтинг, мени кечирдингизми?

— Ирина Павловна, нималар деяпсиз,— деди Литвинов шоша-пиша,— мендан кечирим сўрагани уялмайсизми... Бу гаплар ҳаммаси ўтиб кетган, эсдан ҳам чиқиб кетган гаплар. Фақат мен бир нарсага ҳайронман. Сиз шундай шоҳона ҳаётда яшаб туриб, ёшлигингиздаги мендек бир ғариб дўстингиз ҳақидаги хотираларни қандай қилиб эсингиздан чиқариб юбормадингиз?

— Сиз бунга ҳайрон бўляпсизми?

— Йўқ, мен бундан хурсандман,— деди ҳаяжон билан Литвинов,— чунки мен сира ҳам...

— Бироқ, ҳар қалай, мени кечирган-кечирмаганингизни айтмадингиз,— дея унинг гапини бўлди Ирина.

— Мен сизни бахтли кўрганимдан ниҳоятда хурсандман, Ирина Павловна, мен сизга чин кўнглимдан энг яхши тилакларимни билдирман.

— Менга нисбатан ҳеч қандай кудуратингиз йўқми?

— Менинг ёдимда фақат бир вақтлар сиз билан ўтказган тотли онларгина қолган.

Ирина унга иккала қўлини узатди. Литвинов Иринанинг қўлларини қаттиқ қисди ва дарҳол қўйиб юбормади... Иринанинг қўлларини тутганда аллақачон унут бўлиб кетган аллақандай тотли туйғу яна қилт этиб қўзгалгандек бўлди вужудида. Ирина унинг юзларига тик қараб, жилмайиб турарди... Шунда Литвинов ҳам биринчи бор унга диққат билан қаради.. У бир вақтлар ўзига ниҳоятда қадрдон бўлган чеҳрани, киприклари узун-узун чуқур кўзларни, юзидаги холни, пешонаси устига чиройли қилиб тараб қўйилган сочларни, фақат унгагина хос бўлган — лабларини хиёл қийшайтириб, қошларини учуриб кулишла-

¹ Хижолатпазлик (франц.).

² Кекчи (франц.).

рини — ҳамма-ҳаммасини таниди... Аммо энди у нақадар очилиб кетган! Нақадар гўзал, нақадар латофатли аёл! Юзига на упа-элик, на кўзларига сурма сурган... оппоқ момиқ чеҳрасида бирон бир сунъий нарса йўқ... Ҳа, у чиндан ҳам ўта малоҳатли эди!

Литвинов хаёлга толди... Гарчи у ҳамон Иринага тикилиб турган бўлса ҳам, хаёли энди узоқда эди... Ирина буни пайқади.

— Бу жуда ҳам соз бўлди,— деди у, — мана энди мени виждоним қийнамайди, энди мени қизиқтирган нарсаларни сўраб олсам ҳам бўлади.

— Сизни қизиқтирган? — ҳайрон бўлиб сўради Литвинов.

— Ҳа-ҳа... Мен сиз шу вақтлар ичида нима қилганингизни, режарингизни билишни истайман. Мен ҳаммасини: қандай қилиб, қачон, қаерда... ҳамма-ҳаммасини. Сиз менга бор гапни айтиб беришингиз керак, чунки, сизни огоҳлантириб қўйи, иложи борича... мен сизни.

— Сиз мени... Петербургда яшаб туриб... назарингиздан... қочирмадингизми?

— Ҳозир, сиз айтганингиздай, шоҳона бир шароитда яшаб туриб ҳам, ўлай агар, сизни назаримдан қочирмадим. Шоҳона ҳаёт ҳақида ҳали алоҳида гаплашамиз. Энди эса сиз кўп, узоқ ҳикоя қиласиз, бизга ҳеч ким халақит бермайди. Оҳ, бу қандай ажойиб бўлади! — деб қўшиб қўйди Ирина у ёқ-бу ёғини тўғрилаб, креслога жойлашиб ўтираркан.— Қани, бошланг энди.

— Ҳикоямни бошлашдан олдин сизга миннатдорчилик изҳор қилишим керак,— деди Литвинов.

— Нима учун?

— Уйимда пайдо бўлиб қолган гулдаста учун.

— Қанақа гулдаста? Менинг ҳеч нарсадан хабарим йўқ.

— Қандай қилиб?

— Айтдим-ку, менинг ҳеч нарсадан хабарим йўқ, деб... Кутяпман. Ҳикоянгизни кутяпман... Сизни бу ерга бошлаб келган Потугинга минг раҳмат.

Литвиновнинг қулоқлари динг бўлди.

— Сиз жаноб Потугин билан кўпдан танишмисиз? — деб сўради.

— Кўпдан бери... қани, ҳикоянгизни бошланг.

— Уни яқиндан танийсизми?

— Ҳа-ҳа! — Ирина уҳ тортди.— Бунинг ўзига хос сабаблари бор...

Сиз Элиза Бельская тўғрисида эшитгандирсиз... Утган йили оғир касалдан қазо қилган аёл-да?.. Айтгандай, сизга бизнинг саргузаштларимиз маълум эмаслиги ёдимдан кўтарилибди... Бахтимизга беҳабарсиз. Oh, quelle chance!¹ Ниҳоят, бизнинг саргузаштларимиздан хабар топмаган бир кимсани учратишман-а! Кейин у билан рус тилида, гарчи унчалик чиройлик бўлмаса ҳам, рус тилида гаплашиш мумкин, мана бу димоғ билан гапириладиган Петербург тили — француз тилида эмас!

— Шу Потугин ўша аёл билан... демоқчимисиз?

— Мен учун буни ҳатто эслаш ҳам ниҳоятда оғир,— дея унинг гапини бўлди.— Элиза менинг институтдаги энг яқин дугонам эди, кейин биз Петербургда тез-тез учрашиб турардик. У менга ишониб ҳамма сирларини айтиб берган: у жуда бахтсиз, жуда кўп жабр кўрган аёл эди. Потугин бу саргузаштда ўзини жуда мард, ҳақиқий эркакдай тутди. У ўзини қурбон қилди. Мен ана ўшанда унга қойил қолдим. Аммо биз яна ўз суҳбатимиздан чалғиб кетдик. Григорий Михайлович, мен ҳикоянгизни кутяпман.

¹ Омадни қаранг (франц.).

— Менинг ҳикоямнинг сизга сира ҳам қизиғи бўлмаса керак, деб ўйлайман, Ирина Павловна.

— Бу ёғи билан ишингиз бўлмасин.

— Бир эсланг-а, Ирина Павловна, сиз билан ўн йил кўришмадик, ўн йил. Ушандан бери қанча сувлар оқиб кетди.

— Йўқ-йўқ, оқиб кетмади! — жўшқин, аламли қиёфада эътироз билдирди у.— Шунинг учун ҳам ҳикоянгизга муштоқман.

— Кейин, ҳикоямни нимадан бошлашни ҳам билолмаяпман.

— Бошидан. Уша, мен Петербургга кўчиб кетганимдан бошланг. Сиз кейин Москвадан кетиб қолдингиз... Биласизми, мен ўшандан бери Москвага борган эмасман!

— Чинданми?

— Аввалига имконият бўлмади, турмушга чиққанимдан кейин эса..

— Турмушга чиққанингизга анча бўлдимми?

— Тўрт йил бўляпти.

— Болаларингиз борми?

— Йўқ,— дея қуруққина жавоб қилди у.

Литвинов бир зум жим қолди.

— То турмушга чиққунингизча ўша... оти нима эди, ҳа граф Рейзенбахникида турдингизми?

Ирина унинг буни нима мақсадда сўраётганини билмоқчидай диққат билан тикилди...

— Йўқ...— деди ниҳоят.

— Бундан чиқди, ота-онангиз... Айтгандай, мен уларнинг тўғриларида сўрамабман ҳам. Нима, улар...

— Иккалалари ҳам саломатлар.

— Ҳали ҳам Москвада туришадими?

— Ҳали ҳам Москвада туришади.

— Ука-сингилларингиз-чи?

— Аҳволлари дуруст. Мен уларга ёрдам бердим.

— Ҳа-а,— Литвинов Иринага ер остидан қараб қўйди.— Аслини олганда, Ирина Павловна, мен эмас, сиз ҳикоя қилишингиз лозим эди.

Литвинов бирдан ҳуши ўзига келиб, жим бўлиб қолди.

Ирина қўлини юзига яқин олиб борди-да, бармоғидаги никоҳ узугини бураб ўйнай бошлади.

— Майли, мен бундан ҳам бош товламайман,— деди ниҳоят.—

Бари бир... қачон бўлмасин... Бироқ аввал сиз... чунки, кўрдингизми, гарчи орқангиздан кузатиб юрган бўлсам ҳам, бари бир сиз тўғрингизда ҳеч нарсани билмайман. Менинг тўғримда эса... менинг тўғримда, ҳар қалай, эшитиб юрган бўлсангиз керак. Тўғри эмасми? Эшитгансиз, тўғрими?

— Сиз, Ирина Павловна, оқсуяклар табақасидагилар орасида шундай ўринни тутар эдингизки, оғизга тушишингиз ҳеч гап эмасди, айниқса миш-мишларга тез ишонадиган бизникига ўхшаш...

— Сиз ўша миш-мишларга ишонармидингиз? Уша сиз эшитган миш-мишлар қанақа эди?

Гапнинг ростини айтсам, Ирина Павловна, миш-мишлар менинг қулоғимга камдан-кам етиб келарди. Мен ёлғизликни маъқул кўрадим.

— Қандай? Ахир сиз Қримда кўнгиллилар отрядида хизмат қилгансиз-ку?

— Сизнинг бундан ҳам хабарингиз борми?

— Шунақа, орқангиздан кузатиб юрадим, дедим-ку.

Литвинов яна ажабланиб қолди.

— Шундай қилиб ўзингизга маълум бўлган нарсаларни ҳикоя этиб нима қилдим? — деди Литвинов шивирлаб.

— Менинг илтимосимни бажариш учун... билдингизми. Ахир мен илтимос қиялман сиздан, Григорий Михайлович.

Литвинов бошини қўйи солганича ҳикоясини бошлади... бир оз тутила-тутила Иринага умумийроқ қилиб ўзининг соддагина саргузаштини баён қилишга тутинди. Ҳикояси орасида тез-тез тўхтаб, бу ёғига ётар энди дегандек, Иринага саволомуз қараб қўярди. Бироқ Ирина қатъий туриб, ҳикоясини давом эттиришни талаб қилар, сочларини қулоғи ортига суриб қўйиб, креслонинг суянчиғига ўзини ташлаганича, бутун вужуди қулоқ бўлиб, унинг оғзидан чиқаётган ҳар бир сўзни диққат билан эшитиб ўтирарди. Ирина ҳозир Литвиновни эмас, бошқа бир одамни кўз олдига келтирмоқда эди. Ҳозир унинг кўз олдига Литвиновнинг эмас, ўзининг ҳаёти намоён бўлмоқда эди.

Литвинов ҳикоясини тугатмади, ўзини боронга сари нуқулмай ҳис қилаётгани учун тўхтади. Ирина бу сафар унга ҳеч нақса дедик, қафтини кўзларига босганича, худди ҳориб кетган одамдек креслога суянди-да, қимир этмай ўтириб қолди. Литвинов бир зум индамай сабр қилди, кейин келганига икки соатдан ошиб қолганини эслаб, энди қўлини шляпасига узатган эди, қўшни хонадан юмшоқ, локланган этикли кишининг қадам товуши эшитилди, дам ўтмай хонага ўзи билан бирга дворянларга хос исни олиб Валериан Владимирович Ратмиров кириб келди.

Литвинов ўрнидан туриб сумбати келишган «генерал» билан саломлашди.

Ирина шошмай кўзидан қўлини олди, кейин эрига совуққина назар ташлаб: французчалаб:

— Ҳа, бориб келдингизми? Соат неча бўлган экан? — деди.

— Соат тўртга яқинлашиб қолди, та сһеге аһие сен эса ҳалигача кийиниб олмабсан — ахир бизни княгиня кутади, — деди Ратмиров ва адл қоматини Литвинов томонга чиройли эгди, ўзига хос мулойим, қувноқ овози билан қўшиб қўйди: — қадрли меҳмонимиз сенга вақтни қандай ўтганини сездирмабдими дейман.

Уқувчи, гап шу ермага келганда, генерал Ратмиров ҳақида бир-икки оғиз маълумот беришга ижозат этса. Ратмировнинг отаси Александровлар замонасининг машҳур амалдорларидан бирининг табиий... Сиз нима деб ўйладингиз? Сиз янглишмадингиз — бироқ биз бошқа нарсани айтмоқчи эдик... Уғли, онаси дурустгина француз актрисаси. Амалдор ўғлини тарбиялаб катта қилди, бироқ унга давлат қолдирмади. Ана шу ўғил (қараҳамоннинг отаси) ҳам давлат орттириб улгурмади: у полковник қараҳамоннинг полицимейстер унвонида ўлиб кетди. Улимидан бир йил олдин унинг раҳнамолигига муҳтож бўлиб қолган қўҳликкина бир бева аёлга уйланган. Ушалардан пайдо бўлган Валериан Владимирович тавсия билан пажлар корпусига жойлашиб, яхши одоб-хулқи, диди билан, гарчи давлат ҳарбий ўқув юртларининг талабалари қатори у ҳам барча кийинчиларни босиб ўтган бўлса ҳам, катталарнинг диққат-эйтиборини қозонди ва шу йўсинда гвардияга ўтиб олди. Узининг камсуқумлиги, қувноқлиги билан, рақсга усталлиги билан, намоёнларда кўпинча бировларнинг отида бўлса ҳам ординарец сифатида моҳирона юриши билан ва ниҳоят, катталар иззатини жойига қўйиш, ғарибларча муомала қила билиши билан мансабда енгил ўсди. Ташқи қиёфаси ёқимтой, ўзи ҳамиша тетик; силлиқ кийинади, икки юзи нимпушти, чаққон, одамохун шу йигитнинг аёллар орасида ҳам шуҳрати зўр эди. Аслида, кампирлар шу йигит деса ўлиб қолишар эди. Табиатан эҳтиёткор, атайлаб кам гапирадиган Ратмиров, энг яроқсиз гуллардан ҳам шарбат йиғабилди-

¹ Пажлар корпуси — имтиёзли дворянларнинг ҳарбий ўқув юрти.

ган асаларидек, ҳамиша киборлар даврасида юрар, жуда хулқи аъло бўлиб, тавсияномаларга эга бўлмаса ҳам, ишбилармон кишиларга хос зийраклик билан ўзига йўл очар эди...

Литвинов зўраки жилмайди, Ирина бўлса елкасини учириб қўя қолди.

— Хўш, қалай,— деди у ҳамон ўша совуқ оҳангда,— графни кўрдингизми?

— Албатта, кўрдим. Сенга салом айтишимни буюрди.

— Ҳа! Раҳнамойингиз ҳамон ўша-ўша тентаклигича қолиптами? Ратмиров унинг бу саволига индамади, фақат аёлларнинг чуқур ўйламай гапиришларидан мийиғида кулиб қўйди. Илтифотли катталар, одатда, болаларнинг ўйламай гапиришларига шундай мийиғларида кулиб қўйишади.

— Ҳа,— деб қўшиб қўйди Ирина,— сизнинг графингиз анча-мунчагина тентак, буни ўзим жуда кўп кўрганман.

— Унинг олдида мени ўзингиз юбордингиз,— деди Ратмиров хиёл ачитиб, кейин Литвинов томон ўгирилиб, русчалаб: — Баденнинг сувларидан фойдаланяпсизми? — деб сўради.

— Худога шукур, мен соппа-соғман,— деб жавоб қилди Литвинов.

— Бу жуда соз,— дея давом этди генерал, назокат билан жилмайиб.— Тўғри, аслида киши Баденга даволаниш учун келмайди. Аммо бу ернинг сувлари ёқимли, *je veux dire effisases¹* демоқчиман. Айниқса мендақа йўтал дардига дучор бўлганларга...

Ирина дик этиб ўрнидан турди.

— Биз ҳали сиз билан яна учрашамиз, Григорий Михайлович, яқин орада яна кўришамиз деб умид қиламан,— деди у французча, энсаси қотиб эрининг гапини бўлиб.— Энди эса, мен отланишим керак. Бу қари княгиня *parties de plaisir²* билан жонимга тегиб кетди, унинг ёнида зерикишдан бошқа нарса йўқ.

— Бугун сизга негадир ҳеч ким ёқмай турибди,— деди тўнғиллаб эри ва бошқа хонага кириб кетди.

Литвинов эшик томон юрди... аммо Ирина уни тўхтатди.

— Сиз менга ҳаммасини айтиб бердингиз,— деди у,— аммо энг муҳимини яширддингиз.

— Масалан, нимани?

— Эшитишимга қараганда, уйланаётганмишсиз?

Литвинов қулоғигача қизариб кетди... У чиндан ҳам Таняни атайлаб тилга олмаган эди. Аммо, биринчидан, Ирина унинг тўйидан хабардорлигидан, иккинчидан, уни уйланишини яширяпти деган гумонга борганидан қаттиқ хафа бўлиб кетди. У ҳозир нима дейишини мутлақо билмас, Ирина эса ундан кўзини олмай тикилиб турарди.

¹ Шифобахш (франц.).

² Кўнғилхуш сайрлари (франц.).

Зоҳир Аъламов

АФШОНАНИНГ БУГУНГИ ЖАМОЛИ

Ибн Сино туғилган қишлоқнинг шундай бўсағасида Ибн Сино номидаги кичкинагина боғ бор. Янги бунёд бўлган ва ҳозирги кунда номи, шакли шамойили бутун мамлакатимизга афсона бўлиб кетган янги Афсона ана шу боққа туташтириб қурила бошланган.

1950 йилларнинг бошларида Абу Али ибн Синонинг туғилган қишлоғи ана шу Афсона эканлиги аниқланганда, бу боғни шу қишлоқлик қария Сафо бобо барпо қила бошлаган. Одамларнинг айтишларича, ўша пайтлардаги тантанана келган делегацияга Сафо бобо бир китобни чиқариб берган, бу китоб Ибн Синонинг шогирдига тааллуқли бўлиб, қарияга ота-боболаридан етиб келган ва Сафо бобо Абу Али Ибн Синонинг авлоди бўлган эмиш. Сафо бобо оламдан кўз юмганига анча бўлди. Ҳозирги кунда, унинг Ибн Сино уруғидан эканлигига шу гапни айтиб берувчиларнинг ўзлари ҳам унчалик ишонишмайди. Лекин Сафо бобонинг Ибн Сино шарафига яратиб кетган боғи қолган. Беш гектарча келадиган боғда олма, олча, ўрик, гилослар фарқ пишиб, таги билан битта бўлиб ётипти. Умуман, худди қадимги замонлардагидек мева-чеванинг тўкилиб ётишини Бухоронинг Пешку ва Ромитан районларида кўриш мумкин. Болалар қўй боқиб, шундай дарахтларнинг тагидан ўтиб кетаверадилар, тўкилиб ётган олма, ўрикларга қарамайдилар ҳам. Еса битта-яримтасини мол ейди. Боғнинг ўртасида ўша эски замонлардагидек бир ёғидан сув кириб, иккинчи ёғидан чиқиб кетувчи ҳовуз, сал нарида меҳмонлар учун қурилган битта коттедж ҳам бор.

Ҳа, айтмоқчи, боққа кираверишда эллингичи йилларда ўрнатилган Ибн Синонинг ўн икки-ўн уч яшар боланинг гавдасичалик ҳайкалчаси қад кўтариб турибди. Юбилей кунлари Афсонада алломанинг янги, улкан ҳайкали очилиб, қишлоққа безак бўлиб тушди.

Мана бир йилдирки, боққа келиб-кетувчиларнинг кети узилмади. Меҳмонлар, мутахассислар, қурувчилар, меъморлар, марказий ва республика матбуоти вакиллари ана шу боғни кўрмасдан ўтишмайди. Ҳаммани Афсона қизиқтиради. Ибн Синонинг туғилган қишлоғи, Ибн Сино нафас олган ҳаво, Ибн Сино ичган сувлар, унинг кўзлари кўрган кенгликлар, боғлар, унинг макони, унинг авлодлари қизиқтиради. Шунинг учун ҳар бир келган киши атроф-табиат билан бирга одамларга ҳам синчиклаб қараб кўяди. Худди уларнинг кўринишларида буюк алломадан қолган бирон нарса топиб олармикинман, дегандек. Уларнинг бу синчковлигига асос бўлиши ҳам мумкин. Чунки, ҳатто, кўчди-кўчди сероб бўлган ҳозирги кунда ҳам юз эллик-икки юз йиллаб бир маҳаллада, ҳаттоки, бир ҳовлида яшаётган оилаларни кўриш мумкин. Турғунлик барқарор бўлган эски замонларда эса инчунун, қаттиқ силсилаларсиз, одамлар кам кўчишган. Шунинг учун Сафо бобонинг гапига, гарчи у исботсиз бўлса ҳам, ишонса бўлади. Аммо шу ерда бир нарсани айтиб ўтиш керакки, 1953 йилгача, яъни олимлар томонидан Ибн Сино туғилган Афшина шу Афсона эканлиги аниқланмагунча (Наршохий туфайли шекилли. Аслида Афшина тўғри бўлса керак. Сўғд тилида «Афшин» беклик маъносини билдиради), қишлоқ аҳли Ибн Сино шу қишлоқда туғилганлиги ҳақида ҳеч нарса билмаган. Афсоналик етмиш тўрт яшар Ҳожи бобонинг айтишига қараганда, илгари шу қишлоқда қандайдир катта табиб ўтганлиги, унинг қандайдир китоб ёзганлигию у китоб йўқолиб кетганлиги ҳақида миш-мишга ўхшаган мавҳум гап юрган холос. Ҳожи бобонинг ўз боболаридан эшиттичи: «Илгари бу мавзе бир неча қишлоқни ўз ичига олган ва Етти мачитли Аф-

шона (Испене) деб аталган. Буларнинг ичига Қўрғон тепа, Захмати Валий, Миришкор, Сўфилар, Авдане, Работи Бўронхон, Қатағон қишлоқлари кирган. Беш юз киши сиғадиган хонақоси бўлган. Байрам кунлари каттакон сайиллар ўтказилган. Шундай сайилларда одам сиғмай кетган. Бозор бўлган. Полвонлар бел олишган. Бозорларда турли томондан келган савдогарлар, холвафурушу, балиқфуруш, кўмир олиб келган қозоқларгача бўлган». Уша пайтларда бу ерда турли ёқлардан келган халқлар бўлган: араблар, ҳиндилар, афғонлар, қозоқлар... Жанубдан келган халқларнинг кўпчилиги тожик тилида сўзлашган. Ҳозирги кунда ҳам бу ердаги одамлар икки тилда сўзлашади. Масалан, афсоналиклар ўзбекча сўзлашишса, шундай кўшилари — Афшонадач юз метрча наридан бошланувчи Авдане қишлоғидаги одамларнинг етмиш фоизи тожик тилида гаплашади. Одамлар ҳақида гапирганда, уларнинг ниҳоятда меҳнатсевар ва тиришқоқ эканлигини таъкидлаб ўтиш керак. Пахта бу ерларда худди Хоразмдагига ўхшаб, бошқа жойларга нисбатан кўшимча меҳнат туфайли яратилади. Яъни, ҳамма қатори қилинадиган ишдан ташқари, қишда ерларнинг шўри ювилади.

Қадимий Бухоро ҳақида тарихий китобларни ўқиганда бу ерларнинг жуда кўп марталаб яшнаганини, жуда кўп марталаб инқирозга юз тутганининг шоҳиди бўлади киши. Ўзбекистоннинг бошқа ерлари каби Бухоронинг ҳар галги гуллаб яшнаши доимо сув билан боғлиқ бўлган. Бу ерда ҳўк сурган ҳокимларнинг қанчалик халқни ўйлаганликларини уларнинг сув олиб келишлари билан белгиласа бўлади. Сув — Бухоронинг гуллаб-яшнаши учун ниҳоятда зарурлигини халқимизнинг буюк фарзандлари ҳам қадимдан тушуниб келишган. Масалан, Аҳмад Дониш Амударёдан канал очиш ҳақида амирликка таклифлар киритган. Афсуски, бу таклифлар инobatга олинмаган. Амирлар ва уларнинг мулозимлари ўзларининг ялқов ва калтабинлигини — Бухоронинг ери ортиқча сувни кўтармайди, шўр босиб кетади, деган даъволар ортига яширишган. Сирасини айтганда, бу фикрнинг яқин-яқинларгача ҳам кўп-лаб тарафдорлари бўлган. Шунинг учун бўлса керакки, Бухоронинг моддий аҳволи, унинг пахтачиликдаги кўрсаткичлари унчалик юқори эмас эди.

Абдувоҳид Каримович Каримов обком секретари қилиб тайинлангандан сўнг, қисқа муддат ичида, қадимий ўлканинг ҳўжалик аҳволини ҳам, унинг кўп минг йиллик тарихини ҳам ўрганиб чиқиб, энг тўғри йўлни танлади: Бухорога сув керак. Бутун куч ана шунга ташланди. Қисқа муддат ичида Амударёдан сув келтирилди.

Кейинги икки-уч йил ичидаги, шубҳасиз тарихга кириб қолувчи, Бухоронинг гуллаб яшнаши ана шу Аму-Бухоро канали билан боғлиқ. Чанқоқ одам сувга қонганда юзларидаги ажинлар ёйилиб, кўзлари равшан тортганидек — Бухоро ерлари яйраб кетди.

Бугунги кунда Бухоро шаҳри ҳам, унинг далалари ҳам ям-яшил. Янги ерлар ўзлаштирилиши кескин суратда ошди. Бетон новлар, бетон каналлар далаларга қон томиридек тарқалиб кетган. Уларда қоп-қора, қоп-қора болачалар, худди сузғичлардек ялтираб чумилишади. Илгари бундай бўлмаган.

Канал ва ариқларнинг бетон билан қопланиши — сувни ерга ортиқча сингдирмаслик учун. Бу тежамкорликдан ҳам кўра, эски ҳақиқатнинг, яъни ортиқча сув — ерларни шўр бостиришига қарши қилинган чорадир. Демак, йўлини топса бўлар экан!

Ибн Сино номидаги колхоз Пешку районини Ромитанга чегарадош қилиб туради. Колхоз ҳар тарафлама ривожланган, райондаги энг йирик ва пешқадам ҳўжаликлардан. 1450 гектар ерга пахта экади, Шундан 113 гектари ингичка толали пахтадир. Бу йилги мажбурияти 7500 тонна. Колхознинг ўн еттита пахтачилик бригадаси, биттадан ем-хашак, сабзавотчилик ва чорвачилик бригадалари бор. Ҳосилдорлик эллик икки центнерни ташкил этади. Умуман Пешку ва Ромитан районлари ҳосилдорлик бўйича республика миқёсида ҳам юқори ўринларда турадилар. Ва бу кўрсаткич йилдан-йилга ортиб бормоқда. Масалан, 1979 йилда «Ибн Сино» колхозини етти минг тонналик хирмон кўтариб, ҳосилдорликни қирқ тўққиз центнерга етказган бўлса, бу йилги марра етти ярим минг тонна-ю, ҳосилдорлик эллик икки центнердир.

1975 йилгача колхознинг ҳозирги майдонида икки ҳўжалик жойлашган. «Социализм» ва «Ибн Сино» колхозлари. 1975 йилда икки колхоз бирлаштирилганда уларнинг умумий хирмони уч минг икки юз олти миш тоннани ташкил этгани, 1979 йилги хирмон етти минг тоннага етгани бу ерларнинг, бу мавзёларнинг Амударё сувидан баҳраманд бўлганидан кейин қанчалик ривожланганлигини кўрсатиб туради. 1975 йилда икки колхознинг даромади бир миллион тўққиз юз олти миш минг сўмга етди. Колхозчиларнинг ойлик даромади саксон сўмдан бир юз қирқ сўмга кўтарилди.

Бу рақамларни «Ибн Сино» колхозининг янги раиси Дилов Жамол (у 1980 йилнинг апрель ойида раис қилиб сайланган) ҳеч қандай дафтарга қарамай, ёдаки айтиб берди.

Ленин орденли, Меҳнат Қизил Байроқ ва Ҳурмат белгиси орденли — коммунист Сано Темиров бош бўлган 2-бригада олти миш гектар ернинг ҳар гектаридан бултўрт олти миш икки-ю ўндан тўрт центнердан ҳосил кўтарди. Олти миш центнер ҳосил олган «Меҳнат Қизил Байроқ» ордени нишондори Муртазо Нуруллаев бош бўлган 14-

ва эллик тўққиз центнердан ҳосил олган «Меҳнат Қизил Байроқ ва Ҳурмат белгиси» орденлари нишондори Жўра Орипов бошлиқ 11-бригадалар колхозининг суянган тоғларидандир. Уттиз саккиз яшарлик янги раис буларнинг ҳаммасини ғурур билан гапирар экан, ўзининг ўтмишдошини — Республикада Хизмат кўрсатган пахтакор, Октябрь Революцияси, Меҳнат Қизил Байроқ, Ҳурмат белгиси орденлари нишондори, намунали мактаблар қургани учун эса «Халқ маорифи аълочиси» унвонига сазовор бўлган, йигирма тўққиз йилдан бери турли қишлоқ хўжалик коллективларида раҳбарлик қилиб, ҳозир пенсияга чиққан Мавлон Жумаевнинг хизматларини ҳурмат билан эсга олди.

«Ибн Сино» колхози республикадаги ҳамма хўжаликлар каби ўзининг экин майдонларини йилдан-йилга кенгайтирмоқда. «Ибн Сино» колхозининг, умуман Бухорининг бу мавзесидagi янги ерларнинг бир томони диққатга сазовордир. Бу ерлар қадимда маданият ўчоғи бўлган Варахша шаҳри, Варахша массиви билан боғлиқ. Варахшанинг ўтмиши Бухоро тарихидек узун. Лекин кейинчалик у ердаги ҳаёт сўна бориб, ўн тўққизинчи асрдаги маҳдудлик даврида тамомила йўқ бўлган. Одамлар минг йиллар мобайнида обод қилиб келган жойларини ташлаб кетишга мажбур бўлганлар.

Бундан уч йил аввал, Варахша вайронларида олиб борилаётган ўзлаштиришлар даврида кийик терисига ўралган бир китоб топилган. Муаллифи номаълум бўлган ана шу китобда бу ердаги ҳаётнинг сўниши кундалик тариқасида ёзиб қолдирилган. Мана ўша китобдан айрим лавҳалар. Бу лавҳалар Пешку районининг «Меҳнат зарбдори» газетасида, 1979 йилда, биринчи ва учинчи сонларида босилган. Китоб ҳозир шу газета редакторининг қўлида сақланмоқда: «Тарихнинг 1294 йили (1873) эди. Ҳамал ойининг бошида дарёларнинг суви қуриди. Ҳаттоки Гармобда сув қолмади. Қудуқларда ҳам сув топилмади. Одамларнинг аҳволи шу даражада танг бўлдики, улар ҳалок бўлишга яқинлашдилар. Бу ҳол ақраб ойининг йигирманчисига қадар давом этди. Йигирманчи ақрабдан бошлаб, ўн кун давомида кишиларнинг ҳаёти учун зарур бўлган миқдорда сув келиб турди.

Ун кундан сўнг сув шу қадар кўпайдики, ҳатто дарёларга сиғмай қолди. Тошқин бир неча қишлоқларга зарар етказди. Одамлар буғдойни жуда кўп экидилар. Буғдой экилмаган бўш ер қолмади. Охири қиш бошланди. Жадда ойининг еттинчи кунинда, жума куни чошғоқ вақтида тўфонли шамол бошланди. Бу ҳол ҳуфтонгача давом этди. Ҳуфтондан сўнг шундай совуқ бошландики, одамлар уйларидан чиқолмай қолдилар. Йўлда бўлган кишилар музлаб кўчаларда ўлдилар. Қўлларда чўпонлар, қозоқлар, туя, от, қўйлардан на ном на нишон қолди. Барчаси ўлди. Баргараф бўлди. Бу ҳол уч кун давом этди. Йигирма тўртинчи куни андак таскин топди, ҳаво яхши бўлди. Охири (1874 йил) баҳор келди...

...1298 йил (1878) яна оллоҳнинг қарами билан қаролилар оз-моз гуллади. Баҳорда ёмғир кўп ёғди. Ғўза экиб бўлмади. Лекин бир нав қилиб экидилар. Жавзонинг 5—6-чисида тафот (гармсел) буғдойга зарар етказди. Баъзи жойларда буғдойнинг бешдан бири, олтидан бири қолди. Еки бутунлай қолмади. Саратон ойининг тўққиздан ўн тўртгача беш кун тўфон бўлди. Ун бешиде сел, ёмғир ёғди. Ҳар кўчада муболағасиз ярим тош сув оқди. Шундан сўнг одамлар касал бўлиб ўла бошладилар. Ҳар қишлоқда кунига етти-саккиз жаноза бўлди. Баъзиларнинг уриб йиғиштирилмаган буғдойлари янчилмай, шунингдек, тоқлари ҳам кесилмай қолиб кетди».

Қадимги Варахшанинг сўнги кунлари ана шундай бўлган. Бугунги кунда эса, партия ва ҳукуматимизнинг раҳнамолиги ва ғамхўрлиги тўғрисида у ерлар қайта ўзлаштирилмоқда. Ажаб эмаски, яқин йиллар ичида кўҳна Варахша ана шу ўзининг кўҳна номи билан яна бир район бўлиб, республикамизга қўшилса,

Пешку районининг, жумладан «Ибн Сино» колхозининг бу йилги ташвишлари ҳар йилгидан ортиқдир. Чунки, улар юқори ҳосил учун курашишлари билан биргаликда Абу Али ибн Синонинг юртдошлари сифатида буюк алломанинг минг йиллик юбилейига катта тайёргарлик кўрдилар. Ахир ҳеч бир мажбурият бўлмаганда ҳам қишлоққа, районга бутун жаҳондан меҳмон келиши, бутун жаҳоннинг диққат марказида туришнинг ўзи қанчалик масъулият талаб этади.

Районда бошқа тadbирлар билан биргаликда буюк олимнинг меросини ўрганиш ишлари кенг йўлга қўйилган. Район «Билим» жамияти «Ибн Сино меросини ўрганиш» хусусида йил давомида доимий ўқишлар олиб бори. Дала шийпонларида, клубларда лекциялар, суҳбатлар ўтказилди. «Билим» жамиятининг бу фаолияти район партия комитетининг махсус бюросларида кўриб борилди. Район газетасида Абу Али ибн Синонинг ҳаёти ва ижодини, унинг ишларидан намуналарни, халқ ичидаги аллома ҳақидаги ривоятларини ёритиб борувчи саҳифа доимий меҳмон.

Шу каби тadbирлар область миқёсида ҳам кенг олиб борилди. Ибн Сино таваллудининг минг йиллигини фақат район, область эмас, бутун мамлакатимиз тантана қилмоқда. ЮНЕСКО 1980 йилни Абу Али ибн Сино йили деб эълон қилган. Шу муносабат билан Бухорода тарихий меъморий иншоотларни таъмирлаш ишларига алоҳида эътибор берилди. Бу ишлар учун республика ҳукумати 1980 йилнинг ўзида

1 миллион 246 минг сўм маблағ ажратди. Таъмирлаш ишларида Тошкент шахри, шунингдек, ҳамма область усталари, кўпгина министрликлар қатнашдилар. Обидаларни кўз қорачигидек сақлаш бундан кейин ҳам асосий иш бўлиб қолаверади.

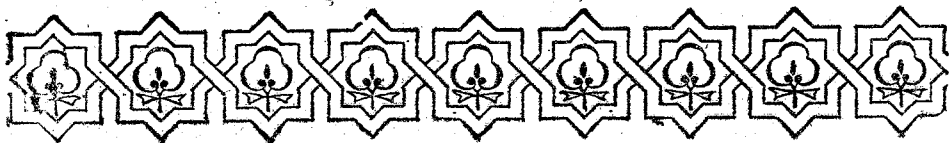
Ибн Сино таваллудининг минг йиллиги муносабати билан Бухоро областидаги олиб борилган тайёргарликлар ичида қайта қурилган Афшона қишлоғи алоҳида диққатга сазовордир. Унда ҳозир 128 та болохоналик коттедж қад кўтариб турипти. Коттеджларнинг уч хоналигидан тортиб, етти хоналигигача бор. Мактаб, болалар боғчаси, тиббий ёрдам муассасалари, музейи ва ошхонасини, ҳатто, айрим шаҳарлар ҳам орзу қилса арзигудек. Уйларда ҳамма замонавий қулайликлар мавжуд. Қурилиш ишлари шунчалик тез амалга ошганки, ҳозирги жадал суръатларни кўравериб пишиб кетган одамни ҳам шоширади. Биринчи ғишт 1979 йилнинг февраль-март ойларида қўйилган бўлса, сентябрь ойларида Афшонага сўнгги одам кўчиб кириб жойлашган. Гарчи, ҳар бир бинонинг ташқи безағи бир-биридан бошқача бўлса-да, анча вақтгача бригадирлар ўзларининг бригада аъзоларининг уйларини тополмай адашиб юрганлар. Афшонадан армия сафига қақирилган бир солдат эса, хизматни тугатиб қайтганда, ҳамма гаплардан хат орқали хабардор қилинган бўлса ҳам, ўзгаришни биринчи бор кўриб, ўзини йўқотиб қўйган. Тонг қоронғисида Ромитандаги ўртоғининг мотоциклида етиб келган солдат уйларнинг نومёрларига қарашни ҳам эсига келтирмаган. Йўл бўйидаги биринчи уйнинг эшигини қоқиб, менинг уйим қайси бири, деб сўрашга мажбур бўлган.

Ҳа, Афшона ўта замонавий ва кўрса кўргулик макон бўлган. Лекин бу сўзлардан илгари бу ерда одамлар ночор яшашган-у, фақат Ибн Сино юбилейи муносабати билан елкаларига кун тегибди-да, деган маъно чиқмаслиги керак. Буни тушунган афшоналиклар эски уйлардан биттасини сақлаб қолишиб, жуда тўғри қилишган. Бу уй ўрта миёна уй бўлиб, гарчи усти оқланмаган, ортиқча пардоз берилмаган бўлса ҳам ичкарига кирган одамнинг қулфи дили очилиб кетади. Хоналар баланд-баланд, деворларга гуллар солинган, эшиклар, тўсинлар ўймакорлик услубида безатилган. Хуллас, қадимий, завқи баланд, маконини чаман қилиб яшашга ўрганган халқ эканлигидан далолат беради у.

Муҳаммад Наршахий ўзининг «Бухоро тарихи» китобининг «Бухоро ва унга қўшиладиган жойлар» деган бўлимида қадимги Афшона ҳақида шундай дейди: «Афшина. Катта шористонга ва мустақкам ҳисорга эгадир. Бир қанча қишлоқлар унга мансубдир. У ерда ҳафтада бир кун бозор бўлади. Бу қишлоқнинг экин ерлари ва биёбонлари мадраса талабларига вақф қилинган. Қутайба ибн Муслим у ерда масжиди жоме бино қилган. Муҳаммад ибн Восе ҳам бир масжид қурдирган. Бу ер дуо қабул бўладиган жой. Одамлар шаҳардан у ерга борадилар ва уни табаррук деб ҳисоблайдилар».

Ҳа, бугунги Афшона ҳам ўзининг буюк фарзанди туфайли, партия ва ҳукумат томонидан, халқ томонидан кўрсатилган эътибори туфайли — янгича мазмундаги зиёратгоҳга айлангандир.

Саид Шермухамедов,
Сайдулла Мирзаев

УЙГУН — АДАБИЁТИМИЗ ОҚСОҚОЛИ

УЙГУННИНГ 75 ЕШИГА

КПСС XXV съездида партиямиз Марказий Комитетининг бош секретари, қадрдон Леонид Ильич Брежнев «Чинакам талант кам учрайди. Адабиёт ва санъатнинг талантли асарлари миллий бойликдир» деган эди. Бу доно фикр адабиётимизнинг оқсоқоли устоз Уйғун ва унинг бебаҳо ижодига ҳам бевосита тегишлидир. Зотан ёшлигидан бошлаб ўзининг шеърий қобилиятини, ёзувчилик истеъдодини бутунича халқ хизмати-га, илғор кишилиқнинг юксак идеали бўлган коммунистик жамият қуриш ишига бағишлаган машҳур шоир ва моҳир драматург Уйғун ҳаётда кам учрайдиган ноёб талант соҳибларидан биридир. У ўзининг «Олтин соз» билан 55 йилдан бери миллионлар бахтини куйлаб келмоқда.

Уйғун аввало шоир сифатида машҳур ва элимизга манзур. Уйғун поэзиясида социалистик қурилишнинг турли соҳаларида совет кишилари эришган улкан ютуқлар самимият билан куйланади. Бинобарин, республикамиздаги қайноқ ҳаётни, миллион-миллион совет кишиларининг бахтини, эзгу мақсад йўлидаги фидокорона меҳнатларини, кураш ва ғалабаларини ифодалаш, ватанпарварлик, қахрамонлик, инсонпарварлик, дўстлик ва тинчликсеварлик ғояларини олға сурish Уйғун шеъриятининг асосий ғоявий мазмуини ташкил этади. Уйғун поэзиясида она-Ватан, улуғ доҳий В. И. Ленин, Коммунистик партия, социалистик қурилиш, янги ҳаёт завқи ва озод меҳнат темалари асосий ўрин эгаллайди ҳамда эркин инсон — янги типдаги совет кишиси образи биринчи планга қўйиб тасвирланади.

Уйғун поэзия майдонига 1925 йилда кириб келди. 1929 йилда шоирнинг биринчи китоби — «Баҳор севинчлари» нашр этилди. Бу китоб, хусусан, ундаги «Олтин соз», «Эй, инқилоб», «Комсомол», «Кураш бола»

си», «Шодлигим», «Шоир» каби шеърлар Уйғуннинг илк даврданоқ совет платформасида мустақкам турганлигидан, революцион воқеаларни, янги ҳаёт қуриш мотивларини кўтаринки руҳ билан куйлаганлигидан далолат беради.

Уйғун бошданоқ ўз ижодига танқидий ёндашади, дастлабки айрим асарларида учровчи ғоявий-бадий камчиликларни ўз устида жиддий ишлаш ва устозлар маҳоратини ижодий ўзлаштириш орқали йўқота боради ҳамда 30-йилларнинг бошларидаёқ талантли лирик шоир сифатида поэзия мухлисларининг муҳаббатини қозонади. 30-йилларнинг маҳсули бўлган «Иккинчи китоб» (1933), «Қуёш ўлкасига» (1936), «Муҳаббат» (1939) номли тўпламлар ўз авторининг ижодий камолотга етганлигини намойиш этди. Уйғун шеъриятининг ғоявий-бадий фазилатлари, ўзига хос хусусиятлари, шоирнинг индивидуал услуби бўртиб кўринадиган бу тўпламлар ўзбек совет поэзиясини янги жанр, янги тема ва янги образлар билан бойитди. Масалан, бу тўпламлардан жой олган «Ленин ҳақида», «Коммунизмнинг гул боғларига», «Қунларимиз бизнинг», «Қиров тирик» каби шеърлар ўзбек совет поэзиясидаги сиёсий лириканинг яхши намуналари бўлиб, уларда янги замоннинг актуал социал мавзулари социалистик реализмнинг ҳаётбахш позициясидан туриб усталик билан тасвирланади. Шоир кўз ўнгиде содир бўлаётган буюк ижтимоий ўзгаришларда, тарихий ўсишларда халқимизнинг бахт-саодатини, мамлакатимизнинг порлоқ келажagini кўриб, беҳад қувонади. Бинобарин, ўз шеърида истиқболимизнинг ғоят порлоқлигини кўрсатиб, бутун дунёда коммунизмнинг шакшубҳасиз тантана қилишига ишонч билдиради:

Эй, кунлар келади,
Ўзгариб жаҳон,
Қасб этиб ўзига янги бир мазмун,
Янги бир кайфият,
Янги бир одат,
Бутун қайта бошда яралажакдир,
Вонг уриб дунёнинг асабларига,
Янги қон, янги жон таралажакдир.
Биз, мана тарихда биринчи дафъа
Бу нурли жаҳонга қадам ташладик.
Ўзимиз яратиб, яралиб, унинг
Аввал баҳорига кира боқладик.

(«Коммунизмнинг гул боғларига»)

Уйғун 30-йилларда сиёсий лирика намуналарини яратиш билан бирга, пейзаж лирикисининг моҳир устаси сифатида ҳам танилди. Бу даврда шоир она-Ватанимизга муҳаббат ғояларини олға суришда ҳам, ҳаётни севиш, меҳнат романтикасини ифодалашда ҳам, совет кишисининг маънавий қиёфасини, кўтаринки кайфиятини очишда ҳам пейзаж тасвирдан унумли фойдаланади. Натижада янги даврнинг муҳим ғояларини социалистик Ватан пейзажи ва гўзал табиат манзаралари фониде ифодалаш шоир Уйғун поэзиясининг характери янги хусусияти бўлиб қолди. Бу хусусият, «Қу

қушиқлари», «Баҳор ҳақида», «Қуёш ўлкасига», «Қолхозчи қизга», «Хаёлингда кезар икки нарса» каби шеърларида айниқса очиқ кўринади. Чунки уларда шоир республикамиз табиати манзараларини реалистик бўёқларда тиниқ, ёрқин қилиб чизади ҳамда ана шу пейзаж тасвирига жўшқин ҳаётбахш руҳни, совет кишиларининг қаҳрамонона меҳнати туфайли вужудга келган тўқ, бадавлат, маданий, янги турмуш мадҳини, ватанпарварлик, меҳнатсеварлик ва инсонпарварлик ғояларини усталик билан сингдириб юборади. Масалан, «Қолхозчи қизга» шеърида шоир кенг яшил далааларга, зумрад боғларга, серҳосил пахтазорларга ўралган қолхоз қишлоғини мафтун бўлиб тасвирлар экан:

Эй, бу ҳаёт шунча дилбарки,
Қучоқлаб бағрига тортади.
Эй, бу ҳаёт шунча гўзалки,
Кундан-кун чамани ортади —

тарзидаги поэтик хулосани чиқаради.

Уйғун 30-йилларда яратган поэтик асарларнинг лирик қаҳрамони янги онг, янги психология соҳиби бўлган янги типдаги инсонлар, меҳнатсевар оддий совет кишиларидир. Бу лирик қаҳрамон воситасида шоир кишиларимизнинг онги ва психологиясида Совет ҳокимияти даврида буюк ўзгаришлар юз берганини очиқ беради ва бу ўсиш-ўзгаришлар социалистик ҳаётнинг одамларимиз онгига актив таъсирининг натижасидир, деган ғояни олға суради. Дарҳақиқат, Уйғун асарларидаги лирик қаҳрамон ижтимоий меҳнатга, социалистик мулкка янгича муносабатда бўлади, ўз бахтини коллектив бахтида кўради, коллектив манфаати учун жонбозлик кўрсатади. «Бригадир Қарим», «Назир отанинг ғазоби», «Гул-асал», «Хаёлингда кезар икки нарса», «Саодатли он», «Қуёш ўлкасига» сингари шеърларининг лирик қаҳрамонлари ана шу хилдаги ибратли кишилар бўлиб, уларнинг маънавий дунёси, ўзига хос характери автор томонидан реалистик бўёқларда очиқ берилган.

Уйғуннинг 30-йилларда тинч қурилиш, ижодий меҳнат билан шуғулланган лирик қаҳрамони Улуғ Ватан уруши даврига келиб она-Ватан мудофаасига отланган жанговар солдатга айланди. Бошқача қилиб айтганда, Уйғун ўз ижодини бутунича уруш даврининг талабларига бўйсундирди. Натижада уруш йилларида шоир ижодида асосий ўринни ҳарбий-мудофаа мавзулари эгаллади. Совет кишиларининг она-Ватанга чексиз муҳаббати, коммунизм ишига садоқати, халқлар дўстлиги, ёвуз душманга ўтли нафрати, буюк ғалабага ишонч мотивлари ранг-баранг бадий формаларда ифодаланди. Бунинг устига Уйғун уруш йилларида ҳам сермаҳсуллик намунасини кўрсатди. Унинг «Зафар тароналари» (1942), «Ғазаб ва муҳаббат» (1943), «Шеърлар» (1944) номли тўпламлари жанговар уруш даврининг маҳсули бўлиб, бу китобларга киритилган шеърларнинг аксарияти ғоявий мазмун этибори билангина эмас, балки бадий эмоционал томондан ҳам гўзал

асарлардир. Масалан, «Ватан ҳақида қўшиқ» шеъри замон руҳи билан суғорилган. Она-Ватан шаънига айтилган дилрабо гимндай акс-садо берувчи бу шеърни ҳаяжонланмасдан ўқиб бўлмайди, зотан, шоир унда социалистик Ватан образини катта муҳаббат ва самимий завқ-шавқ билан яратган ҳамда лирик қаҳрамон (совет кишиси)нинг она-Ватанга бўлган садоқату муҳаббатини тўлқинланиб тараннум этган:

Ватан — она сўзи нақадар лазиз!
Сенсан ҳар нарсадан мўътабар азиз,
Ҳурматингни сақлар ҳар бир ўғил,
қиз,
Муқаддас, мўътабар, улуғ Ватаним,
Шарафлар, шонларга тўлуғ Ватаним,
Уйсам айрилмасман қучоқларингдан.

Уйғуннинг «Хайрлашув», «Қасос», «Жангчи дўстимга», «Момогулдирак», «Шум қадам», «Қаҳрамон», «Партизанлар», «Ғазаб», «Салют», «Зафар ҳилоли», «Улуғ айём яқин» каби шеърларида ҳам уруш даврининг ёвга қарши курашга қақирқ, ғалабага ишонч сингари муҳим темалари санъаткорлик билан ёритилган. Шунга кўра, бу шеърларни ўзбек совет ҳарбий лирикасининг энг яхши намуналари қаторига қўшиш мумкин.

Уйғун шеърларининг темаси ва ғоясигина эмас, балки композицион тузилиши ҳам шинелли йиллар руҳига монандир. Шоирнинг «Анор», «Севги», «Фронтдан хат», «Сурат», «Откритка», «Икки энлик хат» сингари шеърлари жангчининг ўз ёрига ёки ёрининг фронтга ёхуд жангчининг ўз элига ёзган хати асосига қурилган бўлиб, уларда ўша жанговар давр руҳи бўртиб туради. «Сурат» шеърда ифодаланишича, фронтдаги жангчи ўз севгилисига «сура-тингни юбор» деб хат юборади. Қиз эса ўз жавоб хатида йигитни қаҳрамонликка ундаб, «гар ўзимни кўрмак истасанг, ёвни енгиб зафар билан қайт» деб ёзади. Бу асарда шоир классик шеърятимизда яратилган образ ва приёмлардан моҳирона фойдаланиш билан бирга, шеър маъзига юксак замонавийлик руҳини (ватанга муҳаббат руҳини) новаторлик билан сингдириб юборган.

Уйғуннинг Улуғ Ватан урушидан сўнгги даврда яратилган «Булоқ», «Булбул», «Сарвага» сингари шеърларида ҳам классик поэзия традицияларидан новаторлик билан фойдаланилган. «Булбул» шеърда булбул ошиқларнинг куйиб, ўртаниб нола қилишини ифодаловчи образ сифатида эмас, балки инсонларга ҳузур-ҳаловат бағишлолчи, уларда ҳаётга иштиёқ ҳиссини орттирувчи, тинч ҳаёт наъшасини куйловчи янги образ сифатида намоён бўлади. Шу билан бирга, бу шеърда булбул образи жаҳон прогрессив шеърлари образига параллел қўйиб тасвирланади. Шеър охирида эса тинчлик симболи сифатида олинган булбул садоси билан уруш симболи сифатида берилган ўқлар сноси бир-бирига қарама-қарши қўйилади. Бу контраст шоирнинг тинчликни

улуғлаш, урушни қоралаш ғоясини оригинал ва конкрет қилиб ифодалашига бевосита хизмат қилади:

Булбул нағмасининг мафтунлари кўп,
Мен ҳам у куйчининг битга гадоси.
Уқ овози битсин дунёдан буткул,
Абадий яшасин булбул садоси.

Бундай муваффақиятли чиққан шеърларни Уйғуннинг урушдан сўнгги даврда майдонга келган «Ҳадя» (1947), «Ўзбекистон» (1947), «Ҳаёт ишқи» (1948), «Шеърлар» (1950, 1963), «Тинчлик куйлари» (1960) «Ҳаёт қақиради» (1961), «Қалбимда баҳор» (1965), «Олтин дала» (1973) ва бошқа тўпламларидан ҳам кўплаб келтириш мумкин. Буларнинг ҳаммаси шоирнинг лирикаси ҳозир ҳам замон талаблари асосида ўсаётгани, эдиб давр талабларига ҳозиржавоб ижодкор сифатида совет кишиларига манзур бўлари яхши лирик шеърлар ёзаётганини тасдиқлайди. Дарҳақиқат, шоир бу даврда халқимизнинг урушдан сўнгги фаровон ҳаёти, фидокорона меҳнати ҳақида, партия ва Ленин, дўстлик ва тинчлик, бахт-саодат, граждонлик бурчи, коммунистик ахлоқ каби замонавий мавзуларда кўпгина янги шеърлар ёзди. «Ишлаб дам оламан», «Мирза гулистон», «Душанбеда», «Тақир», «Жанг» сингари шеърлар шулар жумласидандир. Уларда янги фикр ва янги образлар конкрет ва аниқ қилиб тасвирланади. Масалан: шоирнинг «Ишлаб дам оламан» деган шеърда социалистик меҳнатни ижтимоий зарурат деб тушунган совет кишининг меҳнатга бўлган коммунистик муносабати реалистик бўёқларда умумлаштириб кўрсатилган. Шоир лирик қаҳрамон тилидан гапириб:

Бир кун бирон нарса ижод этмасам,
Ўзимни ортиқча сезаман — ёмон.
Бекор ўтган ҳар кун гўёки мени,
Судрагандай булар ҳалокат томон —

деган хулосага келади.

Уйғун бу даврда совет воқелигини тасвирлаш билан бирга, хорижий шарқ темасида ҳам бир қанча бақувват асарлар яратди. Шоирнинг «Ҳиндистон ҳақида» туркумига кирувчи «Гўзал Ҳиндистон», «Тиланчи», «Оч бопалар», «Харидор» каби шеърларида Ҳиндистоннинг 60-йиллардаги ҳаётидан типик лавҳалар чизилган.

Уйғуннинг сюжетли шеърлар, баллада ва дostonлар яратиш соҳасидаги изланишлари ҳам самаралидир. У ранг-баранг мавзуларда «Жонтемир», «Украина еллари», «Март кунларида», «Вафо», «Қасос», «Фашистнинг ўлими», «Мирзо Ҳамдам» сингари лиро-эпик асарлар ёзиб, ўзбек дostonчичилиги ва балладачилиги тараққиётига қимматли улуш қўшган.

Уйғун поэмалари орасида «Жонтемир», «Украина еллари» асарлари ғоявий-бадий етуқлиги билан ажралиб туради. Бу иккала поэманинг ҳам ғоявий мазмуни — социалистик ҳаётимизнинг улуғворлигини, беқиёс афзал томонларини очиб беришдан

ибора тасвир. Бироқ бу ғоявий мазмун ҳар икки асарда икки хил йўл билан оригинал тарзда гавдалантирилади. Масалан, «Жонтемир» поэмасида меҳнаткашларнинг ўтмиш оғир ҳаёти, зулмга қарши кураши, Октябрь революциясининг ғалабаси, кулоқларнинг синф сифатида тугатилиши, колхоз қурилиши, колхознинг мустақамлана бориши каби воқеалар ҳикоя қилинади. Поэмада бу воқеалар асосан бош қаҳрамон Жонтемирнинг ҳаёт йўли ва руҳий кечинмалари билан узвий боғлиқ ҳолда берилди. Шунга кўра, бош қаҳрамон образи биринчи планда туради ва бўртиб кўринади. Бошқача қилиб айтганда, ўтмишда роҳат кўрмай кулфат билан тирикчилик ўтказган подаҳи Жонтемир совет даврида бахтга эришган миллионлаб меҳнаткашларнинг типик образи сифатида жонли ва таъсирли кўрсатилган. Шоир Жонтемир образини яратишда, унинг синфий кураш оловида тобланиб, чиниқиб, янги инсонга — социалистик жамиятнинг актив қурувчисига айланишини кўрсатишда пейзаж тасвиридан усталик билан фойдаланган.

Уйғун поэзиясига хос бўлган лиризм «Жонтемир» достонида ҳам бўртиб туради. Шоир асар ғоясини ифодалашда, образлар характерини очишда турли хил тасвирий воситалардан, шунингдек, лирика имкониятларидан кенг фойдаланган.

«Жонтемир»да ўзбек халқининг ҳаёти акс этган бўлса, «Украина еллари» поэмасида қардош украинлар турмушидан ҳикоя қилинади. Поэманинг биринчи ва иккинчи қисми ўтмиш жафоли ҳаёт тасвирига бағишланган. Достон пролетар интернационализм руҳи билан, қардош украин халқига, совет тузумига муҳаббат руҳи билан суғорилган. Шоир достоннинг ғоявий хулосасида меҳнаткашлар совет жамияти даврида ҳақиқий бахт-саодатга эришганликларини самимият билан уқтириб:

Янгича урф, янгича турмуш,
Янгича иш, янгича одат,
Ҳалол меҳнат, фаровон ҳаёт
Шу эмасми бизнинг саодат,—

деб ёзади.

«Украина еллари» бадий жиҳатдан ҳам бақувват. У, аввало, лиризмга бойлиги билан характерланади. Асарда шоирнинг кечинмалари воқеликнинг эпик тасвири билан боғланиб кетган ва ёқимли бир тарзда ифодаланган.

Уйғуннинг поэтик ижодида болаларга аталган асарлар ҳам салмоқли ўрин эгаллаган. Шоирнинг «Икки она», «Менинг акам», «Одобли Аҳмад», «Чегарачи», «Соғ баданга соғ ақл», «Лагерда», «Қушлар келди», «Гул ўтқаздим боғимга» каби шеърлари мактаб болалари томонидан севиб ўқилмоқда. Чунки Уйғун ўз шеърларида коммунистик тарбия ва ахлоқ-одоб масалаларини, инсонпарварлик, ватанпарварлик, меҳнатсеварлик, дўстлик тинчликсеварлик, аёло ўқиш сингари мавзуларни болаларга

мос тилда содда ва образли қилиб тасвирлайди.

Уйғун драматург сифатида ҳам машҳур. У қирқинчи йиллардан бери драматургия соҳасида самарали ижод қилиб келмоқда. «Гуландом», «Ўзбекистон қиличи» (Н. Погдин, Ҳ. Олимжон, С. Абдулла билан ҳамкорликда), «Алишер Навоий» (Иззат Султон билан ҳамкорликда), «Она», «Қалтис ҳазил», «Асрлар», «Ҳаёт кўшиғи», «Олтин кўл», «Навбахор», «Сўнги пўшаймон», «Хуррият», «Дўстлар», «Гирдоб», «Муқаддас бурч», «Парвона», «Абу Райҳон Беруний», «Парвоз», «Қопқон», «Абу Али ибн Сино» сингари йигирмадан ортик сазна асари Уйғун қаламига мансубдир.

Уйғун драмаларини мавзу эътибори билан икки катта группага бўлиш мумкин. Бу группаларнинг биринчисини ўтмиш ҳақидаги, иккинчисини эса совет воқелиги ҳақидаги пьесалар ташкил этади. Драматург ўтмиш мавзуини акс эттиришда ҳам, совет тематикасини тасвирлашда ҳам жиддий ютуқларга эришди. Унинг ўтмиш ҳақидаги асарлари орасида тарихий-биографик жанрда ёзилган «Алишер Навоий», «Абу Райҳон Беруний», «Абу Али ибн Сино» драмалари салмоқли ўрин эгаллайди. Бу асарларда халқ тарихини, хусусан, ўтмишда халқимиз орасидан етишиб чиққан улўғ шоир ва алломалар образини ҳаққоний тасвирлаш асосида ватанпарварлик, инсонпарварлик, дўстлик, ҳалоллик сингари ҳаётбахш ғоялар олға сурилади; эксплуататорлик тузумининг жирканч томонлари фош қилинади. Масалан, «Алишер Навоий» драмасы олайлик. Ўзбек совет драматургиясининг классик намунаси бўлган бу пьесада ҳаёт ҳақиқати кескин конфликт ва қизиқарли сюжет асосида ҳаяжонланарли тасвирланган. Пьесада ҳар бир образ, хусусан, Алишер Навоий, Ҳусайн Бойқаро, Гули, Мажидалидин, Турдивой, Мансур, Мўмин Мирзо образлари ўзига хос бўёқларда усталик билан яратилган. Асар марказида Алишер Навоий образи туради. У ўз даврининг улўғ фарзанди сифатида ўша давр воқеалари гирдобиде кўрсатилади. Авторлар уни буюк шоир, улўғ мутафаккир, талабчан устоз, халқ ғамхўри ва доно давлат арбоби тарзида тасвирлаш билан бирга, Навоийнинг шахсий ҳаётини акс эттиришга ҳам анча эътибор берганлар. Шунга кўра у асарда ўз секинчи ва ўз шахсий қайғулари билан тўла гавдаланади.

Гули образи ҳам асарда муҳим ўрин тади. Гули — бадий тўқима образ. Гули образи Алишер Навоийдек улўғ инсоннинг севгисига муносиб бўлган ақли расо ва фидокор қиз.

Драмада фиксу фасод, иғво-касофат уяси бўлган сарой ҳаёти, подшонинг адолатсизлиги, шаҳзодаларнинг бебошлиги, улўғ ўртасидаги ўзаро бемаъни тарафқашлик қурашлари усталик билан фош этилади. Халқ оммасининг зулм ва адолатсизликка қарши олиб борган кураши кўрсатилади.

«Алишер Навоий» пьесаси ҳаётбахш он-

тимистик руҳ билан суғорилган. Асарда кўрсатилишича, Алишер Навоий мамлакатда адолат барқарор қилишга бутун борлиги билан ҳаракат қилади. Бироқ унинг бу эзгу ҳаракатлари ўша феодал тузумнинг айби билан беҳуда кетади. Лекин шунда ҳам Алишер Навоий тушқунликка тушмайди. У подшоҳ Хусайн Бойқаронинг «Сиз дунё лаззатларидан воз кечиб нима орттирдингиз?» деган саволига қуйидагича жавоб беради: «Икки буюк дарё бўйидаги халқимни яққалам қилдим. Тилимизни таҳқир ва ҳақорат ботқоғидан шеърят осмонига кўтардим». Мазкур пьесанинг кўп саҳифалари шеърый йўл билан гоят ёқимли ва таъсирили ёзилган. Унда сермазун байтлар, афоризм даражасига кўтарилган чиройли жумлалар, ўткир ибора ва ифодалар кўп. Буларнинг ҳаммаси «Алишер Навоий»нинг ғоявий-бадий етук асар сифатида томошабинга манзур бўлишини, кўп йиллар давомида саҳнадан мустаҳкам ўрин олиб келишини таъминлашга хизмат қилган.

Уйғуннинг тарихий драмалари ҳозирги давр руҳи билан суғорилган. Шуниси, муҳимки, Уйғун драматургиясида асосий ўринни замонавий тематика ишғол этади. Езувчи ўзи яшаётган янги даврнинг муҳим ва етакчи тенденцияларини акс эттиришни доимо диққат марказида тутди. Шунга кўра давр талабларига ҳозиржавоблик ва оперативлик — Уйғун драматургиясининг асосий хусусиятларидан ҳисобланади. Бу хусусият, масалан, «Ҳаёт қўшиғи» драмасида яққол кўринади. Асар қаҳрамонларидан бири жангчи Комилжон фронтдан бир кўлидан ажралиб қайтганидан руҳдан азобланади, бахтсиз бўлиб қолдим, деб қайғуради. Драматург Комилжоннинг беҳудага азоб чекаётганини воқеалар давомида очиб беради ва асарнинг лейтмотиви бўлган «асл инсон учун ўз шахсий бахтидан минг қарра зўрроқ, минг қарра улуғроқ бахт бор. Бу бахт — халқ бахти, юрт бахтидир», деган ғояни ёрқин ва таъсирили қилиб ифодалайди. Шу асосда автор пьесада «ўлим ва ғамгинликнинг марсиясини эмас, ҳаёт қўшиғини куйлашимиз керак», деган замонавий ғояни олға суради. Бу ғоя, айниқса, Улуғ Ватан урушидан сўнг дастлабки кунлар учун гоят ақтуал ва тарбиявий жиҳатдан муҳим эди. Уйғуннинг давр талабларига ҳозиржавоблиги ва «Ҳаёт қўшиғи»нинг замонавийлиги ҳам, аввало, ана шу катта, муҳим ғояни ўз вақтида кўтариб чиққанлигида ва таъсирили қилиб ифодаланишидадир. Бу фикрни унинг бошқа пьесалари ҳам тасдиқлайди. Зотан, Уйғуннинг социалистик қишлоқ қишлоқларининг Улуғ Ватан урушидан сўнгги дастлабки йиллардаги ҳаёти ҳақида ҳикоя қилувчи «Олтин кўл», «Навбахор» пьесаларида ҳам, совет қишлоқларининг ажойиб фазилатларини, хусусан, хотин-қизларнинг маънавий ўсишини тасвирловчи «Хуррият» ва «Парвоз» дилогиясида ҳам, шахсга сийиниш тенденциясини қоралаб, партиямиз доно ленинча сийсатини улуғловчи «Дўстлар» («Ўричсиз шубҳа») ва бошқа драмаларида ҳам ҳаёт-

даги ўсиш-ўзгаришлар, янгиликлар оперативлик билан кўрсатилади.

Уйғуннинг замонавий мавзудаги саҳна асарларининг марказида ҳаёт ҳодисаларига халқ ва давлат манфаати нуқтаи назаридан қаровчи янги типдаги кишиларимизнинг ижобий образини яратиш проблемаси ётади. Қодир Рустамов, Комил Қўлдошев, Нурмат ота («Ҳаёт қўшиғи»), Баҳор ва Қодир («Навбахор»), Қамбарали ва Каромат («Олтин кўл»), Хуррият ва Жабборов («Парвоз»), Юлдуз ва прокурор опа («Парварна»), Муқаддас ва Содиқ («Муқаддас бурч»), Ҳайдар ва Камол («Дўстлар») сингари ранг-баранг реалистик типлар Уйғуннинг замондошларимиз образини яратиш соҳасида катта ютуқларга эришгани, адабиётимиздаги ижобий қаҳрамонлар галереясини янги-янги образлар билан бойитганини кўрсатади.

Масалан, «Навбахор» пьесасидаги Баҳор ва Қодир образлари замондошларимизнинг типик вакиллари сифатида реал берилган. Улар асарда ўз шахсий манфаатларидан коллектив манфаатларини устун қўювчи, ҳақиқатгўй, принципал кишилар сифатида намоён бўладилар. Баҳор колхоз партия мажлисида отаси колхоз раиси Дадавойнинг хатоларини дадил очиб ташлайди. Ёки, Дадавойнинг «Колхознинг каттаси ким. Сенми ё менми» деган суроғига куёви Қодир «Сиз ҳам эмассиз, мен ҳам. Колхознинг каттаси халқ. Сиз билан биз эса халқнинг хизматкоримиз» дейди.

Ёки, «Хуррият» пьесасидаги бош қаҳрамон Хуррият образини олайлик. Асарда Хурриятнинг ишчанлиги, тadbиркорлиги, ташкилотчилиги, ўй-хаёллари, руҳий кечинмалари, унинг маънавий ўсиши яхши кўрсатилган. Хуррият колхозга раис қилиб сайланганида колхоз экономикаси орқага кетган, меҳнат интизоми бўшашган эди. Раиса ана шу камчиликларни тузатиш, колхоз экономикасини кўтариш учун фидокорона ишлайди, ортиқча штат ва чиқимларга чек қўяди. Эшон каби кўзбўямачиларга, Қосим сингари антимеханизаторларга қарши қаттиқ курашади. Натижада коллектив ёрдамида колхоз экономикасини юксалтиришга, меҳнат интизомини мустаҳкамлашга эришади.

Хуррият колхоз бойлигига бойлик қўшиш учун курашар экан, қайноғаси Эшоннинг сохта ҳужжатлар билан колхоз мулкини ўзлаштиришига йўл қўймайди. Охири оқибатда Эшон ўз келини Хурриятдан ўч олади, Хуррият ҳақида иғво-туҳмат гапларни тарқатади, уни эри Рихсига ёмонлаб, уларнинг оиласини бузади. Лекин Хуррият қийинчилик ва руҳий азобларга мардона бардош беради. Асарда Хуррият иродасининг мустаҳкамлиги, ақл-фаросатининг ўткирлиги ҳақоний акс этган.

«Хуррият» пьесасининг давоми сифатида юзага келган «Парвоз» драмасида Уйғун Хурриятнинг ижтимоий фаолиятини, унинг маънавий-сийсий жиҳатдан ўсишини янада кенгроқ ва чуқурроқ очиб берган. Дилогиянинг биринчи қисмида Хуррият

колхоз раиси сифатида кўрсатилган бўлса, иккинчи қисмида («Парвозда») район партия комитетининг биринчи секретари тарзида намоён бўлади. Драматург Хуррият Зиёевнанинг шахсий ва ижтимоий ҳаётини рўй-рост гафдалантирган, у ибрат олишга, ўрناق бўлишга лойиқ типик образдир.

Шуни алоҳида қайд қилиш керакки, Уйғун драматургиясида адолат ва ҳаққоният, ҳалоллик ва вафолик, дўстлик ва садоқатнинг фитна-фасод, тухмат, айёрлик ва макр устидан ғалабасини кўрсатиш муҳим, салмоқли ўринни эгаллайди. Бу ёзувчининг, айниқса кейинги йилларда яратилган «Дўстлар», «Қотил», «Парвоз», «Парвона», «Лақма» пьесаларида очиқ кўринади. «Лақма» номли комедияда драматург Маҳмуд, Шаҳноз, Камол, Дилсўз, Сурайё каби меҳнатсевар, юксак ахлоқ-одобли, қувноқ ёшлар образини ва уларга қарама-қарши ҳолда Хусниддин деган лақма, субутсиз йигит образини яратган. Автор комедиядаги конфликт ва сюжетнинг ривожланиб бориши ҳамда ечилиши жараёнида айрим шахслардаги ичкиқоралик, бахиллик, иккиюзламачилик сингари ёмон одатлар ҳақиқатнинг олмос тошига урилиб чилпарчин бўлишини, тухматнинг умри қисқа эканини ишонарли ҳаётий воқеалар орқали кўрсатиб берган. Бунда асарнинг ғоявий мазмунини очишда драматург юқорида номлари саналган ранг-баранг образлар ва уларнинг хатти-ҳаракатлари тасвиридан унумли фойдаланган.

Тошоабдинларга бениҳоя манзур бўлган «Парвона» драмасида Уйғун севги-муҳаббат ва оила қуриш масаласига енгилтаклик, шошма-шошарлик билан қарашни қаттиқ қоралаш орқали юксак хулқ-атворни улуглайди.

Уйғуннинг адабиёт соҳасидаги хизматлари юқорида қайд этилганлар билангина чекланмайди. Ўзбекистон Фанлар академиясининг мухбир аъзоси Уйғуннинг адабиётшунослик ва таржимачилик бобидаги меҳнатлари ҳам таҳсинга лойиқ. Уйғун ўз ижодий фаолияти давомида яқин дўсти Ҳамид Олимжон билан ҳамкорликда «Ўзбек совет адабиётининг биринчи даври», «Жадид адабиётининг синфий моҳияти масаласига доир», «Ҳарбий коммунизм дав-

рида ўзбек буржуа поэзияси», «Фош этиш эмас, ҳаспўшлаш», «Социалистик реализмни эгаллаш йўлида» сингари ўткир мақолалар ёзади. Шунингдек, «Адабиётда меньшевизм кўринишларига қарши», «Переверзев назариясининг моҳияти нималардан иборат», «Поэзияда сиёсий ўткирлик бўлсин», «Навоийнинг «Чор девон»и ҳақида» ва бошқа қатор мазмундор мақолалар яратди. Бу билан Уйғун республикамизда янги типдаги адабий-танқидчилик ва адабиётшуносликнинг шаклланишига ва тараққий этишига ўз ҳиссасини кўшди. Юқорида саналган мақолаларнинг аксариятида янги адабиётимизнинг айрим назарий-проблематик масалалари кўтариб чиқилган, ўзбек совет адабиётининг ўзига хос хусусиятлари, тараққиёт йўллари ва принциплари ҳақида баҳс юритилган. Адабиётдаги синфий-мафкуравий кураш фактлар асосида кўрсатилиб, турли хил ёт оқим ва зарарли назарияларга қарши совет адабиётининг юксак ғоявийлиги ва партиявийлиги учун изчил кураш олиб борилган.

Уйғун моҳир таржимон ҳамдир. У Лев Толстойнинг «Ҳожимурод», А. Чеховнинг «Олчазор», «Чайка», шунингдек, машҳур қорақалпоқ эпоси «Қирқ қиз» (шоир Миртемир билан ҳамкорликда) ва бошқа асарларни усталик билан таржима қилган.

Уйғун ижодий ишни катта жамоат иши билан қўшиб олиб боради. У таниқли жамоат арбоби сифатида республикамиз ижтимоий-маданий ҳиётига актив қатнашиб келмоқда. У кўп йиллар давомида (1947 — 1954 йилларда) Ўзбекистон совет ёзувчилари союзининг масъул раҳбарлик вазифаларида ишлади. Уйғун бир неча йиллардан бери Ўзбекистон ССР Олий Совети Президиумининг аъзоси сифатида фаол ишламоқда.

Уйғуннинг совет адабиётини ривожлантириш йўлидаги хизматлари доимо партия ва халқ томонидан муносиб тақдирланган.

Хуллас, Уйғун ижоди кўпқиррали, у ўз стилига, ўз овози ва ўз созига эга бўлган йирик санъаткордир. Бинобарин, совет жамияти даврида ҳар жиҳатдан ривожланиб, жаҳонга танилган ҳозирги ўзбек адабиётини Уйғун ижодисиз тўлиқ тасаввур қилиш мумкин эмас.

Миртемир туғилган кунга 70 йил тўлди

Салоҳиддин Мамажонов

ОҚ ҚОЯДАЙ АБАДИЙ

Миртемир 1940 йилда ёзган «Уйлар шеърда «Дейман: оқ қоядай бўлсам абадий, лочин каби мағрур парвоз этолсам!» деб орзу қилганди. Сўнгги шеърларидан бирида эса «Учмас ўтман, шарафим бут, шавкатим бут», деган эди: «Гурур билан. Икки шеърда ягона, муштарак фикр ётади. Бу — ижоднинг боқийлиги масаласи. Бирида юксак тилак, катта орзу, иккинчисида унинг якуни, сарҳисоби. Дарҳақиқат ҳам шундай: шоир шеърятимиз кўкида юксак парвоз этди, ўзининг ўлмас асарлари билан у адабиётимизнинг чўққиларидан бирига айланди, халқнинг чексиз меҳр-муҳаббатига сазовор бўлди. Унинг қалби асарларига кўчди ва мангу оловдек доим ёниқ қолди. Шоирнинг ўзини оқ қояга ўхшатиши бежиз эмас эди: у бир умр юксак туйғуларни хассослик билан куйлади. Мен Миртемир акага «Биринчи китобингизни «Шуълалар кўйида» деб номлашингизнинг сабаби нимада?», «Қандай рангларни севасиз?», деб савол берганимда мана бундай жавоб берганди: «Қоронғилик ва жаҳолатга қарши тимсол бу. Шуъла, ёруғлик, тонг... Мен ўзимни ёруғлик ва шодлик кучоғида, бахт кучоғида ҳис этганимдан. Яшил ранг, мовийлик ва тонг отар-отмас пайтдаги уфқ, оқ гул — мана мен севган ранглар. Лола қизиллиги, ҳазон ранглари ҳам».

Шоирнинг ўзини, ижодини оқ қояга муқояса қилишининг боиси мана шу ерда. Аммо шоирнинг «оқ қоя», «ўчмас ўт» образига юклаган мазмун — маъно бу билан тугамайди. Миртемир ўз ижодида даврнинг, замоннинг энг ўзак, бош темалари, инсониятни узоқ йиллар давомида ўйлатиб, қизиқтириб, қийнаб келаётган мавзулар тўғрисида фикр юритди ва улар тўғрисида гоёвий-бадиий етуқ, ўлмас асарлар яратди. Боқийликнинг бош илдизи худди шу ерда.

Миртемир поэзиямизга катта ҳисса қўшиб, «пойтахт — Москва темаси, она, муҳаббат, халқлар дўстлиги, инсон, Ленин мавзуларини ишлашда ва кичик ёшдаги болаларга асар ёзиш, халқ ижодидан фойдаланишда ҳамда сюжетли шеър имкониятини кенгайтиришда муносиб хизмат қил-

ди. Фафур Фулом, Ойбек, Ҳамид Олимжон, Уйғун, Комил Яшин, Мақсуд Шайхзода, Собир Абдулла ва бошқа санъаткорлар билан бир сафда туриб қалам тебратди. Шоир ўзбек кўшиқчилигида, ўзбек дostonчилиги ва таржимачилигида ўзига хос мактаб яратди. У шеърятда инсон туйғуси, кечинмасини теран, табиий чизди, инсон қалбидаги фоживий ҳолатларни ҳам, кўтаринки, шодийна ҳис-ҳаяжонни ҳам ҳаққоний тасвирлади, шеърятдаги ҳазил, юмор йўлини тараққий эттирди, шакл навқиронлигига ва қўймалигига эришди, янги-янги қутилмаган ўтмиш тимсоллар ижод этди, ўзбек тили бойлиги ва қудратини намойиш қилди. Миртемир ёш шоирлардан бирига ёзган «Хат»ида бундай деганди:

«Шеър деган тиллардан тушмасал! Шеърда туйғулар табиий, тасвирлар ҳам табиий, ҳам ишонғулик, қор сувидай тиниқ ва жарангдор бўлсал! Шеър — ўз мавзунинг ту-

тилмаганлиги, мазмуннинг бадавлатлиги ва беғуборлиги, шакл навқиронлиги (яъни қофия, оҳанг, ифода, тасвир янгиликлари) билан бир-биридан ажралиб турса-да! Шундай шеър яратиш учун ҳар тарафлама билагон, ҳамиша изланувчи, бир нуқтада айланишдан безор, ҳамиша юксакка талпинувчи, эртаги кунни, кўра билгувчи ва унинг ёрқинлигига дилдан ишонгувчи, ёруғлик учун тер тўкувчи, эзмаликдан кўра кам сўзлик ва конкретликини аъло кўрувчи, ёзгани халқ мулки бўлиши учун меҳнат қилгувчи шоиргина халқ ва замон кадрлайдиган шоир бўлади, холос... Шеър учун образлилик сув билан ҳаводир. Замон ва халқ шеърнинг ғоявий кудрати ва бадиий қувватини табиий қўймаликда кўрмоқчи. Бу ҳақ талаб! Уйланг, сўзлар жилоли, бўёқли бўлсаю, таги бўш бўлса — пўк бўлса, пўрсилдоқ ва совун кўпигидай сал эпкиндан йўқ бўлаверса, қоғоз ва қалам, вақт ва пешона тер эсиз кетмайдими! Оловда тоблангандай, самимияти тошқин, юракни жизиллатадиган, ҳаётий, чинакам шеър халқ дилига тез етади. Замон ғоясини эгалламай туриб, замонга мос, даврга жўш шеър ёзиш маҳол.

Миртемир шеърни, шоир бурчини шундай тушунган эди ва ўзи, шеърини худди шундай. Миртемир шеърини оқ қоядай абадийлик, сўнмас ҳарорат — боқийлик бахш этган омиллар худди мана шу нуқталардадир.

Миртемир ўз шеърининг — созининг пардасини социалистик замонамиз оҳангига, янги ҳаёт қураётган совет кишилари қалб зарбларига мослади. Шунинг учун унинг шеърларининг оҳанги ғоят хилма-хил: даврнинг марғур овози, кураш ва қурилиш наъраси, бахтиёрлик ва шодлик кўйи билан бирга ўч, алам, армон, қаҳр-ғазаб оҳанглари мавжуд. Миртемирнинг илк шеърларидан бири «Танбурич товуши» (1926) деб номланади, 1964 йилда «Най» номли шеърини эълон қилди. Буларда шоир ҳаётнинг қандай оҳанглари унинг қалбига ўқинлиги — ижодий программасини айтиб ўтади. Шоир танбуричнинг товуши «шўх-шўх куйлаш»ни, «борликда умидлар уйғотиб, ҳар руҳда битмас завқ ўйнатиб, оламни яшнатиши ва яйратишини» орзу қилади. «Шуълалар кўйнида» (1926) илк сочма шеърлар китобидан тортиб Миртемир даврнинг етакчи оҳангини бахтиёрлик, шодлик куйи мунг, ғам, армон куйини энгиб бораётганини ифодалашга бел боғлади. «Мунг» (1928) сочмасида шоир мунгга қараб «Кет, узоқлаш, йироқлаш! деб буйруқ берса, тонгга қараб «Марҳабо, ҳей тонг!.. Оча кўр, севинчим тимсоли — қуёшим менинг!», деб ҳайқиради. Шу йили ёзган «Чўпон ота» шеърда янги ҳаётнинг қурбонлар эвазига қурилаётганлигини ғоят драматик пардада тасвирлайди. Қизи босмачилар томонидан ҳўрланган ва хотини унинг ҳасратига ҳалок бўлган чолнинг найдан чиққан мунг воситасида шоир ҳаёт трагедиясини акс эттиради. Шу қадао бой табиат томошасида севинч куйламай-

ди, кулиб туриб йиғлайди, йиғлаб туриб кулади», дейди чол ҳолатини чизиб. Сўзчи қизга атаб ёзган «Тингла, ҳаёт» сочмасида «Чал! Олдинги товушлар мунг берган эди, сўнггиси давра айланага фарах сочди... Чал, юракларда кураш завқи уйғотиб!... Чал, томирларда қон ўйнатиб! Чал, бахтли элларнинг сўзчи эркаси!» деб мурожаат этади. Шу йили ёзган бошқа шеърда «Келажакнинг гўзаллигини, софлигини, ёруғлигини сўйлайман», деб эътироф этади шоир. «Кураш» шеърда «Куйла, сен ҳам куйла кураш куйини», «Тўлқинлардан хавфнок бўлсанг бахт қайда», деб бахтни курашда идрок этади. Уша йиллари нашр этган «Қайнашлар», «Бонг», «Зафар», «Коммуна» каби китобларида янги даврнинг «жаҳонларга титроқ солган бонгини», «юксаклик тароналарини» эҳтирос билан куйлади. Янги замоннинг мардона қадами, халқнинг қаҳрамонона кураши ва ижодий меҳнати, янги ҳаётнинг завқ-шавқини ифодалашда шоирга сочма шеър қўл келди ва у бу жанрнинг ўзбек поэзиясида қарор топишига ўзининг муносиб ҳиссасини қўшди. Мазкур китоблари ва ягона юрт, ягона оила туйғуси биринчилардан бўлиб дадил ва самимий ифодаланган «Пойтахт» тўплами орқали Миртемир Ватан куйчиси, янги давр яратаётган халқ қалбининг ифодачиси сифатида танилди. Шоир бир шеърда шундай дейди:

Инсон бебайғамбар кун кўра олур
Ва лекин қўшиқсиз яшаши маҳол.
Яхши қўшиқлардан қўёلسам қошқи,
Яхши санъатимиз чиройига ҳол...

«Гўзалликини куйга солишга», «бахт ялласини куйлашга» ўзини бахш этган Миртемир ўзбек қўшиқчилигида янги саҳифа очди. Бутун ижоди кўтаринки, жанангдор ва самимий қўшиқ руҳи, оҳанги билан суғорилган Миртемирнинг фусункор, латиф, жозибали ва ўйноқи қўшиқлари ўзбек қўшиқчилигининг энг яхши намуналари қаторидан ўрин олди. Миртемир қўшиқларининг оммавийлиги, халқчиллигининг боиси шундаки, улар шакл ва мазмун жиҳатидан куйма, содда, ўйноқи, туйғу, кечинма ва воқеавий сюжет асосида қурилган, мусиқий. Уларни ҳам шеър сифатида ўқилиши ва куйга солиниб қўшиқ тарзида айтилиши мумкин («Бир гўзал», «Ухла, қўзим», «Тонгдан ҳам чиройли», «Мард йигит, ёринг бўлай», «Ўзим биламан» ва бошқалар). Миртемир «Қўшиқ ҳақида» деган мақоласида қўшиқда сюжет бўлишини қаттиқ ҳимоя қилиб, «Айниқса, қўшиқ учун ёзилган шеър воқеабанд бўлиши шарт. Халқ қўшиқларини олсак, деярли ҳаммаси воқеабанд. Воқеабанд шеър эшитувчига дарров таъсир қилади, унинг кўз олдида ҳаётимизнинг қандайдир бир манзарасини гавдалантиради ва унинг хотирасида узоқ вақт сақланиб қолади. Бинобарин, бизга ҳақиқий шеър, яъни сюжетли шеърлар керак», деб таъкидлайди. Туроб Тўла ҳақидаги мақоласида эса қўшиқ тексти тўғрисида фикр юритар экан, «Маълумки, шеър — қофия ва вазн-

га тушган сатрлар эмас. Чинакам шеър — шоир демоқчи бўлган фикрларнинг образли ва энг содда ифодасидир. Шеър — қанотли туйғуларнинг жаранги, музикасидир. Шеър — юрак олови. Афсонавий ажиб дарёларга «такловчи бир қудратдир», дейди. Миртемир ўзи шундай қўшиқлар яратди, унинг қўшиқлари эшитувчини ўйлатади, унга ҳузур беради, унда хилма-хил кайфият туғдиради, руҳини кўтаради.

Бу ерда эътиборни яна Миртемирнинг сюжетли, яъни воқеабанд шеър тўғрисидаги қарашларига тортмоқчи эдик. Миртемир қўшиқдагина эмас, балки умуман шеърларда воқеавий сюжет бўлишини истайди, ҳатто талаб ҳам қилади Миртемир «Ўзбек тили ва адабиёти» журнаlining адабиётда Ленин образини яратиш хусусида ташкил этган анкета саволига жавоб берар экан, улўғ доҳий образини воқеабанд шеър орқали чизиш қўлай эканлигини таъкидлайди. Шоир қуруқ мадҳиядан иборат шеърларнинг олдини олишнинг энг қўлай йўли воқеабанд шеър тури деб ҳисоблайди ва «воқеабанд шеър, фақат Ленин темаси учун эмас, умуман, ҳамма тема учун ўта мақбул шеър тури-да», дейди. Миртемир Ленин мавзуини ишлашда қўшган ҳиссаси сифатида «Ленин темасини воқеабанд шеър турига бурганини» эслатади кейин. Бизнинг нега воқеабанд шеърни маъқул кўрасиз, деган саволимизга берган жавобда шоир яна «воқеабанд шеър эсда қолади. Ҳаётнинг бир лавҳаси, бир манзараси-ку, ахир. Шу вайдан менга яқин ва ёқимли», деб уқтиради. Шунини айтиш керакки, шоирнинг қандай шеър турида ёзиши унинг қизиқиши, қобилияти, талантига қолаверса, ижодий нияти ва материалнинг характериға боғлиқ. У ниятини, айтмоқчи бўлган фикрини қайси шакл ва жанрда ифодалай олса, марра уники.

Миртемир Ленин образини оригинал чизиш учун, унинг сиймосининг янги қирраларини очиб учун воқеабанд шеър турини қўллайди. Яъни В. И. Лениннинг ҳаёти, ижтимоий фаолиятдан Ўзбекистон ва умуман Урта Осиё билан боғлиқ тарихий фактларни, муҳим нуқталарни топади... Ленин ҳақида воқеабанд шеърлар машқиға қўл урдим. Аввало, шубҳасиз, ўша воқеаларни топиш — ўрганиш керак эди. Мен шу орзуда Ленин асарларини (айниқса, Туркистон ва умуман Шарққа оид асарлари, хатлари, мушоаатлари, декретлари, суҳбатлари, фикрлари) ўқидим, музей ва кутубхоналарда ўтирдим. (Москва ва Ленинградда), уни кўрган ва сўзлашган одамлар суҳбатига мушарраф бўлдим, бир сўз билан — изладим, ахтардим. Узингизға маълумки, Ленин ўша вақтда давлат бошлиғи сифатида шу даражада банд бўлишиға қарамай, Туркистон ва умуман Осиё, қолаверса, улкан Шарқни эсдан чиқармаган, чиқариши ҳам мумкин эмас эди. Биргина жумҳурият деган гапнинг замирида, яъни Ўзбекистон деган сўз замирида, не маъно ётипти-я! Бу ахир Ленин номи билан боғлиқ

бир улўғ тарих-ку! Ё олайлик, академия... нечоғлик ёрқин тимсол бу!» — деб ёзади у.

Шоирнинг «Тўн» шеъриға ўзбек халқи вакиллари томонидан доҳийни зиёрат қилиб, суҳбатлашиб, унга тўн совға қилиши воқеаси «Олис Фарғонадан» шеъриға ўймакор Қодиржон Ҳайдаров томонидан Ленинға тақдим этилган хонтахта тарихи билан боғлиқ воқеа, «Эрк қўшиғи» шеъри учун Урта Осиё хотин-қизларининг Ленин ҳузурида бўлиши ва «Сажда эмас» шеъриға қорақалпоқлик чолнинг доҳий ҳайкали ҳузуридаги ўйлари асос бўлган. Мана шу воқеалар замирида шоир «Лениннинг ўзига хос бирон фазилатини, айттайлик, одамийлиги, пайғамбарлиги (ҳа, пайғамбарлиги — келажакни олдиндан кўриши ва айтиши), жозибали, соддалиги, ўрнида беаёвлиги, бир сўз билан айтганда чинакам улўғлигини кўрсатишға интилади ва шунга муяссар бўлади.

Миртемир «Ленин ва Ражаб бобо» поэмасида ҳам ўз қаҳрамони номидан доҳийға ёзилган хат шаклидан фойдаланиб Ленин ва Ўзбекистон мавзуини оригинал талқин қилади. Миртемирнинг Ленин образини яратиш йўлидаги тажриба ва ютуқлари ўзбек Ленинномасига қўшилган муҳим ҳисса ва ёшлар учун ўзига хос бир мактаб ҳамдир.

Миртемирнинг В. И. Ленин ҳақидаги шеърларидаги фазилат — ҳар бир шеър асосиға бирор конкрет тарихий ёки ҳаётий фактни қўйиш хусусияти умуман унинг бутун ижодиға хосдир. Миртемирнинг жуда кўп шеърлари ва поэмалари замирида ё шоирнинг бошидан ўтган, кечирган факт ва воқеалар, ёки шахсан кузатган, кўрган-билган воқеа ва одамлар, ё бўлмасам эшитган, ўқиган ва ўрганган фактлари, тарихий ҳодисалар ва тарихий шахслар туради. Уларнинг баъзиларида реал тарихий шахслар турса-да, баъзиларида тарихий шахс ёки факт шунчаки шоир учун туртки, таянч нуқта — парвос майдони бўлиб хизмат этади. Энг муҳими шундаки, Миртемир ҳар доим чуқур таъсирланган, юрак-юрагидан ҳис этган одамлар, воқеалар, фактлар тўғрисида ёзган. Унинг шеърларининг ҳаётий, жозибали, эҳтиросли ва ҳаққоний бўлишининг боиси шунда. Улар заминиде ўткир туйғу, шиддатли ва ранг-баранг кечинмалар, ҳолатлар туришининг сабаби шу. Шоир ўша воқеа ёки одамни шунчаки қуруқ баён қилиш йўлидан юрмаган, балки уларни катта ҳаёт, катта тақдирлар, теран туйғу ва юксак фикрлар кўзгусиға айлантирган. Миртемирнинг «Оқсоқол», «Лолазордан ўтганда», «Тонгдан ҳам чиройли», «Пардалик» каби кўпчилик шеърларининг асосида ётган ҳаётий фактлар тарихи ҳақида кўп гапириш мумкин. Хуллас, Миртемир шеърларининг аксарияти автобиографик факт ва воқеалар заминиға қурилган. Бу ерда унинг она ҳақидаги шеърларини эслатиб ўтиш мумкин. Миртемир она образини фоят ёрқин, ҳаётий чизган шоирларимиздан бири. У она ҳақида ўртаниб, ёниб, армон билан ёзади. Унинг ҳаётий сабаблари бор, албатта. У ўзининг таржимаи ҳолида «Бошимға

синоқли кунлар ҳам тушди», дейди. Давр мураккабликлари билан боғлиқ бўлган айрим ҳодисалар хусусида Миртемир «Асо» шеърисида шундай ёзганди:

Мен ўтган йўл чоғирлик,
Тошлоқлик бўлган эди,
Азиятлик, чигиллик,
Жумбоқлик бўлган эди,
Мен ўтган йўл шиддатлик,
Ваёв бўлган эди,
Ҳар фарсахда миннатлик
Суқур дов бўлган эди,
...Оқибатда кенг, донғил,
Сутдай оқ бўлган рост,
Шарманда бўлмайд қолмас
На малъун, на ёвуз зот...

Миртемирнинг улуғ доҳийми В. И. Ленин мавзуини ўз ижодининг энг марказига қўйиш сабабларидан бири ҳам, шонли партияимизни, она Ватан ва қаҳрамон совет халқимизни бир умр меҳр ва ғурур билан шаарафлаб ўтиши ҳам шундандир.

Миртемир «ўн бир ёшимдан онам кўз олдидан олислаб кетдим. Онам меҳнаткаш, эртакчи, мақолчи, ўта мунис, жондош, мени деб куя-куя ўлиб кетди. Онам вафот этганда тагин олисроқда эдим. Армонда кетган оналардан бири — менинг онажоним», дейди. Миртемир дунёга келган оила ҳаёти ҳам мураккаб бўлган. Шоир ўз таржимаи ҳолида «Тошкентга ўн бир ёшимда келдим. Онадан уч қиз, икки ўғил қолди. Лекин ўзга уч онадан ҳам укаларим бор эди. Кейинчалик мен уларни тарбияладим, барига оға бўлдим. Меҳрибон ва тадбирли бувим ва онам ёрдамида Тошкентда ўқиб юрган амакиваччам билан кечаси қочиб кетганман...» деб ёзганди. «Кул тепа» шеърисида шоир «Ота аталмиш зот бўлмади отам, онам билан, нетай, тўйиб йиғлайман», «Мен кетдим, Кул тепа қолди ва онам», «Онам қабрин топсам агар дердимки, «орзу қилган бу бахт авжда-ку, кўз сол!» каби мисралар бор.

Шоир қачон онаси тўғрисида ўйласа, унинг дийдорига тўёлмаганини, уни бошига кўтариб фарзандлик бурчини ўтай олмаганини ва айниқса меҳрибон замин қўйнига ўз кўли билан қўя олмаганини чексиз армон билан эслайди:

Дунёга қайта келишимга кўз етсайди,
Йигит ёшим тўлмай туриб,
Айрилиқ зайлида қоқ ёғочдай қуриб
Жон берган онамни кўришимга

кўзим етсайди,
Тиззасига бир нафас бош қўйишимга
кўзим етсайди,
Оналик меҳрига ўздан тўйишимга

кўзим етсайди,
Оқ сутингни оқлай, дейишимга
кўзим етсайди,

кўзим етсайди,
Менда гашлик нетарди?

...Сени жиндак хушвақт қилгани,
Сени жиндай хушбахт қилгани —
Тагсиз жарлардан ўтолганим
Сени сўнгги йўлга ўзим

узатолганим —

Тоғдай зил:

Абадиятдай чексиз армон бўлиб

қолди дилимда,
онагинам.

Тошкентда зилзила бўлиб, замин ҳар куни тебраниб турган дамларда шоир яна муштипар онасини эслайди: «Онамнинг сочлари қоп-қора эди. Боланг қайтмас бўлди, боланг ўлди деганларида онам сочларини ёйиб ташлабди. Ушандаги юлдузсиз кечалар — кечалар эмас, менинг онамнинг менинг ҳасратимда ёйилган қора сочлари... Ҳозир кечалари уйқусизман. Ер қаъри ҳар гал юрак ёруғдек гувиллаб қолганида мен шаҳримни кезаман ва дил-дилдан сезаман: оқ тун эмас, бу онагинамнинг сочлари шаҳар устида ёйилиб ётибди... Жуда қариб кетибди-я, шўрлик!» Бу армонни, бу ҳижронни ҳеч нарса боса олмайди. Аммо шоирга далда ва таскин берган бошқа катта ҳақиқат ҳам мавжуд эди. У она Ватан ва эл олдидаги фарзандлик бурчини шараф билан бажара олди: «Элга хизматим—сенга хизматим эмасми ахир. Эл мени фарзандим демасми ахир!» дейишида шоиримиз минг бор ҳақ эди. Она ҳақидаги бу ҳазин шеърлар кимни ўйлатмайди дейсиз! Фарзандлик бурчини адо этишга, эл-юртга муносиб бўлишга қорлайди-ку, бу хассос мисралар...

Миртемир Улуғ Ватан уруши йиллари «Сен она...», «Қора кўзли», «Бу — менинг Ватаним», «Она шаҳар», «Салом хат», «Олег ва унинг ўртоқлари», «Йиғи», «Уч» каби шеърларида она образини жонажон Ватан тимсолига айлантириб, халқни озодлик жанги ва ғалаба сари қорлади. У давр шиддатини шундай жонлантирди: «Ё ўлим, ё озод ҳаёт биз учун!». Шоир бу даврда яна мунга, йиғи овозига, демак шу орқали талончилик, босқинчилик урушига қарши ўт очди. «Йиғи» шеърисида «Ягона Ватан деб жонини, фидо этган» фарзандидан жудо бўлган она образини чизади. Шеърисида шоир онага қараб «Йиғлама йиғлайман йиғлашинг сари», дейди ва айтиш мумкинки, бу Миртемирнинг бош ижодий фазилатларидандир: халқ шод бўлса қувонади, кулса қулади, йиғласа йиғлайди. У ўзини шу халқнинг бир бўлаги, унинг дили ва тилидаги фикр-туйғуларнинг ифодачиси деб билди.

Миртемир урушнинг инсоният бошига олиб келган чексиз фожиасини ва айниқса совет кишилари иродасининг чексизлигини урушдан кейин ёзган қатор асарларида ҳам акс эттирди. Ўзбек поэзиясида бир воқеа тарзида тан олинган «Қорақалпоқ дафтари»га кирган шеърларда айниқса «Сурат» поэмасида ҳаётнинг фожиали томонларини ҳаққоний равишда кўрсатиш орқали совет кишинини, инсонни улуғлайди. «Аскар эсдалигидан...» шеърисида қаҳрамоннинг тақдири М. Шолоховнинг «Инсон тақдири» ҳикоясидаги Соколов тақдирига яқин. Солдат ўйига қайтса, уни кута-кута онаси оламдан ўтади, уйлари ҳароб. Солдат буқилмайди, «хароб ер сийнасида ҳаёт қургим мен, тагин жанг палласида саёфа тургим

мен», деб янгидан ҳаёт бошлашга киришадди. «Манас», «Қирқ қиз» каби асарларининг моҳир таржимони бўлмиш Миртемир қирғиз, қozoқ, қорақалпоқ халқларининг ҳаёти, тарихи, маданияти, урф-одати, адабиёти, фольклори, у халқларнинг руҳи, психологияси ва характерини чуқур билар эди. Мазкур асарлар таржимаси муносабати билан у ерларга бориб, одамлар билан, айниқса адабиёт, санъат аҳли билан яқиндан таниш бўлади. Шу туйғайли у «Қорақалпоқ дафтари», қирғиз, қozoқ халқи ҳақидаги туркум шеърларида бу халқнинг руҳи ва психологиясидаги янгиликларни теран ифодалай олади, бундай шеърларида совет халқлари ўртасида шаклланган ягона оила туйғусини конкрет ва жозибали акс эттирди. «Қорақалпоқ дафтари» туркумида «Сурат» поэмаси ҳам бор. Бу поэма ўзбек дostonчилигининг порлоқ ютуқларидан биридир. Катта тарихи инсон тақдирида, инсон тақдирини эса тарих йўлида акс эттирувчи бу асарда муҳаббат масаласи янгича ва ўткир реалистик тарзда кўйилди, бадий талқин килинди. Тошлон-Ойсулов муҳаббатидаги фожианинг илджини шоир машъум урушда кўради ва қаҳрамонларининг фожиали муҳаббати орқали ўша қонхўр урушни лаянатлайди. Поэмада қаҳрамонлар кечинмаси, руҳий коллизияси ниҳоятда чуқур ва ҳаққоний таҳлил этилди. Бу психологик поэма Миртемир талантининг яна бир намоёиши бўлиб қолди.

Чиндан ҳам Миртемир шеърятининг қудрати шунда эдики, у ўз асарларида ҳаёт шодийнасини, даврнинг сурурли зафарини, она Ватаннинг гўзал жамолини, социализмнинг буюк инсонларвар фазилатларини, дўстлик ва интернационализмнинг буюк қудратини, кураш ва меҳнат романтикасини, порлоқ эртанги кун садосинигина эмас, балки айни чоқда ҳаёт драмалари, инсон фожиаси билан алоқадор туйғу ва кечинмаларни ҳам гоят теранлик билан ифодалади. Чуқур оптимизм ва юксак қаҳрамонона руҳ бундай асарларнинг туб моҳиятини

ташқил қилади. Миртемир ҳаётнинг фожиали томонларини ва инсон турмушидаги драматик ҳолатларни тасвирлаш орқали совет кижиси жасоратини, халқ қаҳрамонлигини ва эътиқодининг юксаклигини ҳаққоний ифодалаб берди. Унинг туркум шеърлари, В. И. Ленин, Ватан, Она, Инсон ва Муҳаббат ҳақидаги шеърлари фалсафий теранлиги, фикрий чуқурлиги ва вазминлиги, ҳиссий жўшқинлиги ва мусаффолиги, ҳаққоний ва самимийлиги, оқилона энгил юмори билан қудратли ва жозибалидир. Миртемир шеърларининг сеҳрини оширган омиллардан бири уларнинг халқ ижодида жуда-жуда яқинлигидир. Шоир халқ руҳи ва қалбини, унинг орзу-умидларини ва интилишларинигина эмас, балки айни чоқда унинг фикрлаш йўллари, бадий тафаккуридаги ўзига хосликни, образлар оламини ҳам чуқур ўрганди. У халқнинг дилидагини унинг тили орқали ифодалашга эришди. Шу туйғайли унинг кўшиқлари билан халқ кўшиқлари ўртасида оғанидек яқинлик мавж уради. Миртемир тилининг бойлиги, кўп қирралилиги ва жозибадорлиги ҳам унинг халққа яқинлиги туйғайлидир. У шеърятга халқнинг оҳори тўкилмаган сермаъно сўз ва ибораларини ва образларини дадил олиб киради. Шоир суз хазинасининг бойлиги энг аввало унинг туйғу ва кечинмаларининг кўплиги, илҳом мавжининг ранг-баранглиги ва мақсад-идеалининг юксаклигига боғлиқдир. Миртемир социалистик воқелигимизнинг улуглигини, коммунистик гоъларнинг ҳаётбахшлигини, инсон қалбини бепоёнлиги ва иродасининг метинлигини кўрсатишда Ватан, Партия, Ленин, Дўстлик, Она, Муҳаббат мавзуларини теранлик билан оригинал талқин этишдагина эмас, балки шу билан бирга кўшиқчиликда, поэмачиликда, шеърый туркум ёзишда, шеър маданиятида, тил имкониятидан фойдаланишда ҳам беистисно устоз санъаткорлардан бири даражасига кўтарилган эди. Унинг асарларининг оқ қоядай боқий туришини боиси ҳам худди мана шулардадир.

Жуманиёз Жабборов

У С Т О Д

1943 йил. Ватан учун, фашист газандарига қарши қаттол жанглар бораётган давр. Фронтдан минглаб чақирим олисдаги бир қишлоқ. Бу пайтда олтинчи ё еттинчи синфда ўқир эдим. Оғир йиллар даҳшати шу мактаб тимсолида ҳам акс этар: ўқитувчилар етишмас, синф хоналари иситилмас, қатнов ҳам ўзига яраша бир вақтлар.

Уруш даҳшатларини, қўшинларимиз жасоратини, Совинформбюро ахборотини етказувчи ҳар бир газетани нондай азиз би-

либ, энтиқиб кўз тутиб, сўнгги ҳарфларгача ўқиб чиқар эдик.

Шундай кунлардан бирида «Олег ва ўртоқлари» номли шеърга кўзим тушиб қолди. Бу шеър остида шоир Миртемир номи турарди. Шеърда қаҳрамон ёш гвардиячилар, уларнинг етакчиси Олег Кошевой мардлиги бутун фожиавий улугворлиги билан худди улкан бир суратда, ё бутун бошли бир кино асарида кўрсатилгандек яққол намоён бўлган эди:

Кеча аёз, кеча совуқ,
 Бўрон эсар ларзакор.
 Инграгандай узоқ-ёвуқ,
 Оламда не даҳшат бор,
 Веш азамат бўлмиш тутқин,
 Қуршаб келар юз жаллод.
 Дилда армон, дилда тўлқин,
 Дилда қайғу, оғир дод...
 Бу ёш Олег қўрқув билмас
 Ва тўрт мактабдошлари...

Во ажаб! Шеърни қайта-қайта ўқидиму ушбу мислсиз ботирликнинг, аёвсиз манзаранинг жонли гувоҳига айланиб қолдим. Мен ўша қонли муҳитни, бўйсунмас мардона ёшларни, уларнинг қасоскор қалби, иродаси, матонатини гўё яқин-яқиндан кўриб, юрак-юрагимдан ҳис қилдим. Фашистнинг йиртқиш башараси, ашаддий сўроқ лаҳзаси, чўнг чўян ҳайкаллардек жипслашиб, қоядек қотган, жаллоднинг ўлакка кўзларига тик боққан йигит-қизларнинг ғалаёнли қиёфаси кўз олдимда бутун салобати билан ярқиради. Бир шеърда шунча ҳолат, шунча фикр, шунча туйғу, шунча манзара! Бу шеър менга шу лаҳзада, деярли бир ўқишдаёқ ихтиёрсиз равишда ёд бўлиб қолди. Ҳали-ҳануз бу шеърни ҳаяжонсиз ўқиш ва эшитиш мумкин эмас. Бу шеър юксак ватанпарварлик ва улкан санъат қоришмасидан яратилган бебаҳо дурдонадек туюлади.

Миртемир ака талабчан устод ва меҳрибон мураббий сифатида шогирддан яхши сўзни ҳам аямас, бироқ бирор нарсангиз мақбул бўлмаса, аччиқ танбеҳни ҳам қайтариб ўтирмас эди. У кишидан «маъқул-маъқул» деган сўзни эшитиш катта баҳо ҳисобланарди. Шеърятда «йилт» этган бирор янгилликни сезганда боладай қувонар, ўша ижодкорни «қаранга- жуда бақувватку, балойи азим» дея ардоқлар, аксинча қуруқ дабдаба, тумтароқ шеърни ўқиб, бир гуноҳ ишнинг устидан баногоҳ чиқиб қолган кишидай қаттиқ ранжир эди.

Миртемир ака ижодини яхлит кўздан кечирган киши, аввало, сўз санъатининг мўъжиза дунёсига тушгандай бўлади. Нақадар кенг луғат бойлиги! Сўзлар товланади, оловланади. Кундалик муомалада камданкам ишлатиладиган сўзлар ўз ўрнига шундай кўндириладики, улар ажиб мусиқавийлик, маъно аниқлиги, лўндалик ва қудрат кашф этади. Ҳам табиийлик, ҳам равонлик, ҳам соддалик, ҳам теранлик — бундай шеърларнинг ажралмас хосияти. Доҳий Ленинга бағишланган туркум, Совет Ўзбекистони таронаси, қардошликни улуғловчи шеърлар, севги кўшиқлари, машҳур «Қорақалпоқ дафтари»... Яна қанчадан-қанча мисоллар келтириш мумкин. Буларнинг ҳаммаси ошиқ қалбнинг теран-теранларидан отилиб чиққан, ақл ва заковат билан зийнатланган бутун бир шеърят олами!

Устод шоиримиз Миртемир ака, ўзлари айтмоқчи, билгич, донишманд киши эди. Дунё адабиёти, фалсафа, тарих, тил... бу мавзуларда ўз қарашини, ўз хазинасини, ўз тафаккури мавжуд эди. Уйларида, ишхоналарда, саёҳатда, командировкада бирга бў-

лишганда, яъни ўзаро суҳбатларда бу қирралар қутилмаганда ёрқин бир сеҳр билан очиларди. Унинг билим уфқи, айниқса қардош адабиётлардан чуқур хабардорлиги кишини ҳайратга соларди.

1968 йил кишида Қозоғистонда бирга бўлдик. Қозоқ адиблари Сирбой Мауленов, Қувондиқ Шанғитбоев уйдаги суҳбатлар асло унутилмасдир. Одатда камтар, камгап туюлувчи бу киши бундай суҳбатларда бениҳоя очилиб кетар, қардош адабиётнинг Абайдан тортиб ҳозирги кундаги талантли вакиллари ижодигача бўлган буюк хазинасини нечоғли чуқур билиши билан мезбонларни ҳайратга соларди.

Қирғизистонда Туманбой Бойзоқов ва Сооронбой Жусуев хонадонларидаги суҳбатларда эса қирғиз адабиётининг катта билимдони сифатида яйраб, фахр билан сўзларди. Ахир, «Манас»дай дунёдаги энг алп китобни теран маҳорат билан ўзбекчага ўғиргани ҳам бежиз эмас-да. Бу таржима ҳақида улкан совет адиби Чингиз Айтматов қандай завқ-шавқ билан гапиргани ҳаммага маълум.

Қорақалпоққа борганда яна ўз кишиси бўлиб кетиши, туркманда катта эҳтиром билан қарши олиниши — мана совет шоирининг ҳақиқий интернационал қиёфаси, амалдаги ёрқин байналминал олами! Шу хусусда сўзлаганда, шоир ижодиётининг тўб асосларидан, тамал тошларидан энг забардасти унинг таржимонлик фаолияти эканлигини кўрсаткиш керак. Бу ўзи катта илмий мавзу, улкан тадқиқот объекти, тенгсиз намуна мактаби.

1970 йил, Қирғизистонда ўзбек адабиёти ва санъати декадаси давом этарди. Йўлимиз Жалолободга тушди. Жуда кўп учрашувлардан сўнг биз шаҳар боғи ичидаги она ҳайкали томон таъзимга бордик. Ҳалок бўлган фарзандини бағрига босиб, унинг боши узра маънос эгилган муштирапар она тимсоли. Йиғлайвериш онанинг кўз ёшлари тамом бўлган. Унинг бутун вужуди урушга чексиз нафратнинг тош қотган мангу ифодаси. Мана шу ерда, Миртемир ака ёнида туриб, беқиёс инсоний дард, алам ва ўкинч, «азаб ва муҳаббат билан йўғрилган бир шеър туғилишининг гувоҳи бўлдим. Шоирнинг ўша манзара қошидаги ички ҳолатини, киприқларига қалққан ёшни, унсиз фарёдини тасвирлаш учун худди ўша шеър янглиғ яна бир асар керак бўлар. Шеър таҳминан бирор соатлардан кейиноқ қоғозга тушиб бўлган эди. Шеър қуйма эди ўша оний изтиробдан туғилган буюк инсоний ҳужжат эди. Лекин бу шеър замирида шоир йиғилган фиғон мужассам бўлганини пайқаш қийин эмас.

Ҳар бир адиб ижодиётининг салмоғи ўша муаллифнинг шахсияти нақадар ўзига хослиги билан ўлчанади, дейдилар. Ана шу маънода Миртемир ака жуда ўзига хос эди, қаламқаш дўстларимро ўз характери, феълу одатлари, ўз муомала муносабати, ўз йўли, ўз фазилатларига эга инсон эди. Худди шу «ўзлик» бутун ижодиётини қалқиб балқиб туради. Боладай беғуборлик,

ўта кўнгилчанлик, донишманд тафаккури, туйғулар самимияти унинг ҳар бир шеърда ялтिलाб турувчи мафтункор белгилардир. Шоирнинг жонли образи, бутун қиёфаси унинг шеърляти бағридан юксалиб турибди. У ўз шеърлари билан ишляпти, дилларда

эзгу туйғулар, ҳаётга улкан муҳаббат, нурли уфқларга интилиш шавқини уйғотиб, халқига, диёрига, партиямизга хизмат қилапти. Унинг китоблари кўксига коммунист шоирнинг тинимсиз қалби уриб турибди.

Ботирхон Акрамов

СЎЗИ АЛЁР, ҚЎШИҒИ СЕЛ САНЪАТКОР

Миртемирнинг сўнги тўплами «Ёдгорлик»даги шеърлар шоирнинг бир умр куйлаган ардоқли мавзулари, сеvimли туркумларини тўлдиргандай бўлади. Ундаги Ленин, инқилоб, Ўзбекистон, бободехқон, она, барҳаёт жангчи, фидойи аёл образлари; қардошлик, дўстлик, муҳаббат тараоналари; болалик, йигитлик хотиралари, табиат лавҳалари мисраларга сингиб образларга айланади. Китобдаги йирик манзумалар асосан кўтаринки руҳдаги сиёсий-публицистик лирика ёки воқеабанд лирика намуналари бўлса, бошқа шеърлар бевосита куй-оҳангдан йўғрилган мисралар тасвири сифатида шаклландир.

Хассос шоир «Ёдгорлик»да ҳам биринчи шукрона сўзини, фарзандлик туйғуларини она халқига бахшида қилади:

Мен сенга суйангандим,
Мен сенга суйангайман.
Сендан сал нари бўлсам,
Енгайман — ўртангайман.

Миртемир шеърлятининг ноёб фазилатларидан бири унинг деҳқонча содда самимияти ва ҳақгўйлигидир. У коммунистик ғояларимизни ҳамisha ёлқинли эҳтирос билан тарғиб қилди. «Ёдгорлик»да ҳам Миртемирнинг лирик қаҳрамони очиқ самимияти, тўғри сўзлиги билан ажралиб туради.

Миртемир ижодига хос бўлган ҳақгўйлик, чунончи, ўлкамизнинг жафоли ўтмишини чизганда қўллаган тафсилларида аниқ акс этиб туради. Шоир «Бахт қўшиғи»да аждодлар қисматини: «Ё подачи бўлур-мидим, ё қароқчи, от ўғриси, ё қиморбоз, ё тиланчи, бободарвеш...» каби аввал шу мавзудаги шеърларда учрамаган ташбиҳлар ё бошқа ранг ва оҳангдаги деталлар воситасида ифодалайди. «Ёрти аср қўшиқ-даридан...» шеърда «қадим заҳматқаш халқнинг не-не офатларни кечиргани қарама-қаршиликларга тўла кечмиши янада чуқурроқ очилади, шоир яратган конт-

раст нисбатларда фоже ҳолнинг сабаблари кўламлироқ, ёрқинроқ намоён бўлади:

...Ёғду эдим,
Сўна-сўна қўрқинч, қора тун бўлдим
мен,
Чолғу эдим,
Ёна-ёна жигар-бағри хун бўлдим
мен...

Шоир ўтмиш мавзуига тез-тез қайтар экан, инқилобгача талону вайрон бўлган ўлка қиёфасини, чорасиз ва нажотсиз халқ образини гавдалантириш натижасида ўша даврнинг армонга тўла манзараларини яратишга интилади.

Шоир бугуннинг улуғвор образини яратишга киришганда эса, сўз тарзи, оҳанги ўзгаради, қаҳрамон туйғулари шеърини фохрия даражасига кўтарилади:

Тарих тўлқинида оқсам, бўйласак,
Ғурур чулғаб олар сени ўйласак...
Тиниқ оқар бахтнинг жўшқин
сойлари.

Миртемир айниқса ўзбек пахтакори номидан сўзлаганда, унинг меҳнат фалсафасидан баҳс очиб, мислсиз ҳикматини куйлаганида қалб қувончи, ифтихори янада жўшқин пардаларда жаранглайди:

Ўтган йўлим довон-довон мўл ёғду,
Диёримдан кўкка нарвон мўл ёғду,
Хира бўлур оқ тонгларнинг оңлиги,
Ортиб келдим жаҳон-жаҳон мўл ёғду.

Бу чиндан ёғдули, сермавж мисраларда кенг маънолар жой олган. Чунки шеърнинг давомида турфа ранг, турфа оҳангда товланган «ёғду» тимсолида ўзбек пахтаси, ўзбек пахтакорининг, кенг маънода, Ўзбекистоннинг лирик образи ишланганини сезиб олиш қийин эмас. Миртемир ҳоҳ йил бошида, ҳоҳ кўнламда, ҳоҳ саратонда бўлсин, ҳар доим бободехқон билан ҳамдамлик, ҳамкорлик қилар, хусусан кўзги умумхалқ сафарбарлиги кунларида, зафар марраси эгалланган айёмларда «бахти сел,

ишқи сел, кўнгли сел» бўлиб шодиёна ўқишни, алёр айтишни қанда қилмасди. Дарвоқе, «Ёдгорлик»да ҳам бундай шеър-ий фахриялар салмоқли ўрин тутди.

Миртемир миллий колоритни асосан ўзбек қишлоғи, бободоҳқон дунёсига хос белгилар тафсиллар орқали ифодалагани учун шоир лирикасининг умуминсоний мотивлари ҳам дафъатан шу миллий заминдан сув ичади. Китобдаги «Сойдан ўтиб олсак...» «Қишлоқда қиш», «Кўк чой», «Патининг ҳасратлари», «Мўндио», «Тошбу», «Бу ўша...» каби шеърлар ўзбек деҳқонининг кенг фельлиги, азалии удумлари, ер-сувга, фарзандга, турмушнинг заҳмат ва фароғатига бўлган муносабатини аниқ ифода қилувчи тафсилларга бой. Уларда «яшил гўша»ларнинг ўзгача фэйзи, таровати, турмуш тарзи табиий чизгилари билан ўзига тортиб туради.

«Бу ўша...» шеърда айни қайноқ турмуш шароитидан олиб ишланган, халқчил поэзия намунаси бўлган мисраларда «трактордан тушиб, хамир йўгурган», «қўноқсиз куни кам бўлган» лекин на «қўли қадоқлиги»ни на кеч ётиб, эрта туришини ҳеч қачон писанда қилмайдиган, ҳаётни кундалик меҳнат ва ташвишларсиз тасаввур қила олмайдиган «ўша деҳқон қайлиғининг реалистик образи яратилади.

Образларининг ҳаётийлиги билан кучли бўлган «Тошбу» шеърининг сўнги сатрларини хотиржамлик билан ўқиш қийин. «Қора хат, ним қаҳат чанг сололмаган» бениҳоя оғир кунларда «эркак меҳнатига кўниккан», жасоратда, бардошда, вафода «тенги кам» бўлган ўзбек аёллари Тошбу тимсолида мужассамлаштирилган: «Сени сал хўрлаган сира инсонмас, кўзларингда гурур ва бахтдан ёш бу... Сенсиз Ўзбекистон — Ўзбекистонмас, сенсиз кенг жаҳон ҳам сира жаҳонмас, Тошбу!» Уқувчи ҳам идеал, ҳам реал бу қаҳрамон образи қаршисида ларзага келади. Чиндан ҳам улғу Ватан уруши йиллари шароитида совет аёли, жумладан ўзбек аёли кўрсатган жасорат умумбашарий маъно касб этмайдими?!

Кези келганда шуни айтиш керакки, умуман Миртемир шеърлятида, жумладан, «Ёдгорлик»да ҳам халқчил ҳикматларга бой прозаизм, ҳаётий тафсиллар билан, чуқур дард, эҳтирос билан йўғрилган рационализм ажралиб туради. Масалан, «Ишбоши» шеърлятида: «чўққи кўзлаганларнинг иши иш ва ўлжалик», «юрт кўнглини топмаган ўнгил ҳам кўнгилмас, ҳа», «бардоши тоғлардек курч, шамоллар совуролмас, йўлдошлик йўлда қолмас, оташ ҳам қовуролмас» каби мисралар шоир бевосита ё билвосита кечирган, ижодий ўзлаштириб шеър сатрлярига кўчирган ҳикматлардир.

Миртемир ижодига хос халқчиллик унинг бой шеърлий луғатидан, тасвир воситаларидан ҳам сезилиб туради. Асли шоир шеърлятида кучли бўлган, жўшқин лиризм билан йўғрилган прозаизм — характерли турмуш тафсилларининг маҳорат билан шеърга киритилишини ҳам халқчиллик аломати деб ҳисоблаш керак. Шоирнинг бой,

рангин лексикаси, халқ кўшиқлари билан ҳамоҳанг ўйноқи, ғамзали, кинояли тасвир усули, ҳатто адабий тил меъёрлярига унчалик ён бермайдиган баъзи шева элементляри, гоҳида деҳқонча содда, атайин бепардоз, лекин оригинал, тафсиллар, ташбиҳлар Миртемирнинг ҳофизаси кенг ижодкор, халқ тилининг Ойбек, Фафур Ғулом, Уйғун каби заршунос ва фидоий ҳазинадорларидан бири эканидан далолат беради. Шоирнинг поэтик муқоясалари ҳам халқнинг тарихида кўҳналиги, халқ сўзлярида пурмаъно соддаллиги билан жалб этади:

Келгин... Ҳовлим Афросиёб
Ё Утторга ўхшаб қолди —

дейди унинг қаҳрамони «Бир кез» шеърляда. Миртемир халқ кўшиқлярига хос ҳам оддий, ҳам силсилали ташбиҳлардан ижодий фойдаланади:

Кўзим кўзингга тушди — чақмоқ
чаққандай бўлди,
Учқуни дилга тушиб, олов ёққандай
бўлди...

Асли классикадан ўтган ташбиҳи мусалсал (силсилали ташбиҳ) усули халқ поэтикасидаги ўта муболага — ифрок билан мутаносиб келади:

Ёнмасдан иложим йўқ, ўт тушди
ширин жонга,
Ўт тушмасайди фақат ногоҳ чексиз
жаҳонга.

Муҳими шундаки, шоирнинг кўпчилик ташбиҳляри, лирик лавҳа ва образляри фақат чиройли, оригинал восита бўлмаи, нозик ҳис, салмоқли фикр самараси сифатида яратилади: «ўтмиш садосидай узун бир оҳанг қанот қоқар оҳанг бетоқат, бесабр, толпиниб-толпиниб оқади равон ғуссаларни барбод этгувчи оҳанг», «кўнгилларга ёғар мовий бир зиё», «кўзлярида чақнар қора чақмоқлар...» («Қинду раққосасига бағишлаганим»).

Лирик шеърлят, унинг образляри фақат ғойибона, қутилмаган ҳол, лаҳзали кайфият, сирли-пинҳоний кечинмалар самараси, ёки суронли давр, мўъжизаларга бой воқеалар таассуротляри синтезидан, ё бўлмаса шеърлий новелла, баллада типидидаги воқеабанд сатрлардангина яратилмайди. Унга кўпдан шоир армонига айланган хаёллар, илк бор болалик тасаввурляда ўчмас из қолдирган, бора-бора унинг шахсиятига, тақдирига айланган руҳий олам — қалб хотиралари доимий озиқ беради. «Ёдгорлик» лавҳаларига ҳам ана шундай хотиралар битилгани аниқ сезилиб туради. Миртемир айниқса она ҳақидаги армонли ўйлярини шеърдан шеърга олиб ўтади.

Шуни айтиш керакки, армонли туйғулар, ҳазин кайфият ёлғиз она хотирасига бағишланган шеърлар учун хос нараса эмас. «Ёдгорлик»даги анчагина шеърляда, кўпгина мисраларда зуҳур этган алам-ли, гоҳ тугёли ноталар шоирнинг кексаллик, хасталик йилляри таъсири сифатида

туғилган бўлиши мумкин. Бироқ моҳият эътибори билан олиб қараганда, шеърят ҳеч қачон дардсиз, шоир армонсиз бўлмаган. Бу эркин замон, бахтли тақдир куйчиси учун эзгу туйғулар — асли ҳаёт, унинг доимий зиддиятлари тақозоси. Аксинча, бедардлик, беармонлик маҳдуд, худписанд кишиларнинг фалсафасидир. Албатта, шоирнинг дарди, алам-армони узлатнишиң кишининг ғариб нолалари эмас, балки у азалдан ҳаёт маслаги бутун ва собит бўлган халқнинг барқарор туйғулари даражасида бўлмоғи керак. Миртемирнинг «Онагинам», «Асо», «Бетоблигимда», «Ёдгорлик», «Тушмасин» каби шеърларида турли маънодаги руҳий изтироблар: ё оғир йўқотишлардан мотамсара нидолар, ё ёшлик, йигитлик чоғларининг армонли хотираларидан ларзага келиш, табиатга, тақдирга қарши исён туйғулари контраст образларда ифодаланади.

«Ёдгорлик» муносабати билан яна бир нуқтани шарҳлаб ўтиш керак. Миртемирнинг асосан «Биби Марям» манзумасидан бошланган, сўнгги йилларда хийла кучайган фалсафий мушоҳада ва мубоҳасалари, шубҳасиз, шоир лирикасининг янги бир қиррасини, янги типдаги образларини ташкил қилади.

Миртемир ҳаётни, инсонни, элу юртни, даврни юксак патетик-публицистик руҳдаги-фаҳриялардан сеҳрли интим-лирик қўшиқларгача, турмуш тафсилларига бой воқеабанд шеърлардан манзара лирикасигача — турли поэтик асарларида самимият ва ҳаққоният ҳисси билан куйлаган фидойи куйчилардандир. Санъатнинг сеҳрли кудрати шундаки, бундай зотлар ўз қўллари билан ўзларига ҳеч қандай куч қўлата олмайдиган ёдгорлик қўйиб кетадилар.

ЭЗГУ МАҚСАД ЙЎЛИДА

ЛОЛА ТОЖИЕВА 50 ЕШДА

Лола у пайтларда иккинчи синфда ўқир эди. Кеч кузнинг сўнги кунлари бўлиб, уфққа қадар тутшиб кетган далаларда мезонлар учиб юрар, турналар қайчи тахлит «қийқ-қийқ» қилишиб, жануб томонга — иссиқ юртларга учиб кетишарди. Лола мактабга бораётганида ҳам, синфда ўтирганида ҳам, уйига қайтаётганида ҳам турналарни излар, турналарнинг овозини эшитмоқчи бўлар эди. «Қани, унинг ҳам қанотлари бўлса-ю, турналар билан бирга учса, тил топишса, уларни кўндириб ўз уйида олиб қолса?»

Лола дадасидан:

— Дада, нега турналар бизларни ташлаб кетишяпти, олиб қолсак бўлмайдимиз? — деб сўраганида:

— Турналар ақлли қушлар, улар баҳор келиши билан юртимизга яна қайтиб келади, — деган эди Суннатилла ака.

Лола дадасининг сўзларини жимгина тинглайди-ю аммо хаёли олис-олисларда учиб кетаётган турналар билан банд бўлади.

Суннатилла ака қизининг хаёлини бўлиш учун уни уйига — меҳмонлар олдига етаклаб киради.

— Фафур ака, қизим Лолахон — хаёлпараст. Айниқса, жануб томон учиб кетаётган турналарга шу қадар маҳлиё бўлиб қолганки...

— Турналарга маҳлиё бўлишнинг нимаси ёмон. Демак, Лолахон, шоиртабиат қиз экан. Орадан йиллар ўтиб, катта шеира бўлиб танилар.

Фафур ака кулиб туриб, яна бундай деди:

— Ахир, дадаси ҳам шоиртабиат бўлса, унча-мунча шеърлар машқ қилиб юрса-ю, қизи ҳам... Келинг, яхшиси қизингизга фотиҳа берайлик: орзулари ушалсин, бахтли бўлсин.

Фафур ака Лоланинг пешонасидан ўпди ва Суннатилла акага қараб деди:

— Қизингизнинг турналарни севишига халақит берманг.

Суннатилла ака шоиртабиат, дилкаш ки-

ши эди. У академик шоир Фафур Фулом ҳамда Акмал Пулат сингари шоирлар билан дўст эди. Гоҳо Лола ҳам шоирлар даврасида ўтириб қолар, шеърлар эшитар, шеър ёзишни ҳавас қилар эди.

Бу воқеадан бери ҳам чорак асрдан кўпроқ вақт ўтди. Шу ўтган йиллар ичида турналарнинг учишини ҳавас билан кузатган, Фафур Фуломнинг шеърларини берилиб тинглаган Лолахон таниқли таржимон бўлиб танилди. Шунчаки, «таниқли таржимон» деган иборани тилга олиш оппа-осон. Тинимсиз машаққатлар, уйқусиз тунлар, ижодий изланишлар, оила, бола-чақа ташвиши...

Келинг, Лола Тожиеванинг ижтимоий ва ижодий фаолияти ҳақида батафсил ҳикоямизни бошлайлик.

Лола Тожиева ўрта мактабни аъло баҳолар билан тугатиб, Ленин номли Тош-

кент Давлат университетининг филология факультетига ўқишга киради. У талабалик йилларида жаҳон адабиётининг нодир намуналари билан яқиндан танишади, илмий мақолалар ёзади. Лоланинг илмга, бадий ижодга бўлган қизиқишини сезган устозлари унга аспирантурада қолиб, илмий иш билан шуғуланишини таклиф қилишади. Бу таклиф Лолага ҳам маъқул тушади. У «Абдулла Қаҳҳор — сатирик» мавзуда кандидатлик диссертацияси устида жиддий иш бошлайди. Мақолалар эълон қилади, йиғилишларда, советларда илмий чиқишлар билан қатнашади.

1957 йили Лола Тожиева илмий ишини асосан тамом қилиб, ҳимоя қилиш ташвиши билан юрар эди. Бир куни нима ҳам бўлади-ю, бадий адабиёт нашриётининг директори Насрулло Охундий адабий жараёнга фаол қатнашиб юрган Лола Тожиевани ўз ҳузурига чақириб, кичик редактор бўлиб ишлашни таклиф қилади.

Шу-шу Лола Тожиеванинг ҳаёт йўли бадий адабиёт нашриёти билан чамбарчас боғланиб кетди.

Одатдаги кунларнинг бирида Лола Тожиева истеъдодли татар ёзувчиси Одил Қутуйнинг «Жўнатилмаган хатлар» қиссасини ўқиб қолади. Бу қиссанинг бири-биридан шиддатли драматик воқеалари, қаҳрамонларининг чуқур маънавий олами, ўзига хос сермазно, образли тили Лола Тожиевани мафтун қилади. Илҳом билан қилинган бу таржима кўпчилиikka манзур бўлди. Орадан икки йилга яқин вақт ўтади. Ҳалоллиги ва фаоллиги туфайли Лолани проза бўлимининг мудири қилиб тайинлашади.

Халқимизнинг доно гапларидан бирида «ёлғиз отнинг чанги чиқмас, чанги чиқса донги чиқмас» дейилади. Шу айтгандай, Лола Тожиеванинг ҳам ўсишига, маҳоратининг ошишига Миркарим Осим, Шукур Саъдулла сингари адиблар, шоирлар ва таржимонларнинг ёрдами катта бўлди. Бу айниқса, француз Жак Ремининг «Жаҳон ёшлари бирлашса», поляк Элиза Ожешконинг «Март», бошқирд А. Бикчентоевнинг «Катта оркестр», Анри Барбюснинг «Биринчи муҳаббат» асарлари таржимаси жараёнида яққол сезилади.

Маълумки, ҳар бир ижодкорнинг бош китоби бўлади. Бу шеърми, ҳикоями, романми ёки таржима асарими — бари бир шоирнинг, адибнинг, таржимоннинг истеъдодини бор бўй-басти билан ярақлатиб кўрсатувчи асарлар адабий жараёнда тўлқинлар пайдо қилади.

Шу маънода Лола Тожиеванинг учта таржима асари — О. Гончарнинг «Ҳаёт навоси» романи ва Т. Қайпбергеновнинг «Қорақалпоқ достони», А. Нурпеисовнинг «Қон ва тер» трилогиялари унинг ижодида ўзига хос босқич бўлди.

Таниқли қорақалпоқ ёзувчиси Т. Қайпбергеновнинг «Қорақалпоқ достони» трилогияси тарихий фактларга асосланиб ёзилган. Адабиётшунос олим С. Камоловнинг «XVII — XIX асрда қорақалпоқлар» рисоласида халқ ҳаёти илмий жиҳатдан тўғри акс эттирилганлигини биламиз. Бу асарда

қорақалпоқларнинг Россияга муносабати анча батафсил тадқиқ этилган.

Адиб бизни — Маманбий яшаган даврга XVII асрнинг охири, XVIII асрнинг бошларида турк уруғлари ҳисобланган — ёбилар, кўнғиротлар, жалойирларнинг ўз мустақиллиги учун кечган оғир курашлар даврига олиб киради. Т. Қайпбергенов тарихий воқеалар диалектикаси билан ҳарактерлар диалектикасини, узвий боғлаб тасвирлайди. Муаллиф халқ ҳаётининг теран қатламларини тадқиқ этар экан, тарихий воқеликни сохталаштирмайди, қандай бўлса шундай кўрсатишга интилади. У Маманбий даврини тасвирлар экан, бугунги кун учун ҳам муҳим муаммоларни ўртага қўйди.

«Қорақалпоқ адабиётида тарихий романчилик тажрибаси бўлмаган, — деб ёзади Т. Қайпбергенов. — Лекин шунга қарамай рус ва қардош халқлар адабиётида тўпланган бой тажрибадан фойдаландик. Маълумки, бутун дунёга донги кетган Навоий, Петр Биринчи, Богдан Хмельницкий, Абай сингари тарихий шахсларнинг мураккаб ҳаёт йўлини ҳикоя қилувчи баркамол романлар бор. Мен қаламга олган Маманбий, Ойдус бобо ва Эрназар Олакўзлар тақдири қорақалпоқ халқини таниб билганлар учун ҳам нотаниш эди. Масаланинг мана шу томони мени анча қийнаб қўйди.

Аввалги икки китобни ўқимаган китобхонларга бир эслатма: «Қорақалпоқ достони»нинг уч китоби — бир музейнинг уч бўлимига ўхшайди. Ҳар қайсисининг ички деворларидан бир-бирига ўтадиган эшиклари бор. Агар аввалги икки китобни ўқимаган бўлсангиз, учинчисини тушунмай қоламан деб қўрқманг».

Лола Тожиева қорақалпоқ халқининг аянчли ўтмишини ҳикоя қилувчи бу асарни осонлик билан ўтиргани йўқ. Таржима жараёнининг қанчалик оғир ва машаққатли кечганидан хабарим бор. Ҳар бир сўз, жумла, тарихий факт, урф-одатлар тасвирини бериш учун не-не архив материаллари титилмади, не-не луғатлар кўрилмади. Бу жараёни адибнинг ўзи ҳам муттасил равишда кузатиб турди. Узоқ давом этган ижодий изланишлардан сўнг таржима муваффақиятли равишда ниҳоясига етди.

«Қорақалпоқ достони» трилогиясини ўзбек тилида ўқир экансиз, асарнинг туб маъзи, руҳи, оҳангини билиб оласиз.

Шу ўринда фикримизни далиллаш учун бир мисол келтириб ўтамиз.

Оригиналда ўқиймиз: Оз халқын суйген одам басқа халықты қораламайди».

Ўзбекчада ўқиймиз: Ўз халқини севган одам бошқа халқни оёқ ости қилмайди. Ўз-ўзидан равшанки, оригиналда берилган «қораламайди» сўзи «оёқ ости қилмайди» деб жуда ўринли ўтирилган.

Шу хилдаги мисолларни истаганча келтириш мумкин.

Тарихий асарларни ўгиришнинг ўзига хос мураккаб жиҳатлари бор. Биринчидан, адиб қаламга олган даврнинг руҳини тушуниш, ҳис қилиш, иккинчидан, тарихий шахсларнинг фикрлаш тарзи, орзу-армон-

ларини чуқур билиш, учинчидан, миллий колоритни тўлалигича сақлаб қолиш талаб қилинади.

Таниқли қозоқ ёзувчиси Абдужамил Нурпеисовнинг «Қон ва тер» трилогияси таржимаси ҳам Лола Тожиеванинг салкам ўн йиллик вақтини банд қилди. Шу ўтган йиллар ичида таржимон бир неча бор Қозоғистонга бориб келди, муаллиф билан ижодий суҳбатлар қурди.

Утган йили Абдужамил Нурпеисов Тошкентга келди. Ундан асарининг таржимаси ҳақидаги фикрини сўраганимизда:

— Таржима жараёни силлиққина ўтди, деб айтиш инсофсизлик бўлур эди. Биз Лолахон билан ҳамфикр бўлиб меҳнат қилдик. Кези келганда тортишдик, кези келганда баҳс қилдик. Мен қойил қолган нарса шу бўлдики, таржимон асарнинг ўзига хос руҳи, оҳангини тўла сақлаб қолишга муваффақ бўлган.

Лола Тожиева бирон бир асарни ўзбек тилига ўғирмоқчи бўлса, аввало ўзини ижодий жиҳатдан шунга тайёрлайди. Олесь Гончарнинг «Ҳаёт навоси» ва Тургеневнинг «Баҳор еллари» романлари таржималари ўстида иш олиб бориш Лола Тожиеванинг ижодий фикр доирасини яна ҳам кенгайтди.

— Шу кеча-кундузда, — дейди Лола Тожиева, ижодий режалари ҳақида ҳикоя қила туриб, — мен, А. С. Тургеневнинг «Тутун» номли романини таржима қилаётирман. Навбатда қорақалпоқ ёзувчилари Уразақ Бекбауловнинг «Беруний», Жўлмирза Аймурзаевнинг «Қизкеткен» романларини таржима қилиш ниятим ҳам йўқ эмас.

Биз кўпроқ Лола Тожиеванинг таржимонлик фаолияти ҳақида сўз юритдик. Ваҳоланки, унинг ижтимоий фаолияти ҳам таҳсинга сазовор. Лола Тожиева «узоқ йиллар давомида «Шарқ юлдузи» журналининг масъул котиби вазифасида ишлади. Шу кеча-кундузда Ғафур Ғулом номли Адабиёт ва санъат нашриётининг оригинал проза бўлимига мудирлик қилмоқда.

Мен Лола Тожиевани турли шароитларда — хафақон кезларида, қувончли дамларида, кескин баҳслар пайтида, дўстлари даврасида учратдим. Ҳамиша ва ҳамма жойда — камтар, принципиал, самимий инсон ва ижодкор билан рўпара бўлдим. Қимматли юбиляримиздаги бу юксак фазилатлар янада камол топишига ишонаман.

Пирмат ШЕРМУҲАМЕДОВ,
филология фанлари доктори.

«Бобирнома анъаналари»

Ўрта Осиё халқларининг мўғул боқинчиларидан қутулиш йўлида олиб борган тинимсиз курашлари натижасида XIV асрнинг иккинчи ярмида Темурнинг буюк империяси вужудга келди. Бироқ унинг вафотидан сўнг эса бу империя икки мустақил давлат—Мовароуннаҳр ва Хуросонга бўлиниб кетди. Ҳунармандчилик, фан, адабиёт, санъат ривожлана бошлади. Маданий ривожланиш ўша даврларда шарқ халқлари ўртасида кенг истеъмолда бўлган араб ва форс тиллари билан бирга туркий тил орқали ҳам амалга оширилади. Буюк Алишер Навоий ўзининг «Муҳокамат ул-луғатайн» асарида жуда тўғри таъкидлаганидек: «Яна бир куюлия буким, то мулк араб хулафоси ва салотинида эрди, фалак ул вақтда назм дабирига араб тили била жилва берди...

Чун мулкдин баъзи ақолим ва кишварда сорт салотини мустақил бўдиллар, ул муносабат била форсигўй шуаро зуҳур қилдилар...» (Алишер Навоий, 15 томлик асарлар, 14-том, Тошкент—1967, 128-бет).

Мўғуллардан сўнгги даврда—«Хулуғохон замонидан султони соҳибқирон Темур Курагон замонидин фарзанди халафи Шоҳруҳ Султоннинг замонининг охиригача турк тили билан шуаро пайдо бўдиллар» (Уша асар, ўша бет).

Ренессанснинг на фақат Европага хос, балки умум жаҳоний ҳодиса эканлиги илмда аллақачон тасдиқланган. Дарҳақиқат, академик Н. Конрад қайд этганидек, «XV аср Алишер Навоий зонасида (Ўрта Осиё ва Хуросон—Ғ. Х.)—ренессанс асридир...» (Конрад Н. И. Избранные труды. Литература и театр. М., 1978). Ўрта Осиё ренессанси миллий адабиётларни шакллантириб, миллий тиллар тараққиётига катта таъсир кўрсатди.

Навоий ўзбек адабиётини жаҳон миқёсига танитди ва хилма-хил жанрлар ҳисобига бойитди. Ўзбек классик насрининг дастлабки намуналари ҳам Навоий қаламига мансубдир. Навоийнинг «Ҳамсат ул-

мутахаййирин», «Ҳолоти Сайид Ҳасан Ардашер», «Ҳолоти Паҳлавон Муҳаммад», «Насим ул-муҳаббат», «Вақфия» сингари асарларида ўзбек насрининг дастлабки давридаги асосий услубий жиҳатлари ва шакллари ўз аксини топган. Ўзбек классик адабиётида насрининг шаклланишида Навоийнинг бу борадаги ижодий анъаналарини давом эттирган Бобирнинг ҳам хизмати катта бўлди.

Бобирнинг ижодий меросида «Бобирнома» асосий ўринни эгаллайди. «Бобирнома» ўзбек классик адабиётининг юксак поғонасидан ўрин олган, айнан унда буюк Навоий бошлаб берган ўзбек насрининг камолоти нишонлари сезилади.

«Бобирнома»да воқеа-ҳодисалар кунмакун, йилма-йил тадрижий тартибда берилиб, Бобир тахтга чиққанидан умрининг охиригача (1494—1530) бўлган даврни ўз ичига олади. Асарни ўқиганда воқеа-ҳодисалар силсиласининг гоҳо узилиб қолганига дуч келиш мумкин. Масалан: 908 йилнинг охиридан 909 йилнинг охиригача (1503—1504), 914 йилдан 925 йилгача (1508—1519), 926 йилдан 932 йилгача (1519—1525) ва 936 йилдан 937 йилгача (1529—1530). Европалик шарқшунос олимлар ва таржимонлар У. Эрскин, П. де Куртейл бу йиллар, воқеаларининг баънини Бобирнинг ўзи ташлаб кетган, чунки мавжуд ҳамма қўлёзмаларда шу йиллар воқеаларининг тафсилоти берилмаган, деган хулосага келдилар. Лекин бу ҳақда бошқача мулоҳазалар ҳам бор. Адабиётшунос олим Натан Маллаевнинг ёзишича, айрим майда воқеаларга, кичик деталларга қадар иншо этишга интиланган Бобир бир неча йиллик тарихий воқеаларни четлаб ўтмаган, албатта. «Бобирнома» саҳифаларидан маълумки, бир куни Бобир Ҳиндистонда ўз ижодхонасида ишлаб ўтирганида жуда кучли шамол бўлиб, қўлёзмаларининг бир қисмини учириб кетади. Эҳтимол ана ўша тушириб қолдирилган йиллар баъни шунда йўқол-

гандир. Бу асар Урта Осиё, Хуросон, Афғонистон ва Ҳиндистон халқларининг тарихи, маданияти, этнографияси, турмуш тарзи ҳақида ғоят муҳим маълумотлар беради. Шунингдек, шарқ ҳукмдорларининг давлатни бошқариш усули ва сиёсати ҳақида аниқ тасаввур ҳосил қилишга имкон яратади. «Бобирнома» фаннинг бир қанча соҳалари бўйича қимматли материалларга бой бўлиб, шарқ халқлари ўтмишини, адабиёт ва санъат тарихини ўрганишга ёрдам беради.

Инглиз олими Эльфинстоннинг ёзишича, «Бобирнома»да Бобир ўз фикр, ҳис-туйғулари ва ҳаётини ҳар қандай жимжимадорликдан ҳоли бир тарзда батафсил ёритади. Унинг услуби оддий ва мардона, жонли ва образлидир. Асарда таржимаи ҳоли, ўтмишдошлари ва замондошларининг қиёфаси, урф-одати ва хатти-ҳаракати ҳаққоний ёритилган. Бу борада «Бобирнома» Осиёда ягона, чинакам тарихий тасвир намунасидир. Бобир ҳар бир одамнинг ташқи кўринишини, кийими, феъл-атворини ифода этади ва мамлакатларни, уларнинг иқлимини, манзарасини, ҳужалигини, саноат ва ҳунармандчилик обидаларини тасвирлайди. Лекин асарга муаллиф характерининг ўзи энг кўп жозиба бахш этган» (Сингх Н. К. Баннержи А. У. История Индии. Изд-во «Иностранная литература» М., 1964). «Бобирнома»нинг инглиз таржимони У. Эрскин эса асар муаллифи ҳақидаги фикрини шундай баён қилади: «Бобир характерининг энг мислсиз белгиси унинг бошқа ҳукмдорларниқига мос келмаслигидадир. Осиё тождорларидаги маҳобатли, сунъий характери ўрнига бизнинг кўз олдимизда Бобирнинг характери табиий, ҳаётий, гуманист, самимий бўлиб гавдаланади. Бобир тахтга ўтирганига қарамай, оддий турмушнинг энг яхши туйғуларини ва иштиёқини ўзида сақлаб қолади. Биз Осиёдаги ҳукмдорлар орасида Бобир сингари даҳо ва талантли кишиларни камдан-кам учратамиз... Ақлининг фаоллиги ва теранлиги, хушчақчақ ва бевафо тақдирининг найранглариини писанд қилмай руҳини тетик тутиши, подшоҳлар орасида камдан-кам учрайдиган саховатлилиги, мардлиги, талантлилиги; фанга, санъатга муҳаббати ва улар билан муваффақиятли шуғулланиши жиҳатидан олиб қараганда, Осиёдаги подшоҳлар орасидан Бобирга тенг келадиган биронта ҳам подшоҳ тополмаймиз».

«Бобирнома»нинг илмий қимматини немис таржимони А. Кайзер юқори баҳолайди: «Подшоҳ Бобирнинг «Бобирнома» асари шубҳасиз Осиёнинг тарихи, маданияти ва географияси ҳақидаги энг муҳим асарлардан биридир. Унинг муаллифи шарқ ҳукмдорлари орасида жуда кам учрайдиган билимдон ҳошим ва зуққо шоирдир. «Бобирнома»нинг муаллифи ҳар томонлама етук, қобилиятли ва ўта тadbиркордир».

«Бобирнома»нинг бунчалик эътибор қозонишига сабаб унда реал турмуш муносабатлари ниҳоятда қизиқарли тасвирлан-

ганлигидир. Бу машҳур асарга бўлган қизиқиш вақт ўтиши билан сусаймасдан, балки тобора ортиб бормоқда. Ана шу қизиқиш фақатгина асарнинг юксак илмий қиммати билангина эмас, балки юқори савиядаги бадий қуввати орқали ҳам белгиланади. Асар узоқ вақт давомида ўзбек ва бир қатор туркий халқлар адабиётида проза жанрининг равнақида жуда катта таъсир кўрсатди. Академик В. Бартольд таъкидлаганидек, «Бобирнома» XVI асрдаёқ ҳаққоний равишда турк прозасининг классик асари бўлиб, уни муаллиф ҳар хил янги бадий-услубий усуллардан фойдаланиб ҳал қилади ва ўзбек адабиётини беқиёс асар билан бойитади.

Ф. Энгельс 1853 йил 6 июнда К. Марксга ёзган хатида кўрсатишича, «Форс насри даҳшат» ва мисол тариқасида Мирхонднинг «Равзат ус сафо» асаридан икки ибора келтиради. Улардан бири қуйидагидир: «У даҳшат тирноғини ғазабнок тишлари билан шундай тишладиким, ундан қатл қилинган онг қони тирқираб оқди» (Маркс К. Энгельс Ф. Санъат тўғрисида I том. Тошкент, 1975, 322-бет). Бундай ҳол Бобир прозасида учрамайди. Уша давр ўзбек прозаси Навоий ва Бобир сиймосида бошқа шарқ насридан тубдан фарқ қилган. Шу боисдан ҳам «Бобирнома»нинг ўзбек адабиёти ривожига тарихий аҳамияти катта.

Бобир умуман, жимжимадор, баландпарвоз ва ҳавойи сўзлардан қочиб, биринчи ўринда мазмунга эътибор берган. У ўз фикрини мухтасар, лўнда, содда ва образли тарзда беришга ҳаракат қилган.

Бадий-услубий усуллар таҳлили ёрдамида ҳар томонлама воқеийлик ва бадийликнинг диалектик бирлигига эришилгани, «Бобирнома»ни ўрганишнинг муҳим ва мураккаб томонларидан биридир. Бу таҳлил фақат назарий эмас, балки амалий аҳамиятга эгадир, чунки бизнинг давримизда мемуар жанри адабиётнинг бошқа турлари билан бирга ривож топмоқда. «Бобирнома»ни ўрганиш эса фактларни бадий-эстетик фикрлаш манбаига ва мемуар жанрининг негизи ҳамда аҳамиятини чуқурроқ тушунишга ундайди. Шунинг учун ҳам «Бобирнома» асарини тадқиқ қилиш том маънода муҳим масаладир. Ўзбек адабиёти тарихида «Бобирнома»нинг аҳамияти нима билан белгиланади? Фикримизча, даставвал «Бобирнома»да муаллиф аниқ тарихий далилларни бадий-эстетик чўққига кўтара олди ҳамда поэтик жонли тасвир, илмий-аниқ тасвир ва фактлар йиғиндисининг узвий бирлигига эришди.

Ўзбек адабиётида «Бобирнома»нинг тарихий аҳамияти юқорида айtilганлар билан чегараланмайди, албатта. Унинг ўзбек адабиёти кейинги тараққиётига таъсири ҳақида ҳам гапириш лозим.

«Бобирнома» ўзига хос улкан мемуар асар бўлиб, кейинги адабиётларнинг ривожига ибрат намунаси бўлиб қолди. Ҳар бир янги нарсга умумийлик қолипига тўғри тушмаганлиги каби «Бобирнома» ҳам

ўз жанр хусусияти ҳақидаги баҳсга сабаб бўлмоқда.

Хўш, «Бобирнома» қандай асар — эссеми, мемуарми ёки тарихий хрониками? Асарнинг жанр хусусияти ҳақида ҳар хил фикрлар айтилмоқда.

ЎзФА Тил ва адабиёт институти томонидан нашр этилган беш жилдлик «Ўзбек адабиёти тарихи»нинг учинчи томида ёзилишича, мемуар асарлар тарихий ва бадиий асарларга бўлинади. «Бобирнома» Зайниддин Восифийнинг «Бадоеъ-ул вақое» си билан бирга бадиий мемуарлар сирасига кириб, тарихий ва хусусан бадиий асарлар ўртасидаги бир кўприкни эслатади. «Бобирнома» жанрини белгилашдаги бу ҳол мемуар ва унинг ўзига хос бадиий шакли ҳақида алоҳида тўхталишни тақозо этади. Албатта, бу мавзунини тадқиқ этиш лозим. Биз бу ерда масаланинг айрим томонлари хусусида баъзи мулоҳазаларимизни фикрлашишга интилдик.

Асарда воқеа-ҳодисалар, сюжет ва қатор образлар аниқ бир қаҳрамон Бобирнинг ўз образи атрофида мужассамлашган. Асарнинг бадиий кувватини ошириш учун муаллиф мақол, матал ва ҳикматли сўзларга жиддий эътибор берган ҳолда, фақатгина уларнинг бадиийлигига эмас, балки ижтимоий аҳамиятига кўра ҳаётдан олиб ишлатади. Муаллифнинг ўз шахсий турмушини ва ҳаётини бир меъёрда ўлчаб, уни тарихий воқеалар билан уйғун ҳолда ёритишдаги тажрибаси ўша давр адабиётида ҳақиқатан ҳам улуғвор иш эди. Адабиёт мавзуида бу масалалар етарли даражада, ўзининг аниқ йўналишида ўрганилган эмас. Бу ҳақда биз ҳам айрим мулоҳазалар билдирамиз, холос.

«Бобирнома» таъсирида Гулбаданбегининг «Ҳумоюннома», шоҳ Жаҳонгирнинг «Жаҳонгирнома» сингари тарихий ва ба-

диий мемуарлари ёзидгандир. «Ҳумоюннома»ни услубининг содда ва равонлиги, фаннинг бир қанча соҳалари учун қимматли маълумотларга бой манба бўлгани жиҳатидан «Бобирнома»нинг давоми деса бўлади.

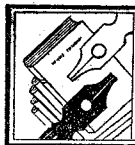
Бобирнинг таъсири кейинроқ Абулғози Баҳодирхон ижодида ҳам аён бўлди. Бу ҳолни ўзбек насри тарихи, Пошшоҳужа ва бошқаларнинг ижодида ҳам сезиш мумкин.

Дадил айтиш мумкинки, Бобир биринчи марта табиат тасвири ва психологик портретни яратишнинг реалистик усуллари ни намоян этди, адабийлиги билан фарқ қиладиган халқ тилига жуда яқин янги реалистик усулни яратди. Ниҳоят, Бобир ўзбек адабий тилининг тараққиётига ҳам бебаҳо ҳисса қўшган.

Бобир мазкур асарида ва бутун ижодида у ёки бу воқеа-ҳодисага ўзининг танқидий муносабатини ҳеч бир пардозсиз, ошқора билдиради. У ўзига ҳам қаттиққўлдир. Ҳақиқатан ҳам Бобир шарқ уйғониш даврида рационалликни бошлаб берди, унинг тафаккури қуруқ диний-мистик қарашлардан иборат эмас эди, бу эса унинг услуби ва тасвирида ҳам ўз аксини топган.

Шарқ адабиётида анъанага кўра танқидий фикрлар аллегория, ривоят ва тарихий афсоналар орқали дидактик шаклда айтилган. Хуллас, танқид ўрнига дидактиклик етакчилик қилган. «Бобирнома»да эса муаллиф бу борадаги ўз фикрларини шартли усулларда эмас, очиқ баён этади. Ушбу фазилат асарнинг қимматини янада оширган ва кейинги даврларда қатор ижодкорларнинг асарларига шу руҳ воқе бўлишида катта таъсир кўрсатган.

Ғулом ХУЖАЕВ.

Аҳмаджон Эшонқулов,

фалсафа фанлари кандидати.

ЁШЛАР ПРОЗАСИГА БИР НАЗАР

Ёшлар ижоди ҳақида гапириш — адабиётимизнинг бугуни ва эртаси ҳақида гапириш, унинг хилма-хил масалалари ҳусусида фикр юритиш демакдир. Шунинг учун ҳам ёшлар ижодини таҳлил қилиш хийла қийин ва мураккаб иш. Ёшларнинг аксарияти бир неча асар эълон қилганига қарамай, ҳали аниқ йўлини белгилаб олганича йўқ. Таниқли ёзувчилардан Ҳамид Ғулум, Мирмуҳсин, Асқад Мухтор ёки Одил Ёқубовнинг янги асарини ўқир эканмиз уларнинг эстетик олами олдиндан таниш бўлгани учун бу асар ҳақида маълум хулосаларга келишимиз қийин бўлмайди. Доимо изланишда бўлган ёш ёзувчининг асари ҳақида хулоса чиқариш эса анчагина кузатиш ва ўрганишларни талаб қилади.

Албатта, изланиш ҳар бир санъаткор учун бир умрлик ҳодиса. Ёш ижодкорнинг изланишларини устоз санъаткорлар, танқидчилар баҳолаб, тўғри йўл кўрсатишлари керак.

Ёш ёзувчиларга муносабат масаласида ғамхўрлик билан талабчанликни уйғунлаштиришга эришиш зарур. Илгари ёшларга ғамхўрлик бир қадар бўшашган бўлса, эндиликда талабчанлик анча сусайгани сезилади. Буни ёзилаётган асарлар савияси ҳамда уларга берилаётган баҳолардан кўриш мумкин. Айниқса, ёшлар танқиддан кўра мақтовга мойилроқ бўладилар. Шунинг учун ҳам уларни одилона танқидни тўғри қабул қилишга ўргатиш керак. Танқидни тўғри тушунган, ундан фойдали томонларни ола билган санъаткоргина ижод пиллапоясидан аста-секин кўтарила боради.

Адабиёт ҳаётий воқеаларнинг образли ифодасини бериши лозимлиги ҳаммага маълум. Асарнинг ҳаётийлигини билиш учун унда акс этган воқеаларни ҳаётга солиштириб қараш керак. Шу нуқтаи назардан қараганда бугунги кунда яратилаётган ҳам-

ма асарлар ҳам ҳаётни бадий акс эттиришда бирдек савияда эмаслиги равшан сезилади.

Ҳаёт ҳақиқатининг бадий ҳақиқатга айланиши мураккаб жараён бўлиб, бунда ёзувчининг тафаккур кучи, дунёқараши, эътиқоди ва эстетик принциплари яққол намоён бўлади.

Ўткир Ҳошимовнинг «Нур борки, соя бор» романининг ўзига хос хусусиятлари матбуотда бир неча бор қайд этилди. Асарнинг ютуғи ҳақида билдирилган фикрларга қўшилиш билан бирга унда ҳаёт ҳақиқатининг талқинида, ёзувчининг ғоявий позициясида, образлар характеристикасида мавжуд бўлган айрим нуқсонлар тўғрисида баҳслашишни лозим топдик.

«Нур борки, соя бор» романини ҳаётга солиштирсак, мураккаб ҳаёт воқеалари анча жўнлаштириб берилганининг гувоҳи бўламиз. Бир қарашда роман билан ҳаёт ўртасида зиддият йўқдек туюлади. Шерзод сингари виждонли йигитлар жуда кўп. Сайфи Соқиевич каби порахўрлик билан бойиб, айшу ишратда яшаб, буни ёддий турмуш нормаси деб ҳисобловчи кимсаларни ҳар қадамда учратиш мумкин. Бошқа образлар ҳам ҳаётда бор одамлар.

Аммо бор гапларни шундайлигича асарга кўчиришнинг ўзи кифоя эмас. Бадий образли тафаккур аввало ҳаётий воқеаларнинг маъзини чақади, воқеалар замирида яшириниб ётган жараёнларни юзага чиқаради. Ёзувчи бадий асар яратишга киришар экан, материалларни маълум бир концепция асосида умумлаштиради. Ўткир Ҳошимов романида худди мана шу концепция назаримда, етарли асосланмаган.

Романда порахўрлик, юлғичлик каби иллатлар қаердан пайдо бўлади, уларга қарши қандай курашмоқ керак, деган масала қўйилади-ю, аммо етарли жавоб берилмай-

ди. Сайфи Соқиевич устаси фаранг порахўр, юлғич, чайқовчи, муттаҳам. Аммо унинг романдаги тасвири образ мантиқига тўғри келмайди. Чунки қайси порахўр, юлғич, чайқовчи «ҳа, мен шунақаман» деб дангал айтиб ўзини ўзи тугиб беради? Ҳаёт ҳақиқати бундан бошқачароқ.

Ёки Шерзод образини олайлик. Бу образ ҳам ўз мантиқига кўра эмас, аксинча ёзувчи хоҳиши билан ҳаракат қилганга ўхшайди. Шерзод ёмонликни, ифосликни қоралайди, бу яхши, аммо унинг ёмонликка қарши кураши ҳозирги замон учун ҳарактерли эмас. Катта проблема қўйилгандан сўнг катта кураш йўллари танланиши керак эди. Бунда фелъетон бир восита бўлиши мумкин, аммо асосий кураш йўлини белгилай олмайди. Асарда сояларнинг қаердан пайдо бўлиши тўла асосланмагани учун уларга қарши кураш йўллари ҳам юзаки йўллар билан олиб борилади.

Воқеалар катта эҳтирос ва ҳаяжон билан бадий жиҳатдан қизиқарли баён этилишига қарамай, асарда баъзи ўринлар ҳаётий ҳақиқатга мос келмайди.

Бир қараганда Шукур Холмирзаевнинг «Сўнги бекат» романи «Нур борки, соя бор» билан баҳс тарзида ёзилганга ўхшайди. «Сўнги бекат»да ҳам яхшилик билан ёмонлик, порахўрлик билан ҳалоллик ўртасидаги кураш масаласи қўйилади. Ҳатто мактаб ўқувчиларини пахтага олиб чиқиш масаласи бу романда ҳам муҳокама этилади.

Агар Ўткир Ҳошимов романида порахўрлик, чайқовчилик, юлғичликни қаттиқ қоралаб, уларга нисбатан ўз нафратини ифодалаган бўлса, Шукур Холмирзаев эса, бу курсурларнинг ижтимоий-психологик илдизларини очишга ҳаракат қилган, Содиқ ва Ўқтамнинг тўқнашуви орқали катта бир тарбиявий ғояни илғари суради. Бу ғоя шундан иборат: ҳеч ким порахўр ва юлғич бўлиб туғилмайди, бу иллат инсонда маълум шарт-шароитларда, маълум одамлар таъсирида шаклланади. Бу касаллик, иллатларга мубтало бўлганларнинг ҳаёти доимо фожиа билан тугайди. Шукур Холмирзаев мана шу психологик жараённи баҳоли қудрат таҳлил қилади.

Содиқ ва Ўқтам образлари шу жиҳатдан ҳам аҳамиятлидир. Порахўрликни турли соҳаларда учратиш мумкин. Аммо орган одамлари орасидаги порахўрлик бу иллатларнинг энг юқори нуқтаси. Демак, порахўрликни фож қиладиган бўлса, ишни ана шу юқори нуқтасидан бошлаш керак бўлади. Ёзувчининг мақсади аниқ. Содиқ орган одами, бу бир жойдан сурилиб, иккинчи жойга келиб қолади ва бу ерда Ўқтамга дуч келади. Ўқтамнинг олижаноблиги, соддалиги, совхоз директори эканини, шу билан бирга унинг маълум айблари борлигини билган Содиқ нақ ўлжанинг устидан чиққандек бўлади. «Минг сўм берсан, бўлмас сирингни фож қиламан», деб туриб олади. Яхшиликлари эвазига бўлаётган бу «ҳимматдан Ўқтам қаттиқ оғринади, кейин шердек ҳамла қилиб Содиқни мажақлаб ташлайди. Ўқтамнинг бу

ҳаракати Содиқда сезиларли ўзгариш ясайди. У бутунлай мағлуб бўлганини, ҳаётда нопок йўллардан юриб узоққа кетиш мумкин эмаслигини чуқур ҳис қилади. Бекат совхози Содиқ учун сўнги бекат бўлиб қолади, энди у барчаси тугаганини — хотин ҳам, оила ҳам, мансаб ҳам, ўлжа олиб яшаш ҳам — ҳаммаси тугаганини англаб етади ва бошини олиб номаълум томонга кетади.

«Сўнги бекат» романида ёзувчи ҳаётий материалларни умумлаштириш, образларни типиклаштириш, асосий ғоявий ниятни рўёбга чиқариш борасида меъёрни сақлай олган.

Эмин Усмонов ҳам истеъдодли ёзувчи. «Меҳригиё» романида қаҳрамонлар психологиясини таъсирчан воқеалар заминидан очади, ширали тили ва равон услуби билан ўқувчини ҳаяжонга солади. Бу романда бир колхоз ҳаётидаги воқеалар тасвирланади.

Ёр учун ҳам, ҳайвонлар учун ҳам, одамлар учун ҳам химикатларнинг катта зарари борлиги ҳаммани ташвишга солиб турган пайт. Биологик усулга ўтиш учун жуда кўп жойларда жадал ишлар қилинмоқда. Бу усул жуда нозик иш, унга ўтиш жуда кўп машаққатларни талаб қилади. Романда мана шу машаққатлардан бир шингили ҳикоя қилинади. Асарнинг асосий конфликти Мурод раис билан Нодир ўртасидаги муносабатда ривожланади. Демак, роман учун танланган мавзу ва асар конфликти ҳаётий реал заминга эга. Мурод раис ва партком секретари Умар ака образлари ёзувчи томонидан маҳорат билан тасвирланган. Бу образлар ўз индивидуал қиёфаси — хатти-ҳаракати, гап-сўзи, одамларга муносабати билан китобхонни қизиқтиради.

Аммо Нодир образи ҳақида бундай ишонч билан гапириш қийин. Чунки ёзувчи бу образга керагидан ортиқча бадий юк юклаган. У диссертация устида ишлаш билан бирга колхозда бош агрономлик ҳам қилади. Нодир дам агроном қиёфасида, дам аспирант қиёфасида кўринади. Унинг диссертацияси қабул қилинмайди, агроном сифатида ҳам колхоз ҳаётида сезиларли фаолият кўрсатолмайди. Шунинг учун бу образ анча нурсиз, хира чиққан. Катта бир романининг конфликтини ташкил қилган Мурод раис билан Нодир агроном ўртасидаги тортишув асар охиридаги сайиң сусая боради ва хотимада ёзувчи ҳаммани апоқ-чапоқ қилиб яраштиради. Нодирни Чаманга уйлантириб, бахтли яқун ясайди. Мана шу тариқа асарнинг иккинчи ярмида ва охирида бадий ҳақиқат бузилади. «Меҳригиё»даги жиддий камчиликлар танқидчиликда, хусусан танқидчи Озод Шарафиддинов мақолаларида тўғри қайд этилди.

Адабиётнинг муҳим хусусиятларидан бири унинг умумлаштирувчи кучидир. Ҳар қандай бадий асар ҳаётдан бир даража юқори бўлиши лозим. Ёзувчи Константин Паустовский тили билан айтганда, ёзувчи чанглар ичидаги олтин зарраларини игна

билан қудуқ қазигандек қийналиб териб олади, йиғади, бирлаштиради ва ниҳоят ажойиб гулдаста ясайди. Ёзувчи бу олижаноб иш билан шўғулланмаганда, одамлар олтин зарраларини чанг ичида бепарво босиб, эзиб ўтиб кетаверар эдилар. Демак, ҳаётдан олинган материал ёзувчининг қалб ҳарорати, тўғулари, гидроки ва эътиқоди асосида қайта ишланиб, янгича чирой ва гўзаллик касб этади.

Омон Мухторовнинг «Йиллар шамоли» романини ўқиб чиққандан сўнг ҳаёт материалларини саралаш, умумлаштириш маҳорати, жанр талабини тўғри тушуниш ва унга амал қилиш яратилажак асар учун нақадар муҳим эканлигини яна бир карра ҳис этамиз.

Камол, Зумрад, Олия, Қосим каби ёшлар романининг асосий қаҳрамонлари. Камолнинг онаси Райҳон биби образи ўзига хос бўёқлар билан тасвирлаб берилган.

Ёш ёзувчининг йирик жанрга қўл ургани, воқеаларни кенг планда бадий гавдалантиришга ҳаракат қилгани ахши. Ёзувчининг самимияти, меҳнат аҳлига нисбатан ҳурмати кўриниб туради. Истеъдод ва маҳорат унқунлари ярқ этиб кўзга ташланиб турган саҳифалар ҳам анчагина. Лекин, барча ижодий фазилатларга қарамай, романининг бир қатор камчиликлари ҳам борки, булар ҳақида тўхтаб ўтсак, бу ёш ёзувчининг келгуси ижодий фаолиятида ижобий туртки бўлиши эҳтимолдан холи эмас.

Асарни ўқиб чиққандан кейин шундай савол туғилади. Романдаги воқеалар нега кишига кучли таъсир кўрсатиб, эсда узоқ сақланиб қолмайди, ундаги лавҳалар кўз ўнгингизда ярқираб гавдаланмайди.

Бу саволга жавоб топиш учун икки нарсага алоҳида эътибор бериш керак: биринчидан, романдаги воқеалар гарчи ҳаётий бўлсада, уларнинг тасвири жудэ гариб, кўримсиз, муҳжал. Бунинг устига муаллиф шу тўрт образ атрофида айланавергани учун, асарнинг ғояси ва конфликтини ривожлантиришга деярли таъсир қилмайдиган эпизодлар кўпайиб кетган, ёзувчи ўзи сезмаган ҳолда, ярим бетда бадий акс эттириш мумкин бўлган эпизодларни тўрт-беш бетга чўзаверади, натижада борган сари романининг таъсир кучи пасайиб, бадийлик хиралашаверади.

Бунинг сабаби шундаки, воқеаларни саралаш ва умумлаштиришда муаллифда тажриба ва маҳорат етишмаган. Меҳнат жараёни аҳён-аҳёнда тилга олинган ва узуқ-юлуқ тасвирлангани учун асарнинг умумий руҳига сингиб кетмаган, икки-уч ерда кўринган партком секретари Раҳматов асар учун ортиқчадек таассурот қолдиради, чунки романга асос қилиб олинган Камол, Зумрад, Олия, Қосим ўртасидаги муносабатда унинг ҳеч қандай роли йўқ. Агар Камол билан Олия ўртасидаги муносабат асарнинг асосий ривожланиш чизиғи бўлса, бунда ҳатто Зумрадининг ҳам роли унчалик сезилмайди. Умуман бу образ анча схематик чиққан, унинг ака-сингилдек бўлиб қолган Камолни севиб қолиши бадий

далилланмаган. Зумрадининг тақдири галати ҳал қилинади: Камол билан Олиянинг тўйлари яқинлашган пайтларда ёзувчи Зумрад ҳақида лом-лим демай ўтаверади, яъни тез-тез тилга олиниб турган Зумрад саҳифалардан тушиб қолади-ю, асар охирида эри Умар билан кириб келади. Ажаб-бо, Умар ким, улар қачон танишишди, севишди, оила қуришди? Буни ёзувчи китобхонага «Узинг ўйлаб топ» деб қўя қолади.

Ҳўш, бош қаҳрамон Камол қайси жиҳатлари билан ҳозирги ёшларимизга намуна бўла олади? Ёзувчи уни колхозда бригадир бўлиб ишлайди, аниқроғи, уни кам ҳосилли ердан юқори ҳосил олиш учун курашаётган комсомол-ёшлар бригадасига бошлиқ қилиб тайинлашди, деб ахборот беради. Шу қийин, аммо шарафли меҳнатнинг, у ишлётган коллективнинг фаолиятини очиш ўрнига ёзувчи бригададаги ишлар ҳақида икки-уч жойда хабар беради, холос. Камолнинг севиғи бобидаги ишларида ҳам ибратли жиҳатлар кўзга ташланмайди.

Юқори синф ўқувчиларининг, мураккаб шаклланиш босқичларини, уларнинг руҳий оламларини қаламга олиш ҳам қийин, ҳам шарафли иш. Латиф Маҳмудовнинг «Қопга яширинган одам» номли саргузашт романи болапарнинг характери ва психологиясини тасвирлаш нуқтаи назаридан аҳамиятлидир.

Кўз олдимизда ўн тўрт-ўн беш ёшли ўсмирларга хос бўлган юксак орзу-истаклар олами намён бўлади. Усмир қалбларда эндигина яроқ ёза бошлаган севиш-севишли тўғусининг ўзига хос тарзда юз беришини ҳис этамиз.

Ёзувчи болалар дунёсини ҳаётимизнинг ажрлмас бир бўлағи сифатида тасвирлайди, ҳар бир боланинг ўзига хос индивидуал томонини очиб беради, уларни тўғри сўзликка, ботир бўлишга, дўстликнинг қадрига етишга, шошма-шошарлик қилмасликка ундайди.

Романи ўқиш жараёнида бадий далилланмаган ўринларга ҳам дуч келамиз. Матбуотда роман ҳақида билдирилган мулоҳазаларда қотил характери тўла очилмаган деган фикрларни учратамиз. Биз ҳам бу фикрга қўшилаемиз. Аёл кийимидаги бу овсар-қотил реал инсондан кўра эртаклардаги ялмоғиз ёки девларга ўхшаб қолган. У фақат ҳозир эмас, балки ўша қирқ йил олдин аёл кийимида юрган, деярли барча қотилликлар, суиқасдлар, кўпорузчиликлар унга боғланаверадию, бу ишларни нима мақсадда қилганлиги ишонarli очилмайди.

Қуйидаги эпизодларни диққат билан кузатганда ёзувчининг ишонтириш санъати борасидаги маҳорати ҳали етишмаганлигига ишонч ҳосил қилиш мумкин. Солижон акани қўл-оёқларини боғлаб, Мулла-дўстникка келтириб, ошхонага қўядилар. Овсар уни ҳушига келтиради. Ошхонанинг мўрисида поймаб турган Асқар ўзини тутолмай «Солижон ака» деб қичқириб юборади. Қизиғи шундаки, Асқар Солижон акани ҳеч қачон кўрмаган, у ҳақда Шаҳ-

лодан эшитган холос. Умрида кўрмаган одамани ошхонанинг мўрисида туриб қандай танидийкин? Бўрттирма воқеани ёзувчи давом эттираверади. Асқарнинг қўлида бир тош бўлиб, уни мўридан туриб Овсарнинг устига иргитади. Тошнинг зарбидан Овсар йиқилгач, Асқар мўридан тушиб Солижон аканинг қўл-оёқларини еча бошлайди. Ҳовлига раис ва бошқалар йиғилгунга қадар Овсар ҳушсиз ётаверади. Кичик бир тошча тегиши билан (яна уни ўнбеш ёшли бола мўридан иргитяпти) йиқилиб, ҳушидан кетадиган бу қотилнинг шунча кўрқинчли, жирканч ишлар қилганига қандай ишониш мумкин. Балки кексайиб, дармони кетиб қолгандир деган хаёлга борсангиз, ёзувчи бу фикрингизни рад этади:

«Улимтиқикина бўлиб шумшайиб ўтирган чол шундай чаққонлик билан сапчиб туриб, Турдиқулнинг буйнига шундай зарб билан мушт туширдик, агар тасодифан Турдиқул чап бериб қолмаса, шу жойнинг ўзида тил тортмай ўлган бўларди!»

Шу ўринда танқидчи Озод Шарафиддинов мазкур романига хос бир қатор камчиликларни пухта далиллаган, асослаган ҳолда тўғри кўрсатиб берганини ҳам айтиб ўтиш керак.

Кейинги йилларда адабий-танқидий китоблар ва мақолаларда бадий асарнинг композицияси ҳақида кам фикр юритилмоқда. Адабиётшунос ва танқидчиларимиз у ёки бу асарни тҳлил этишганда негандир асарнинг ғояси ва образлар характеристикаси билан чегараланиб қолишмоқда. Бу ҳол ижодий жараёнда ҳам ўз изини кўрсатмоқда. Хусусан ёш ёзувчиларимиз композиция масалаларига бефарқ қарашмоқда, айримлари эса бу зарурий адабий омилларни пухта эгаллаб олиш устида дурустроқ ўйлаб кўрмаётдилар ҳам.

Айрим манбаларда композиция бадий асарда воқеалар кетма-кетлиги ва уларнинг шаклий бир бутунлиги, бир сўз билан айтганда, асарнинг қурилиш структураси деб таърифланади. Композицияни асарнинг фақат шаклий тузилишига тегишли деб ўйлаш тўғри бўлмайди. Композиция аввало, мазмун ва шакл бирлигини тақозо қилади.

Ҳар бир образ, воқеа, эпизод, детал ўз ўрнида қўлланиши, ўз вазифасига эга бўлиши, асар ғоясининг бирор-бир томонини ўзида ифодалаш шарт. Шундагина бадий асар композицион яхлитликка эга бўлади.

Шукур Холмирозевнинг «Сўнги бекат» романи, матбуотда эълон қилинган мақолаларда тўғри кўрсатилганидек, яхлитликка эга эмас. Воқеалар бош тугун, яъни Содиқнинг разил режаси билан боғланмай, ҳар қайсиси ўзича алоҳида мавжуд. Ҳатто энг муҳим эпизод ҳам тарқоқ бўлиб қолган. Ёзувчи айрим эпизодларни Уктамнинг характерини белгилаш учун, айрим эпизодларни Муниранинг совхозда туриб қолишини асослаш учун киритган. Лекин, бари бир барча воқеалар бир занжирга тизилиши ва ягона мақсадга бўйсундирилиши зарур эди. Сўнгра романи Сабоҳатнинг

ўлими билан эмас, балки Содиқ ва Уктамнинг сўнги учрашуви билан тугалланса асар оҳангдорлиги ва таъсир кучи янада ошган бўларди.

Мамадали Маҳмудовнинг «Боғдон қашқир» қиссаси анча пишиқ ёзилган. Аввало, ёш ёзувчи босмачилик ҳаракатидан мавзу танлар экан, асарни қандай бошлаб, қандай тугатиш кераклигини тўғри белгилай олган. Қисса ҳақида билдирилган мулоҳазаларда Юсуфбекнинг халққа кўрсатган жабру-зулми кам кўрсатилган, деган гаплар бўлди. Бу унчалик тўғри эмас, агар шундай қилинганда асарнинг ҳозирги композицион яхлитлигига путур етарди. Ёзувчи асар хотимасини ўқувчини ҳаяжонлантира оладиган қилиб якунлаган. Асар ҳақида айниқса Матёқуб Қўшжонов билдирган фикрлар ибратли. Унинг фикрларига қўшилган ҳолда «Мамадали Маҳмудов «тоғни талқон қилишга» қуввати етадиган Тарас Бульба типидagi темир иродали шахснинг қуйма характерини яратди» деган мулоҳазасига эътироз билдирмоқчимиз. Биринчидан, Юсуфбекни Тарас Бульбага қиёс қилиш унчалик тўғри бўлмаса керак, иккинчидан, «темир иродали», «иродаси зўр» каби тушунчалар ижобий типларга нисбатан ишлатилмайдими? Ирода эзулик учун курашда намоён бўлмайdimи? Зўр, бақувват, дейиш мумкин, аммо Юсуфбекдек шахсни темир иродали инсон десак қандоқ бўларкин?

Ёш ёзувчиларнинг кейинги йиллардаги ютуқлари сирасига кирадиган Уктам Ҳакималининг «Кичик хонадон», Зоҳир Аъламнинг «Илк баҳор кунлари» қиссаларида ҳам композицион тарқоқлик сезилади. «Кичик хонадон» уруш йиллари ҳаётидан, одамларимизнинг сабру-бардошдан ҳикоя қилувчи ҳаққоний асар. Ёзувчи ўша оғир йиллардаги турли-туман воқеалардан характерли томонларини танлаб, уни бола тилидан ҳаяжонли ҳикоя қилиб беради, характерларнинг ички дунёсини очишга интилади. Аммо асар охирида ёзувчи воқеалар ривожини тезлаштиради, асарни тезроқ якунлаш мақсадида ярим бетда урушнинг тамом бўлганини, бир бетда отасининг қайтгани, яна бир ярим бетда ўзининг мактабга борганини ҳикоя қилади. Шу тариха кейинги уч қисм асар руҳига сингиб кетмайди, айниқса отасининг қайтиши воқеаси таъсирсиз, нурсиз берилган. Қиссани қаерда, қандай якунлаш, воқеани қаерда тўхтатиш ҳақида ёзувчи жиддий ўйлаб кўрмагани учун қиссадаги эътирос, ҳаяжон борган сари сусайиб, асар охирашган сайин зерикарли тус олади.

Бадий ижод, бадий асар ҳақида кўп гапирмизу, аммо асарларни баҳолаётганимизда «бадийлик» тушунчасини четлаб ўтамиз. Бу талабнинг унутилаётгани эса баъзи паст савиядаги асарларни яратилишига маълум маънода таъаб бўляпти. Ёш ижодкорларнинг етук асарлар яратиши учун, ижодий улғайиши учун барча имконият мавжуд. Бунинг учун улар тинимсиз изланиб, меҳнат қилиши, ўз қалбларини «кашф» этиб боришлари лозим.

НУТҚ САНЪАТИ АСОСЛАРИ

**С. ИНОМХЎЖАЕВ,
А. ЗУННУНОВ, Ифо-
дали ўқиш асослари,
«Ўқитувчи» нашриёти.**

Жонли сўз санъати азалдан шарқ халқларининг қонқонига сингиб кетган фазилатлардандир. Шу боисдан ҳам шарқ мутафаккирлари жонли сўзнинг жарангдорлиги, мазмундорлиги, муסיқийлиги ва лагофатига, ёзма нутқда ҳам, оғзаки нутқда ҳам сўзнинг жозибадор бўлишига алоҳида эътибор берганлар. Зотан, бу, эътибор, ўша даврнинг ўқиш-ўқитиш жараёнида ҳам ўз инъикосини топган. Бу ҳақда улуғ шоир ва мутафаккир Алишер Навоий куйидагича хабар беради:

Едима мундоқ келур
бир можаро
Ким туфулият чоғи
мактаб аро,
Истабон ташхисий хотир
устод,
Назм ўқутурким равон
бўлсун савод.
Насридин баъъи ўқур
ҳам достон,
Бу «Гулистон» янглиғу
ул «Вўстон»
Манга ул ҳолатда таъъи
булҳавас,
«Мантикут-тайр» айлаб
ерди мултамас.

Бундан маълум бўлишича, шарқ муаллимлари болаларнинг саводи равон бўлиши ва хотирига ором бериш ниятида «Гулистон», «Бўстон», «Мантикут-тайр» каби адабиётнинг юқсак намуналарини ўқитганлар. Бошқача айтганда, бугунги кунда ифодали ўқиш санъа-

ти деб юритилаётган соҳага эътибор шарқ педагогикасининг энг демократик хусусиятларидан бири бўлган. В. И. Ленин ўқитганидек, янги, социалистик «маданиятни ўйлаб чиқариш эмас, балки мавжуд маданиятнинг энг яхши намуналарини, традицияларини, натижаларини марксизм дунё қараши... нуктаи назардан қараб ривожлантирмоқ» керак. Совет педагогикасида ана шу методологик аниқ кўрсатмага амал қилингани ҳолда қадимдан улкан мавқе касб этиб келаётган ифодали ўқиш масалаларига ҳам катта аҳамият берилмоқда.

Бадий асарни ифодали ўқиш—чиндан ҳам санъатдир. Шунинг учун ҳам фақат шарқ педагогикасида эмас, балки илғор рус педагогикасида ҳам бу санъатга алоҳида эътибор билан қаралган. Жумладан, йирик рус методистларидан бири В. Острогорский, революциядан анча илгариёқ, «ўқитувчилик касбини эгалловчи ҳар бир киши бошқа ҳамма фанлар қаторида ифодали ўқишдан ҳам имтиҳон топшириши зарур» деб ёзган эди. Бу соҳада Н. И. Кравцов, Е. В. Язовицкий, Г. Н. Фирсов, Л. А. Горбушина, Е. Д. Дмитриева, И. Я. Блинов каби кўпгина совет методистларининг рус тилидаги бир қатор қизиқарли қўлланмалари мавжудлиги ҳолда, ўзбек тилида на маҳаллий шароитга мослаштирилган таржимада, на оригиналда бирон бир қўлланма

борлиги ишни анча мушкуллаштириб келарди. Шунинг учун ҳам 1978 йили «Ўқитувчи» нашриёти томонидан бир йўла икки қўлланма— С. Иномхўжаев ва А. Зуннуновларнинг «Ифодали ўқиш асослари» ҳамда Б. Турдиевнинг «4—7-синфларда ифодали ўқиш» номли китобларининг нашр этилиши муҳим аҳамиятга эга бўлди. Бунинг устига шу нашриётнинг ўзи 1978 йили С. Ғозиева билан Л. Долимоваларнинг «Кичикинтойлар учун хрестоматия», 1979 йили эса А. Пўлатов билан С. Пўлатованин «Боғчаларнинг тайёрлов группалари учун хрестоматия» каби китобларини чоп этдики, булар ўзбек педагогикаси ва методикасида ярим асрдан кўпроқ мурдат ичида ҳукмрон бўлган ана шу бўшлиқнинг тўлдирилишига хизмат қилди. Тўғри бу китобларнинг ҳаммаси ҳам бир хил савияда эмас. Уларнинг ҳар қайсисининг ўзига хос ютуқ ва камчиликлари бор. Биз бу ерда фақат шуларнинг биттаси бўлган «Ифодали ўқиш асослари» китобининг айрим жиҳатлари ҳақида фикр юритамиз.

Бу қўлланманин «адреси» педагогика билим юрлари учун деб кўрсатилган бўлса ҳам, аслида ифодали ўқиш санъатининг маориф соҳасидаги барча босқич ва кўринишларини ўзида жамулжам этганлиги билан характерланади. Шунинг учун ҳам бу китоб атрофлича таҳлилга лойиқ ижодий ҳосиладир.

Ифодали ўқишнинг уч муҳим асоси — техник асослари, адабий асослари ва мантикий асосларини қамраб олган бу қўлланма аввало ўзининг умумлашма характери, илмий-назарий, мантикий ва профессионал мустаҳкамлиги, асослилиги билан ибратлидир. Профессинал асослар деганда биз, ифодали ўқишнинг санъат даражасига ҳиссий, мантикий, талқиний хусусиятларини тушунамиз ва қўлланмада ана шу масалаларга, яъни ифодали ўқишни санъат даражасига кўтариш масаласига алоҳида эътибор берилганлиги таҳсинга лойиқ. Зотан, қўлланма муаллифлари бўлган педагогика фанлари доктори Аскар Зуннунов билан санъатшунослик фанлари кандидати Сотимхон Иномхўжаевнинг бу соҳада ҳамкорлик қилганликлари ўз самарасини берган. Турли ижтимоий фанларнинг пайвандидан иборат бу қўлланма шу жиҳатдан эътиборга молик.

«Ифодали ўқиш асослари» — предметнинг моҳияти, тарихи, терминология ва методикасига оид батафсилгина «Қириш» дан бошланиб, овоз, нафас, артикуляция ва дикция машқларидан иборат техник асосларга ўтилади. Жуда ихчам, аниқ машқлар намунасида ёритиб берилган бу қисм асослилиги билан характерлидир. Шунини айтиш қифоягина қўлланма ўқувчиси берилган машқларнинг миқдори камлиги, ҳаддан ортиқ ихчамлигидан таассуф қилиши мумкин, аммо унинг назарий ва амалий жиҳатдан асосли эканлигига шубҳа қилмайди.

Китобнинг навбатдаги қисми — ифодали ўқишнинг адабий асосларига бағишланган ва унда поэзия тушунчасининг фалсафий-эмоционал моҳияти, шеърятнинг ижтимоий-эмоционал асослари, шеъринг системалар, уларнинг ўзига хос аниқ хусусиятлари, классик лириканинг асосий жанрлари ҳамда уларнинг намуналари таҳлили каби муҳим масалаларга эътибор берилган. Бир томондан «Адабиёт назарияси» кур-

сига шаклан ўхшаб кетувчи бу қисмда, муаллифлар, ифодали ўқишда ана шу назарий асосларнинг ўрни ва роли масаласига алоҳида эътибор беришганки, натижада «назария» ўзининг янги, ижрочилик санъати борасидаги кўринишини намойиш этган.

«Ўқиш санъати турлари» деб аталган қисмда ўзбек педагогикаси тарихи саҳифасини бойитишга арзигulik саҳифалар учрайди. Бу илмий-мантикий тасниф кейинги 10—15 йил давомида илмий мақола ва монография наشرларда турли жиҳатдан ёритилиб келинарди. Бу маънода, айниқса, Қори Ниёзий номидаги Педагогика илмий-текшириш институти илмий тўпламларида босилиб чиққан шу китоб муаллифларидан бири Сотимхон Иномхўжаевнинг «Ифодали ўқишнинг назарий асослари» номли илмий мақоласи катта аҳамиятга эга бўлган эди. Мазкур қўлланмада эса, ана шу изланишларнинг илмий-методик яқини муайян қоида ва қонунлар шаклида ифода этилганлиги қувонarliдир. Ундаги талабларга кўра, бундан буён ўқувчи ҳам, ўқитувчи ҳам, жонли сўз санъати ижрочилик санъатига ёндашар экан, методик ўқиш, мантикий ўқиш, адабий ўқиш, ифодали ўқиш ва бадий ўқиш каби боскичларнинг ҳар бирига хос бўлган таснифий хусусиятларни билиб олиши ҳамда ўқиш санъатига умуман эмас, балки конкрет тарзда ёндашуви зарур бўлади. Назарияда ҳам, амалда ҳам тўла асосланган конкретлиқнинг қўлга киритилганлиги муҳим ҳодисадир.

Қўлланманинг яна бир қисми — ифодали ўқишнинг мантикий асосларига бағишланган саҳифаларда узвийлик ва изчиллик, ижрога аниқ мақсад билан ёндашиш, ижрочилиқда «кўриш», унинг ўрни, «кўриш», кинолентаси», ифодали ўқувчининг бу «кинолента»га нисбатан психофизик муносабати, ифодали ўқишда шарт-шароит, руҳий-физик ҳолат сирлари, муомала

санъати каби бир қатор муҳим масалалар ёритиб берилган. Бу масалаларни ёритишда эришилган муваффақиятнинг асоси икки соҳа, яъни санъат ва адабиётнинг пайванд этилиши билан белгиланади.

Китобнинг «Адабий таҳлил жараёни» деб аталган қисмида ҳам, «Талқин жанрлари» қисмида ҳам икки соҳа мутахасссларининг ҳамкорлиги ва ҳамжиҳатлиги ўзининг эзгу «мева»сини берган. Чунки, оддий мрамар тошга қурувчи бошқа кўз билан, ҳайкалтарош бошқа кўз билан қарагани каби, ана шу муҳим масалаларга адабиётшунос, педагог ва санъатшунос кўзи билан қаралиб таҳлил ҳамда талқин этилганлиги яхши натижаларга олиб келган.

«Ифодали ўқиш асосларининг» яна кўп фазилатларини таъкидлаб, тавсифлаб ўтиш мумкин. Улар орасида энг муҳими, ана шундай қўлланманинг оламга келганлиги ва унинг ҳозирги кўн илмий-методик талаблари тақозаси савиясида яратилганлигидир. Эндиги, вазиға эса, ана шу ютуқни мустаҳкамлаш, такомиллаштириш ва уни максимал фойдали даражага етказишдан иборатдир. Худди шу жиҳатлардан қараганда китоб муаллифлари, муҳаррир, ноширларга баъзи истақларимиз ҳам бор.

Даставвал, қўлланмада қамраб олинган масалаларнинг кўлами шу қадар кенги, уларни мукамал ёритиб бериш учун китобнинг ҳозирги ҳажми жуда-жуда торлик қилаётганлиги яққол сезилади. Шунинг учун бу китобни қўлланма деб эмас, балки бўлажак қўлланманинг тезислари ёки шарҳланган нусхаси деб аташ тўғрироқ бўларди. Бу фикрнинг исботи учун китобнинг ҳар бир бети, ҳар бир сарлавҳасига мурожаат этиш мумкин. Масалан, бошқа тилларда овоз машқларини қамраб олган яхлит қўлланмалар бор. Албатта, «Ифодали ўқиш асосларига ўша қўлланмалардаги неча юзлаб машқларни киритиб бўлмайди, аммо тўрттагина машқ билан чекланиб қо-

лиш ҳам мантиққа сира тўғри келмайди. Қўлланманинг нафас, артикуляция ва дикция қисмлари хусусида ҳам худди шу фикрни қайтариш мумкин. Ҳеч бўлмаса, техник машқларнинг ўзи учун ана шу китобнинг ҳажми каби мавқе ажратилганда мақсадга мувофиқ иш қилинган бўларди.

Модомики, муаллифлар ифодали ўқишни санъат деб билган эканлар, китобни ҳам ҳар жиҳатдан санъат даражасига кўтариш учун интилишлари керак эди. Эҳтимол, бу масала ҳам яна ҳажм тўғрисидаги муаммага бориб тақалар. Шунга қарамай, китобдаги таъриф, шарҳ, талқин ва хрестоматик мисоллар қўламни санъаткорона юксаклик мезонлари билан ўлчаш зарурга ўхшайди. Бу ҳақиқатан, уни тегишли фото ва график материаллар билан таъминлашни ҳам ўз ичига олади. Ҳозир эса, қўлланманинг тили қуруқ академизм даражасида бўлиб, санъат предметини бундай тилда талқин этиш мақсадга мувофиқ эмас.

«Ифодали ўқиш асослари»дан айниқса педагогика, умуман ифодали ўқиш тармоқларида муҳим аҳамиятга эга бўлган масал жанри, унинг талқиний спецификаси бутунлай тушиб қолганки, бунга сираям қўшилиб бўлмайди. Агар реал ҳаётини ва методик талаблар тақозоси ҳисобга олинадиган бўлса, масал турлари, унинг ижрочилик спецификасига бутун бир боб ажратилса

якши бўларди. Шунингдек, С. Иномхўжаевнинг ўзи томонидан нашр этилган программа талабларига кўра, қўлланмага киритилиши зарур бўлган ифодали ўқишнинг лингвистик асослари, урғу, пауза, интонация ва темпоритм, драматик асарларни ифодали ўқиш, фольклор материалларини ифодали ўқиш, ўқишнинг коллектив шакллари, синфдан ташқари иш шакллари, ифодали ўқишда техник воситалардан фойдаланиш, кўргазмали қуроллардан фойдаланиш, репертуар танлаш принциплари, ўқувчиларнинг ёш хусусияти каби муҳим масалалар негадир китобга киритилмаган. Бу соҳада балки гап яна ҳажм масаласига келиб тақалар. Аммо, предметнинг асосларини ёритишга бағишланган қўлланмада ана шу муҳим масалаларнинг тушиб қолганлиги унча хуш келмайди.

Саҳна нутқи, айниқса яхши драматик актёрларнинг нутқи бадий-эмоционал таъсирчан нутқнинг, яъни ифодали нутқнинг олий намунаси ҳисобланади. Агар шу ҳақиқат ўзбек санъатига нисбатан бериладиган бўлса, СССР халқ артистлари Аббор Ҳидоятлов, Сора Эшонтўраева, Олим Хўжаев, Шукур Бурҳонов, Наби Раҳимов ва Раззоқ Ҳамроевларнинг нутқи, улардаги талаффуз мусаффолиги, бадий-эмоционал ифодавийлик чиндан ҳам ибратли юксакликдадир. Бугина эмас, радио ва телевидение

дикторларидан Қодир Мақсумов, Туйғуной Юнусхўжаева каби мутахассисларнинг шеърхонлиги, хусусан ғазалхонлиги кўп жиҳатдан аҳамиятлидир. Қўлланмада эса ана шу намунавий параллель ўтказилмаган ва ўқувчи кимлардан ибрат олиши, кимларга етишиш учун интилиши, яъни ифодали ўқиш юксаклигининг амалий мезони кўрсатилмаган. Ваҳоланки баъзи дикторлар сўзни тўғри талаффуз этолмайди. Келажакда шу масалаларга ҳам эътибор берилса, шу мантиқий параллель қўлланма бўйлаб санъаткорона нафосат ва меъёр билан ўтказилса яхши бўларди. Қўлланма муаллифлари шундай қила олишга қобил мутахассислар бўлганликлари учун ҳам мулоҳазаларимизни кенгроқ баён этдик.

Юқорида кўрсатилган қатор камчиликлардан қатъи назар, бу қўлланманинг яратилиши катта хайрли ишдир. Ана шу хайрли ишни рўёбга чиқарган Маориф министрилиги, «Ўқитувчи» нашриёти маъмурияти «Ифодали ўқиш асослари»ни, янада кенгайтириб, уни чинакам асослар даражасига кўтариб, мукамал қўлланма даражасига етказса мақсадга мувофиқ иш қилинган бўларди.

Абдурахмон ОРТИҚОВ,
фалсафа фанлари доктори,
профессор.
Эркин УМАРОВ,
фалсафа фанлари
кандидати.

ҚУВОНЧНИНГ ЖАРАНГИ

Толиб Йўлдош Ошиқ кўнгил. Шеърлар. Гафур ҒУЛОМ номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. Тошкент—1979 йил.

Якши шеър ўқиган ўқувчининг шодлиги, яхши шеър ёзган шоирнинг қувончидан кам бўлмайди. Шоир Толиб Йўлдошнинг «Ошиқ кўнгил» тўпламини ўқигач китобхоннинг кўнглида шундай ҳис пайдо бўлади.

Тўплам заҳматкаш ижодкорнинг йигирма беш йиллик ижод намуналаридан саралаб тузилган.

Толиб Йўлдош ошиқ қалб эгаси. У ҳаётсевар шоир, ҳаётга, шеърятга ошиқ. Шеърят эса қайноқ ҳаёт кўйида ҳислардан, туйғулардан, тугёнлардан тўғилган шарқираб турган бир ирмоқ. Эндиликда Толиб Йўлдош ҳам ўз ирмоғига эга шоирлардан. Асқад Мухтор айтганидек, «у фақат қалб амри, ички бир эҳтиёж билан камтарона ижод қилиб келаётган» шоир.

Китобга инсонни мадҳ этувчи, айни вақтда уни эзгуликка, яхшиликка ундовчи, кези келганда унинг қусурларини рўй-рост очиб ташловчи риторикадан, на-

сихатгўйликдан йироқ «халқчил, доноликка мойил» шеърлар жам этилган:

Ҳаётга келдингми, вақти бемаҳал,
Яхшидан ёмонга йўйма отингни.
Замон фарзанди бўл, содиқлик билан,
Сен унга тўғрилаб ол соатингни.

Замоннинг содиқ фарзанди бўлиш, замондошларнинг билан ҳамдардлик, уларнинг орзу-ўйларига, интилишларига, яратувчи меҳнатларига шериклик, совет кишиларига хос олижаноб фазилатларни ўзида тўлиқ шакллантириш деган сўз. Худди шу нуқтаи назардан Толиб Йўлдошнинг тўртликлари диққатга сазовор.

У яхшилик ва ёмонликни, қариллик ва ёшликни, ўтмиш ва келажакни, қувонч ва қайғуни ёнма-ён қўяди.

Толиб Йўлдошнинг тўртликлари фикрларга бой, ҳароратга тўлиқ, ҳаёт ва инсон мадҳига битилган бир қўшиқ сифатида жараанглайди. Чунки шоир ҳаётнинг барча мураккабликларини инсон орқали кўради. Шунинг учун ҳам у инсонни улуғлашда, инсон шахсини талқин этишда бир ёқлама йўл тутмайди. Аксинча, уни мураккаблиги билан тасвирлашга уринади.

Чунки шоир қаламга олган инсон—унинг замондоши у билан ҳамнафас, ҳамдард кишилар. Улар орасида шоирнинг орзу-ўйларига қанот бўлганлар ҳам, одамийлиги, сўнгсиз, меҳр-муҳаббати социалистик жамиятимизни қуришдаги улкан жасоратлари билан уни туғенга солганлар ҳам ёки ана шу эзгу ишлардан бўйин товловчилар ҳам бор. Қабихлик қобиғига ўралиб қолганлар, шу боис шоирнинг нафратига дучор бўлганлар ҳам бор. Шоир инсондаги олижаноб хислатларни қанчалик юракдан самимият ҳамда жўшқинлик билан қуйласа, ҳаётдаги ўзи кўрган иллатлар ҳақида, уларни юзага келтирувчи шахслар ҳақида шунчалик нафрат билан ёзади. Ҳар икки ҳолда ҳам шоир ясамаликка, нотабиийликка йўл қўймайди. Чунки ўзи гувоҳ бўлган, бевосита ҳис-туйғуларига таъсир этган воқеа-ҳодисаларини қаламга олади. Улардан умумлаштирувчи хулосалар чиқаради. «Мен нимаики дедим кўрганим, демаганим, демак, кўрмадим»,— дейди шоир.

Толиб Йўлдош тўртликларини ўқиган китобхон қалбида яхшилик илдиз отади. Олижаноблик, эзгулик барқ уради.

Толиб Йўлдош шеърлятида саккизликлар ҳам алоҳида ажралиб туради. У бу борада ўз имкониятларининг янги қиррасини намойён қилапти. Фикримизнинг исботи учун куйидаги саккизликка эътибор берайлик:

Кўнгила иши, шоирлик қизик,
Бутун умринг ўйлаб ўтади.
Сен ёнганда ижод ишқинда,
Олтин дамлар ўйнаб ўтади.
Лекин кўнглинг ёришмас асло
Барор қўшиқ яратмагунча.
У ҳосилсиз ўтган дамларни
Ўз кетингдан қаратмагунча.

Бу саккизлик нуқур таҳлил талаб қилмайди, қолаверса у янги ташбеҳларга, образли фикрларга ҳам бой эмас, лекин унда камторона бир самимийлик бор. Бу самимийлик замирида шоирнинг қалб кўзгуси ётади. Бизга шу нарса маълумки, адабиётимизда яратилган анъанавий образларда ҳам, ҳатто ўз ҳаётимизда ҳам оддий бир ҳақиқатга дуч келамиз. Хусусан, одатда биз бесамар ўтган йилларимизга, шунчаки ҳавасларга, совурилган кунларимизга ўкинч билан боқамиз. Бу кунларнинг қайтиб келмаслиги ҳаммашалик армон бўлиб қолади дилимизда. Лекин шоир сўнгги икки мисрада тамоман бунинг аксини— яъни ҳосилсиз ўтган дамларни ўз кетидан қараб қолишини истаиди. Буни қандоқ тушуниш мумкин? Бизнингча, шоирнинг сокин тунларни тонга улаб ижод этган, нимадир яратган ҳар бир дами, сермахсул йиллари исиз йўқолмайди. Худди шу нуқтаи назардан шоир йилларни рамзий маънода жонлантиради. Бу эса унинг янги маъно кашф этишида мақсадга мувофиқ чиққан.

Инсон орзуси унинг одатий ҳавасларидан, кундалик турмуш ташвишларидан юксакроқ туради. Шу боис орзуни келажакнинг истиқбол уфқини мунаввар этиб тургувчи бир ёлқин дейиш мумкин. Бирон бир шоир йўқки, ўз она юрти, севикли Ватани ҳақида муносиб шеър ёзишни орзу қилмасин.

Толиб Йўлдошнинг серкўёш Ўзбекистонимиз ва унинг азим шаҳарлари мадҳига бағишланган шеърлари ўқувчида яхши таассурот қолдиради.

Менга, мурғак гўдак учун, олам гўё ҳайратнинг онесига ўхшайди. Чунки гўдак оламни ҳаммаша янги жилода, янги рангда, фақат гўзал ва мусаффо кўради. Унинг беғубор нигоҳи мушоҳададан кўра ҳавасга тўлиқроқ бўлади. Шу жиҳатдан шоирлар қалбини ҳам гўдакнинг беғубор нигоҳига қиёс этиш мумкин. Улар одамзод куйлашни ўргангандан бери гўзаллиги таърифланиб келатган оламга ҳар дақиқада янги назар, ёниқ қалб билан боқа олади. Она юртининг, жонажон ўлкасининг таъриф-тавсифига янги сўз, янги жило топа билади. Уни янада фусункорроқ кўрадилар. Кўрган рангларини, нурларини жўшиб, тўлқинли туйғулар билан шеърга кўчирадилар.

Толиб Йўлдошнинг «Ошиқ кўнгил» тўпламидаги «Шаҳрим чиройи», «Самарқанд», «Хоразм ҳақида» битилган битиклари ана шундай ошиқона, маҳлиё, лекин мушоҳадали нигоҳнинг ҳайратидан туғилган шеърлардир. Албатта, бу кўҳна ва азим шаҳарлар ҳақида кўплаб шеърлар ёзилган. Унинг ўзига хослиги шундаки, масалан, пойтахт шаҳар Тошкентни таърифлар экан, социалистик тузумимизнинг беқиёс қудратидан гуллаб яшнаётган, ҳар бир қаринида ҳаёт қайнаётган бу улғу масканнинг гўзаллигини она халқисиз тасаввур қилолмайди. «Минг йилларнинг юкини» елкадан ташлаган, ўзи улғайиб ўсган шу тупроқни, сеvimли ватанининг порлоқ истиқболини совет кишиларининг қаҳрамонона меҳнатида кўради. Шунинг учун ҳам она шаҳри чиройини чизиб

орқали, шу эзуликнинг ижодкори бўлмиш меҳнат кишини шарафлайди. Улар билан ҳамнафаслигидан фахрланади. Бу хусусият шоирнинг «Ўзбекмиз», «Меҳнат шарофати» каби шеърларида бадиий ифода этилган.

Толиб Йўлдош сатирик ва юмористик жанрларда ҳам баракали ижод қилмоқда. Шоирнинг ушбу тўпламида мазкур жанрдаги шеърларга кенг ўрин берилиши фикримизга диллалдир. Биз ҳаётимизда, кундалик турмушимизда шундай кимсаларга дуч келамизки, улар ўзларининг манфур қиёфалари, инсонга хос бўлмаган хатти-ҳаракатлари билан қалбимизни оғритади, руҳимизни азоблайди. Ойдин йўлимизга соя ташлаб туради. Биз уларни ланъатлаймиз-у, лекин кўпинча ўзимиз гапириб ўзимиз эшитамиз. Шоир эса уларнинг худбинлигини, шахсият-парастлигини, мунофиқ қиёфаларини рўй-роқ очиб ташлайди. Бундай кимсаларни аёвсиз ҳажв остига олади ёки енгил юмор орқали разил қилмишларини фож этади. Унинг «Армон билан» шеъри шундай мисралар билан бошланади:

Биз кимлардан қуламиз?
Юлғичлардан, мастлардан,

Текинтомоқ, ишқимас
Йўлда хор-у, хаслардан.

Дарҳақиқат, шоирнинг қатор шеърларини ўқиб бундай кимсаларнинг устидан қуламиз. Лекин бу ҳузурбахш кулги эмас. Шоир айтмоқчи, биз уларнинг устидан «афсус ва армон билан» қуламиз. Ҳар қалай шоир текинтомоқ, ишқимас юлғичларнинг қиёфасини чизар экан, кўпчиликнинг дилидаги, тил учдаги гапларни топиб айтади. Шунинг учун ҳам тўпламдаги «Ҳеч ким билмасин», «Қизиқмисиз», «Гапирмасанг», «Бали-бали», «Ишқамбалар» каби шеърларини кўздан кечирганда, кўнгилдан беихтиёр «боплабди» деган фикр ўтади.

Биз Толиб Йўлдош шеърятига оддий шеърхон нигоҳи билан ёндошдик ва қалбимизни қувонтирган жиҳатларини имкон қадар қайд этишга ҳаракат қилдик. Зотан, мақсадимиз ҳам шеърятимизнинг катта даргоҳида ўзига хос фидойилик билан куйлаб келаётган камтарин, заҳматқаш, интилувчан қалам соҳибининг келгуси ижодий фаолиятига омад тилашдир.

Маҳмуд ТОИРОВ.

Бош редактор: МИРМУҲСИН.

Редколлегия: УЙҒУН, С. АЗИМОВ, ЗУЛФИЯ, Ҳ. ҒУЛОМ,
И. РАҲИМ, И. ЮСУПОВ, Р. ФАЙЗИЙ, Н. НАРЗУЛЛАЕВ,
Т. ТУЛА, Ҳ. НИЁЗОВ (бош редактор ўринбосари), Ҳ. АБДУ-
САМАТОВ, Ш. ШОМУҲАМЕДОВ, У. УМАРБЕКОВ, У. УС-
МОНОВ, Ш. ХОЛМИРЗАЕВ, У. НОРМАТОВ, Ҳ. ХУДОЙ-
БЕРДИЕВА, Ҳ. ШАРИПОВ.

© Шарқ юлдузи, 1980

Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти.

На узбекском языке

«ШАРҚ ЮЛДУЗИ»
(Звезда Востока)

№ 11

Орган Союза писателей Узбекистана.

Ордена Трудового Красного Знамени типография издательства ЦК КП Узбекистана,
Ташкент — 1980.

Рассом Э. Рўзибоев. Техредактор М. Мирражабов. Корректор А. Билолов.

Теришга берилди 29.08.1980 й. Босишга рухсат этилди 12.11.1980 й. Қоғоз формати
70×108^{1/16}. Қабариқ босма. Физ. листи 15. Шартли босма листи 21. Нашриёт ҳисоб
листи 20,06. Тиражи 210159 нуска, Р—03350, Заказ № 4002.

Редакцияга келган бир босма тобоқча бўлган материаллар авторларига қай-
тарилмайди.

Журналдан олинган материалга «Шарқ юлдузи»дан олинди деб кўрсатилиши
шарт.

Узбекистон Компартияси Марказий Комитети нашриётининг Меҳнат Қизил Байроқ
орденли босмаҳонаси.

Тошкент—700129, «Правда Востока» кўчаси, 26-уй.

БИЗНИНГ АДРЕСИМИЗ:

700000. ТОШКЕНТ ГСП, ПУШКИН КУЧАСИ № 1.

«ШАРҚ ЮЛДУЗИ» РЕДАКЦИЯСИ.

ТЕЛЕФОНЛАР:

БОШ РЕДАКТОР — 332437, БОШ РЕДАКТОР УРИНБОСАРИ — 320828,
МАСЪУЛ СЕКРЕТАРЬ — 330918, ПРОЗА, ОЧЕРК-ПУБЛИЦИСТИКА, САНЪАТ,
ХАТЛАР БУЛИМИ — 332181, ПОЭЗИЯ, ТАНҚИД ВА АДАБИЁТШУНОС-
ЛИК — 332479, РАССОМЛИК — 330918.